

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

JUOZAPAS PAŠKAUSKAS

LAISVALAIKIO KULTŪRA DIDŽIUOSIUOSE LIETUVOS MIESTUOSE
IR PROVINCIOJE XIX A. PABAIGOJE–XX A. PRADŽIOJE

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2017

Disertacija rengta 2012–2016 metais Lietuvos istorijos institute ir Vilniaus universitete

Mokslinė vadovė: prof. habil. dr. Tamara Bairašauskaitė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Turinys

ĮVADAS	5
TEORINĖS LAISVALAIKIO KULTŪROS TYRIMO GAIRĖS	13
Sąvokos apibrėžimas	13
Istoriografijos apžvalga	14
Modernaus laisvalaikio kontekstai	25
Medžiagos išdėstymo principai	36
PRIVATAUS LAISVALAIKIO PAIEŠKOS: NAUJOS ERDVĖS (IR LAISVALAIKIUI) KŪRIMAS	45
Nuosavi namai	50
Darbininkų kvartalas.....	53
Nuomojami butai	58
Raginiai gyventi naujai	64
SKAITYMAS KAIP „NEPAGEIDAUJAMŲ“ PRAMOGŲ ALTERNATYVA 67	
Susidūrimas su tekstu	72
Spauda ir naujasis pasaulis	90
PIRMOSIOS SKAITYMO ERDVĖS	103
Tikėjimas bibliotekomis	104
Arbatnamiai	106
Didžiosios bibliotekos	111
Klubų bibliotekos.....	128
Nelegalios bibliotekos	129
Darbininkų bibliotekos	132
Robinzonas Kruzas – pavyzdys skaitytojams.....	137
ŽENGIMAS Į MIESTĄ	149
Tamsa ir smurtingi chuliganai	160
Restoranų kultūra.....	169
Viešnamiai	180
DARBININKŲ KOVA DĖL DARBO IR LAISVALAIKIO	197
Laisvalaikis ir oraus gyvenimo samprata	202
Gegužės 1-osios tradicija.....	204
Švenčiančių darbininkų baimė.....	218

Gegužės pirmosios vaizdai ir garsai	223
FOTOGRAFIJA – ŽVILGSNIS Į PRIVATŲ LAISVALAIKĮ	234
Grafų Tiškevičių dvarų fotografija	236
Mėgėjiška Tiškevičių fotografija	237
Nuotraukų sklaida	242
Albumai ir kitos fotografijos erdvės	244
Kičas ir kiti populiariosios kultūros elementai	245
Asmeninis Aleksandro Tiškevičiaus albumas	251
Palangos grafų Felikso ir Antaninos Tiškevičių šeimos albumas	254
KINAS IR KINO TEATRAI	261
SPORTIŠKUMAS – MODERNAUS LAISVALAIKIO DALIS	274
Sportas, sveikata ir pedagogika	275
Medžioklė – keistis priversta tradicija?	284
Besikeičiantis žirgų ir žirgininkystės vaidmuo	291
Dviračių pasirodymas	294
Futbolas	300
Pirmosios atletikos žvaigždės	305
Kiti masinantys reginiai	309
TOLYN NUO MIESTŲ: KURORTAI IR VASARNAMIAI	314
XIX a. Lietuvos kurortai: modernaus poilsio receptai	314
Medicinos mokslas ir kuristų pasirinkta kančia	314
Kitos modernios technologijos ir socialiniai lankytojų pokyčiai	316
Laisvalaikis po procedūrų	321
Vasarnamiai	323
IŠVADOS	328
Iliustracijos	334
Santrumpos	335
Šaltiniai ir literatūra	336
Archyviniai šaltiniai	336
Skelbti šaltiniai	337
Periodinė spauda	344
Literatūra	346
Grožinė literatūra	364

ĮVADAS

Aktualumas

Dažnai laisvalaikio teorijos arba istorijos veikalas pradedamas nusiskundimu, jog laisvalaikio sritis perdėtai ideologizuojama: puritonams laisvalaikis yra ydų šaltinis, egalitaristams – simbolizuoja privilegijas, marksistai laiko jį išnaudojančiųjų klasių patiriamu pertekliumi. Neatsitiktinai ir istoriografijoje laisvalaikio tema atsiduria „tradicinių“ temų šešėlyje, iš dalies ir dėl keblumų ją nagrinėti remiantis įprastais šaltiniais. Tokia padėtis atitinka dominavusias ekonomikos, sociologijos ir istorijos mokslų tendencijas, kuriose centrinė vieta tenka viešoms figūroms, politiniams veikėjams ir apskritai didžiųjų valstybių, ekonomikų ir visuomenių istorijai. Tad Lietuvos istoriografijos kontekste laisvalaikio kultūros tyrimas aktualus, nes išplečia XIX a. pab.–XX a. pr. kultūros ir kasdienybės tyrimų korpusą bei atliepia Vakaruose apie XX a. 7–8 dešimtmečiais įsitvirtinusią kultūros, kasdienybės ir visuomenės tyrimų paradigmą.

Vienas pamatinių su šia paradigma, kuriai priskiriami tarpusavyje smarkiai besiskiriantys mokslininkai, klausimų, vedančių prie anksčiau nesvarbiomis laikytų temų, yra susijęs su šiuolaikinio gyvenimo ištakomis: kada ir kaip susiformavo dabartiniai pasaulio supratimo ir interpretacijos įgūdžiai? Ikiindustrinių ir modernių laikų kultūrose skirtingai vertinamos kategorijos – gamta, miestas, švara, sveikata, laikas, atstumai, informacija ar individualumas – žymi reikšmingas kultūrinės permainas, kurias apibendrintai atskleidžia XIX ir XX a. sandūros laisvalaikio panorama. Laisvalaikio kaip vienos iš modernėjimo trajektorijų tyrimas pagrindžia teminį darbo naujumą ir aktualumą.

Tikslas

Disertacijoje siekiama aprašyti modernėjančios visuomenės laisvalaikio formas XIX ir XX a. sandūros Lietuvoje. Šis keliamas tikslas susijęs su skirtingais, atrodytų, nedaug bendro tarpusavyje turinčiais klausimais apie laikmečio praktikas ir diskursus. Kodėl anų laikų žmonės sveikatą ėmė aiškinti

per fizinę švarą? Kodėl atostogų metu buvo ryžtamasi skausmingoms medicinos procedūroms? Kodėl viešumoje dominavo raginimai laisvalaikiu skaityti, lankyti teatrą ir domėtis technikos naujovėmis? Kaip XIX a. pab. Rusijos imperijoje laisvalaikis, viena vertus, suprastas kaip gero ir teisingo gyvenimo elementas, nors kartu šį „liuosą laiką“ įvairūs socialiniai ir politiniai autoritetai skelbė pavojingu? Dėl kokių priežasčių vieno ar kito socialinio sluoksnio pamėgtos laisvalaikio formos tapo masinės, o kitos – neperžengė siauro rato ribų? Ar apskritai įmanoma išskirti laisvalaikio formas, reikšmingas kalbant apie daugiau mažiau visą ekonomine, religine, etnine, socialine, kultūrine ar politine prasme itin nevienalytę XIX–XX a. sandūros visuomenę? Dalį atsakymų mėginsime pateikti kalbėdami apie vidurinį visuomenės sluoksnį, nes būtent šios socialinės grupės, pažiūrų ir vertybių įtaka išaugo, kai buvo interpretuojamos, priimamos ar atmetamos socialinės ar kultūrinės amžių sandūros permainos. Dauguma tyrime formuluojamų įžvalgų taikytinos kalbant apie modernybės epochą (suprantant ją struktūrine ir pasaulietine prasme), tad neišvengiamai turėsime orientuotis į modernių laisvalaikio formų įsitvirtinimą ir sąlyginai šį procesą atskirti nuo tradicinių pasilinksminimų ir laisvalaikio būdų analizės. Laviruodami tarp šių tyrimo metu aptiktų klausimų, mėginsime pateikti svarbiausių modernios XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos laisvalaikio kultūros bruožų rekonstrukciją.

Siekiant iškelto tikslo keliami šie **uždaviniai**:

- 1) apibrėžti modernaus laisvalaikio sampratą ir suformuluoti teorines XIX–XX a. sandūros laisvalaikio kultūros tyrimo gaires;
- 2) remiantis privatumo ir viešumo perskyra iširti laisvalaikio kultūros ištakas ir laisvalaikio galimybes privačiose miesto darbininkų, buržuazijos ir visuomenės elito erdvėse;
- 3) aptarti modernios laisvalaikio kultūros sferų skleidimąsi mieste, kreipiant dėmesį į skirtingų visuomenės grupių susidūrimą bendroje laisvalaikio erdvėje;
- 4) pristatyti naujo XIX–XX a. socialinio veikėjo – darbininkų – situaciją ir

- aptarti iš darbininkų judėjimo šaltinių ryškėjančius laisvalaikio reikalavimus;
- 5) įvertinti masinės kultūros reikšmę laisvalaikio kultūros demokratėjimui, išanalizuoti skirtingų masinės kultūros formų pradžią Lietuvoje;
 - 6) parodyti, kaip XIX a. II pusės technologijos inovacijos (sulisiekimo, sveikatos, karybos, švietimo srityse) prisidėjo prie laisvalaikio kultūros plėtos bei keitė kilmingųjų visuomenės sluoksnių laisvalaikio įpročius.

Darbo chronologija

Tyrimą pradėdame simboline 1900-ųjų data ir baigiame prieš Pirmąjį pasaulinį karą 1914 m., kas XIX a. historiografijoje paprastai laikoma epochos pabaiga. Nors formalios chronologinės darbo ribos aprėpia 15 metų, tačiau šis *fin de siècle* terminu apibūdinamas laikotarpis Lietuvoje, juolab Rusijos imperijos centruose ar Vakarų Europoje, itin turiningas. XIX ir XX amžių sandūroje pastebimi pagrindiniai modernizacijos postūmiai – spartus ekonomikos kilimas, industrializacija ir urbanizacija bei socialinė visuomenės struktūros kaita. Kartu viešojoje erdvėje pradedamos diskusijos apie civilizaciją, kultūros standartus ar iššūkius svarbiausiems visuomenės sanklodos principams, jas papildoma ar įkvepia vaizduotės proveržiai bei naujų meno šakų (fotografijos ar kino) ir apskritai vartotojiškos kultūros suklestėjimas. Šis laikotarpis Lietuvoje neatsiejamas ir nuo tautinės ir socialinės emancipacijos siekių: imti kelti darbininkų, moterų, lietuvių lygiateisiškumo klausimai. Vienas 1905–1907 metų revoliucijos, kurioje išryškėjo imperijos intelektualų, valstiečių, kareivių ir darbininkų vaidmuo, rezultatų – svarbiausių politinių institucijų atsiradimas ir funkcionavimo pradžia. Kartu pastebima sumenkusi tradicinio bajorų sluoksnio įtaka, o ateities visuomenės projektuose ima dominuoti socialinių ir tautinių judėjimų keliamos idėjos apie teisingumą, ekonominę ir kultūrinę gerovę ar autonomiją. Žinoma, daugelio aptariamų laisvalaikio temų ištakos datuojamos XIX a. viduriu ar dar ankstesniais laikotarpiais – reitsykiais siekiant atsižvelgti į svarbiausius kurio nors modernaus laisvalaikio kultūros reiškinių kaitos momentus, chronologiją išplėsimė iki XIX a. II pusės.

Metodai

Pagrindinė disertacijos tyrimo prieiga priklauso istorinės antropologijos tyrimo sričiai. Tokiu pasirinkimu siekiama tyrimo akiratyje išlaikyti įvairių socialinių pasaulių, procesų, praktikų ir galios laukų sąveiką. Atsižvelgdami į disertacijos uždavinių ir temų specifiką, tyrime derinsime kelis metodus. Analitiškai sistemindami empirinę medžiagą (pradedant rusų, lenkų ir lietuvių periodika, baigiant XIX a. II pusės Rusijos imperijos įstatymais, draugijų įstatais ar bibliotekų katalogais) orientuosimės į pagrindines laisvalaikio kultūros tendencijas ir vidines šios kultūros perskyras. Lyginamuoju metodu naudosimės siekdami išryškinti skirtingų socialinių grupių, laisvalaikio sferų ar erdvių niuansus, taip pat Lietuvos teritorijoje paplitusių laisvalaikio praktikų paraleles su analogiškais reiškiniais Rusijos ir Lenkijos miestuose bei Vakarų Europoje. Vizualiniai šaltiniai, tokie kaip privatūs senosios fotografijos rinkiniai, tyrime analizuojami sekant vizualumo studijų gairėmis. Kadangi tyrimo objektas priklauso ne vien istorijos sričiai, bet gravituoja į antropologijos ir sociologijos disciplinas, stengiantis išryškinti atskirus laisvalaikio kultūros aspektus – kiek leido istoriniai šaltiniai – taikytas ir tarpdisciplininis metodas. Dirbant su įvairiais pirminiais ir antriniais šaltiniais (memuaristika, egodokumentais, užrašais, laikmečio spauda, gyvenamųjų erdvių planais) neišsiversta ir be tradicinių istoriko įrankių: diskurso, teksto, naratyvo, dokumentų analizės, jų išorinės ir vidinės kritikos bei interpretacijos.

Darbo struktūra

Disertacijos tyrimas išsidėsto pagal svarbiausias temas, atsispiriant nuo bendriausių teorinių ir kontekstinių įžvalgų, kurias vėliau plėtosime atskirose darbo dalyse. Pirmajame skyriuje aptariama teorinė prieiga, svarbiausios tyrime vartojamos sąvokos, taip pat istoriografija ir šaltiniai. Antrame skyriuje atsižvelgiant į darbui reikšmingą modernybės bruožą – intensyvią urbanizaciją ir industrializaciją – pagrindinis dėmesys skiriamas naujo miesto kvartalo, Vilniaus Naujamiesčio, analizei, aptiriamos laisvalaikio galimybės miesto darbininkų, buržuazijos ir visuomenės elito privačiose erdvėse. Trečiame

skyriuje aptariama XIX a. pab.–XX a. pr. skaitymo kultūra. Skaitymas žymi ne tik intelektualines pastangas, bet ir siekį įsilieti į modernų gyvenimą, tad per skaitymo erdves ketvirtame skyriuje tematiškai pereinama į antrą privatumo / viešumo perskyros dalį, kuri vėliau plėtojama penktame skyriuje. Čia asmens tapatumo iš namų išeinant į modernų miestą ir susiduriant su kitais visuomenės nariais kaita pristatoma viešnamių, restoranų ir chuliganizmo poskyriais. Šeštajame skyriuje įvedamas naujas socialinės erdvės veikėjas – darbininkija – kurios pastangos atkovoti teisę į savo laisvalaikį komentuoja tradicinių vaidmenų irimą modernėjančioje visuomenėje ir naujas emancipacijos galimybes. Septintame skyriuje daugiausia dėmesio skiriama masinės kultūros pradžiai Lietuvoje ir šios kultūros įtakai modernėjančiam laisvalaikiui apibrėžti. Tai išsamiau nagrinėjama aptariant fotografiją ir pirmuosius privačius nuotraukų albumus. Aštuntame skyriuje orientuojamasi į vieną populiariausių modernaus laisvalaikio formų – ankstyvąjį kiną – jo ištakas Lietuvoje ir populiariosios kultūros plėtros procesus. Ši tema plėtojama devintame skyriuje nagrinėjant sportą, tapusį svarbiu modernaus laisvalaikio kultūros elementu. Dešimtame skyriuje laisvalaikio kultūros demokratizacijos klausimai aptariami per tradiciškai kilmingųjų dominuojamos erdvės – kurorto – tapsmą buržuazijos laisvalaikio kultūros dalimi. Kitą erdvinį perskyros aspektą atskleidžia naujas XIX ir XX a. sandūros miestietiško laisvalaikio fenomenas – nuomojami vasarnamiai. Pagrindinės įžvalgos apie laisvalaikio kultūrą formuluojamos ir ištirtos temos apibendrinamos disertacijos išvados.

Ginamieji disertacijos teiginiai:

- 1) Modernią XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūrą pagrindžia ryšiai su mokslo, technikos, ekonomikos, komunikacijos, sveikatos ar meninės srities permainomis;
- 2) Per XIX–XX a. sandūros laisvalaikio kultūros analizę ryškėja pamatinių kultūros kategorijų – laiko, erdvės, žmogaus kūno – sampratų kaita;
- 3) Atskirų socialinių grupių vaidmuo aptariamo laikotarpio laisvalaikio

kultūroje nevienodas, vienos jų dominuoja steigiant naujas laisvalaikio formas, kitos oponuoja patiriamai kultūrinei hegemonijai;

4) Besikuriančioje modernioje Lietuvos laisvalaikio kultūroje ryški viduriniojo sluoksnio nuostatų ir vertybių įtaka, jos poveikis kitų socialinių grupių – valstiečių, darbininkų, tam tikru mastu ir aristokratijos – gyvenimo būdui;

5) Laisvalaikio kultūra kristalizuojasi tarp įvairių kultūrinių perskyrų, o naujos kultūros įsitvirtinimą žymi skirtingų nuostatų apie visuomenę (erdvės, laiko, socialinių struktūrų atžvilgiu) konkurencija.

Darbo teiginių patvirtinimas. Mokslo straipsniai disertacijos tema:

Publikacijos recenzuojamuose leidiniuose:

1) Masinės kultūros užuomazgos Kretingos ir Palangos Tiškevičių nuotraukų rinkiniuose. Senoji fotografija ir jos tyrimo galimybės, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2014/1, 2015, p. 67–93.

2) Частное пространство как индикатор социально-экономических изменений в конце XIX века, *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI – XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI XIX wieku*, сост. Т. Байрашаускайте, Вильнюс: Lietuvos istorijos institutas, 2015, с. 343–362.

3) Du juodi stačiakampiai ir tamsioji modernybės pusė, *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. habil. dr. Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai*, sud. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 331–344.

4) Recenzija: Jolita Mulevičiūtė, Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914 (Insatiable Gaze. Art and Visual Culture of Lithuania 1865–1914), *Lithuanian Historical Studies*, vol. 18, 2014, pp. 207–212.

5) Recenzija: Darius Staliūnas, Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 20, 2016, pp. 268–274.

Publikacijos nerecenzuojamuose leidiniuose:

- 1) Vasara Vilniuje prieš šimtmetį, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 5, p. 331–341.
- 2) Vilniaus tekstai, *Knygų aidai*, 2013, Nr. 2, p. 13–21.
- 3) Nuo motinystės atostogų iki karnavalo, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, Nr. 8, p. 65–66.

**Mokslinėse konferencijose skaityti pranešimai ir viešos paskaitos
disertacijos tema:**

- 1) Nacionalinis istorijos ir archeologijos doktorantų seminaras, Klaipėda, 2014 m. balandžio 11 d. Skaitytas pranešimas „Senosios fotografijos pritaikymas istoriniam tyrimui: Kretingos grafų Tiškevičių atvejis“; organizatoriai: Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Lietuvos istorijos institutas.
- 2) Tarptautinė mokslinė konferencija „Socialinės grupės ir jų poveikis visuomenės raidai XVI–XIX a.“, Vilnius, 2014 spalio 9 d. Skaitytas pranešimas „Vilniaus žydų privati erdvė kaip XIX a. pabaigos socialinių ir ekonominių pokyčių indikatorius“; konferencijos organizatorius Lietuvos istorijos institutas.
- 3) Tarptautinė mokslinė konferencija „Populiarioji kultūra Rytų-Vidurio Europoje iki Pirmojo pasaulinio karo“, Praha, 2014 spalio 24 d. Skaitytas pranešimas „Privatūs fotoalbumai ir masinės kultūros pradžia Lietuvoje“; konferencijos organizatorius Univerzita Karlova v Praze (Prahos Karolio universitetas).
- 4) Nacionalinis istorijos ir archeologijos doktorantų seminaras, Klaipėda, 2015 m. balandžio 29–30 d. Skaitytas pranešimas „Naujojo XX a. pradžia

Lietuvoje“; organizatoriai: Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Lietuvos istorijos institutas.

5) Tarptautinė mokslinė konferencija „Miestas ir miestiečiai etnologų tyrimų perspektyvoje: Šventės ir laisvalaikis“, Vilnius, 2015 m. lapkričio 5–6 d. Skaitytas pranešimas „XIX a. lietuviškieji kurortai: modernaus poilsio receptai“; konferencijos organizatorius Lietuvos istorijos institutas.

6) Nacionalinis istorijos ir archeologijos doktorantų seminaras, Klaipėda, 2016 m. balandžio 29–30 d. Skaitytas pranešimas „Laisvalaikio kultūra XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje“; organizatoriai: Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Lietuvos istorijos institutas.

7) Tarptautinė mokslinė konferencija „The City and the Countryside. Transitions and Transfers in the 19th and First Half of the 20th Century“, Vilnius, 2016 m. birželis 22–23 d. Skaitytas pranešimas „Spas, datchas and other travels to countryside: the arguments that drove people out of city“; konferencijos organizatorius Lietuvos istorijos institutas, Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Nordost-Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa.

8) Konferencija „Literatūros salos XI“, sodyba „Aukštupys“, Jašiūnų dvaras (Šalčininkų rajonas), 2016 m. liepos 26–28 d., pranešimas „Apie lietuvių skaitymą (pramogai?) XIX a. pab.–XX a. pr.“, organizatoriai Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

9) Paskaita parodos „Kinas eina per miestą. Vilniaus kino teatrų istorijos“ paralelinėje programoje „Vilniaus ekranai XX a. pradžioje“, Nacionalinė dailės galerija, 2016 m. sausio 27 d., renginio organizatorius Lietuvos dailės muziejus.

10) Ekskursija „Naujasis žydų pasaulis Vilniaus Naujamiestyje“, 2016 m. rugsėjo 3–4 d., renginio organizatorius Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centras.

TEORINĖS LAISVALAIKIO KULTŪROS TYRIMO GAIRĖS

Sąvokos apibrėžimas

Nors laisvalaikio sąvoka yra kintanti ir nevienareikšmiška, paprastai sutariama, kad ją įvedant akiratyje išlaikoma kita nuo žmogaus būties neatsiejama veiklos forma – darbas. Šiedu pamatiniai kultūros fenomenai dažnai interpretuojami vienas kito atžvilgiu, o kaip jie yra aiškinami priklauso ir nuo transformacijų, vykstančių tiriamoje kultūroje. Pavyzdžiui, nuo XIX šimtmečio darbas pradėtas suvokti darbo dienos rėmuose, o laisvalaikis – jai pasibaigus¹. Antropologiniu požiūriu laisvalaikis atrodo esąs viena svarbiausių gyvenimo sričių, kurioje galima kelti klausimą apie gyvenimo kokybę, žmogaus laisvės ir orumo jausmą bei gebėjimą derinti psichologinius poreikius su kultūrinėmis vertybėmis. Šiuo aspektu, atsikartojančiu daugumoje laisvalaikiui skirtų studijų, moderniose visuomenėse laisvalaikis yra siekiamybė. Išskiriamos su tuo susijusios XIX ir XX a. sandūrai būdingos aplinkybės: 1) augančios pajamos suteikė galimybę daugiau vartoti ir įveikti ekonomines, su laisvalaikio leidimu susijusias kliūtis; 2) sutrumpėjusi darbo diena ir darbo savaitė suteikė daugiau galimybių paskirstyti laisvą laiką; 3) dalis laisvalaikio formų tapo plačiau prieinamos ir atviresnės visuomenei².

Kita vertus, kaip pastebi sociologijos teoretikas Alainas Touraine, gana nesunkiai sutariama dėl to, kas nėra laisvalaikis. Pasak tyrinėtojo, jei laisvalaikį apibrėžtume vien per santykį su darbu (taigi žvelgtume kaip į ne-darbą), laisvalaikio sritį turėtume išplėsti įtraukdami nemažai kitokios prigimties sociokultūrinių veiksmy, tokių kaip religinis gyvenimas ar politinė veikla. Daugelis tyrėjų pagrįstai atsisako minties juos analizuoti kaip galimas laisvalaikio formas. Savo darbe laikysimės nuostatos, kad praktikuojamas laisvalaikis gali turėti sąsajų su tiesioginiais ir privalomais įsipareigojimais –

¹ Sh. Best, *Leisure Studies. Themes & Perspectives*, Los Angeles, London, 2010, p. 1.

² Plg. *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*, ed. J. M. Jenkins and J. J. Pigram, London and New York, 2003, p. 280.

darbui, šeimai, religijai ar visuomenei – tačiau nėra jomis grindžiamas. Laisvalaikį čia suprasime veikiau kaip laisvą veiklą, kurią pasirenka ir kuriai formą suteikia individas.

Kreipiant dėmesį į pasirinkimo savarankiškumą (ir padarius jį vienu iš laisvalaikio apibrėžimo kriterijų) nustatoma analitiškai paranki riba tarp laisvo laiko praktikų ir kitų, su darbu tiesiogiai nesusijusių, tačiau vienokių ar kitokių socialinių santykių rėmuose išliekančių ir jų reguliuojamų veiklų. Tokios veiklos (kaip, žinoma, ir darbas) gali būti malonios, simbolinės, pramoginės ar pamokančios, bet jų dominantė nėra laisvalaikis. Ši skirtis iš dalies problemiška, nes išveda už istorijos disciplinos ribų ir palieka neiškeltų klausimų (kaip galima įvertinti pasirinkimo laisvumą?), visgi istorikui ji paranki, nes atskleidžia, kad laisvalaikis turi istoriją. Jo kaita dažnai atliepia klasių, lyčių, politinių ar religinių stovyklų perskyras bei konfliktus, ir atvirkščiai, laisvalaikis gali būti terpe, kurioje bent laikinai užglaištomi kitur išliekantys skirtumai. Taigi vartodami laisvalaikio sąvoką turėsime galvoje bent dvi jos reikšmes. Pirma, laisvalaikis yra veikla, praktikuojama daugiau mažiau laisva valia, turint laiko nuo užsiėmimų, kuriuos diktuoja individo gyvybiniai poreikiai ar socialiniai įsipareigojimai. Ji šiame tyrime tematizuojama nagrinėjant praktikas, besiformuojančias XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvoje. Antra, laisvalaikio sąvoka bus suprantama ir platesne prasme, nesiriboiant kokia nors viena konkrečia kultūros sfera. Šia prasme laisvalaikis – integrali bendrojo žmogaus pasaulio dalis, veikiama istoriškai kintančių ekonominių, socialinių bei politinių aplinkybių ir liudijanti bandymus jose susivokti. Pereidami prie klausimų, apie kokį laisvalaikį tiriamuoju laikotarpiu galima kalbėti ir kokią individų pasaulio dalį jis sudarė, iš pradžių aptarsime pagrindinius šiame darbe aktualiai modernaus laisvalaikio sampratai reikšmingus tyrimus.

Istoriografijos apžvalga

Skirtingose istorinėse epochose, skirtingose kultūrose laisvalaikis buvo nevienodai traktuojamas: laisvas laikas buvo suprantamas vienaip antikinėje

Graikijoje, reiškė visai kitus dalykus XVIII a. JAV³, dar kitokį turinį įgijo moderniose kapitalistinėse visuomenėse. Aptariant laisvalaikio istoriografiją svarbu atkreipti dėmesį, kad laisvalaikio apibrėžimams turi įtakos tyrėjų disciplina (filosofija, sociologija, geografija, ekonomika ar istorija), taip pat jų vertybės ir pažiūros. Nuo to dažnai priklauso, ar laisvalaikis yra suvokiamas kaip darbo opozicija, ar kaip vienokia ar kitokia socialinės klasės funkcija. Pristatant laisvalaikio apibrėžimą svarbu ir tai, ko tyrėjas tikisi iš savo darbo: palyginti vyrų ir moterų laisvalaikį, jų svarbiausias savybes, išryškinti laisvalaikio užsiėmimus ir panašiai. Dėl to istoriografijoje ne tik netrūksta gana skirtingų laisvalaikio apibrėžimų, bet ir keliamų hipotezių, dėl ko atsirado pats laisvalaikis⁴. Dėl šios priežasties tekste stengsimės pateikti tik tas svarbiausias istoriografijos pozicijas, kurias vėliau vienaip ar kitaip panaudojome disertacijoje.

XIX a. mokamas darbas tapo sistemiškesnis ir labiau kontroliuojamas – daugeliui šio amžiaus žmonių teko dirbti fabrikuose, parduotuvėse ir biuruose ir dėl to būti fiziškai atskirtiems nuo namų⁵. Be to, buvo dirbama specifiniu laiku: tam tikromis valandomis dieną (arba naktį) bei apskritai tam tikromis savaitės dienomis. Dauguma laisvalaikio apibrėžimų kyla būtent iš šios XIX a. situacijos, kai darbas – žiūrint istoriškai – pradėtas suvokti darbo dienos rėmuose, o laisvalaikis – jai pasibaigus. Laisvalaikis šiuo atveju nėra „natūralus“ dalykas, egzistavęs nuo žmonijos pradžios. Tai veikiau istorinė realybė⁶.

Gana nesunku laisvalaikio studijose išvelgti Karlo Marxo darbų įtaką. Nors šis politinės ekonomikos klasikas nerašė tiesiogiai apie laisvalaikį, tačiau

³ Z. Mazur, *The Power of Play. Leisure, recreation & Cultural Hegemony in Colonial Virginia*, Lublin, 2010.

⁴ Gausai ir istoriografijos pozicijų įvairovei užtektų palyginti dvi skirtingas laisvalaikio klasifikacijas, kurias skiria 3 dešimtys metų: R. Denney and M. Lea Meyersohn, A Preliminary Bibliography on Leisure, *American Journal of Sociology*, vol. 62, no. 6 (May, 1957), pp. 602–615; L. S. Unger and J. B. Kernan, On the Meaning of Leisure: An Investigation of Some Determinants of the Subjective Experience, *Journal of Consumer Research*, vol. 9, no. 4 (Mar., 1983), pp. 381–392. Pirmosios autoriai pasiūlo 20 laisvalaikio tyrimus apibendrinančių pozicijų (pradedant istorija, laisvalaikio idealais, laisvalaikio rinka, sociologija, technologija, baigiant laisvalaikio ir viešosios politikos ar šiuolaikinių laisvalaikio metodais), o antrosios autoriai pasiūlo tūkstančių laisvalaikio apibrėžimų apibendrinti dvejomis kategorijomis – objektyvia ir subjektyvia. Pirmoji jų grįsta ekonomikos, verslo ir poilsio industrijose įprastu makro vertinimu, antroji – mikro prieiga. Šias kategorijas tyrėjai toliau išplečia įvairiomis subkategorijomis.

⁵ K. Thomas, *Work and Leisure, Past & Present*, no. 29 (Dec., 1964), p. 61.

⁶ Sh. Best, *Leisure Studies. Themes & Perspectives*, Los Angeles, London, 2010, p. 1.

daugelį savo darbų skyrė aptarti struktūriniais pokyčiams, paveikusiems modernaus laisvalaikio susiformavimą: industrializacijai ir modernybei. Laisvalaikio temos kontekstas šiuo atveju yra Marxo įžvalgos apie fabriku sistemą, kuri tik didina atskirtį tarp turinčių kapitalą (akcijas ar nuosavybę valdančio elito atstovų) ir tų, kurie gali pasiūlyti pardavimui tik savo darbą (proletariato)⁷. Tarp šių dviejų visuomenės sluoksnių egzistuoja ir trečiasis, buržuazija, kuri turi šio tokias galimybes kontroliuoti savo darbą, o laisvalaikio atžvilgiu taip pat yra laisvesnė ir, perimdama gyvenimo būdo atributus, simpatizuoja elitui. Buržuazija, anot Marxo, į viešąjį gyvenimą iškėlė asmens privatumo ir laisvės vertybes, tačiau privačiai vis tiek siekė išlaikyti skirtį tarp elitinio, statusą palaikančio laisvalaikio bei masinio, kuriame klesti grubus sportas, alkoholis ir lošimai. Interpretuojant tokį Marxo požiūrį galima teigti, kad (darbininkų) laisvalaikis produktyvių kapitalistinių santykių visuomenėje suvoktas kaip nuostolis. Ne veltui Marxo svainis – kapitalistinių santykių ir labai suintensyvėjusių darbo ritmų kritikas Paulas Lafargue'as – 1883 m. teigė, kad darbininkija „turi teisę tingėti“⁸, t.y., turėti teisę ne tik į reguliuojamą, sąžiningai apmokamą darbą, bet ir į dvasiškai turiningam gyvenimui būtiną laisvalaikį.

Šalia vienos akivaizdžiausių laisvalaikio modernėjimo priežasčių – darbo laiko ir darbo santykių sureguliuavimo – tyrėjai dėmesį kreipia ir į kitą šios kertinės kultūrinės transformacijos aplinkybę. Paprastai sutariama, kad vieną svarbiausių postūmių moderniam laisvalaikiui atsirasti buvo komercializacija. Didžiosios Britanijos kultūros istorikas Johanas Haroldas Plumbas laisvalaikio industrijos pamatus aptinka jau XVIII amžiuje. Šios tendencijos, kurių ištakos matyti jau Renesanso ir Reformacijos epochose, J. H. Plumbo teigimu, kiek vėliau tapo pastebimos kontinentinėje Europoje ir yra priskirtinos plataus masto kultūrinei revoliucijai, liudijančiai giluminę visuomenės transformaciją⁹. Šiame

⁷ K. Marksas, F. Engelsas, *Komunistų partijos manifestas*, Vilnius, 1988, K. Marx, *Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika*, vertė B. Fogelevičius, Vilnius, 2009.

⁸ P. Lafargue, *The Right To Be Lazy*, transl. Ch. Kerr, Ch. Kerr and Co., Co-operative, 1883, internete: <https://www.marxists.org/archive/lafargue/1883/lazy/> [žiūrėta 2017 04 23].

⁹ J. H. Plumb, *The Public, Literature, and the Arts in the Eighteenth Century, Triumph of Culture: Eighteenth Century Perspectives*, eds. P. Fritz and D. Williams, Toronto, 1972.

darbe nesiimsime svarstyti, kaip toli siekia laisvalaikio kultūros šaknys, tačiau remsimės istoriko įžvalga, kad modernaus laisvalaikio atsiradimas reiškia socialinės struktūros permainas, todėl pats laisvalaikis turi būti nagrinėjamas platesniame socialiniame, kultūriniame ar ekonominiame kontekste.

Tiriant XIX a. laisvalaikį neapeinamas bemaž XIX a. pabaigoje pasirodęs Thorsteino Vebleno veikalas *The Theory of the Leisure Class*. Vebleno bene svarbiausias teiginys, perimtas mūsų ir daugelio kitų tyrėjų – laisvalaikis perteikia socialinę struktūrą ir simboliškai išreiškia socialinį statusą. Šis autorius taip pat atkreipė dėmesį į netolygų darbo pasiskirstymą visuomenėje ir laisvalaikį susiejo su vartojimu ir aukštosios klasės, kuriai nereikia dirbti, gyvenimo būdu¹⁰. Po keturiasdešimties metų laisvalaikio, tiksliau, žaidimo, vietą Vakarų civilizacijoje išryškino olandų istorikas Johanas Huizinga¹¹. Žaidžiančio žmogaus, *homo ludens*, figūra tapo suvokiama kaip neatskiriama civilizacijos dalis, be to, vertinant iš platesnės istoriografinės pozicijos, pats tyrimo objektas, žaidimas, įgijo „rimtos“ humanitarinių mokslų temos statusą.

Kiek vėliau laisvalaikio kultūros tyrimuose išryškėjusi nuostata apie laisvalaikį kalbėti kaip apie laisvai individo pasirenkamą praktiką yra atėjusi iš sociologijos klasiko Maxo Weberio (ir vėlesnio jo populiarintojo anglakalbėje akademijoje Talcotto Parsonso) modernybei skirtų darbų. Kalbėdamas apie modernybę kaip apie racionalizmo epochą (didžiuliai biurokratijos aparatai, surinkimo linijos fabrikuose, mokslinio tikrumo reikalavimai), Weberis teigė, jog racionalizuojamas ne tik darbas, bet laisvalaikis. Laisvalaikio sritis virsta laisvai pasirenkamų galimybių sritimi, ir šią permainą Weberis vertino neigiamai, pažymėdamas, kad ekonomikoje įsigalėjęs racionalumas persmelkia ir visuomenę bei kultūrą. Vis daugiau kontroliuojamas individas, anot Weberio, mėgaujasi turimu laisvu laiku pirkdamas ir vartodamas laisvalaikio kultūros produktus, jo manymu, analogiškus modernių fabričių produkcijai¹².

Modernaus laisvalaikio sąsajas su pasirinkimu ir Weberio poziciją

¹⁰ Th. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York, 1979.

¹¹ J. Huizinga, *Homo ludens: a Study of the Play Element in Culture*, London and Boston, 1980.

¹² M. Weber, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, iš vokiečių kalbos vertė Z. Norkus, Vilnius, 1997.

netiesiogiai komentuoja tyrėjai, kurie į „laisvo pasirinkimo“ ir „laisvės“ koncepcijas žvelgia istoriškai, pabrėždami jų atsiradimą tam tikrose epochose. Pavyzdžiui, svarstymų apie laisvę ištakos siekia Aristotelio *scholē* apibrėžimą, nurodanti laisvę nuo būtinybės dirbti¹³. Tad „laisvė“ leisti savo laisvalaikį šiuo atveju suvokiama kaip viena iš kultūrą transformuojančių jėgų. Vienas pirmųjų istorikų, pagrindusį šį teiginį – Edwardas Shorteris, tyręs XIX a. pirmos pusės Bavarijos žemesniuosius visuomenės sluoksnius santykį su populiariąja kultūra. Tyrėjas atskleidė procesus, kurių metu dėl kultūros komercializacijos daugėjo pramogų ir jos nedarbo metu tapo vis laisviau prieinamos platesniam gyventojų sluoksniui¹⁴.

Prieš ir po Antrojo pasaulinio karo susiformavo socialinės kritikos mokykla, kurios atstovų dėka masinė kultūra ir su ja susijusios laisvalaikio praleidimo formos tapo įprastais analizės objektais visuomenės modernėjimo tyrimuose. Ispanijos filosofas Ortega y Gassetas bei amerikietis kritikas Clementas Greenbergas šią temą plėtojo Vakarų kultūros vertybių nuosmukio perspektyvoje. Gassetas moderniai kultūrai aiškinti pasiūlė „masių visuomenės“ terminą. Anot jo, tai Europos istorijos fenomenas, atsiradęs, kai socialinį ir politinį svorį įgavusios bei vis daugiau laisvo laiko turinčios masės ima mėgdžioti aukštuomenės gyvenimo standartus ir pomėgius. Neturėdamas atitinkamo išsilavinimo ir nepriklausydamas kultūrinei tradicijai masės žmogus nemoka vertinti meno, todėl jis renkasi tas kultūros raiškas, kurios tesukelia pasitenkinimo ir malonumo jausmą¹⁵. Ši idėja, kad pasyvus, neturintis jokių gebėjimų interpretuoti jam pasiūlytą masinį produktą – taigi plačiąja prasme ir modernų laisvalaikį – individas pasiduoda masinės kultūros manipuliacijoms, aptinkama ir Alexio de Toqueville'io, Clemento Greenbergo, Dwighto MacDonaldo, Adorno ir Horkheimerio darbuose.

Po Antrojo pasaulinio karo su tokia pozicija ėmė diskutuoti skirtingoms disciplinoms priklausantys mokslininkai. Itin pastebima permaina įvyko

¹³ S. de Grazia, *Of Time, Work, and Leisure*, New York, 1962, p. 1.

¹⁴ E. Shorter, *Towards a History of La Vie Intime: the Evidence of Cultural Criticism in Nineteenth Century Bavaria*, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16, 1973, s. 530–549.

¹⁵ J. Ortega y Gasset, *Masių sukilimas*, iš ispanų kalbos vertė E. Treinienė, Vilnius, 1993.

socialinių mokslų (pirmiausia sociologų) stovykloje, viena jos priežasčių laikoma ta, jog šiuo laikotarpiu Vakarai pradėjo išgyventi reliatyvią ekonominę gerovę. Daugelis socialinių mokslų atstovų pradėjo manyti, kad Vakarų žmogus po truputį laisvėja nuo privalomo darbo (darbo užmokestis užtikrino, kad dirbama ne tik dėl menkų, tik pragyvenimui skirtų lėšų); imta svarstyti apie tai, kad vidutiniam žmogui atsiras galimybių daug plačiau naudotis savo laisvalaikiu, pradėtos siūlyti socialinės strategijos, kaip prasmingai jį leisti¹⁶. Kenas Robertsas ir Stanas Parkeris kalbėdami apie laisvalaikį kaip laisvą veiklą akcentuoja laisvą valią ir laisvą pasirinkimą. Jų tyrimai buvo paveikti Amerikos teoretikų darbų, kuriuose didelė reikšmė teikiama technologiniam šalies išsivystymui, turėjusiam greitu metu užtikrinti mažiau darbo ir daugiau laisvalaikio¹⁷. Tai ryškiausiai atsispindi Erwino Smigelio redaguotame straipsnių rinkinyje *Work and Leisure* (1963)¹⁸. Labiausiai sociologų aktualizuota laisvalaikio tema ilgą laiką liko šio mokslo rėmuose, o istorikai dar beveik dešimtmetį dėmesio šiai temai neskyrė.

Laisvalaikio tyrimų suklestėjimą XX a. 7–9 deš. galima interpretuoti kultūros teoretikų ir istorikų pastangomis suprasti ir paaiškinti šiuolaikinės kultūros istoriškumą, datuoti svarbiausių kultūrinių koncepcijų atsiradimą ir bandyti keisti žvilgsnį į dabartį. Tokie itin skirtingi mokslininkai kaip Norbertas Elias, Michelis Foucault, Pierre Bourdieu, Richardas Sennettas, E. P. Thompsonas ar Raymondas Williamsas, priklausantys atskiroms mentalitetų istorijos, kultūrinės antropologijos, istorinės antropologijos disciplinoms čia svarbūs kaip tarpdisciplininio žvilgsnio į kultūros tyrimus socialiniuose ir humanitariniuose moksluose pradininkai. Laisvalaikio studijų rėmuose reikšminga tai, kad jų dėka išaugo dėmesys kultūros ir visuomenės kasdienybei. Ryškiausiai tai atskleidžia Michelis de Certeau ir monumentalus kasdienybei skirtų jo darbų ciklas¹⁹. Prancūzijos ir apskritai Vakarų istoriografijoje šią tyrimų

¹⁶ Plg. Joffre Dumazedier, *Toward a Society of Leisure*, trans. S. E. McClure, New York, 1967.

¹⁷ K. Spracklen, *Leisure, Sports & Society*, Basingstoke, 2013, p. 42.

¹⁸ *Work and Leisure: A Contemporary Social Problem*, ed. E. Orson Smigel, New Haven, 1963.

¹⁹ M. de Certeau. *A History of Private Life: From the Fires of the Revolution to the Great War*, ed. M. Perrot, Cambridge, London, 1990.

prieigą įtvirtino prancūzų istorikas Philippe'as Arièsas²⁰. Maždaug nuo 1980-ųjų kultūros istorijos studijose įsigalėjo įsitikinimas, jog iš pirmo žvilgsnio paprasti ir banalūs daiktai yra svarbūs ir jų tyrinėjimas gali nemažai atskleisti apie visuomenę. Apie tai liudija išsamios studijos, nagrinėjančios naminių gyvūnų laikymo, kvėpalų, baldų ar mados istoriją bei politiškumą²¹.

Tokios laisvalaikio sampratos permainos atsispindi ir, pavyzdžiui, lenkiškoje historiografijoje. Vienas pirmųjų laisvalaikio tyrinėtojų Franciszek Krzykała remiasi J. Dumazedieriu ir Nelso Andersono knyga *Work and Leisure* įžvalgomis, kurių tikslas – pasiūlyti socialines strategijas, kaip elgtis žmogui atsiradus daugiau galimybių plačiau naudotis savo laisvalaikiu, ir apskritai kaip siekti gero gyvenimo²². Kita vertus, šis ir kiti Lenkijos laisvalaikio tyrinėtojai, kaip ir jų kolegos Vakaruose, daugiausia dėmesio skyrė ne istoriniams tyrimams, o to meto aktualijoms, tad laisvalaikį dažnai traktavo kaip rekreaciją „gerovės valstybėje“²³. Pasikeitus santvarkai, Lenkijos mokslininkai (daugiausia sociologai) apie laisvalaikį pradėjo kalbėti turėdami galvoje postmodernios visuomenės išgyvenamas permainas, kintančias normas ir vertybes. Beveik nediskutuojant buvo priimamos hipotezės, jog šiuolaikinio žmogaus laisvalaikis atitinka individualizmo, liberalizmo, utilitarizmo ir hedonizmo principus, ir šitai atskleidžia masinės kultūros suklestėjimas²⁴.

²⁰ Paminėję Vakarų civilizacijos kasdienybės istorijos studijoje Georges DUBY tvirtina, kad tik Arièsas dėka toks projektas pavyko: šis istorikas moderniai historiografijai savo darbais apie vaikystę, šeimos gyvenimą ir pagaliau mirtį XVII–XVIII a. Europoje atvėrė akis į kitus galimus šaltinius ir tyrimo būdus, plg. *A History of Private Life: From Pagan Rome to Byzantium*, ed. P. Veine, transl. A. Goldhammer, Cambridge, London, 1996, p. vii.

²¹ K. Kete, *The Beast in the Boudoir: Petkeeping in Nineteenth-Century Paris*, Berkeley, 1994; L. Auslander, *Taste and Power: Furnishing Modern France*, Berkeley, 1996; A. Corbin, *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination*, Cambridge, 1986; D. S. Barnes, *The Making of the Social Disease: Tuberculosis in Nineteenth Century France*, Berkeley, London, 1995.

²² Plg. F. Krzykała, Socjologiczne uwarunkowania kategorii czasu wolnego, wypoczynku, rekreacji pracowników w zakładzie pracy, *Badania socjologiczne nad czasem wolnym*, Poznań, 1987, s. 7; Plg. J. Dumazedier, *Toward a Society of Leisure*, trans. S. E. McClure, New York, 1967.

²³ Plg. J. Danecki, *Jedność podzielonego czasu: czas wolny i czas pracy w społeczeństwach uprzemysłowionych*, Warszawa, 1974; S. Czajka, *Z problemów czasu wolnego*, Warszawa, 1974; B. Gruszyn, *Czas wolny: aktualna problematyka*, Warszawa, 1970; L. Adamczuk, *Budżet czasu mieszkańców Polski*, Warszawa, 1978; J. Rosner, *Czas pracy i czas poza pracą, Socjologiczne problemy przedsiębiorstwa przemysłowego*, red. A. Sarapata, Warszawa, 1965; A. Kamiński, *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*, Wrocław, 1965; W. Muszalski, *Metody skracania czasu pracy: studium prawnoporównawcze*, Warszawa, 1967; A. Zawadska, *Czas pracy i czas wolny, Polityka społeczna: materiały do studiowania*, pod red. A. Rajkiewiczza, Warszawa, 1973.

²⁴ Plg. W. Muszyński, Pułapka czy szansa antropocentryzmu kultury postmasowej, *Czas ukoi nas? Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie*, red. W. Muszyński, Toruń, 2008, s. 7–17.

Praėjusio amžiaus 7–9 deš. tyrėjų, išplėtusių kasdienybės, masinės kultūros ir laisvalaikio studijų lauką, teorines prieigas perėmė ir istorikai, analizavę mums artimiausią XIX a. II pusės Rusijos imperijos laisvalaikio panoramą. Vienas pirmųjų kultūros istorikų, tam tikra prasme atvėręs XIX a. Rusijos kultūros tyrimų lauką, yra amerikiečių mokslininkas Richardas Stites, 1978 m. parašęs įtakingą veikalą apie moterų emancipaciją Rusijoje (*The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism, 1860–1930*)²⁵. Vėlesniuose darbuose Stitesas taip pat orientavosi į socialinius modernėjimo aspektus, tačiau perėjo prie Rusijos imperijos populiariosios kultūros tyrimų. Jis pabrėžia, kad populiarioji kultūra ne mažiau įskalbina atskleidžia žmonių patirtį nei tokios istorikui įprastos temos kaip karas, vergovė, revoliucija ar darbas. Laisvalaikio formų Lietuvoje istorinį kontekstą pateikia jo *Russian Popular Culture: Entertainment and Society Since 1900*, ypač populiariausioms pramogoms 1900–1917 metais skirta dalis, kurioje aptariamos iki tol plačiai netirtos imperijos varjetė ir estrados kultūros, populiariausieji skaitiniai ir vizualios kultūros leidiniai, pirmosios kino žvaigždės ir kino kultūra apskritai²⁶.

Kita autorė, kurios pasiūlytomis modernios laisvalaikio kultūros tyrimo gairėmis čia naudojamės, yra kultūros istorikė Louise McReynolds. Jos studijoje *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era* analizuojamos tokios laisvalaikio kultūros sferos kaip ėjimas į teatrą, sportas, turizmas, restoranų kultūra, taip pat nemažai dėmesio skiriama aptariamo laikmečio populiariausioms kino, teatro ir sporto figūroms²⁷. Prie McReynolds įžvalgų apie komercializacijos įtaką nusistovėjusioms laisvalaikio formoms grįšime ir savo tyrime.

Nemažai kitų Rusijos *fin de siècle* tyrinėtojų, kurių darbai nėra tiesiogiai apie laisvalaikį, pasiremiami dėl laisvalaikio fenomenai suprasti būtinų žinių

²⁵ R. Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism, 1860–1930*, Princeton, 1991.

²⁶ R. Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900*, Cambridge, 1992

²⁷ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, Ithaca and London, 2003.

apie laikmečio kultūrą ar visuomenės situaciją. Kai kurie jų gvildena specifines problemas ar siauresnius kultūros reiškinius: Johnas Bowltas ir Olga Matich komentuoja modernųjį meną ir avangardo figūras²⁸, Josephas Bradley – vėlyvąją Rusijos imperijos urbanizaciją²⁹, Jeffrey Brooksas – populiariąją literatūrą ir naujus literatūros žanrus³⁰, Barbara Evans Clements, Linda Edmondson, Barbara Alpern Engel – moterų teisių judėjimą, moterų padėtį visuomenėje³¹, Laura Engelstein – seksualumą ir kūno politiką³², Markas D. Steinbergas – modernėjančios visuomenės deviaciją³³. Viename iš disertacijos skyrių pateikiamai kino kultūros užuomazgų analizei orientyrų suteikė ankstyvojo Rusijos imperijos kino tyrėjo Jurijaus Tsiviano darbai apie pirmųjų filmų recepciją ir kino auditorijas.³⁴

Verta paminėti, kad Vakarų tyrėjų darbai laisvalaikio tema visgi išlieka konceptualiai ryškesni, lyginant su kolegomis iš Rusijos ar Lenkijos, tad jų suformuluojamos tyrimo perspektyvos dažnai perimamos ir pritaikomos vietiniuose tyrimuose. Pavyzdžiui, Vanessa R. Schwartz studija *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris* apie vizualiąją XIX a. pab. kultūrą, kino pradžią ir kino sąsajas su kitomis vaizdo judėjimu pagrįstomis pramogomis konceptualiai ir struktūriškai beveik identiškai perimta Lenkijos kino ir populiariosios kultūros tyrinėtojo darbe apie Lodzės vizualiąsias pramogas³⁵. Vakarietiškos istoriografijos įtaką sustiprina aplinkybė, kad dalis

²⁸ *Laboratory of Dreams: The Russian Avant Garde and Cultural Experiment*, eds. J. Bowlt and O. Matich, Stanford, 1996; J. Bowlt, *The Silver Age: Russian Art of the Early Twentieth Century and the "World of Art" Group*, Newtonville, 1979; O. Matich, *Erotic Utopia: the Decadent Imagination in Russia's fin de siècle*, Madison, 2005.

²⁹ J. Bradley, *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia*, Berkeley, 1985.

³⁰ J. Brooks, *When Russia Learn to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917*, Princeton, 1985.

³¹ B. A. Engel, *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861–1914*, New York, 1995; *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*, eds. B. E. Clements, B. A. Engel and Ch. Worobec, Berkeley, 1991; L. Edmondson, *Feminism in Russia 1900–1917*, London, 1984.

³² L. Engelstein, *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*, Ithaca, 1992.

³³ *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia*, eds. S. P. Frank and M. D. Steinberg, Princeton, 1994; J. Neuberger, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, Berkeley, London, 1993; S. P. Frank, *Crime, Cultural Conflict and Justice in Rural Russia, 1856–1914*, Berkeley, Los Angeles, London, 1999.

³⁴ *Silent Witness: Russian Films 1908–1919*, ed. Y. Tsivian et al., London, 1989; Y. Tsivian, *Early Cinema in Russia and its Cultural Reception*, translated by A. Bodger, with a foreword by T. Gunning, edited by R. Taylor, London, 1994;

³⁵ Plg. L. Biskupski, *Miasto Atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku. Kino w*

Rusijos kultūros tyrinėtojų ne tik publikavosi Vakarų leidyklose, tačiau byrant Sovietų sąjungai ar vėlesniais laikais pradėjo dirbti Vakarų institucijose (kaip minėtasis Jurijus Tsivianas). Rusiška bei lenkiška istoriografija čia naudosis plėtodami pasirinktus laisvalaikio aspektus tolimesniuose disertacijos skyriuose – ji ypač naudinga tiriant siauresnes temas, nagrinėjant provincijoje vykusius reiškinius ir analizuojant vietinius šaltinius. Kadangi dažnu atveju žvilgsnis į laisvalaikį įgyja niuansų, priklausančių nuo tiriamos medžiagos, jį patikslinsime ir istoriografiškai papildysime aptardami kiekvieną iš disertacijos temų.

Su laisvalaikio kultūra susijusių Lietuvos mokslininkų tekstų, kuriuose pats laisvalaikis būtų svarstomas kaip tyrimo objektas, nėra itin gausu. Vladas Sirutavičius, iš esmės sekdamas Vakarų istoriografija, yra glaustai apžvelgęs XIX a. pirmos pusės svarbiausius laisvalaikio kultūros bruožus. Jis nužymi kelis laisvalaikio istorijos posūkius, atkreipdamas dėmesį, kad modernėjančioje visuomenėje laisvalaikis iš nedaugelio privilegijos pamažu tampa visuotinai priimtina norma. Žvelgiant į laisvalaikį per skirtingų socialinių sluoksnių prizmę, pastebimas dar Antikos laikais susiformavęs visuomenės elito siekis laisvalaikį derinti su moraliniais įsipareigojimais ar laisvalaikį skirti visuomeninei veiklai. Straipsnyje įvardyti pagrindiniai XIX a. pirmos pusės laisvalaikio dėmenys (plačiau aptariamas nuo XVIII a. pab. vykęs dvarų sodų ir parkų suklestėjimas, taip pat pastebima liaudies pramogų kritiką per evangelizaciją) ir mėginama atskleisti, kaip kito laisvalaikio samprata XIX a. Lietuvos visuomenėje. Apie laisvalaikį XIX a. pabaigoje užsimenama fragmentiškai, čia galėtume išskirti pastebėjimą, kad laisvalaikis po truputį imtas organizuoti nacionalistiniu pagrindu³⁶.

Teoriniu aspektu reikšminga, jog tekste atsispiriama nuo čia jau minėtų socialinės istorijos klasikų idėjos, kad laisvalaikis išrastas moderniose visuomenėse, kai dėl socialinės-ekonominės kaitos, laiko racionalizacijos tendencijų ir apskritai visuomenės demokratėjimo išryškėjo pakankamai aiškūs

systemie rozrywkowym Łodzi, Warszawa, 2013.

³⁶ V. Sirutavičius, Laisvalaikis XIX a. Lietuvos kultūroje, *Praeities baruose. Skiriama akademikui V. Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, red. kolegijos pirmininkas A. Tyla, Vilnius, 1999, p. 225–234.

skirtumai tarp darbo ir laisvalaikio sferų. Pristačius Foucault ir Thompsono idėjas, sustojama prie minties, jog modernus laisvalaikis yra ne vien naujų kultūrinių galimybių išnaudojimo sritis. Kalbant apie atskiras socialines grupes, ypač apie darbininkiją, jį galima matyti ir kaip socialinės kontrolės ir disciplinavimo įrankį.

Kita vertus, trumpame tekste autorius griežtai neapsibrėžė laisvalaikio sampratos, veikiau pristatė ir aptarė kelias kintančios laisvalaikio kultūros temas. Priklausomai nuo to, kaip bus suprantamas laisvalaikis, būtų galima diskutuoti, ar šiuo atveju vertėtų susieti, ar parankiau būtų atskirti laisvalaikio ir politinės veiklos (pavyzdžiui, laisvalaikio ir socialinių bei tautinių judėjimų) klausimus.

Dailėtyrininkė Laima Laučkaitė XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio temą palietė baigiamajame knygos *Dailė XX a. pradžios Vilniuje* skyriuje „Ar buvo Vilniuje *la belle époque*?“. Autorė naujų laisvalaikio formų atsiradimą pateikia kaip priešpriešą imperinės Rusijos ekonominiam atsilikimui bei konservatyviai carinės provincijos miesto kultūrai ir mėgina rasti epochos, kurioje „laisvalaikis virto gyvenimo būdu, kai žmonės norėjo ir mokėjo linksintis, kai Europos miestuose suklestėjo nauja pramoginė meninė kultūra“ pėdsakų³⁷. Pasak Laučkaitės, to Vilniuje taip pat galima aptikti, tačiau labai fragmentiškai, o modernaus laisvalaikio elementai – kinematografai, populiarioji spauda, viešbučiai, modernios parduotuvės, restoranai su varjetė ir lunaparku, kabaretai – iki pat Pirmo pasaulinio karo egzistavo sumišusiai su senuoju, beveik viduramžišku gyvenimo būdu ir jo atributais, pirmiausia mugėmis, atlaisiais ir kalendorinėmis šventėmis. Šią temą (kokias šventes šventė vilniečiai, koks buvo jų kalendorius, ritmas ir prasmė) mokslininkė vėliau nagrinėjo straipsnyje „Vilniaus šventės ir pramogos XX a. pradžioje“³⁸, išskirdama konfesines su valstybinėmis bei pramogines šventes kaip dvi atskiras švenčių grupes.

Kadangi šioje disertacijoje orientuojamės ir siekiame atskleisti modernėjančios kultūros reikšmę laisvalaikiui, mums laisvalaikio sampratos

³⁷ *Dailė XX a. pradžios Vilniuje*, p. 166; L. Laučkaitė, *La Belle Époque in Vilnius*, *Lituanus*, vol. 52, no 4, winter 2006, internete: http://www.lituanus.org/2006/06_4_03_Lauckaite.html [žiūrėta 2017 04 14].

³⁸ L. Laučkaitė, *Vilniaus šventės ir pramogos XX a. pradžioje*, *Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės*, sud. A. Lapinskienė, Vilnius, 2009, p. 134–150.

hibridiškumas nėra parankus. Viena iš šio tyrimo gairių laikome kaitą, tad toliau aptarsime tyrimo objekto ryšį su pagrindiniais XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvai reikšmingais bendrais kultūros kaitos dėmenimis.

Modernaus laisvalaikio kontekstai

Pradėti gilintis į modernios laisvalaikio kultūros atsiradimo aplinkybes turime patikslindami ir pačios modernybės sampratą bei jos ryšį su laisvalaikiu. Kadangi ginčų dėl modernybės turinio socialiniuose ir humanitariniuose moksluose niekada netrūko, prie jų ilgiau neapsistosime ir nusakysime tik bendrą nuo laisvalaikio temos atitrūkti neleidžiančią modernybės aiškinimo kryptį. Šiuo atveju pravartus atrodo Bruno Latouro pastebėjimas, kad tarp daugelio „modernybės“ termino reikšmių paprastai figūruoja ir laiko tėkmė. Pasak jo, „būdvardžiu „modernus“ nurodome naują režimą, greitėjimą, lūžį, perversmą laike. Atsiradus žodžiams „modernus“, „modernizacija“, „modernybė“, jie pasitelkiami kaip archajiškos ir nusistovėjusios praeities kontrastas. Be to, šį žodį visuomet aptinkame pačiame polemikos įkarštyje, ginče, kuriame yra laimėjusiųjų ir pralaimėjusiųjų, „senųjų“ ir „modernųjų“. Taigi terminas „modernus“ yra dvigubai asimetriškas: jis nurodo lūžį įprastinėje laiko tėkmėje ir kovą, kurioje yra nugalėtojų ir nugalėtųjų.“³⁹

Taigi modernybė šiame darbe bus suprantama ir struktūriškai, ir pasaulėžiūriškai. Pirmiausia turėsime galvoje su modernizacija susijusius procesus: industrinių technologijų taikymą, sparčią urbanizaciją, kapitalizmą kaip pagrindinį ekonomikos modelį, masines transportavimo ir komunikacijos priemones, leidžiančias judėti žmonėms ir informacijai. Akiratyje sieksime išlaikyti ir individų savivokos permainas. Tokie įprastai vardinami modernybės bruožai kaip racionalumas ir priežastinis pasaulio vertinimas, kuriais aiškinami pokyčiai, įvykę darbo sferoje, gali būti ne mažiau svarbūs ir taikomi tiriant laisvalaikį. Analizuodami modernybės patirtį laisvalaikio srityje, dėmesį kreipsime į jos kompleksškumą ir intensyvumą, t.y., aspektus, kuriems sunkiau

³⁹ B. Latour, *Mes niekada nebuvo modernūs. Simetrinės antropologijos esė*, iš prancūzų kalbos vertė N. Vyšniauskaitė, Vilnius, 2004, p. 16–17.

rasti statistinę išraišką ir kurie veikiau atskleidžia patirties skalę. Tokio kalbėjimo būdo apie modernybę ištakos yra Charles'io Baudelaire'o 1859 m. tekstas „Tapytojas ir modernus gyvenimas“. Ši esė, kurioje modernybė vadinama „efemeriška, trumpalaikė, nenumatyta“⁴⁰, yra davusi impulsą miesto patirties aprašymams, kuriuos vėliau plėtojo Walteris Benjaminas ir Siegfriedas Kracaueris⁴¹. Čia modernybei apibūdinti parinkti žodžiai jų yra interpretuojami kaip atskleidžiantys modernios būsenos paradoksumą, nuolatinį pertraukiamumą, naujovės ir pokyčių lūkestį, kurį geriausiai išreiškia vis pasikartojantys mados ciklai ir kunkuliuojančio metropolio gatvės ir atrakcijos.

Analizuojant modernų laisvalaikį, ši įžvalga apie modernybę išlieka esminė, nes iškelia rutinos ir jos pertrūkio kasdienybėje klausimus. Anot vieno iš modernybės teoretikų Georgo Simmelio, netikėtumo, priešybių sugretinimo sukeliama įspūdziai yra vieni ryškiausių modernybės ir jos padiktuoto gyvenimo būdo bruožų. Esė „Metropolis ir psichinis gyvenimas“ (1903 m.) Simmelis teigė, kad modernybė transformuoja visus visuomenės sluoksnius, mat intersubjektyvūs santykiai plėtojami per tokius kultūros produktus kaip pinigai ir prekės, miestas, mada, kelionės, laisvalaikis, religija ir naujos dvasingumo formos⁴². Modernaus individo emocinis pagrindas, kultūros kritiko manymu, yra stiprių įspūdzių troškulys, priklausomybė nuo emocinių skirtybių⁴³. Šiuolaikinė kultūros studijų atstovė Rita Felski priduria, kad toks naujų emocinių virpulių siekimas yra ir moderniosios monotonijos, patiriamos prie standartizuotos gamybos linijos, ženklas⁴⁴. Dalį XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūros formų, pavyzdžiui, kino peržiūras, detektyvų ar šokiruojančių romanų skaitymą, kabaretų lankymą, matome būtent tokia su besikeičiančiais individo percepcijos būdais susijusiame kontekste.

⁴⁰ Ch. Baudelaire, *The Painter of Modern Life and Other Essays*, transl. J. Mayne, London, New York, 2008, p. 12.

⁴¹ B. Singer, *Modernity and Melodrama. Early Sensational Cinema and Its Contexts*, New York, 2001, p. 34–35.

⁴² A. A. Yengoyan, Simmel, Modernity, and Germanisms. A Review Essay, *Comparative Studies in Society and History*, 2002, vol. 44, no. 3, p. 621.

⁴³ G. Simmel, The Metropolis and Mental Life, *The Blackwell City Reader*, eds. G. Bridge, S. Watson, Oxford and Malden, 2002, p. 11–12.

⁴⁴ R. Felski, *Uses of Literature*, Malden, Oxford, 2008, p. 121.

Pagrindiniais visuomenės modernėjimo postūmiais, turėjusiais įtaką ir laisvalaikio reikšmės pasikeitimui bei virtimui masiniu fenomenu, laikomi industrializacija, urbanizacija ir kultūros komercializacija. Industrializacija visiškai transformavo darbo ritmus, įvesdama skirtį tarp darbo ir populiarių pramogų. Tradicinių visuomenių rutina, viduramžiškos kalendorinės religinės šventės ir mugės maišėsi ir vis sunkiau derėjo su nauja darbo pasidalijimo sistema. Industrinėje visuomenėje dirbama aiškiai nustatytu darbo metu, o laisvalaikiu mėgautis galima – kad ir kiek valandų jam likdavo – tik pasibaigus darbo laikui. Nors paties laisvalaikio neatsirado daugiau nei ankstesnėse epochose, tačiau užsiėmimai, kurie tapo įprastomis laisvalaikio praktikomis, darėsi laisviau pasirenkami, mažiau susiję su darbu. Industrinis darbininkas baigdavo savo darbą ir tuomet galėjo prisijungti prie laisvalaikio dainuojančių darbininkų kokiam nors klube ar užiegoje. Be to, užuot per darbo pertraukas su kitais trūktelėjęs „baltakėlės“, darbininkas išdirbdavo visą pamainą ir tik tada eidavo į pasirinktą smuklę su patinkančia kompanija. Tad industrializacijos įtaka laisvalaikiui atrodo esanti mažiausiai dvejopa: laisvas laikas griežčiau atidalijamas nuo nelaisvo, tačiau sąlyginai naujas laisvalaikio elementas yra pasirinkimo galimybė.

Antru svarbiu veiksniu, prisidėjusiu prie modernaus laisvalaikio įpročių radimosi, galima įvardyti urbanizaciją. XIX a. laikomas vienos didžiausių migracijų Europoje amžiumi, kai dėl pramonės modernizacijos žmonės iki tol neregėtu mastu plūstelėjo iš kaimo į miestą. Nuo XIX a. vidurio iki XX a. pradžios svarbiausi Vidurio ir Rytų Europos miestai ėmė augti, pavyzdžiui, Budapeštas išaugo tris kartus iki 880 tūkst. gyventojų (1910 m.), Viena – keturis kartus iki 1675 tūkst. (1902 m.), Ryga – penkis kartus iki 500 tūkst. (1913 m.), Helsinkis – net septynis kartus iki 150 tūkst. (1910 m.)⁴⁵. XIX a. standartais „didmiesčiu“ laikytas mažiausiai 100 tūkst. gyventojų turintis miestas – Lietuvoje tokiu tapo Vilnius, kurio gyventojų nuo 1859 m. iki 1897 m. padaugėjo 2,5 karto (iki 155 tūkst.), o bendras pastatų skaičius 1818–1910 m.

⁴⁵ L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius, 2002, p. 17.

padidėjo 6 kartus⁴⁶. Kaunas nuo 22 tūkst. 1859 m. išaugo iki beveik 71 tūkst. 1897 metais⁴⁷. Žvelgiant į tai iš laisvalaikio studijų perspektyvos klostosi vaizdas, kad ši migracija ne tik perkėlė į naują terpę tradicinių kaimo bendruomenių narius, tačiau pamažu silpnino turėtų tradicinių laisvalaikio tradicijų įtaką. Migracijos procesų paliestus individus daug silpniau veikė privalomi papročiai ir socialinė kontrolė. Laisvalaikis šiems atvykstantiems į vis augančius, daugeliui iki tol nepažįstamus miestus tapo integracijos priemone, padėjo susikurti socialinio jaukumo jausmą.

Kalbant apie miestieškojo ir kaimo laisvalaikio santykį, naudinga apsibrėžti laisvalaikio kultūros geografines ribas. XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūra iškalbingai atskleidžia „miestėjimo“ procesą, kai įvairiausios kultūrinės praktikos dažnai pamažu (bet kartais, pavyzdžiui, kino atveju, labai greitai) persiduoda iš centro, miestų į provinciją. Toks laisvalaikio kultūros judėjimas, nors ir nėra suprantamas kaip vienkryptis, diktuoja tyrimo geografines ribas. Nors į laisvalaikio analizę įtraukiame tiek Vilniaus, tiek Kauno ir Suvalkų gubernijose vykusius procesus, tačiau daugiausia dėmesio skirsime būtent vienos ar kitos laisvalaikio kultūros praktikos susiformavimui – tai dažniausiai vykdavo miestuose. Į platesnę geografinę erdvę žvilgsnį perkelsime aptardami vieno ar kito reiškinių paplitimą. Įprastos kaimo laisvalaikio praktikos, tokios kaip dainavimas, juokai, grubesni ar švelnesni žaidimai, į disertacijos tyrimą nepatenka, nes siekiame išryškinti šį „pastumtos kortų kaladės“ efektą, tad laisvalaikis kaime mums rūpi pirmiausia dėl čia pastebimo naujo miestietiško gyvenimo būdo ir normų perkėlimo ir įprasminimo.

Stengsimės parodyti, kad laisvalaikui kaip vienam iš naujų XX a. pr. miestietiško gyvenimo būdo ženklų būdinga kitokios prigimties disciplina ir savidisciplina, savanoriški ar kultūriškai nulemti suvaržymai, nei tokie, kuriais pasižymi kaimo kasdienybė. Vienu iš modernaus laisvalaikio kriterijų padarę pasirinkimo laisvumą, apie laisvalaikį kaime plačiau nekalbėsime, nes laikomės

⁴⁶ *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*, ed. Andrew Lees and Lynn Lees, Lexington, 1976, p. viii; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 97.

⁴⁷ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т. Т.1–50*, С. Петербург: 1903–1905.

nuostatos, kad čia laisvalaikio įpročiams didesnę reikšmę tebeturėjo skirtis tarp kasdienės rutinos ir aiškiai išdėstytos švenčių ir pramogų tvarkos. Galima sutikti su Pelikso Bugailišio žodžiais, jog daugelyje XX a. pr. provincijos kasdienybės ir laisvalaikio aprašymų dominuoja darbų svaigulys ir buities vienodumas, nuo kurio kaimiečiai atsigaudavo šventėse, kurių (sic!) visi griežtai laikydavosi⁴⁸.

Vienas iš kultūros supratimo būdų yra jos tyrimas atsižvelgiant į elgesį su laiku, gebėjimą jį paskirstyti. Laiko sfera visad buvo reikšminga organizuojant socialinį gyvenimą, žymint ribas bei individo ir bendruomenės gyvenimo ritmus. Tai, kad modernioje epochoje su laiku egiamasi individualiau, atskleidžia tiek asmenų ir grupių gyvenimo ir mąstymo permainas, tiek padeda apčiuopti bendresnius socialinės struktūros pokyčius. Galimybė individualiai leisti laiką kai kurių laisvalaikio studijų atstovų vertinimu prisidėjo prie naujų savivokos formų atsiradimo. Rusijos imperijos laisvalaikio kultūros tyrėjos Louise McReynolds manymu, laisvalaikio veiklos suaktyvino dalyvavimą viešajame gyvenime ir padarė įtaką revoliuciniam judėjimui Rusijoje. Teigiama, kad modernus laisvalaikis reikalavo permąstyti tradicines laisvalaikio ir viešosios erdvės idėjas. Nors „laisvas laikas“ nuo darbo nebuvo naujas reiškinys, tačiau buvo nauja „laisvą laiką“ skirti savęs aktualizavimui per kultūrą⁴⁹.

Kitas su urbanizacija susijęs klausimas gali būti užduotas apie modernaus laisvalaikio kultūros ryšį su moderniais tapatumais. Kiekvieno miesto gyventojai save identifikavo ir tebeidentifikuoja keleriopai. Skirtinguose kontekstuose išryškėja tapatinimasis su socialine klase, tautybe, religija, lytimi, kaimynyste ir rajonu, pačiu miestu ar valstybe, plačiausia prasme – net su modernia miesto civilizacija⁵⁰. XIX–XX a. sandūros laisvalaikio kultūros tyrime orientuosimės į tapatybės keleriopiškumą, mat dažnai vienos ar kitos laisvalaikio formos buvo siejamos su vyriškumu ar moteriškumu, įvairiomis socialinėmis grupėmis ar tautiškumu. Čia modernus laisvalaikis suprantamas kaip turėjęs reikšmės daugeliui iš minėtų tapatumų, taip pat liudijantis ir vieną bendrą jiems

⁴⁸ P. Bugailišis, *Gyvenimo vieškeliais: medžiaga istorijai*, sud. V. B. Pšibilskis, Šiauliai, 1994, p. 43.

⁴⁹ Plg. L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 9.

⁵⁰ N. D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, DeKalb, 2010, p. 10.

būdingą tendenciją: identifikaciją su moderniais laikais ir miesto gyvenimu⁵¹. Carlos E. Schorske, kalbėdamas apie XIX a. II pusės miestą, jo vietą tridalyje Europos minties istorijoje (miestas kaip dorybė, kaip yda ir kaip esantis už gėrio ir blogio) ir besikeičiančią žmogaus tapatybės vietą šioje istorijoje, yra pastebėjęs, kad modernioje epochoje klausimas apie modernumo turinį nebekeliamas. Intelektualiniai permąstymai šiam klausimui suteikė naują centrą. Nebeklausama, „kas yra gerai ir blogai moderniam gyvenime“, tačiau „kas tai yra? Kas tiesa, kas klaidinga?“ Tarp tiesų randama, kad miestas, su visa savo šlove ir siaubais, visu savo grožiu ir bjaurystėmis, yra esminė modernios egzistencijos dirva. Neteisti to etiškai, tačiau pilnai patirti tapo modernios kultūros *novi homini* tikslu⁵².

Išskleisti XIX a. pab. ir XX a. pr. laisvalaikio kultūros bruožus per individų patiriamus pokyčius šioje disertacijoje bandysime pasitelkę istorinės antropologijos priėgą. Dalį mums svarbių šios priėigos principų galime aptikti akademinės sociologijos disciplinos kritikoje, kurioje teigiama, kad modernią visuomenę sociologai išskaidė į keletą tyrinėjimui tinkamų elementų (klases, miestą, kaimo gyvenvietes, etnines grupes, nusikalstamą elgesį, kompleksines organizacijas ir pan.), tačiau dažnai yra linkę nepaisyti kaip šie elementai dera tarpusavyje⁵³. Laisvalaikis yra viena iš platesnių temų, galinčių suartinti sunkiau susisiekiančias sociologijos ir istorijos sritis ir leidžiančių neapsiriboti kuriuo nors vienu visuomenės subelementu.

Žinoma, mėginimai iš laisvalaikio kultūros šaltinių daryti apibendrinimus apie atskirų visuomenės grupių patirtis susiduria su „tipiškumo“ problema. Kiekvienu atveju tenka svarstyti, ar tokios įžvalgos pagrįstos, taip pat ir abejoti,

⁵¹ Nemažai miestų turi kanoninį šioms XIX amžiaus urbanizacijos ir modernizacijos temoms skirtą veikalą, plg. G. Barth, *City People: The Rise of Modern City Culture in Nineteenth Century America*, New York, 1980; C. E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York, 1981; V. R. Schwartz, *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Berkeley & Los Angeles, 1998; P. Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge, 1996; G. Gyani, *Identity and the Urban Experience: Fin-de-Siècle Budapest*, translated by T. J. DeKornfeld, Wayne, 2004; R. P. Sylvester, *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves*, DeKalb, 2005.

⁵² C. E. Schorske, *The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler*, C. E. Schorske, *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*, Princeton, 1998, p. 49.

⁵³ D. MacCannell, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley, Los Angeles, 1999, p. 3.

ar parinkti šaltiniai nėra per daug išskirtiniai⁵⁴. Robertas Darntonas šią problemą, kylančią iš bandymo sujungti visuomenės ir jos kultūros istoriją, siūlo spręsti pasinaudojant antropologine žiūra. Stengiantis pamatyti ir parodyti daiktus bei įvykius vietos gyventojų akimis, suprasti, ką jie galvoja, ir išryškinti socialines prasmės savybes tenka derinant kalbėjimą apie bendruomenę išlaikant jautrumą individams. Būtent šių individų palikti šaltiniai pirmiausia atspindi jų socialinę ir kultūrinę aplinką – taip iš mažų dalelių konstruojame prieš gerą šimtmetį egzistavusį pasaulį. Savaiame suprantama, kad šie pasauliai nebus „tipiški“ buržuazijos, darbininkijos, valstietijos ar bajorijos pasauliai – vargu ar įmanoma taip sistemiskai prakalbinti archyvus. Apie laisvalaikio kultūros modernėjimą bylojantys šaltiniai taip pat patvirtina Darntono mintį, kad niekada nesusiduriame su grynomis idiomomis, nes pirmiausia dirbame su individualia raiška. Tik per interpretuojamus tekstus įmanoma padaryti platesnes išvadas apie buvusias pažiūras ir praktikas⁵⁵.

Nuo modernaus laisvalaikio kultūros ir kultūros „miestėjimo“ apskritai klausimų yra neatsiejama viena interpretacinėms pastangoms nelengvai pasiduodančių grupių – besiformuojantis buržuazijos sluoksnis. Šis sluoksnis save suvokė kaip metantį iššūkį aristokratijai ir valstiečiams bei jų gyvenimo būdui, tad laisvalaikio kultūros rėmuose keliami klausimai buvo paremti svarstymais apie tai, kas yra geras ir teisingas gyvenimas, ir kaip apskritai reikėtų gyventi. XIX a. pab.–XX a. pr. besikuriančią laisvalaikio kultūrą reikėtų suvokti platesnio reiškinio – viduriniojo sluoksniu pagrįstos modernios kultūros radimosi kontekste.

Nors Lietuvos historiografijoje vis dar tebevyksta viduriniojo arba buržuazijos sluoksnio paieškos, manome, kad prasminga vartoti šį terminą aiškinantis laisvalaikio kultūros kontekstus⁵⁶. Pirmiausiai todėl, kad viduriniojo sluoksnio įtaką visuomenėje aiškiai matė XX a. pradžios intelektualai⁵⁷. Tiriant

⁵⁴ R. Darnton, *Didžiosios kačių skerdynės. Ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, iš anglų kalbos vertė O. Aleksa, Vilnius, 2002, p. 239–240; 287–288.

⁵⁵ Ten pat, p. 289.

⁵⁶ Plg. bemaž svarbiausią studiją šiuo klausimu: R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*, Vilnius, 1990.

⁵⁷ Antai 1914 m. Mykolas Biržiška leidinyje *Nauju taku* konstatuoja: „Senovė vis labiau susitraukia prieš

laisvalaikio kultūrą, vidurinis sluoksnis iškyla veikiau kaip kultūrinė, o ne politinė kategorija. Tiesa, istoriografijos tradicijoje tai nėra įprasta prieiga, nes ši daugiasluoksnė socialinė grupė paprastai analizuojama derinant ekonominių (laisvoji prekyba) ir politinių (rinkimai ir reprezentacija) paradigmų perspektyvas. Tai paprastai daroma lyginant, kuo šis sluoksnis skyrėsi Vakaruose ir Rusijos imperijoje, taip pat mėginant paaiškinti, kodėl buržuazijai Rusijos imperijoje nepavyko sukurti savų politinių institucijų. Tokiu atveju įprasta Vakarų buržuaziją laikyti normatyviu rodikliu⁵⁸.

Vis dėlto šis tyrimas atsispiria į Peterio Stearnso pastebėjimą, jog siekiant identifikuoti viduriniąją klasę, naudinga tirti kultūrinę išraišką, „individualius pokyčius, o ne tik politinės ar ekonominės struktūros pasikeitimus“⁵⁹. Tirdami, kokiais skirtingais būdais vidurinėsios klasės atstovai pramogavo ir leido laisvalaikį, bandysime aptikti šiuos individualius pokyčius ir jų ryšį su asmenų ir grupių savivokos permainomis. Manome, kad tik įvykus pokyčiams asmeninėje ir privačioje erdvėje galimi kultūriniai ir politiniai lūžiai, politinių idėjų realizavimas⁶⁰. Tokia samprata diktuoja, kad vidurinėsios klasės atsiradimas, jos vystymasis, savirefleksija ir besikeičiantys kitų visuomenės sluoksnių vertinimai išlieka svarbios laisvalaikio kultūros temos. Ir atvirkščiai, XIX a. pab. laisvalaikio kultūros bruožai atskleidžia, kaip gana antagonistinė ir fragmentiška buržuazijos kultūra iki Pirmo pasaulinio karo tapo vyraujančia kultūrine norma.

Šiame tyrime buržuazijos ir vidurinėsios klasės terminus vartosime

naujovę. Auga, stiprėja buržuazija. Buržuazinė tvarka, šiaip ar taip, vis plačiau gyvenimą įgriebia, tiek miesto ir miestelio, tiek ir sodžiaus. Miesto gyvenimas vis labiau veikia į sodžių, traukia jį paskui savęs; sodžius, sakytume, miestėja“, M. Baltasis [Mykolas Biržiška], „Jaunuomenės reikalais“, *Nauju taku*, 1914, birželio 6 (19), p. 53.

⁵⁸ Plg. Th. C. Owen, *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905*, New York, 1981; A. Riebel, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Chapel Hill, 1982; *Merchant Moscow: Images of Russia Vanished Bourgeoisie*, eds. J. West and I. Petrov, Princeton, 1998; *The Professions in Russia*, ed. H. Balzar, New York, 1995; J. A. Ruckman, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905*, De Kalb, 1984; *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, eds. E. Clowes, S. Kassow, J. West, Princeton, 1991.

⁵⁹ P. Stearns, *The Middle Class: Towards a Precise Definition*, *Comparative Studies in Society and History* 21 (July 1979), p. 395–396.

⁶⁰ Plg. A. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson, 1981, p. 111; S. Bliumin, *The Emergence of the Middle Class: Social Experience in the American City, 1760–1900*, Cambridge, 1989, p. 10.

sinonimiškai, ir kaip gana įprasta istoriografijoje, šis sluoksnis bus suvokiamas kaip nuolat besiformuojantis, atsirandantis iš įvairių socialinių grupių. Taip pat akivaizdu, kad vidurinis sluoksnis nėra monolitiškas junginys: jam priskiriami individai, kurių tapatybės, požiūriai ir interesai neretai kertasi. Rečiau stengsimės vartoti buržuazijos terminą, kuris laisvalaikio kultūros studijoms parankesnis socialinėms ar politinėms perskyroms išryškinti.

Buržuazinės kultūros tyrinėtojai yra atkreipę dėmesį, kad šiai kultūrai itin didelę reikšmę turi demarkacinės linijos. Namuose tai atsiskleidžia per aiškiai atskiriamas drauge gyvenančių erdves: vaikai čia atskirti nuo tėvų pasaulio, tarnai – nuo šeimos gyvenimo, privatus gyvenimas – nuo viešojo⁶¹. Viskas šioje kultūroje įgyja savo vietą ir paskirtį: tėvų miegamasis, svečių priėmimui skirtas salonas, tarnų patalpos. Nesilaikantieji panašios tvarkos (t.y. tie, kurie „negerbė“ privatumo) buržuazijos atstovams kėlė pasibjaurėjimą⁶², pavyzdžiui, darbininkijos sluoksnio namai ir šeima buvo suvokiami kaip yrantys, mat laisvalaikį vyras, žmona ir vaikai leisdavo atskirai ir ne namuose. Viduriniojo sluoksnio pavyzdžiu iškeliamos vertybės – saikingumas ir racionalumas, aukšti moraliniai standartai, savidisciplina – apskritai buvo priešinamos valstiečių ir proletariato praktikuojamam gyvenimo būdui, kuris buvo kritikuojamas kaip neracionalus, hedonistinis, neatsakingas bei vulgarus.

Viduriniojo sluoksnio pabrėžiama laisvalaikio tvarka, kita vertus, sudarytų kontrastą valstietijos ir darbininkų laisvalaikiui ir todėl, kad šiems sluoksniams visai skirtingą reikšmę galėjo turėti savaitės dienos. XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos visuomenėje įprotis sekmadienį skirti poilsiui toli gražu nebuvo visuotinai praktikuojamas. Pavyzdžiui, to dažnai nesilaikyta provincijoje, kur ūkininkų darbai bemaž niekad nesustodavo, taip pat ir modernėjančiame pramonės sektoriuje, kuriame buvo pageidaujama nenutrūkstamo darbo proceso. Lietuviška viešoji erdvė nuo šalių, kuriose

⁶¹ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, trans. A. Crozier, New Brunswick, London, 1990, p. 269.

⁶² J. Paškauskas, Частное пространство как индикатор социально-экономических изменений в конце XIX века, *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*, Вильнюс, 2015, с. 343–362.

modernus kapitalizmas darė daugiau įtakos tam, kaip vertinamas socialinių grupių laikas, skyrėsi tik tuo, kad čia neaptinkame radikalių pasisakymų apie darbininkų laisvalaikio atnešamus nuostolius verslui.

Darbininkų laisvalaikio klausimai tiriamuoju laikotarpiu itin glaudžiai susiję su pastangomis trumpinti darbo dieną iki 8 arba 9 valandų ir gerinti darbo sąlygas. Kaip į laisvalaikio kultūrą prasiskverbia politinės praktikos matyti iš įsitvirtinančių Tarptautinės darbo dienos minėjimo tradicijų. Jos žymėjo ne tik augančią darbininkijos politinę galią ir saviorganizacijos mastą, bet gali būti pasitelkiamos kaip pavyzdys, neatitinkantis viduriniojo sluoksnio įsivaizdavimų apie „netvarkingą“ darbininkijos ar žemesniųjų visuomenės sluoksnių laisvalaikį. Visgi viduriniojo sluoksnio deklaruojamas normas peržengiančio laisvalaikio pavyzdžių miesto kultūroje galima aptikti kur kas daugiau ir dažnai jis iš tiesų turėjo deviacinės veiklos bruožų.

Kitas miesto kultūroje itin ryškus modernaus laisvalaikio bruožas yra laisvalaikio praktikų komercializacija. Nauji darbo ritmai ir urbanizacija padarė įtaką laisvalaikio pramogų paklausos augimui. Pasiūlyti laisvalaikio leidimo būdus tapo tokiu pačiu darbu kaip ir kiti naujų industrijų darbai. Dviračių gamintojai, kabaretų savininkai, populiariosios spaudos leidėjai susidūrė ne tik su masiškai vartojančia publika, tačiau ir su poreikiu paskirstyti paklausą. Bibliotekos, įvairiausioms paskaitoms, vaidinimams ir kitoms pramogoms skirtos draugijų salės, muziejai, parodos, kinas, atostogos, sporto renginiai – tai tik dalis pasirinkimų, siūlomų XIX a. II pusės laisvalaikio turėtojui. Rusijos laisvalaikio tyrinėtoja Louise McReynolds daro gana platų apibendrinimą, kad iki komercinės laisvalaikio kultūros atsiradimo laisvalaikis dažnai buvo leidžiamas privačioje namų erdvėje, o modernėjanti visuomenė nemažai laisvalaikio užsiėmimų perkėlė į viešumą. Jos teigimu, komercinės kultūros sukurtas vartojimo paklausos ir pasiūlos santykis ardė viešo ir privataus gyvenimo perskyrą ir prisidėjo prie naujų laisvalaikio formų paieškų⁶³. Be to, nors laisvalaikio veiklos (lyginant su darbu) yra neproduktyvios, laisvalaikio

⁶³ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 6–7.

sferoje cirkuliuoja galybė įvairiausių produktų. Su technologine pažanga XIX a. II pusėje atėję fotografijos, kino ir fonografo išradimai padarė įmanoma masiškai mėgautis garso ir vaizdo produkcija. XX a. pr. gyvenantieji naują kultūrą perėmė kartu su naujomis medijomis, kuriomis plito muzikos įrašai, atvaizdai, filmai ir įvairiausia informacija apie pramogas bei asmenybes⁶⁴. Ši komercinė kultūra – priešingai nei valstiečių ar aristokratų – buvo visa aprėpianti ir galėjo absorbuoti žemesnius ir aukštesnius visuomenės sluoksnius. Knygos, muzika, vizualios pramogos neliko tik su kuriuo nors socialiniu sluoksniu siejamais laisvalaikio malonumais. Tai buvo industrija ir kultūrinė pramoga orientuota į masinį vartotoją⁶⁵.

Kadangi savo darbe dažnai grįšime prie komerciškumo ir masinės kultūros temos ir atskirų laisvalaikio aspektų, verta patikslinti pačią masinės kultūros sampratą, kurios čia laikysimės. „Masine kultūra“ vadiname kultūrą, kurios produktai skirti vartoti visiems ir yra prieinami daugumai. Masinės kultūros produktai šiuo atveju pirmiausia reprezentuoja gamintojų interesus, o ne vartotojų poziciją⁶⁶. Taigi masinė kultūra komercializuojama dvejopa prasme: tokios kultūros gaminami produktai yra prekės, o jų reikšmė taip pat veikiama ekonomikos dėsnų. Dalis kultūros tyrinėtojų apie šį ryšį atsiliepė kritiškai, pabrėždami, kad komercija trivializuoja kultūrą: pirmiausia suardo jos estetinius idealus, vėliau sunaikina *vox populi* autentiškumą⁶⁷. Visgi masinės kultūros pavyzdžius šiame darbe pasitelksime į juos žvelgdami ne per opoziciją aukštajai ar liaudies kultūrai, o vertindami jų įtaką kultivuojant „modernių laikų dvasią“. Patį masinės kultūros vartotoją traktuojame pasiremami Johno Fiske’o įžvalga ir įvedama skirtimi tarp masinės ir populiariosios kultūros. Anot jo, populiarioji kultūra formuojama iš masinės

⁶⁴ N. D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, p. 51–85, 198.

⁶⁵ J. H. Plumb, *The Public, Literature, and the Arts in the Eighteenth Century, The Emergence of Leisure*, p. 36–37.

⁶⁶ D. Strinati, *An Introduction to Theories of Popular Culture*, New York, 1995, p. 1–45.

⁶⁷ D. MacDonald, *Mass Culture in America, Mass Culture: The Popular Arts in America*, ed. Bernard Rosenberg and David White, Glencoe, 1957, p. 59–73. Pabrėžtina, kad Dwightas MacDonaldas nėra šios masinės kultūros kritikos paradigmos kūrėjas, o veikiau autoritetingas apibendrintojas. Galime tik paminėti, kad XVIII amžiuje masinę ir populiariąją kultūrą kritikavo Hume’as ar Burke’as.

kultūros elementų ir ja tampa tai, ką vartotojai atsirenka iš masinės kultūros. Tad masinė kultūra matoma kaip repertuaras, iš kurio pasiimti produktai interpretuojami ir pasitelkiami skirtingiems veikimo kultūroje būdams pagrįsti⁶⁸. Nepaisant skirtingų sąvokos apibrėžimų, tyrinėtojai sutaria, kad šio proceso užuomazgos aptinkamos industrializacijos ir urbanizacijos epochoje, t.y., XIX amžiuje.

Medžiagos išdėstymo principai

Vienas iš pamatinių darbų rėminančių klausimų – ar tikrai verta ir galima modernaus laisvalaikio kultūrą pristatyti kaip daugelio (galbūt iš pirmo žvilgsnio net nesusijusių) kultūros sričių mozaiką ir kokios sritys turėtų joje dominuoti? Kultūros antropologas Claude'as Lévi-Straussas pačią modernybę yra palyginęs su nesusijusiais mozaikos fragmentais, kurie atrodo pertekliniai, nestabilūs ir neautentiški. Vienas iš jo mokinių, modernaus turizmo tyrinėtojas Deanas MacCannellis, pateikdamas modernaus turistų aprašymą visgi prieina prie išvados, jog po šiuo netvarkingu eksterjeru slepiasi vientisas ir tvirtas modernios visuomenės siekis save ir savo vertybes įsteigti plačiausi mastu. Savajame tyrime laviruosime tarp šių dviejų minčių, nors ir nesiekiamo užpildyti visų mozaikos dalių.

Laisvalaikio kultūros tyrimą pradėsime nuo privačios įvairiausių socialinių grupių Vilniaus miestiečių erdvės. Analizuodami naujo miesto kvartalo – kaip ir šiandien anuomet vadinto Naujuoju miestu – susiformavimą bandysime atskleisti, kokios buvo poilsio ir privataus laisvalaikio erdvės ir kaip jomis naudojosi skirtingos socialinės miestiečių grupės: miesto vargšai, darbininkai, vidurinis sluoksnis bei miesto turtingieji. Nors XIX a. pab. urbanizacija matyti ne viename Vilniaus ar kitų miestų kvartaluose, tačiau šis rajonas tyrimui pasirinktas būtent todėl, jog jame galime aiškiai apčiuopti kaimynystėje sugyvenančias skirtingas socialines ir etnines grupes, jų koncentracija čia ypač didelė, o tai sudarė sąlygas pamatyti, su kokiais

⁶⁸ J. Fiske, *Populiariosios kultūros supratimas*, vert. E. Macevičiūtė, Vilnius, 2008, p. 45.

modernybės iššūkiais buvo susiduriama. Žvilgsnis į modernėjančios visuomenės kasdienybės architektūrą atrodo svarbus, nes leidžia laisvalaikio temą įvietinti – namai yra ne tik buities rūpesčių, tačiau ir socializacijos, poilsio ir laisvalaikio vieta. Skirtingos erdvės darė įtaką skirtingiems laisvalaikio praleidimo būdams. Sykiu modernaus miesto plėtros tendencijos, matomos ir naujų butų statyboje, ir kuriant naują kvartalą neatsiejamos nuo diskurso apie tai, koks turėtų būti modernus gyvenimas mieste, ir kaip jį turi perteikti naujos urbanistinės formos. Čia bene labiausiai suartinamos laisvalaikio istorijos ir modernaus miesto temos. Privačių miestiečių erdvių bruožai taip pat padeda numatyti, kokiomis sąlygomis buvo praktikuojami kiti laisvalaikio užsiėmimai, apie kuriuos nekalbėsime: siuvinėjimas, kortavimas, Saliamono galvos žaidimas, patefono klausimas ir panašiai.

Kaip laisvalaikio kultūrą veikė XIX a. technologinė pažanga aptarsime skyriuje apie fotografiją. Ši technologinė naujovė prisidėjo prie svarbaus laisvalaikio dėmens atsiradimo ir yra vienas iš masinio vartojimo kultūros pavyzdžių. XIX a. viduryje atsiradusi fotografija iš pradžių buvo sudėtingas, žinių, laiko ir išteklių reikalaujantis užsiėmimas, kuriuo vertėsi tik profesionalai. Visgi nuo 1880-ųjų George'ui Eastmanui išradus celiulioidinę fotojuostelę, lengvą ir rankose lengvai išlaikomą fotoaparata, ir pasiūlius nesudėtingą, pigų nuotraukų gamybos būdą, fotografija pavirto į naują masių hobį. Analizuodami grafų Tiškevičių ir jų šeimos tarnaitės ponios Šostak fotoalbumus, pamėginsime aprašyti šios inovatyvios kultūrinės raidos demokratėjimo procesą ir apčiuopti nuo fotografijos (o sykiu ir nuo modernaus laisvalaikio) neatskiriamos masinės kultūros tendencijas.

Kitą laisvalaikio praktikų – skaitymą – dalis laisvalaikio tyrinėtojų priskiria prie tradicinių laisvalaikio formų, tokių įprastų kaip muzikavimas, piešimas, teatro ir operos lankymas, šokiai, lankymasis mugėse ir kavinėse⁶⁹. XIX a. pab. Lietuvoje skaitymas anaipol nebuvo suvokiamas kaip įprasta

⁶⁹ S. Poser, Leisure Time and Technology, *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2011-09-26, internete: <http://www.ieg-ego.eu/posers-2010-en> [žiūrėta 2017 04 19].

laisvalaikio veikla, būdinga visoms socialinėms grupėms. Dažniau apie skaitymą kalbėta iš modernios tautos kūrimo perspektyvos. Iš įvairių skaitymo skatintojų pasisakymų to laikmečio spaudoje, vėliau atsiminimuose ar biografijose klostosi vaizdas, kad skaitymą laisvalaikiu linkstama sieti tiek su asmeninės laimės siekimu, savęs tobulinimu, tiek su bendra kultūrine bei ekonomine krašto pažanga. Visgi aptariamam laikotarpiui išaugo masiniam skoniui skirtos rusų, lenkų, jidiš ir lietuvių literatūros repertuaras, tad skaitymą galima interpretuoti ir kaip savitikslių pramoją. Skaitymas mūsų tyrime laikomas viena iš naujos (statistiškai vis labiau skaitančios) visuomenės laisvalaikio kultūros sričių, žyminčių socialinių ir kultūrinių įpročių kaitą.

Prie politinių skaitymo aspektų bemaž labiausiai priartėjame kalbėdami apie pirmąsias viešas (žinoma, šis žodis sunkiai tinkamas apibūdinti nelegalias ir slaptas) skaitymo erdves, kai laisvalaikio sferoje pastebimesnės tampa socialinės ir tautinės perskyros. Visgi prie labiausiai institucionalizuotų skaitymo kultūros pavyzdžių (tokių kaip mokinių bibliotekos) neapsistosime, nes jų veiklos tikslai buvo visų pirma pedagoginiai. Atsisakysime ir draugijų bibliotekų aptarimo, nes, pirmiausia, jose akivaizdesnis politinis, o ne laisvalaikio dėmuo.

XIX a. laisvalaikio tyrinėtojai sutinka, kad amžių sandūroje miestams vis labiau modernėjant laisvalaikis iš privačių erdvių persikelia į viešas. Jei anksčiau ieškantys nepaprastų reginių susiviliodavo turizmu, dabar pats miestas dėl sparčios kaitos darosi vis panašesnis į nepažįstamą kraštą. Išėjimas į miestą, vaikščiojimas jo gatvėmis, suteikiančiomis *pragulky*, pasimatymų galimybes, ir dairymasis po miesto erdves bei čia vykstančius renginius tapo daugumos miestiečių mėgiamu laisvalaikiu ⁷⁰. Kartu miestą vis labiau veikiant industrializacijos ir urbanizacijos procesams, išeinama būdavo ne tik į miesto gatves, centrą, atsigauti siekta ir miesto parkuose ar užmiesčio miškuose.

Išėjimą į miestą aptarsime keliais skirtingus miesto kultūros niuansus atveriančiais bruožais. Pradėsime nuo komercinių erdvių, pasiūliusių galimybes

⁷⁰ Plg. V. R. Schwartz, *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Berkeley, 1998.

vakarienauti ir išgerti, mėgautis muzikiniais ir kitokiais pasirodymais bei šokti. Tiriamu laikotarpiu tokį laisvalaikį reprezentuoja modernaus miesto restoranai. Visgi šis ryšys atsirado palyginti neseniai, nes XVIII ir ankstesnių amžių miestai panašaus fenomeno neturėjo, o vakarinės pramogos mieste apskritai sietos su įvairiais viešnamiais ir lošimo namais. Skyriuje apie viešnamius pamėginsime įvertinti, ne tik kokią vietą užima šis „nemodernus“ vyrų laisvalaikis XIX a.–XX a. pr. Lietuvoje, bet ir tai, kaip besikeičiančios socialinės normos veikė Rusijos imperijos politiką visuomenės sveikatos ir lytiškumo klausimais. Šią temą nagrinėsime per imperijos valdžios institucijų, siekusių reguliuoti prostitucijos praktikas (neretai pirmiausia siekiant užkirsti kelią galimoms epidemijoms) šaltinius: medicinos įstaigų ir autoritetų tekstus, taip pat policijos raportus ir dokumentus, kuriuose atsispindi prostitucijos tema.

Dar viena nenorminė laisvalaikio praktika, kurią imperijos valdžia stengėsi reguliuoti ir slopinti, nagrinėjama chuliganizmui skirtame skyriuje. XIX ir XX a. sandūroje Vilniuje kaip ir kituose didesniuose Rusijos imperijos miestuose vis dažnėjančius viešus socialinių elgesio normų pažeidimus (girtuokliavimą, keiksmus tarpusavyje ir praeivių išplūdimą, smurtavimą vėlgi tarpusavyje ar tų pačių praeivių užpuolimą, plėšimus, galiausiai ir ginkluotus užpuolimus bei panašius nusikaltimus), anglišku terminu „chuliganizmas“ apibendrino spauda. Šio reiškinio tyrinėtoja Joan Neuberger chuliganizmą aiškina kaip į naują modernią visuomenę netelpančių grupių atsaką į visuomeninius pokyčius, tam tikrą smurtingą protestą⁷¹. Savo tyrime jį priskiriame prie deviacinių laisvalaikio formų ir interpretuosime kaip miesto laisvalaikio kultūros dalį. Šiuo atveju, vienas pagrindinių šios temos tyrimo šaltinių taip pat yra galios institucijų – pirmiausia policijos – dokumentai. Sykiu, parodydami, kad šį fenomeną pirmiausia atskleidė to laikmečio spauda, naudotasi ir viešosios nuomonės skleidėjų informacija apie šį daugeliui XIX a. pab. miestiečių vienaip ar kitaip pažintą visuomenės reiškinį.

Atkreiptinas dėmesys, kad kai kuriais atvejais laisvalaikio veikla

⁷¹ J. Neuberger, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, Berkeley, London, 1993.

imperijos valdžios buvo suprantama tik kaip deviacinė. Pavyzdžiui, iš pradžių mažuose rateliuose, politinių tekstų studijavimo grupėse besireiškusių darbininkų, kurie vėliau ima rengti demonstracijas ir susirinkimus užmiestyje, taip pat pradeda švęsti Tarptautinę darbo dieną. Nors disertacijoje kitų atskirų švenčių temos atsisakėme, analizuodami Gegužės pirmosios šventimą siekiame aprašyti naujo modernios visuomenės sluoksnio – darbininkijos – laisvalaikio problemas. Į šios šventės minėjimą iš pradžių įsitraukė tik negausi darbininkų (ką jau kalbėti apie likusią visuomenę) dalis, tačiau raudonai juodų vėliavų iškėlimas, marksistinių ir socialdemokratinių šūkių skandavimas, nelegalios literatūros platinimas, agitacija, pasipriešinimas tvarkdariams prisidėjo prie modernaus darbo judėjimo ir jį suaktualino, ypač 1905–1907 revoliucijos metais. Tad laisvalaikio kultūros rėmuose čia aptarsime tiek šios naujos tradicijos turinį, tiek su klasės tapatumu susijusius klausimus. Ši tema disertacijoje atskleidžiama skaitant XX a. pr. darbininkų ir jų šalininkų sukurtus tekstus spaudoje ir brošiūrose, taip pat dainas ir įvairius atsišaukimus. Iš darbininkų judėjimų aktyvistų atsiminimų rekonstruojamos laisvalaikio praktikos, o vieši darbininkų laisvo laiko leidimo būdai papildomi medžiaga iš policijos raportų, vienaip ar kitaip susijusių su šiuo klausimu.

Kita laisvalaikio kultūros praktika – ėjimas į kiną – disertacijoje pristatoma kaip klasės ar tautinių ribų neturintis, itin demokratiškas kultūros reiškiny. Sykiu kinas nagrinėjamas kaip vienas pirmųjų masinės kultūros pavyzdžių, kuriuo menčiau pažinta Vakarų ir Rytų kultūra bei Rusijos klasika vulgarizuota forma buvo pirmą kartą Rusijos istorijoje sėkmingai perteikiama masiniam žiūrovui⁷². Tai praktika, derinanti visas to meto populiariosios kultūros sritis (populiariąją muziką ir šokį, liaudies pasakojimus ir literatūros elementus) ir pelnusi visuotinį auditorijos palankumą. Pagrindiniai kino skyriaus šaltiniai – XX a. Rusijos imperijoje leisti kino žurnalai skirti kino profesionalams, t.y., kino teatrų savininkams ir kino platintojams, iš kurių galima buvo susidaryti pilną vaizdą, kokios gi juostos buvo demonstruojamos

⁷² R. Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society Since 1900*, p. 28.

Lietuvoje. Vietinė spauda, turint galvoje, jog pačių kino juostų beveik nėra išlikę, irgi buvo naudingas šaltinis, leidęs susidaryti atskirų kino teatrų repertuarų vaizdą bei atrasti pirmųjų kino teatro lankytojų įspūdžius.

Nemažesnę reikšmę auditorijos įsitraukimas bei žiūrovas turėjo ir plėtojantis moderniam sportui. Žiūrovo dėmuo laikomas vienas iš modernaus sporto atributų, pasirodymų stebėtojas čia toks pats būtinas kaip ir varžybų dalyviai. Sportininkai žiūrovams ir aštuoliams buvo vieni iš elgesio modelių, į kuriuos buvo galima lygiuotis ir su jais tapatintis. Iš turimų šaltinių matyti, kad tokia atmosfera lydėjo ir pirmąsias Lietuvos futbolo varžybas. Be to, modernus sportas neatskiriamas nuo komercializacijos – šį aspektą nagrinėsime tirdami vienos iš tradiciškai kilmingųjų sluoksniui priskiriamų veiklų – žirgų lenktynių – transformaciją į modernų ir pelningą reginį. Kartu skyriuje apžvelgsime ir platesnę sporto panoramą bei sveiko kūno diskursą, kuriuo vyrus ir moteris siekta ne tik įtraukti į įvairias varžybas ar sporto renginius, bet ir siūlyta apie laisvalaikį mąstyti sveikatingumo kategorijomis. Šiame skyriuje naudojome įvairių sporto draugijų dokumentus, apie sporto renginius informuojančią spaudą ir Rusijos imperijos valdžios dokumentus, vienaip ar kitaip reglamentuojančius įvairius sporto užsiėmimus bei formuojančius, pavyzdžiui, privalomą fizinės kultūros discipliną švietimo įstaigose.

Disertacijos tyrimą užbaigiame skyriumi apie atostogų metu dažnas keliones už miesto: į kurortus ir vasarnamius. Pirmuosiuose laisvalaikis ir poilsis taip pat interpretuotas sveikatingumo kontekste, atostogų tikslas čia nebuvo vien laisvalaikio malonumai, priešingai, ilsėtasi pagal griežtą dienotvarkę, neretai ryžtantis skausmingoms procedūroms. Remdamiesi faktu, kad kurortai XIX a. pab. ir XX a. pr. tapo buržuazijos, užgožusios iki tol ten dominavusį kilmingųjų sluoksnį, mėgiama laisvalaikio vieta, disertacijos tyrime siekiame atskleisti, kodėl ir kokiomis priemonėmis modernus laisvalaikis pradėtas kurti pagal viduriniojo sluoksnio vertybes. Dar sykį prie šio sluoksnio sugrįžtame kalbėdami apie vasarnamius, į kuriuos ilsėtis tapo įmanoma atvykti pigiai ir greitai, sykiu neužsimirštant, jog modernus miestas yra pragyvenimo ir darbo šaltinis. Kaip ir ankstesniuose skyriuose, šiame naudosisimės keliomis šaltinių

grupėmis: vieša, dažnai spaudoje skelbta informacija, taip pat pačių laisvalaikio institucijų, pavyzdžiui, kurortų, veiklos dokumentais, o taip pat šią sritį reguliuojančiais atitinkamais imperijos institucijų dokumentais. Ši šaltinių korpusą bandoma derinti su amžininkų sukurtais atsiminimais, korespondencijomis ar kitais tektais (kartais ir vizualiais), atskleidžiančiais galimas laisvalaikio patirtis.

Apsibrėžę modernų laisvalaikį kaip laisvalaikį, kuriame svarbesnės individualios preferencijos, dalies kultūros ir svarbių visuomenės gyvenimo sričių laisvalaikio temos kontekste netyrinėsime. Dėl šios priežasties atsakėme su religijos sfera susijusių švenčių ir ritualų, kurie, be abejonės, daugeliui laikmečio žmonių sudarė sąlygas ne tik religinėms praktikoms, tačiau ir poilsiui, socializacijai ar net prekybai. Šis sprendimas išlieka sudėtingas, nes visuomenė buvo religinga, o modernūs mąstymo, sekuliarizacijos pokyčiai tvirtinosi itin lėtai. Tai matyti ir iš amžininkų bemaž etnografinių tekstų apie didžiąsias religines šventes, kuriose greta religinio gyvenimo vaizdų aprašomi ir pramoginiai komediantų ir juokdarių pasirodymai, keliaujantis teatras ar net klebonijoje įrengiamas kazino. Spręsti šią problemą iš dalies paranku remiantis kultūros filosofijos įžvalgomis. Anot Arūno Sverdiolo, senovės graikų išrastas laisvalaikis nurodo į brandžią kultūrą, „nuveikusią savo pamatines vertybės orientacijos refleksijos, savo didžiojo pasakojimo, dogmatinio ir mitinio teksto [...] įtvirtinimo darbą“⁷³. Darbo ir laisvalaikio prieštata graikų kultūroje buvo esminė. Tačiau turininga darbo kasdienybės priešybė – šventė, šventadienis – yra senesnė sąvoka nei laisvalaikis. Šio darbo rėmuose aktualus teiginys, kad „šventė tiesiogiai siejasi su šventybe, ji visų pirma yra religinė šventė. Žodžius „šventas“ ir „šventametė“ randame jau Konstantino Sirvydo žodyne, o „laisvalaikis“ yra visai naujas“⁷⁴. Komentuodamas Hanso Georgo Gadamerio šventės sampratą, kurioje akcentuojamas šventės bendrumas („šventė visuomet yra visiems“⁷⁵), Sverdiolas pastebi, kas šventės galia sutelkti žmones (darbas

⁷³ A. Sverdiolas, *Kultūros filosofija*, Vilnius, 2007, p. 75.

⁷⁴ Ten pat, p. 75.

⁷⁵ H.-G. Gadamer, *Grožio aktualumas. Menas kaip žaidimas, simbolis ir šventė*, iš vokiečių kalbos vertė G. Grinytė, Vilnius, 1997, p. 56.

mus skiria ir padalija) po truputį yra ir Vakarų istorijoje šis procesas susijęs su kasdėnybės-šventadienio priešprieša.

Sverdiolas atsispiria nuo Gadamerio minties, kad „šventimas turi tam tikrus apibrėžtus išraiškos būdus“⁷⁶ ir pateikia modernėjančiai visuomenei tinkantį apibendrinimą, kad joje šventimas gali ir neturėti apibrėžtų išraiškos būdų: „visa tai gali būti išrandama ir improvizuojama mūsų akivaizdoje, tačiau, laikantis paties Gadamerio pasiūlytų šventės apibrėžčių, nebėra šventė, o tiesiog pramoga ir aktyvus laisvalaikis“⁷⁷. Sekdami šia mintimi į XIX a. pab. laisvalaikio lauką neįtrauksime sakralių veiklų ir švenčių, kurioms aiškinti būtinas ryšių su šventybe aptarimas. Tyrime plačiau nenagrinėsime religinių švenčių, piligrimystės praktikų ir kitų religinės sferos reiškinių ir kiek daugiau dėmesio skirsime praktikoms, kuriose tradicinės šventimo formos susimaišo su naujomis masinės kultūros raiškomis. Ši išimtis taikoma pirmiausia kinui skirtame skyrelyje, kuriame apžvelgiamas dvasininkų ir antreprenierių rengtos labai populiarios religinio kino peržiūros.

Į disertacijoje dominuojantį modernaus laisvalaikio apibrėžimą neįtraukiami ir įvairūs valstietiškosios kultūros elementai. Pats valstiečių sluoksnis beveik neturėjo modernios visuomenės bruožų, tai buvo save aprūpinanti, homogeniška ir lėtai besikeičiantis socialinis sluoksnis (todėl etnografai apie ją kalbėdami vartoja ir mažosios bendruomenės sąvoką⁷⁸). Skaitant XIX a. pab.–XX a. pr. šaltinius matyti, kad šio visuomenės sluoksnio gyvenimo ritmai buvo itin monotoniški, nebuvo ryškios darbo-laisvalaikio skirties, priešingai, visas gyvenimas sukosi aplink ūkį. Kiek ryškiau valstiečių laisvalaikio tema pasirodo skyriuje apie skaitymą ir inteligentų bei dvasininkų šio sluoksnio kritikoje dėl šių vengimo imtis teksto. Tyrimui šis laisvalaikio diskursas pravartus ne tiek siekiant apibrėžti skirtingus egzistavusius laisvalaikio modelius, tačiau jis kreipia į bendresnes vizijas, kokie modernaus

⁷⁶ Ten pat, p. 57.

⁷⁷ A. Sverdiolas, Žaidimo, simbolio ir šventės ilgesys, *Aiškinimo ratas. Hermeneutinės filosofijos studijos – 2*, Vilnius, 2003, p. 121–122.

⁷⁸ A. Čepaitienė, Valstietiškoji kultūra, visuomenė ir laikas: besikeičiantis Lietuvos kaimas XX amžiuje, *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje*, 2012, p. 46.

laisvalaikio elementai visuomenės kritikams atrodo svarbiausi. Bajorų sluoksniu, aptariamam laikotarpiu ėmęs prarasti ekonominę ir kultūrinę galią, modernios XX a. pr. visuomenės pamatu netapo. Tiek modernios visuomenės, tiek jos laisvalaikio projektuose šiam sluoksniui ir jo vertybėms taip pat nebuvo vietos. Kita vertus, kaip ir aptariamo laikotarpio dvasininkai, bajorai išlaikė socialinę įtaką, dalis jų valdė nemažą kapitalą ir skirtingais būdais prisidėjo prie laisvalaikio modernėjimo. Bajorijos sluoksniu institucijos, pirmiausia Vilniaus bajorų klubas ar Vilniaus jojimo draugija, buvo svarbios laisvalaikio erdvės, telkusios skirtingų bajorus, klubo restorane ryšiai mezgėsi ir tarp skirtingų visuomenės sluoksnių atstovų. Tuo tarpu kitos su laisvalaikiu susijusios laisvalaikio formos, pavyzdžiui, žirgininkystė, net ir pačių turtingiausių imperijos žemvaldžių manymu, galėjo išlikti tik sudominus daug platesnę masinę auditoriją. Tad bajorijos vaidmuo laisvalaikio kultūroje vienu ar kitu aspektu aptiriamas kalbant apie tradicinių laisvalaikio formų modernėjimą. Šio „nueinančio“ sluoksniu reikšmė laisvalaikiui atsiskleidžia ir nagrinėjant itin modernios kultūrinės praktikos – fotografijos – prigijimo Lietuvos visuomenėje aplinkybes.

Disertacijos tyrime neišskyrėme ir Lietuvoje veikusių draugijų, nors jų nariams ir svečiams tai buvo ir individualaus laisvalaikio erdvė. Tokį sprendimą grindžiame tuo, jog itin daug draugijų kūrėsi pirmiausia dėl politinių tikslų, tad jose laisvalaikio praktikos buvo organizuojamos tautiniu principu. Šiuo atveju laisvalaikio temą stengėmės kiek įmanoma atskirti nuo visuomeninių ar tautinių projektų. Be to, sekant šių projektų gairėmis daugelį istoriografijoje jau plačiai aprašytų fenomenų tektų aptarti iš naujo.

Dėl panašių priežasčių tyrime neįtraukėme ir XIX a. pab.–XX a. pr. teatro, nors šią temą taip pat galima integruoti į Rusijos imperijos bei atskirų jos tautų (lietuvių, lenkų, rusų, žydų) laisvalaikį. Čia atsižvelgiame į gilų Lietuvos istoriografijos įdirbį bei naujai temą galinčių atskleisti šaltinių stoką.

PRIVATAUS LAISVALAIKIO PAIEŠKOS: NAUJOS ERDVĖS (IR LAISVALAIKIUD) KŪRIMAS

Kalbėjimas apie XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūrą neatsiejamas nuo diskusijų, kas yra „gerai“ ir „teisingai“ tvarkoma erdvė gyvenimui apskritai. Kaip tiriamu laikotarpiu iš naujo imti formuluoti klausimai paveikė daugumos visuomenės grupių kultūrinę praktiką? Kodėl negalima gyventi kartu su gyvuliais, kodėl reikia atskirti maisto gaminimo ir valgymo erdves, kodėl būtina šviestis, kodėl švara, tikslumas ir efektyvumas turi lydėti kiekviename žingsnyje, net iš miesto laikinai sugrįžus į kaimą? Dalį atsakymų į šiuos klausimus galime rasti pažvelgę į viduriniojo sluoksniu vertybes, kurios amžių sandūroje pamažu tapo visuotinėmis normomis. Gyvenamųjų erdvių permainos susijusios su idėjomis, kurios įsitvirtino kasdienybėje bei tapo nepastebima ir nekomunikuojama jos dalimi. Švedų etnografai Jonas Frykmanas ir Orvaras Löfgrenas šią tyliąją socializaciją išvelgia naujose valgymo ir maisto dalijimosi praktikose, darbo organizacijoje, gyvenamosios aplinkos pertvarkyme⁷⁹. Nuo šio proceso, pavadinkime jį buržuazijos gyvenimo būdu ir jos žiūra į pasaulį, neatskiriamas yra laisvalaikis, nes laisvalaikio kultūra formuojasi veikiamą kasdienybės kaitos ir ją atliepia.

XIX a. pab. pokyčiai Lietuvos visuomenėje perdarė socialinę panoramą, kurioje individai, socialinės grupės ir klasės iki šiol gana stabiliai koegzistavo. Tyrinėtojai yra atkreipę dėmesį į tai, kad socialinė panorama šiuo atveju užima veikiau socialinės klasifikacijos ir kultūrinės erdvės vaidmenį, o ne tiesiogiai išreiškia konkrečią fizinę tikrovę. Ši panorama atspindi kultūriškai nulemtas artumo ir privatumo, distancijos ir santykių atšalimo, namų jausmo bei buvimo sau svetimoje erdvėje pojūčius⁸⁰.

Apie naujos erdvės formavimąsi kalbėsime nagrinėdami XIX a. pab. Vilniaus Naujamiesčio rajoną. Tai atrodo prasminga, nes būtent minėtu

⁷⁹ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 6.

⁸⁰ Ten pat, p. 88.

laikotarpiu Lietuvos miestuose, ypač Vilniuje, stebimas palyginti žymus pramonės pakilimas, sparti urbanizacija ir demografinis šuolis, buržua sluoksnio stiprėjimas. Naujamiesčio rajonas pasirinktas dėl to, jog tai išties buvo „naujas miestas“: ką tik pradėtas intensyviai plėstis, atspindintis XX a. Vakarų ir didžiųjų Rusijos imperijos miestų urbanistikos tendencijas. Ir pačių vilniečių jis buvo suvoktas kaip „naujas“, išreiškiantis visus minėtus XIX a. pab. kultūrinius, socialinius ir ekonominius procesus, ir sudarantis tam tikrą opoziciją senamiesčiui, jo viduramžiškam gatvių tinklui, panašaus senumo butams ir gyvenimo patogumams. Kartu matyti, jog šis rajonas nebuvo socialiai vientisas, čia privačios erdvės skirtumai atitinka ir skirtį tarp aukštesnių bei žemesnių visuomenės sluoksnių bei tarp kilmingųjų luomo (taip pat nevienalyčio) ir naujosios buržuazijos.

Tyrimė seksime vieno iš „erdvinio posūkio“ pradininkų Henri Lefebvre'o siūlymu erdvę tirti ne per tekstus ar metaforas, tačiau per architektūrinius šaltinius. Pasak Lefebvre'o, „erdvė buvo sukurta anksčiau nei ji pradėta skaityti“⁸¹. Jo manymu, norėdami kalbėti apie žmonių įsigyvenimo į konkrečią erdvę specifiką, turime pradėti nuo šios erdvės susiformavimo tyrimo. Erdvę analizuosime pasitelkę šaltinius, mūsų manymu, geriausiai atskleidžiančius privačią miestiečių erdvę, t.y., gyvenamųjų namų planus. Pagrindiniai tyrimo šaltiniai – Lietuvos valstybės istorijos archyvo 938 fondas, kuriame saugomi prašymai statybų reikalais, naujų statybų planai ir senų pastatų rekonstrukcijos projektai. Tai vienas svarbiausių to laikmečio materialinės kultūros šaltinių, leidžiančių konkrečiai kalbėti apie gyvenamąją aplinką ir pokyčius namų erdvėje.

XIX a. II pusėje Lietuvos miestų augimą skatino pradėti tiesti geležinkeliai ir po baudžiovos panaikinimo į miestus pradėję keltis valstiečiai (kartu su žydais, kuriems 1882 m. uždrausta ūkininkauti kaimuose). 1860–1897 m. Vilniuje gyventojų padaugėjo 2,5 karto (iki 155 tūkst.), o bendras pastatų skaičius 1818–1910 m. padidėjo 6 kartus⁸².

⁸¹ H. Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford, 1994, p. 142.

⁸² *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, t. 3, Vilnius, 2000, p. 97.

1913 m. duomenimis, Vilniuje (be priemiesčių) buvo 5 653 nuosavybės vienetai, kuriuos sudarė 10 680 gyvenamųjų namų ir 6 955 negyvenamieji pastatai. Didžioji jų dalis (2 745 arba 48,6 proc.) priklausė lenkams, žydai valdė dvigubai mažiau (1 547 arba 21,4 proc.), rusams kartu su baltarusiais priklausė 751 arba 13,3 proc., o bažnyčioms, visuomeninėms institucijoms – 393 arba 6,8 proc. pastatų. 1913 m. *Przegląd Wileński* pateikiamais duomenimis, beveik dvigubai mažiau nekilnojamojo turto valdantys Vilniaus žydai mokesčių miestui sumokėjo beveik tiek pat kiek lenkai: atitinkamai 2 889,6 ir 2 943,9 tūkst. rublių arba 38,6 proc. ir 39,4 proc.. Statistika taip pat atskleidžia, jog mieste tuo metu vyravo mediniai namai (7 053 arba 66 proc.), mūrinių buvo beveik dvigubai mažiau (3 382 arba 32 proc.)⁸³. Palyginimui, Kaune 1913 metais fiksuoti 1309 namų savininkai, iš kurių 631 buvo žydų tautybės, 338 – lenkų, 143 – lietuvių, 142 – rusų, 42 – vokiečių, 2 – latvių ir 3 – kitų tautybių⁸⁴.

Tiriamajai teritorijai XIX a. vid. ir XX a. pabaigoje būdingos didelės valdos. Anksčiau šioje kalnuotoje teritorijoje buvo smėlingi miesto laukai bei didesnės vandens arterijos. Atskirais sklypais ją pradėjo pardavinėti pirkliai V. Koroblikovas, A. Pinemonas ir I. Bunimovičius, kurie 1903 metais varžytinėse įsigijo grafo Jono Antano Tiškevičiaus valdas. Iki 1912 m. jie pardavė visus sklypus, prasidėjo intensyvus užstatymas⁸⁵.

Šio laikotarpio urbanistika pasižymi tuo, jog pagrindinėse gatvėse neakcentuoti hierarchiniai skirtumai tarp visuomeninių ir gyvenamųjų objektų. Kadangi mieste daugiausiai statėsi privatūs asmenys, vyravo pelningi nuomojami namai. Pagal minimą miesto planą, miesto teritorijos kiek zonuotos: palei pietinį miesto pakraštį, kurį juosia geležinkelis, išsidėstė pramonės įmonės, sandėliai, gyvulių skerdykla⁸⁶.

XIX a. II pusėje miestas planuotas pagal reguliarų planą, pasižymėjo plačiu gatvių tinklu, aukštais pastatais (XIX a. pab. Vilniuje statyti 3–4, kartais

⁸³ *Przegląd Wileński*, 1913, 8 (21) Czerwca, nr 22–23, s. 8–9.

⁸⁴ Namų savininkų statistika, *Viltis*, 1913, spalio 13 (26), Nr. 120, p. 2.

⁸⁵ Vilniaus senamiesčio regeneravimo projektas. Vilniaus senamiesčio priemiesčio tarp Kalinausko, Mindaugo, Aguonų, Kauno ir Pylimo gatvių istoriniai tyrimai, VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4434, l. 6.

⁸⁶ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 100.

5 aukštų namai), labai skyrėsi nuo istorinio senamiesčio. Kvartalams ir sklypams suteikiama taisyklinga forma, padidėjo apstatymo tankis. Norint maksimaliai išnaudoti brangstančios žemės sklypus, juose vienu ypu statomas pagrindinis namas palei gatvę, kiemo korpusai ir flygeliai, juosiantys ankštus vidinius kiemus⁸⁷. Iš kahalo mokesčio bei paaukojimų žydų bendruomenė statė daug nedidelių maldos namų su mokyklomis – dažniausiai sklypo gilumoje, taip pat pavienes ligonines, pirtis ir prieglaudas.

Vilniaus plėtra vyko pagal trečiąjį, 1875 m. nežinomo autoriaus parengtą miesto planą, galiojusį bemaž iki Antrojo pasaulinio karo. Pagal jį suformuotas taisyklingas stačiakampis Naujamiesčio gatvių tinklas, užstatytas Žvėrynas. Naujai išplėtos miesto dalys įgavo industrinio miesto bruožų, supanašėjo su kitais to meto miestais⁸⁸.

Aptariamam laikotarpiu tiek Vilniui, tiek kitiems Rusijos imperijos ar Vakarų Europos miestams būdinga tai, kad kinta pastatų tipologija, vienu ryškiausių miesto gyvenamųjų namų tipu tampa daugiabutis nuomojamas namas, taip pat populiarūs kotedžo tipo individualūs namai, pakeitę ištaigingus rūmus. Ekonomiškai atsilikusiuose Lietuvos miestuose amžių sandūroje statomi nedideli pastatai, ribotai taikomos naujos statybinės konstrukcijos ir medžiagos. XX a. pr. Vilniaus architektūrai įtakos turėjo mokslus Rusijos arba Lenkijos mokyklose baigę vietiniai architektai, domėjęsi ir naujausia rusų, lenkų, vokiečių periodine specializuota spauda⁸⁹.

Nuo senamiesčių naujosios miesto teritorijos skyrėsi ir tuo, jog čia neliko erdvę organizuojančių architektūros dominančių, t.y., sakralinių pastatų. Tiesa, šį vaidmenį bandyta suteikti stačiatikių cerkvėms, tačiau jų architektūra buvo perdėm kontrastinga ir svetima Naujamiesčio urbanistikai. Tuo tarpu gausūs žydų maldos namai dažnai slėpėsi kvartalų gilumoje. Šių vietų užėmė stambūs pramonės statiniai su iškylančiais kaminiais, vandentiekio bokštai, sandėliai ties

⁸⁷ Ten pat, p. 101.

⁸⁸ *Vilnius, 1900–2012. Naujosios architektūros gidas*, sud. J. Rėklaitė, R. Leitanaite, Vilnius, 2011, p. 7.

⁸⁹ N. Lukšionytė, Lietuvos istorizmo ir modernio architektūros tyrimo ir vertinimo klausimu, *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, Nr. VII (II), Vilnius, 1981, p. 66–67.

geležinkeliu⁹⁰.

Architektūros istorikai teigia, kad dauguma šio laikotarpio nuomojamų namų taip pat pastatyti žydų⁹¹. Kita vertus, peržiūrėjus per 450 bylų, aiškėja jog apie savininko ar užsakovo tautybę galima spręsti tik pagal vardą ir pavardę. Tikrinant bylas pagal šį kriterijų įmanoma padaryti apibendrinančias išvadas apie didelę daugumą užsakovų, tačiau galutinis rezultatas nebūtų tikslus, nes problemiška spręsti, kiek rusiškas pavardes turinčių užsakovų buvo asimiliavęsi žydų kilmės asmenys. Kalbant apie naują miestą reikia nepamiršti ir anksčiau minėtų su šiuo rajonų sietų kultūrinių ir socialinių procesų, įsivaizduojant jį kaip atsvarą religingam, ankštam, purvinam ir atgyvenusiam senamiesčiui. Nenuostabu, kad šičia gyventi rinkosi asimiliacijos paveikti žydai, o tarpukariu būtent šitame rajone įsikūrė sekuliarus YIVO centras. Sprendžiant iš mūsų nagrinėjamos tipiškos gyvenamosios aplinkos planų grupės, statistiniu atžvilgiu bendra tendencija pasitvirtina – 16 iš 30 užsakovų buvo žydai. Tačiau kalbant apie vidurinėsios klasės erdvę, statistinis aspektas tik iš dalies pravartus, nes pagrindinė medžiaga – gyvenamieji planai – sudaro prielaidas kalbėti apie skirtingas socialines klases, jų gyvenimo būdą ir savivaizdį, o kartu ir santykį su kaimynais. Darant šį pjūvį ryškesni tampa socialiniai, o ne nacionaliniai skirtumai.

Peržvelgus Naujamiesčio plėtrą aptariamam laikotarpiu, galima išskirti tris architektūros koncentracijas. Pirmąją sudarė miesto kotedžo tipo gyvenamieji namai, kuriuos statėsi viduriniojo sluoksnio atstovai, neretai bajorai. Antroji – gausiausiai ir tankiausiai apstatytas kvartalas tarp Smolensko, Novogorodskos, Orenburskajos ir Kijevskos (dab. Smolensko, Naugarduko, Švitrigailos ir Kauno) gatvių. Čia nėra iškilių aptariamam laikotarpiui būdingų istorizmo ar moderno architektūros paminklų, tai aiški žemų pajamų darbininkų gyvenamoji erdvė. Trečioji grupė apima palei Didžiąją ir Mažąją Pohulianką (dab. J. Basanavičiaus ir K. Kalinausko) statytus prabangesnius ar pigesnius nuomojamus namus. Nuomos kaina svyravo priklausomai nuo butų dydžio, jų įrengimo kokybės ar

⁹⁰ Lietuvos architektūros istorija, t. 3, p. 101.

⁹¹ Ten pat, p. 103.

pastato atstumo nuo gatvės. Šių namų gyventojai buvo aukštesnių pajamų miestiečiai.

Nuosavi namai

Pirmąją Naujamiesčio urbanistinę koncentraciją galima pavadinti „tarp dvaro ir miesto“, nes joje dominavo miesto kotedžo arba vilų tipo gyvenamieji namai, kuriuos statėsi viduriniojo sluoksnio atstovai ir neretai dvarelis tradicijas puoselėję bajorai. Būdingas tokių kotedžų elementas – gamtinė aplinka. Skirtingai nei Europos ar Rusijos didmiesčių kotedžai, Vilniuje jie buvo statomi erdviuose sklypuose, kur šalia buvo sodas, daržas, pagalbinių pastatai.⁹² Šio laikotarpio Vilniaus architektūros istorikė Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė teigia, kad didžiąją dalį rezidencinio tipo pastatų mieste statėsi krikščioniškų konfesijų atstovai⁹³.

XIX a. pab. rezidencijas savo šeimai pradeda statyti (dažniausiai privačia praktika besiverčiantys) inteligentijos atstovai, tačiau XX a. pr. šis sluoksnis tiek profesine, luomine ar konfesine sudėtimi pradeda įvairuoti. Dėl šios priežasties tokie individualaus pobūdžio pastatai visame Vilniaus mieste, taip pat ir Naujamiestyje, yra pasklidę, mūsų atveju, dažniausiai po rajono pakraščius⁹⁴. Kadangi nesiekiamo užfiksuoti visų laikmečio architektūros paminklų, o bandome iš architektūrinių planų rekonstruoti socialinius ir ekonominius pokyčius, apsiribosime rezidencijomis, esančiomis buv. Junkerių (dab. Z. Sierakausko) skersgatvyje bei netoli jo esančios Pohuliankos kolonijos aptarimu.

1897 m. pradėtoje vystyti Pohuliankos kolonijoje (beveik tuščiam kvartale tarp dab. J. Basanavičiaus, M. K. Čiurlionio ir Jovaro g.) suprojektuoti dvylika vienaukščių namų, kuriuos statėsi Vilniaus Žemės banko ir kitų įstaigų

⁹² Ten pat, p. 126.

⁹³ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2010, p. 93.

⁹⁴ Tiesa, kelios rezidencijos iškilo beveik Naujamiesčio centre, tačiau tai būtų galima paaiškinti tuo, jog jose užsakovai derino būsto poreikius, profesinius interesus ir reprezentaciją, t.y. daktaro Tado Dembovskio chirurginė klinika pastatyta 1902 m. Mažojoje Pohuliankoje (dab. Rožių al. 2/5), Ilja Blocho, V. Zalkino ir R. Ratnerio ginekologijos ir akušerijos klinika pastatyta 1904–1905 m. dab. Algirdo g. 4, taip pat gydytojo I. Blocho gydykla su butu pastatyta 1911 m. dab. Teatro g. 6, architekto Nikolajaus Čagino rezidencija 1879 m. pastatyta dab. Teatro g. 3 ir kitus pastatus, plg. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, p. 108, 109, 128, 129.

tarnautojai⁹⁵. Planavę apsigyventi šioje rajono dalyje nesiekė statyti prabangių rezidencijų. Dalis šio kvartalo pastatų išdėstyti ties šiomis gatvėmis, dalis – statyti sklypo gilumoje. Kiekvienas savininkas turėjo nedidelį žemės sklypelį sodui ar daržui⁹⁶. Nagrinėjant vidinę pastato struktūrą matyti, kad kiekviename buvo ilgas koridorius, vedantis į vieną didelį kambarį ir kelis mažesnius, taip pat namuose buvo virtuvė ir rūšys po namu. Patogumai tokiuose namuose išliko minimalūs (nesuprojektuotas vonios kambarys), tačiau visi atskiri (nepereinami) kambariai buvo šildomi krosnimis. Prie vieno iš patogumų galima priskirti ir tai, kad tik vienas kambarys buvo pereinamas, o kiti – atskirti durimis, suteikiančiomis privatumą. Kita pusė šios kolonijos namų yra blokuota iš dviejų butų, kurie tarpusavyje atskirti kapitaline siena. Jų išplanavimas buvo analogiškas jau aptartiems butams⁹⁷.

Žvelgiant į kvartalo kaitą matyti, kad šių gana kuklių būstų savininkai siekė praplėsti gyvenamuosius namus: tai daryta pristatant mezoniną. Svarbu tai, kad nauja palėpė pritaikoma ne pasikeitusiems šeiminių poreikiams, t. y. išplečiamas esamo buto plotas, o galvojant apie būsimus nuomininkus. Mezonine įrengiami dar kuklesni ir be patogumų butai su atskirais įėjimais.⁹⁸ Nuomininkai, lyginant su pirmame aukšte gyvenančiais šeiminkais, buvo žemų pajamų, turėjo spaustis vieno kambario, silpnai šildomoje (viena krosnis dažniausiai buvo skiriama dviem butams) patalpoje. Šiuo požiūriu išsiskiria vienas namas, kurio rekonstrukcijoje matyti, kad mezonine įrengtas beveik toks

⁹⁵ Lietuvos architektūros istorija, t. 3, p. 436; taip pat: 1897 г. проект дома В.А. Годлобского, Юнкерский пер. в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3010; 1897 г. проект дома Болеслава Игнатевича Величко, Закретная ул., в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 2958, l. 3; 1897 г. проект дома Павла Антоновича Заленского, Закретная ул., в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 2961, l. 3.

⁹⁶ Plg. 1897 г. проект дома Казимира Малиновского, Юнкерский пер. в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3009, l. 3; 1897 г. проект дома В.А. Годлобского, Юнкерский пер. в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3010, l. 3; 1897 г. проект дома Богдана Полонского, Юнкерский пер. в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3011, l. 3; Проект дома Игнатия Довиаковского, Юнкерский пер. в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3012, l. 3.

⁹⁷ Plg. projektą, kuriame matyti abiejuose aukštuose suprojektuoti vonios kambariai: 1912 г. проект 2-ого этажа дома на существующем 1-ом доме располож. в гор. Вильне, при Закретной ул. под нр. 10 принад. Тамаре Полтажицкой, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 5717, l. 4.

⁹⁸ Plg. 1909 г. проект на употребление мезонина над существующим камен. одноэтажн. домом с подвалами в гор. Вильне на Большой Погулянке подъ нр. 36, принад. Брониславу Литвиновскому, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 4735, l. 3; 1910 г. проект на постройку Бейнаровичу мезонина в одноэтажном каменном доме, принадлежащем Клеменсу и Евстафию Бейнарович и расположенном по Большой Погулянке нр. 37, в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 5007, l. 4.

pat prabangus butas kaip ir pirmame aukšte: panašus išplanavimas ir kambarių skaičius bei įrengtas vonios kambarys⁹⁹.

Šalia kolonijos, Junkerių skg., kilo prabangesnės rezidencijos¹⁰⁰. Pavyzdžiui, 1912 m. erdviame Junkerių skersgatvio sklype (dab. Sierakausko g. 25) pastatyta valdininko žmonos Anastasijos Danilovos vila¹⁰¹. Tai trijų aukštų asimetrinio tūrio pastatas su rūsiu ir bokšteliu. Kaip būdinga moderno stiliui, patalpos jame išdėstytos aplink centrinį vestibulį. Pirmajame aukšte esantis vestibulis supamas trijų didelių kambarių, įrengtas tualetas, pagalbinė patalpa (galbūt kabykla). Bokštelyje esančiais laiptais galima pakilti į antrą aukštą, kuriame yra vienas didelis kambarys ir kelios nedidelės patalpos. Priešingai nei pirmame aukšte, dauguma jų yra nepereinamos, o turi tik vienas duris į koridorių. Šiame aukšte taip pat įrengtas gana didelis vonios kambarys. Toks erdvės išdėstymas rodytų, kad šis aukštas priklausė privačiai Anastasijos Danilovos (šeimos?) erdvei.

Savo ruožtu pirmas aukštas galėjo būti skiriamas svečiams priimti. Kambarių dydis ir prabanga (jos, deja, iš plano negalima rekonstruoti) tam tikra prasme žymi ponios Danilovos socialinio gyvenimo proporcijas – čia priimami ir užimami svečiai. Apskritai modernūs gyvenamieji tokio tipo pastatai pasižymi specializacija, t.y., kiekviena patalpa turi savo funkciją. Tad nors aptariamuose planuose dažniausiai nėra sužymėta, kokia numanomo kambario funkcija, tačiau pagrįsta teigti, kad pirmame aukšte buvo didelė svetainė ar svečių kambarys, labiau privatus ir dažniau naudojamas valgomasis.

⁹⁹ 1912 г. проект 2-го этажа дома на существующем 1-ом доме располож. в гор. Вильне, при Закретной ул. под нр. 10, принад. Тамаре Полтажицкой, LVIA, f. 938, ар. 4, б. 5717.

¹⁰⁰ 1900 г. проект на постройку одноэтажного дома Владиславу Годлевскому, Юнкерский пер. под нр. 2476/А в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, б. 3543, л. 3–4; 1905 г. проект на постройку каменного 2-этажа на подвалы дома на Юнкерском переулке во 2 уч. в г. Вильне владения Евгения Катжа, LVIA, f. 938, ар. 4, б. 4176, л. 3–7; 1906 г. проект каменного со службами дома в г. Вильне по Погулянской ул. под нр. 1647, принадлежащего А. Быковскому, LVIA, f. 938, ар. 4, б. 4269, л. 2–3; 1912 г. проект двух и трех этажного на подвалах домов в гор. Вильне, по Юнкерскому пер. под нр. 6, принадлежащих жене инженера Анастасия Данилова, LVIA, f. 938, ар. 4, б. 5559, л. 6–8.

¹⁰¹ Ten pat. Pažymėtina, kad statybos projektuose numatytas ir kitas, dar didesnis ir prabangesnis pastatas tame pačiame sklype. Trijų aukštų su rūsių gyvenamajame name kiekviename aukšte buvo suprojektuota po kelis tualetus ir vonias kambarius. Tikriausiai šis namas turėjo būti skirtas šeimai ar tarnams, nes, priešingai nei iškilusioje viloje, nėra labai didelių kambarių skirtų socialiniam gyvenimui – suprojektuota daug gana mažų, uždarų kambarių.

XIX a. buržuazijos tyrinėtojai (remsimės apie dvi tuometines Europos provincijas, Švediją ir Ispaniją, rašiusiais mokslininkais) pastebi, kad maždaug ties amžiaus viduriu gyvenamosios patalpos pradeda gana radikaliai keistis. Iki tol paprastai ir asketiškai apstatyti butai reiškė, kad kambario funkciją buvo gana paprasta keisti perstumdant kelis kambarįje buvusius baldus ir taip patalpą pritaikyti valgymui, darbui, miegojimui, pramogoms. Šį tradicinį gyvenamųjų patalpų apstatymą pradėjo keisti prabanga, ir šį asketizmo atsisakymą kai kurie modernėjančios Europos visuomenės tyrinėtojai aiškina kaip siekį įveikti tuštumos baimę¹⁰². Erdvę pradėta struktūruoti parenkant specializuotus, tik vienam ar kitam kambariui tinkančius baldus. XIX a. pab. naujosios buržuazijos butai buvo apstatomi sofomis, foteliais, foteliais ar sofutėmis dviem, krėslais. Juose buvo daugybė skirtingų rūšių kėdžių, drabužių spintos, įvairių dydžių ir funkcijų stalai, žvakidės, laikrodžiai, indaujos, komodos, konsolės ir pan. Pavyzdžiui, XIX a. vid. Švedijos buržuazijos butai pradėti užpildyti sofomis ir foteliais, durys ir langai drapiruoti sunkiomis šilko ir velveto užuolaidomis, sienos nukabintos paveikslais ir įvairiais ornamentais, likusios erdvės užpildytos augalais, *bric-a-brac* niekučiais ir įvairiais suvenyrais¹⁰³.

Darbininkų kvartalas

XIX ir XX a. sandūroje Vilnius tapo gubernijos industrijos ir pramonės centru. Ties geležinkeliu esanti Naujamiesčio dalis buvo skirta būtent industrijai: čia kūrėsi stambios pramonės įmonės, sandėliai. Naujamiesčio gatvės, pavyzdžiui, Kavkaznaja (dab. Mindaugo) tapo arterijomis, jungiančiomis Žvėryną, Šnipiškes, Lukiškes ir kitas vietas su miesto prekybine stotimi. Plačia Kavkaznaja gatve vyko labai intensyvus eismas, mat miesto valdžia būtent į ją nukreipė Senamiesčio ar siauromis centrinėmis gatvėmis judėjusius

¹⁰² J. Cruz, *Building Liberal Identities in 19th Century Madrid: the Role of Middle Class Material Culture*, *The Americas*, 60:3 January 2004, p. 399.

¹⁰³ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 126. Jog tokia apartamentų apstatymo tendencija vyravo ir Lietuvoje galima spręsti iš XX a. pr. Vilniaus rašytojų tekstų, pavyzdžiui, Jevgenijaus Šveiderio ar Emmos Jeleńskos-Dmochowskos, rašiusių kaip tarp salone esančių krėslų, sofūčių ir foteliukų „šnara pokalbis ir šilkų šlamesys“, plg. E. Jeleńska-Dmochowska, *Dwór w Haliniszkach*, Warszawa, 1991, p. 295.

krovinius. Tačiau miesto dokumentuose 1912 m. perspėjama, kad šis eismas stringa ir pradeda kelti pavojų žmonėms ir gyvuliams, raginama gatvę taisyti ar rasti naują kelią¹⁰⁴.

Darbininkų sluoksnio gyvenimas čia pasižymėjo gyventojų pertekliumi: dauguma šeimų turėjo gyventi vieno, geriausiu atveju, dviejų kambarių bute su viena krosnimi (ir šildymui, ir virtuvei) kuriame nors buto kampe¹⁰⁵. Tokios gyvenimo sąlygos būdingos ne tik Naujamiesčiui, bet ir kitiems Vilniaus rajonams, kuriuose gyveno daug žemų pajamų gyventojų, pavyzdžiui, Šnipiškėse. Kartais projektuojant namus šie kambariai numatyti vienodo dydžio, tačiau dažniau vienas kambarys nežymiai didesnis, turintis porą langų – dėl to galima teigti, kad pastarasis yra „geresnis“, jam galėjo būti suteikta ir „salono“ funkcija, o mažesniame paprastai galėjo būti verdamas maistas, valgoma, miegama ir užsiimama visomis kitomis kasdienio gyvenimo veiklomis. Panašias gyvenimo sąlygas, tiesa, ne Vilniaus Naujamiestyje, o daug mažesniame Gargždų miestelio „tipiniame dviejų kambarių namelyje“ prisimena kunigas Mykolas Vaitkus: „štai ir mūsų lūšnelė, pakrypusi, grybo ėdama, žemėn smunkanti... [...] Du kambariai aštuoniems gyventi. Plūкта molio asla. Plikos iš rastų sureštos sienos. Pora menkų religinių paveikslų. Kur mano lovelė, ilgas siauras kambarys, užpečine vadinamas. Mano brolis Aleksandras, 13 metų vyresnis, prisilipdęs sienose viršum savo lovos keletą neįrėmuotų pigių margų paveikslėlių, kur rusų rubaškos durtuvais badosi su raudonom turkų feskom 1877–1878 metais... [...] Tik štai ausį vėl kutena dar kitokie garsai... Šį kartą žmogaus balsas... Girdžiu lyg tokius žodžius, tariamus

¹⁰⁴ 1912 г. проект дома Льва Ойфебаха, Игнатьевский пер. под нр. 419/10 в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 5600, l. 3–4.

¹⁰⁵ Plg. 1896 г. проект на пристройку каменного 2-этажного дома при Архангельской улице, под нр. 313, принад. Хетел Краснер, в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 2893, l. 3; 1898 г. проект на постройку 2-х деревянных 1-о этажных домов, принадлежащих Илье Шехтер при Архангельской и Киевской ул., в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3122, l. 3; 1900 г. проект на постройку деревянного дома Адама и Каролины Свентицких на предместии Новый-Город, Вильны, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 3518, l. 4; 1906 г. проект на постройку камен. 1-о этаж. Дома, принад. Ицке Клиру в г. Вильне при Новгородской ул., LVIA, f. 938, ар. 4, b. 4224, l. 3; 1908 г. проект на постройку каменного дома Зоси Жоснены в гор. Вильне при Новгородской и Владимирской ул., LVIA, f. 938, ар. 4, b. 4507, l. 7; 1909 г. проект на постройку каменного 1-о этажного дома, принадлежащего Шмуелю Мателсону в гор. Вильне на Новом-Городе, на переулке между Новгородской и Киевской ул., LVIA, f. 938, ар. 4, b. 4899, l. 3; 1911 г. проект дома Йоселя Виленкина, Вилкомирской ул. под нр. 955/12, в гор. Вильне, LVIA, f. 938, ар. 4, b. 5471, l. 3.

garsiai, tęsiamai, giedamai: „Gei šil šul! [...] Vėliau suaugusieji paaiškino: tai senasis žydų šauklis, vietoj mūsų varpo, žadina žydėlius ir kviečia į šulę-sinagogą“¹⁰⁶.

Kitas būdingas aptariamo kvartalo bruožas – neretai didesnioji erdvės dalis buvo skiriama prekybai¹⁰⁷. Tai akivaizdu iš vitrininių langų ir durų, vedančių tiesiai į didžiausią pastato patalpą. Už šio kambario paprastai numatyta gerokai mažesnė patalpa su siauru įėjimu, kurioje veikiausiai laikytos prekės ir gyventa. Kad tokia praktika buvo paplitusi, liudytų ir Vilniaus policmeisterio 1912 08 25 rašto Vilniaus miesto valdybai juodraštis, kuriame siūloma uždrausti komercinėse patalpose atitverti miegamąsias vietas arba sujungti parduotuvę ir privatų butą¹⁰⁸. Gyvenimas vieno kambario bute reiškė, kad lovos ir kiti įvairūs miegui pritaikomi objektai užėmė didžiąją ploto dalį. Taip susispaudus gyventi vertė ir gyvenamojo ploto trūkumas ir dėl to buvusios gana aukštos nuomos kainos; dėl šios priežasties net į tokius ankštus butus būdavo priimami ir subnuomininkai¹⁰⁹.

Kaip teigia panašias darbininkų gyvenimo sąlygas XIX a. pab. tyrinėję Jonas Frykmanas ir Orvaras Lofgrenas, tokie tipiniai namai nebuvo vieta, į kurią norėta kuo greičiau grįžti ir leisti laiką – socializacija paprastai vykdavo kitose erdvėse. Be to, tyrinėtojai atkreipė dėmesį, kad šiuose butuose gyvenančių šeimų

¹⁰⁶ M. Vaitkus, *Su Minija į Baltiją. Atsiminimai*, London, 1962, p. 12–13.

¹⁰⁷ Plg. 1900 g. projekt pastroyki dřevянного дома на каменном погребѣ при Киевской ул. владѣльца Йосифа Игнатьевича Рексц, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 3472, l. 3; 1900 g. projekt на постройку каменного 2-х этажного дома Лейзера Штерна на Новом-Городе при Новгородской ул., LVIA, f. 938, ap. 4, b. 3521, l. 3; 1904 g. проект на ремонтное исправление с достройкой 2-х каменных 1-о этажных флигелей на предместии Новый-Город при Новгородской ул., принадл. Хирше Шималевич, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 4089, l. 12; 1904 g. проект на постройку камен. 1-о этаж. флигеля на плаце, принад. Абраму Калманович в гор. Вильне при Новгородской ул., LVIA, f. 938, ap. 4, b. 4090, l. 8, 9; 1906 g. проект на постройку камен. 1-о этаж. Дома, принад. Ицке Клиур в г. Вильне при Новгородской ул., LVIA, f. 938, ap. 4, b. 4224, l. 3; 1907 g. проект на постройку камен. 2-о этаж. дома, принад. Беньямину Фейне в г. Вильне при Новгородской ул., LVIA, f. 938, ap. 4, b. 4313, l. 4; 1907 g. проект на капитальную переделку существующего каменного 1-о этажного дома, принад. Цгаиму Монкиевичу, в гор. Вильне, при Новгородской ул. под нр 55, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 4330, l. 3; 1912 g. проект на постройку каменного 1-ого дома, принад. Янкелю и Ите Левитам в г. Вильне при Новгородской и Архангельской ул., LVIA, f. 938, ap. 4, b. 5534, l. 3; 1912 g. проект на устройство каменного 2-х эт. дома в г. Вильне по Новгородской ул., принад. Хиршу Шималевичу, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 5757, l. 3–4.

¹⁰⁸ Дело о расследовании тайных проституток в гор. Вильно, LVIA, f. 421, ap. 3, b. 134, l. 84.

¹⁰⁹ Subnuomininkus priimdavo ir aukštesnių pajamų butų savininkai, pvz.: Vilniaus dienraštyje *Виленский курьер* „*Наша копейка*“ ieškomas subnuomininkas vienam dideliam ir apstatytam kambariui inteligentiškoje šeimoje, plg. *Виленский курьер* „*Наша копейка*“, 1909, № 23, c. 4.

nariai laisvalaikį dažniausiai leisdavo atskirai: vyrai tai darė savo bičiulių kompanijoje, moterys – su moterimis, o vaikai apskritai buvo paliekami likimo valiai ir davėsi po miestą ir apylinkes su kitais vaikais¹¹⁰. Kalbant apie Vilniaus žydų bendruomenę, reikia turėti galvoje, kad idealiu (tikintiesiems) atveju, vyrai visą laisvą laiką turėdavo skirti Toros ir Talmudo studijoms sinagogoje ir kitose studijavimo erdvėse, tad namuose nebuvo dažni svečiai. Šioje bendruomenėje religinių tekstų išmanymas ir gebėjimas dalyvauti intelektualiam pokalbyje buvo susiję su aukštu socialiniu statusu, tačiau tokiam idealui siekti buvo reikalingi laikas ir pinigai, paprastai prieinami tik pasiturinčių pirklių šeimoms. Kituose žydų bendruomenės sluoksniuose šio idealo buvo siekiama dirbant savarankiškai, kaip, pavyzdžiui, tą darė 60 proc. amatininkų (pramonėje ir amatuose daugumą – 57,7 proc. – sudarė žydai¹¹¹). Paprastai iki santuokos sutaupytus pinigus ir gautą kraitį vyrai investuodavo į nedidelį verslą, kurį vėliau prižiūrėdavo žmona, o vyras galėjo tęsti Toros studijas¹¹².

Atrodytų savaime suprantama, kad šio kvartalo namų ir posesijų planuose nematyti jokių higienos patogumų: nebūta nei vonios kambarių, nei vidaus kanalizacijos, tualetai buvo įrengiami sklypo gilumoje. Šiame kvartale, kaip ir visoje Vilniaus teritorijoje bei apskritai XIX a. mieste, kanalizacijos, taip kaip ji suprantama dabar, nebuvo. Dažniausiai ją sudarė vamzdžiai, kuriais užterštas vanduo buvo nuleidžiamas į artimiausią vandens telkinį. Kadangi Naujamiestyje vandens telkinio arti nebuvo, atrodo verta pacituoti marksizmo klasiką, pateikusį įtaigų tokios situacijos įspūdį, tiesa, datuojam XIX a. viduriu. Nors F. Engelso rašyta apie Anglijos pramonės miestų darbininkų rajonus, tačiau panašumų su aptariamu kvartalu gausu: „tirštai apgyvendintose miesto dalyse visiškai nėra nutekamųjų griovių, arba jie taip blogai įrengti, jog neduoda jokios naudos. Kai kuriose gatvėse namų rūšiai retai kada išdžiūsta; kituose kvartaluose daugelis gatvių yra padengtos storu sluoksniu klampaus purvo. Veltui gyventojai

¹¹⁰ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 146.

¹¹¹ R. Vėbra, Nacionalinės buržuazijos formavimasis Lietuvoje XIX a. pab., *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. VI, Vilnius, 1964, p. 79.

¹¹² V. Levin, Socialiniai, ekonominiai, demografiniai bei geografiniai žydų bendruomenės Lietuvoje bruožai, *Lietuvos žydai*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiuonaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 179.

retkarčiais mėgina pataisyti tokias gatves, pelenais užversdami duobes; be to, visur priversta šiukšlių, o iš namų išpilamos pamazgos taip ir pasilieka telkšoti, kol jas išdžiovina vėjas ir saulė¹¹³. Tai, kad srutos ir Vilniuje buvo liejamos tiesiog gatvėje rodo ir miesto policmeisterio pasikartojantys nurodymai už tai bausti (baudos, beje, svyruoja nuo poros iki šimto rublių arba nuo paros iki mėnesio arešto)¹¹⁴.

XX a. pr. rusų etnografas ir rašytojas Vladimiras Bogorazas (pasirašinėjęs ir slapyvardžiu Tan), labiausiai žinomas dėl Rytų Sibiro genčių tyrinėjimų, 1913 metais apsilankė Vilniaus lūšnynuose, o savo įspūdžius publikavo Sankt Peterburgo laikraštyje *Kalba (Речь)*. Vėliau juos išspausdino *Lietuvos žinios*. Bogorazas teigė apsilankęs 200 Vilniaus vargšų butuose, tiksliau, pusrūsiuose ir rūsiuose ar, autoriaus žodžiais, urvuose: „tų urvų daugumos lubos guli žemiau, kaip gatvės grindys; būna kartais kad ir dviem aršinais žemiau, kaip gatvė. Langai gi-tai nužulsnios skylės, o augščio nuo aslos iki lubų užtenka kai-kur ir 180 centimetrų. Pati asla – tai sumušta žemė, sienos gi visur drėgnos, gleivėtos. Vienu žodžiu – tai gyvenami kapai, kur tūno susiglaudusių virš 1500 žmonių“¹¹⁵. Bogorozas detaliau apibūdino ir kelis tokius gyvus kapus, vienas jų Vilniaus Seniamiesčio Žydų gatvės Leibo Leiznerio kieme buvusiame neįvardintame pastate. Pastarasis rūsys buvo net dviejų aukštų, kuriuose gyveno trys šeimos. Pirmame rūsio aukšte jo šeiminkė ne tik nuomavo dviem vargšų šeimynoms, bet buvo įrengusi ir nuolat veikiančią krosnį, ant kurios – už tam tikrą mokesį – kiekvienas prašalaitis galėjo pasigaminti maisto. Antras šio rūsio aukštas buvo per 17 laiptelių žemyn. Paaiškėjo, kad čia gyvenantis neregys žydas Danielius ir jo žmona per savaitę moka 50 kapeikų nuomą, o už visą rūšį per metus jo šeiminkė gaunanti pakankamai daug, net 100 rublių nuomos: „kiekvienas kubiko metras to rūsio oro mokamas pusantrą rublio. Tai du sykiu tiek, kaip už

¹¹³ F. Engelsas, *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje. Remiantis savo stebėjimais ir autentiškais šaltiniais*, vertė N. Karpis, Vilnius, 1961, p. 62.

¹¹⁴ Plg. 1906 г. Виленское городское полицмейстерское управление. Суточные приказы, LVIA, f. 420, ap. 1, b. 692, l. 13, 40; 1907 г. Виленское городское полицмейстерское управление. Суточные приказы, LVIA, f. 420, ap. 1, b. 693, l. 53, l. 70, l. 128, 151.

¹¹⁵ Kaip gyvena Vilniaus varguoliai, *Lietuvos žinios*, 1913, sausio 10 (23), Nr. 4, p. 2.

ponų buržujų butus, kame yra patiekta ir vanduo, ir kuras, ir elektra“¹¹⁶. Tai, kad skurdas neturi sienų, iliustruoja kita aplankytas vargšų buveinė, šįkart Naujamiestyje, Naugarduko gatvės pradžioje esančiuose Vytauto Bankovskio nuomuojamų butų namuose. Iš viso šiame name nuomoti 42 butai, kiekviename gyveno 2–3 šeimos. Jų gyvenimo sąlygos aprašytos lakoniškai, tačiau pateiktas ypač įspūdingas čia gyvenančių portretas: „Tie rūsių žmonės turėjo kažki-kokius ypatingus veidus, balzganus, suvytusius [...] tų urvų gyventojai – alkani, silpni, nuvargę, suvytę žmonės, akiai savo likimui nusilenkia. Suaugusieji nemurma; vaikai nežaidžia. Gyvena mįsdami bulbėmis, pupomis, dagi duonos tik po truputį teragauja. Varguolių senai mylimasis valgis – silkė, ir ta pabrango“¹¹⁷.

Nuomojami butai

Tipinis Centrinės Europos namas XX a. pradžioje buvo stačiakampio arba keturkampio formos, dažnai statytas aplink vidinį kiemą. Už paradinio įėjimo durų (jos nakčiai rakinamos) buvo šveicoriaus patalpos. Laiptinė dažnai gana plati, nors galbūt tai turėjo ne tik estetinę funkciją: nebuvo jokio kito kelio į aukščiau esančius butus užvilkti masyvius baldus. Dažnai įrengta ir antra, tamsi bei siaura laiptinė, vadinta „tarnų laiptais“. Prie pagrindinio įėjimo kartais kabėdavo užrašas: „tarnams ir nešikams naudotis pagrindine laiptine draudžiama“¹¹⁸. Būtent tokie namai statyti trečiojoje Naujamiesčio pastatų koncentracijoje, ties viena pagrindinių ne tik Naujamiesčio, bet ir apskritai Vilniaus gatvių – Pohuliankos (dab. J. Basanavičiaus). Šiame naujame rajone buvo parankios sąlygos statybai: sklypai tušti, taisyklingos konfigūracijos, tad projektuojami namai buvo per visą sklypo ilgį, išilgai gatvės. Lyginant su Varšuva, Maskva ar Peterburgu čia sklypų užstatymo tankumas buvo daug retesnis, dominavo 3–4 aukštų namai, kuriuose paprastai įrengti 4–5 kambarių butai¹¹⁹. Tik pačioje XIX a. pab. tokiuose sklypuose pradėta statyti nauji

¹¹⁶ Ten pat, p. 2.

¹¹⁷ Ten pat, p. 2.

¹¹⁸ J. Lukacs, *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City & its Culture*, New York, 1988, p. 54.

¹¹⁹ Mūsų aprašomame kvartale tik vienas butas buvo trijų kambarių, bent tai greičiau dėl architekto sprendimo gyvenamosios patalpos sąskaita įrengti įvažiavimą į kiemą, žr.: 1895 г. проект дома Шлиома Немзера в гор. Вильне, при Погулянской ул. под нр. 1156, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 2701, l. 3–4, 10.

korpusai į kiemo gilumą – dažniausiai jie buvo skiriami pigesniems, prastesnės kokybės butams (plg. J. Basanavičiaus g. 15). Aptariamame kvartale vyravo sekcijinio išplanavimo gyvenamieji namai, kuriuose įrengtos dvi laiptinės (paradinės ir šalutinės), prie kurių išdėstyti butai. Dažniausiai po vieną arba du kiekviename aukšte.

Geriausi ir didžiausi butai paprastai buvo įrengiami antrame ar trečiame aukštuose – į juos patenkama tiesiai iš pagrindinės laiptinės. Pigesni butai įrenginėti kiek tolėliau, įėjimas į juos dažnai buvo iš kiemo pusės. Butai prasidėdavo mažu prieangiu, už kurio kartais būdavo įrengiamas izoliuotas ar paradinio pobūdžio kambarys (tačiau aptariamam laikotarpiu pradėta tokias patalpas jungti koridoriais). Geriausiais buvo laikomi butai su langais į gatvę. Naujos statybos Vilniaus gyvenamuosiuose namuose paprastai (kaip ir mūsų aptariamame kvartale) į gatvę orientuojami didžiausi buto kambariai – svetainės, valgomieji, kabinetas, į kiemą – mažesni ir kiek tamsesni miegamieji, virtuvės ir sanitariniai mazgai. Tendencinga, kad buitinės patalpos būdavo grupuojamos netoli šalutinių laiptų – jais nusileidžiama į kiemą malkų ir kitų dalykų iš pagalbinių trobesių. Kiemuose arba šalia laiptinės taip pat stovėdavo ir nešildomos išvietės. Kaip pastebi Vilniaus architektūros istorikai, sanitarinių mazgų atsiradimas lėmė vienodą butų suplanavimą kiekviename aukšte ir buitinių patalpų grupavimą veidrodiniu principu greta esančiuose butuose¹²⁰.

Vakarų buržuazijos tyrinėtojas Peteris Gay'us atkreipė dėmesį, kad XIX a. vidurinėsios klasės modernumą išreiškė privatumo ideologija. Pasak istoriko, maždaug iki Apšvietos epochos kaimuose ir miestuose dažniausiai bendrauta akis į akį, o dažna šeima gyveno viename, geriausiu atveju, poroje kambarių. Pastarosiose patalpose galbūt buvo įrengiamas miegamasis, kuriame poros galėjo mėgautis bent iš dalies privačia atmosfera. Kadangi dauguma žmonių buvo neraštingi, laiškai laikyti viešais dokumentais, kurių turinį, neabejotina, žinojo ir kaimynai. Jų, kaip ir kitų aplinkinių, pilietinė pareiga buvo pranešti teisėsaugai ir įvairiausius nusikaltimus, tad bendruomenė kiekvieno individo

¹²⁰ *Lietuvos architektūros istorija*, t. III, p. 131.

reikalus suvokdavo kaip savo¹²¹.

Tik XIX a. pab. Vakaruose pradėta garsiai kalbėti apie „teisę būti vieniems“, apie tai, kad šeimos paslaptys turi likti šeimoje, kad privatumas neatsiejamas nuo gerų manierų¹²². XIX a. žmogus jau gali tikėtis mažiausiai kelių privačių erdvių – laiškų ir telegramų privatumo, už kurio pažeidimą numatytos bausmės. Dienoraščių privatumas įgauna kone sakralų statusą, pradeda atsirasti darbo stalų su rakinamais stalčiais ir, žinoma, didžiausia privatumo erdvė – nuosavas kambarys. Kaip užsiminėme pirmame skyrelyje apie miesto kotedžus ir vilas, daug savo atskirą funkciją turėjusių kambarių, kitokių erdvinių ribų, sukurtų naudojant įėjimus, koridorius, pereinamuosius kambarius, leidžia kalbėti apie namus kaip apie slėptuvę. Dideliame XIX a. pab.–XX a. pr. bute ar rezidencijoje atsiradusios erdvinės ribos leido atskirti viešą ir privačią erdvę, tarnus nuo šeiminkų ir vaikus nuo tėvų. Pirmą kartą namų istorijoje duris buvo galima uždaryti siekiant užtikrinti individo privatumą. Norint tai padaryti nebuvo būtina eiti per kitų žmonių kambarius, stebint jų privačius užsiėmimus. Tapo įmanoma ir apskritai išvengti kitų žmonių kompanijos¹²³.

Atskiri kambariai, pirmiausia atskiri miegamieji, XIX a. pab. visuomenės grupių ekonominį statusą pradėjo pabrėžti ne ką prasčiau nei svetainė, salonas ar kitokiems priėmimams skirtas kambarys. Miegamuosiuose galėta prigulti pogulio, persirengti, konfidencialiai kalbėti ir užsiimti kitais nemiego dalykais. Didesniuose butuose ar namuose tarnai turėjo atskirus kambarius, mažesniuose – miegodavo virtuvėje. Link XX amžiaus pradėta rengti atskirus tarnaičių kambarius, esančius netoli virtuvės, juose paprastai tilpdavo lova ir spinta, vienas langas. Tarnaitės vidurinėsios klasės namuose paprastai neturėdavo daug privatumo. Tai, jog Vilniaus tarnaitės paprastai miegodavo virtuvėje patvirtintų ir neramiais 1905 m. spaudoje aptinkamas anekdotas apie tarnaičių streiką. Po tarnaičių streiko grįžusi tarnautoja klausia šeiminkės, kur pasistatyti lovą, o

¹²¹ P. Gay, *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture, 1815–1914*, New York, London, 2002, p. 255.

¹²² Ten pat, p. 256.

¹²³ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 127.

išgirdusį atsakymą „virtuvėje“, nesutinka, piktinasi, siūlo lovą statyti svetainėje arba šeimnininkės miegamajame, mat, argumentuoja, „tei juk dabar mes viską padarome: napanorėsime darbą dirbti, visi ponai iš bado nustips... Juk dabar tik ir rašo ką apie streikus“¹²⁴. Švedijos buržuazijos tyrinėtojai priduria, kad panašiai dėmesio nesulaukdavo ir vaikai, kurie irgi ilgą laiką neturėjo savo kambario, tad jie paprastai miegodavo su tarnais tamsiuose mažuose kambariuose¹²⁵.

Įsigalėjęs privatumas ėmė keisti vaikų ugdymo įpročius. Vaikai nustojo būti baudžiami svetimų akivaizdoje, taip pat pradėta siekti, kad vaikai nematytų „doram auklėjimui“ kenkiančių seksualinio gyvenimo praktikų, kurios perkeltos į pačią privačiausią namų erdvę – tėvų miegamąjį¹²⁶. Į šią erdvę XX a. pr. vaikams buvo griežtai draudžiama įeiti. Studijos apie XX a. pr. Budapeštą autorius Johnas Lukacas tikslina, kad daugumos vidurinėsios klasės gyventojų butus sudarė viena svetainė, miegamasis ir virtuvė. Čia gyveno visa šeima, vaikai miegodavo baldais atitvertoje kambario dalyje (alkovoje) ar ant sofos. Jei buto šeimnininkai turėjo atskirą vaikų kambarį – tai buvo ta riba, ženklinusi skirtį tarp aukštesniosios ir žemesniosios socialinių klasių¹²⁷.

Vilniuje turtingesnės šeimos paprastai turėjo mažiausiai keturių kambarių butą, o neretai septynių ar net aštuonių¹²⁸. Daktarai, teisininkai, verslininkai paprastai bute įsirengdavo ir darbo kabinetą, į kurį retkarčiais buvo įrengiamas atskiras įėjimas. Galima manyti, kad į šį kambarį priėmimo valandomis pacientus ar klientus atveddavo kambarinė.

Lauko durys, laiptinė, įėjimas į butą, holas, svetainė ir svečių kambarys buvo tam tikri socialinio gyvenimo šliuzai, kurių perėjimas rodydavo svečio vietą viešumo hierarchijoje. Buto kambarių – vyro darbo kambario, žmonos

¹²⁴ Tarnaičių streikui pasibaigus, *Lietuvių laikraštis*, 1905, gegužės 26 (birželio 8), Nr. 25, p. 350.

¹²⁵ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 131.

¹²⁶ P. Gay, *Schnitzler's Century*, p. 256.

¹²⁷ J. Lukacs, *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City & its Culture*, p. 54.

¹²⁸ 1909 m. Didžiosios Pohuliankos g. keturių kambarių butas pirmame aukšte su visais patogumais ir elektriniu apšvietimu metams išnuomojamas už 500 rublių, plg. *Виленская жизнь*, 1909, № 22, c. 1. Reklaminius skelbimus. XX a. pr. geriausia apmokami pardavėjai vyrai gaudavo 250–350 rublių per metus, tarnai – per 120–300 rublių, plg. J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija. Nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 307.

kambario, mergaitės ir berniuko kambarių ir pan. – spalva taip turėjo socialinę prasmę. Pavyzdžiui, darbo kambario tamsi atmosfera, nupoliruotas stalas, gausybė knygų reiškė vyro darbo rimtumą ir atsakomybę.

Tai, kad dauguma aptariamų butų (70 proc.) turėjo vonios kambarius ar išvietes (nereikėjo naudotis lauke esančiomis nešildomomis) atspindi ir kitą buržuazijos gyvenimo būdo elementą – rūpestį higiena. Lyginant šį naujų butų kvartalą su darbininkų ir žemesnių pajamų būstais, akivaizdu, kad jame įgyvendintas dar Apšvietos epochoje suformuotas svarbiausias įsivaizduojamos ateities bendruomenės gyvenimo komponentas – higiena ir švara¹²⁹. Šios vizijos įtaiga XIX a. sustiprinta mokslo argumentais (higiena, sterilumas įveikia choleros ir kitokias epidemijas bei ligas).

Panašiai miesto ateitį ir jo gerbūvį įsivaizdavo ir Vilniaus valdžia, planavusi įrengti kanalizaciją ir vandentiekį. Visgi dėl prastos miesto ekonominės padėties savivaldybė buvo pajėgi tvarkyti tik kanalizaciją ar pavienius vandens šulinius.¹³⁰ 1911 m. satyrinis Vilniaus laikraštis *Виленское зеркало* balandžio 1-ąją rašė, kad Vilniaus miesto dūma prisiekia, kad mieste bus teatras, vandentiekis, tramvajus ir kanalizacija (ironijai sustiprinti ir parodyti tokių pažadų netikrumą pridėta ir miesto vežikų priesaika nebevežti Georgijaus prospektu).¹³¹ Kaip matyti iš tarpukariu sudarytos Vilniaus kanalizacijos studijos, iki 1912 m. miesto kanalizacijos tinklas nebuvo pasiekęs didesnės Naujamiesčio dalies, prie jo nebuvo prijungtas nė vienas mūsų aptariamo kvartalo namas.¹³² Ši situacija nepasikeitė ir tarpukariu, kaip prisimena Naujamiestyje gyvenęs Czesławas Miłoszas: „atskiruose miesto rajonuose – Žvėryne, Užupyje, Žvejų ir t.t. – stovėjo beveik vieni mediniai namai, neturėję vonių, vandentiekio. Nors ir mūsų bute (Pakalnės g. 5) buvo tikrai metalinė vonia

¹²⁹ A. Samalavičius, *Idėjos ir struktūros architektūros istorijoje*, Vilnius, 2004, p. 166.

¹³⁰ Пг. Доклад Виленской городской управы от 5 апреля 1912 года Виленской городской думе об ассигновании кредита на ремонт городского колодца по Тамбовской улице, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 5693, l. 1.

¹³¹ *Виленское зеркало*, 1911, № 5, nenumeruotas puslapis. Kelias metais anksčiau panašia tema juokavo ir *Виленский курьер*. *Наша копейка* ironiškame tekste apie tai, ką miestas darytų su 12 milijonų rublių, žr.: *Виленский курьер*. *Наша копейка*, 1909, № 1, c. 3–4; № 6, c. 3; № 13, c. 4.

¹³² H. Jenzso sudarytas Vilniaus miesto kanalizacijos tinklo planas prieš 1912 m., J. Jurkštas, *Senoji Vilniaus vandenys*, Vilnius, 1990, p. 62.

be čiaupų, ir vandenį reikėjo šildyti ant ugnies, o tai kėlė daug nepatogumų¹³³. Tarpukariu Vilniaus žydų bendruomenėje viešėjusi amerikietė Lucy S. Dawidowcz prisimena, jog ji nuomojosi kambarį trijų kambarių bute atokesnėje Naujamiesčio gatvėje (Aguonų g.). Anot jos, nors namas buvo naujos statybos, jame buvo atskiras vonios kambarėlis su vonia ir vandens šildytuvu, atskira patalpa išvietai, tačiau užsimančius išsimaudyti reikėjo vandens šildytuvą kūrenti malkomis¹³⁴.

Ką iš tokių kasdienybės praktikų ir rutinų galima pasakyti apie čia gyvenusių žmonių ir apskritai buržuazijos, kaip socialinio sluoksnio, erdvės patirtį? Priešingai nei skurdžiame rajone šiuose apartamentuose nereikia būti susispaudusiems, galima lengvai patekti į savo erdvę ir joje užsidaryti, nebūtina stebėti kitų ar būti matomam. Tokie namai įgyja patogumo oazės mieste bruožų, todėl suprantama, kad kitaip nei įprasta darbininkų rajone, čia norima likti kuo ilgiau, jei įmanoma, perkelti ir savo profesionalią praktiką. Kartu matyti, jog meilė namams ir namų komfortas yra tarpusavyje susijusios vertybės.

Butai ir namai su atskirais kambariais, savomis funkcijomis, atskleidžia ir kitą kertinę buržuazijos kultūros dalį: viskam yra savas laikas ir sava vieta¹³⁵. Tokiuose namuose žmonės, užsiėmimus ir veiklas skyrė aiškios ribos.

Skirtis nuo anksčiau aptarto darbininkų gyvenimo būdo išryškina ir tai, kaip buvo matomas ir suvokiamas žemesnes pajamas gaunantis sluoksnis. Tikėtina, kad tyrimą galintys papildyti šaltiniai padėtų išplėtoti santykį tarp skirtingų socialinių grupių, tačiau jei į šį santykį žiūrėsime kaip į santykį tarp erdvių, neturėtų stebinti, jog erdvaus ir funkciškai struktūruoto pasaulio gyventojai į gyvenusius ankštoje, funkcijų perpildytoje ir aiškių ribų neturinčioje erdvėje, žiūrėjo kaip į neaiškios ir chaotiškos terpės dalyvius.

¹³³ Cz. Miłosz, „Prarastosios vietos“ (vert. A. Kalėda), Cz. Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius, 1995, p. 275.

¹³⁴ L. S. Dawidowcz, *Iš tos vietos ir laiko. Atsiminimai 1938–1947*, vert. U. Katinaitė, Vilnius, 2003, p. 66.

¹³⁵ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 140.

Raginimai gyventi naujai

XX a. pr. periodinėje spaudoje būta nemažai raginimų keisti gyvenamąją aplinką, prisitaikant prie naujų laikų poreikių ir reikalavimų. Šie kvietimai dažnai grįsti ne tik sveikatos, bet apskritai gana abstrakčiais „gražu ir gera“ argumentais. Ypač daug dėmesio ir kritikos sulaukė šio laikotarpio kaimiečių gyvenamoji aplinka. Gana tipinis žvilgsnis į šiuos namus (ar to meto inteligento kalba „kaimų butus“) aptinkamas 1913 metų *Šaltinyje*: „pažiūrėkime mes į mūsų kaimų butus, kaip jie netvarkingai iš lauko atrodo. Namų kampai sulindę į žemę, stogai apiplyšę: stovi keli geveliai ant stogo it miežiuose baidyklė. Kaikur aplink namą vietoj gražių darželių stovi kiaulių kasyklos, tvoros suirę ir tt. Dabar įneikim į vidurį pažiūrėti tvarkos (parėdko). Tai ten dažniausia rasime vieną didelę pirkį. Langai mažučiai neatidaromi: pirkia retai šluojama ir netvarkinga. Duokim sau po lovom, pasuolėmis, kampuose tai ir visai retai mėšlas judinama. Stovi kokia sena sudėvėta klumpė, tai seno vyžos ir daugiau visokių daiktų. Lovos dažniausiai stovi neklotos: kaip iš ryto atsikėlė, tai ir palieka ant visos dienos. Apvalkalai ant priegalvių ir patalų taip pat retai mainomi; gana tamsiai atrodo. Taip pačioj pirkioj verda, valgo ir miega. Neretai toj pačioj pirkioj laiko ir naminius paukščius ir gyvulius. Ir tai darosi pirkioje didelė netvarka ir blogas oras!“¹³⁶. Dalindamas patarimus straipsnio autorius ne tik gėdina dėl apsileidimo, bet ir akcentuoja, kad namą įrengiant naujai ar perdarant seną, reiktų įrengti atskiras patalpas maisto gaminimui, valgymui ir miegojimui. Langai turėtų būti atidaromi ir didesni, kiekviename namų turėtų būti medinės grindys, namų šeimininkai turėtų būstą šluoti ir reguliariai išnešti šiukšles.

Naujos aplinkos kūrimo šalininkai dažnai būdavo pasitinkami kontraargumentais, aiškiai parodančiais, kad ši programa ir siūlomas naujas gyvenimo būdas priklauso vienam – bandome įrodyti – viduriniajam sluoksniui. Antai Seiniuose leisto žurnalo *Spindulys* autorius 1913 metais rašo, kad nenorintys naujai ir švariai gyventi teigia, kad „toki dalykai, kaip skaitymas ir

¹³⁶ Šakutė [aut. nenustatytas], Mūsų butai, *Šaltinis*, 1913, spalio 31, Nr. 22, p. 345–346.

užlaikymas tvarkos, nepritinkąs jų kaimietiškam luomui¹³⁷. Straipsnio autorius tokį lietuvių gyvenimo būdą gretina su „laukinių“, o argumentuoja pateikdamas tokiuose namuose gyvenančių vaikų portretą: „visados purvini, apsisiskarmalavę ir šlykštūs. Jų išvaizda – tikra kanapėms baidyklė. O kuomet išgena į laukus pavasary gyvulius, tai išrodo tarsi atvažiavusios čigonų šeimos. Vieni nuogi, kiti pusiau nuogi, likusieji apdriskę ir juodi tarytum visą žiemą kamine išstupėję“¹³⁸.

Kiti naujos tvarkos namuose šaukliai atkreipė dėmesį, kad namus dažnai paverčia tvartu čia per žiemą laikomi įvairūs naminiai gyvuliai, ypač avys, kurias namuose žiemai laiko beveik kiekvienas ūkis. Argumentai, kodėl nereikia namuose laikyti gyvūnų dažnai neapsiribodavo tik namiškių sveikata, buvo akcentuojama, kad po kelių žiemų iš namo teliks puvesiai ir neliks nė tvartui tinkamo pastato. Be to, toks lietuvių įprotis kenkia ir dvasiniam gyvenimui: „žmogus poteriaudamas stengias savo dušią pakelti į Dievą, mąstyti (mislyti) apie laimę amžiną danguje, tam reikalingas ramumas, o čia žiūrėk tik, kampe užblovė avių choras ir prtraukė poterių“¹³⁹.

Pradėdami disertacijos tyrimą nuo privačios erdvės siekiame atkreipti dėmesį į tai, kad laisvalaikis, laisvalaikio idėjos yra įsisknijusios į kasdienybės rutiną ir smulkmenas. Sykiu šios smulkmenos, sakykime, XIX a. pab. buto perstatymo planai ar gyventojų skundai dėl pamazgų gatvėse, atskleidžia, kaip kito visuomenė ir jos socialinis landšaftas, kaip buvo priversti persitvarkyti individai, grupės ir socialinės klasės. Ši nauja socialinė erdvė atskleidžia ir svarbią amžių sandūroje gyvenusių žmonių kultūrinę erdvę, nes atliepa artimumo, intymumo, atstumo ar atšalimo būsenas, čia bevystomą ideologiją apie šeimyninį ir visuomeninį gyvenimą, vertybes mylėti namus ir puoselėti namų židinį. Kaip minėjome, privačios erdvės rekonstrukcija siekė sudaryti sąlygas ir numatyti, kaipgi galėjo būti praktikuojami įvairūs laisvalaikio užsiėmimai, apie kuriuos plačiau nekalbėsime. O šių būta daug ir įvairių, nuo

¹³⁷ J. N. [J. Naruševičius], Ar ne tiesa?, *Spindulys*, 1913, rugpjūčio 27 (rugsėjo 9), Nr. 16, p. 251.

¹³⁸ Ten pat, p. 251.

¹³⁹ Kun. D. Gailiušis, Apie švarų (čistą) mūsų namų užlaikymą, *Aušra*, 1913, balandžio 4, Nr. 7, p. 100.

siuvinėjimo ar herbariumo kaupimo, kortavimo, žaidimo šachmatais, šešėliais ar žaidimo „Salamono galva“. Pastarasis, beje, XX a. pr. buvo populiarus Kosto Stikliaus parengtas žaidimas-laisvalaikio knygelė, sutraukianti ne tik vaikus, bet ir suaugusius, anot Petro Jakšto atsiminimų, mėgusius mesti kviečio grūdą ant sužymėtos skaitmenimis galvos, o paskui ieškoti atsakymo pagal numerį, ant kurio nukrisdavo grūdas¹⁴⁰. Grūdo metimo metafora naudinga, nes, ypač lyginant su modernaus darbo organizacija, laisvalaikis gali atrodyti esantis be veiklos, priežasties, pastangos, nuolatinio ritmo ar socialinės funkcijos, tad, galėtų pasirodyti, kaip dykinėjimas ar tinginiavimas¹⁴¹. Šiuo atveju, atsigręžimas į erdvę, kurioje individai laisvai rinkosi, ką daryti su savo laiku, ne tik prasmingai apibendrina ir įvairiausias ką tik paminėtas laisvalaikio galimybes, o leidžia kalbėti apie laisvalaikio galimybę, išsprūstančią iš „pertraukos“, „darbo pabaigos“ ar „savaitgalio“ kategorijų.

¹⁴⁰ P. Jakštas, *Knygos*, parengė, įvado straipsnį ir paaiškinimus parašė D. Kaunas, Vilnius, 2003, p. 21.

¹⁴¹ J. Pieper, *Leisure. The Basis of Culture*, trans. G. Malsbary, South Bend, 1998, p. 47, 50.

SKAITYMAS KAIP „NEPAGEIDAUJAMŲ“ PRAMOGŲ ALTERNATYVA

Daugumos bibliotekų entuziastų pasisakymuose 1905–1907 m. galima įžvelgti skaitymui suteikiamą galią keisti visuomenę. Tikėta, kad augantis raštingumas gali išspręsti ne vien kultūros ar ūkio klausimus, bet ir tokias socialines problemas kaip alkoholizmas. 1907 m. *Vilniaus žinių* vedamasis šia tema gana tipiškas:

Dabar (mūsų miesteliuose) žmonės šventadieniais pamaldomis pasibaigus neskirstos namo, bet dar aplanko aludes, monopolius ir tam panašias vietas – bet ir nėra ko stebėtis – kurgi prastulis – ukininkas ar bernas dings, kame kitur perleis liuosą laiką; per ištisą savaitę sunkiai dirbęs, jis nori užmiršti nors ant poros valandų savo vargus, nelaimės, savo neturtą ir pragaištį, kuris jį laukia namuose, tai-gi ir „mauna“ į aludę – vasarą atsikvėpti nuo kaitros – žiemą – pasišildyti. [...] Duokim protingus pasilinksminimus, smagų ir kartu naudingą liuso laiko praleidimą ir ilgainiui pamatysime, kaip sumažės girtuokliavimas, o kartu su to kiek ir tamsumas, nelaimės ir vargai mūsų sodžiaus, o pakils apšvietimas ir medegiškas pagerinimas buvio mūsų sodiečių-pilksermėgių¹⁴².

Komentaro autorius bibliotekų lankymą priskiria prie protingų pasilinksminimų. Raginama jas steigti visose parapijose, tam reikalinga kunigų ir pasiturinčių inteligentų, galinčių įnešti gana nemenką 25–50 rb. pirminį įnašą, iniciatyva. Nors bibliotekų vadovais ir siūloma tapti dvasininkams, šios įstaigos įsivaizduojamos „bepartiviškos“, jų rinkiniuose turėtų dominuoti ūkyje naudinga literatūra ir beletristika, skaitytojai galėtų rasti ir 3–4 skirtingų politinių pakraipų laikraščių.

Pagrindiniu steigiamų bibliotekų ir skaityklų konkurentu, publicistų manymu, buvo senosios socializacijos erdvės – aludės, karčiamos ir monopoliai. Šios įstaigos, ypač provincijoje, atliko ir informacijos sklaidos funkciją, per jose

¹⁴² U. [M. Untulis], Apšvietimo reikaluose, *Vilniaus žinios*, 1906, vasario 17 (kovo 2), Nr. 38, p. 1; taip pat K. Stiklis [K. Stiklius], Reikia Lietuvoje lietuviškų skaityklų, *Vilniaus žinios*, 1905, rugsėjo 8 (21), Nr. 198, p. 1.

vykusius pokalbius bendruomenės nariai (paprastai vyrai) susižinodavo, pasidalindavo naujienomis ir gandais. Visuomenės reformatorių akimis, tai buvo žmonės nuo „šviesos“ atitraukiančios ir jų sveikatai kenkiančios institucijos. Tikriausiai neatsitiktinai ir pirmosios bibliotekos bei skaityklos iš pradžių įsivaizduotos kaip pokalbių ir socializacijos erdvės. XX a. pr. Rusijos imperijos bibliotekų ir skaitymo entuziastas Nikolajaus Rubakinas rekomendavo rengti bendrus skaitymus ir diskusijas: „Reikia rengti bendri skaitymai ir pašnekesiai. Jie taipgi būtini įgytoms žinioms sutvirtinti, pagilinti ir apskritai toliau plėtoti ir aiškiau bei ryškiau susiprasti, taip pat saviems galvojimams patikrinti. Bet visgi ne ši yra didžioji tokių bendrųjų skaitymų nauda, o ta, kad jie suartina žmones“¹⁴³.

Kadangi pagal 1897 m. raštingumo statistiką Lietuvoje raštingų gyventojų buvo apie 50 proc., nemažai bibliotekų lankytojų čia užsukdavo nebūtinai skaityti. Bibliotekų ir skaityklų erdvės nebuvo skirtos susikaupti, o veikiau gyvos ir pilnos užsukusiųjų pasiklausyti skaitymų šurmulio. Vakarais Tauragnų „Saulės“ draugijos skaitykloje gerai atskleidžia tokio susibūrimo atmosferą:

Klaustytojų buvo pilna gryčia stačių. Po trumpo kunigo prakalbos prasidėjo skaitymai. Visu pirmu su paaiškinimais buvo perskaityti įdomiausieji straipsniai ir žinios praėjusios savaitės laikraščių. Paskui labai užinteresavo skaitymas Šerno geografijos (fiziškoji dalis) teipgi su paaiškinimais. Skaitymai ir pasiūnekėjimai užėmė tris su viršum valandas. Nutarta kas šventvakaris tenai susirinkti. Norint nedidžiai turime knygynę knygų, bet gi pradžia turime ko pasiskaityti. Ruošiamės sudėti bent po kiek pinigų, tai ir daugiau išsirašysime [...]. Duos Dievas, pripras ir nerims be laikraščio, o vieši skaitymai bus tuomi naudingi, kad pasiaiškinti ir turins raštų, ir atskiri žodžiai, kurių vienas pats negali žmogus suprasti¹⁴⁴.

Kokios buvo lankymosi bibliotekoje sąlygos ir kas sudarė skaitytojų auditoriją atskleidžia 1907 m. korespondencija iš Kalvarijos miestelio. Aprašomoje „Šviesos“ draugijos bibliotekoje daugiausia lankėsi darbininkai, „darbo žmonės, daugiausiai amatininkai (miestiečiai)“, tad įstaiga atsidarydavo

¹⁴³ N. A. Rubakinas, *Kam ir kaip reikia skaityti knygas*, Šiauliai, 1925, p. 46.

¹⁴⁴ A. Ž. [Jurgis Tilvytis?], Tauragnai (Kauno gub.), *Vienybė*, 1907, gruodžio 18 (31), Nr. 3, p. 42.

tik darbo dienai pasibaigus, 19 val. vakare. Šventadieniais buvo pradedama dirbti anksčiau, pasibaigus mišioms, nes tada užsukdavo ir kartą per savaitę miestelyje atsilankantys kaimiečiai. Palyginimui su karčiamomis taip pat turėję konkuruoti arbatnamiai grožinėje literatūroje taip pat vaizduoti labai gyvybingi dėl susirinkusių kalbų ir viešų skaitymų, kartais ir dėl tame pačiame kambaryje grojančio patefono:

Arbatnamyje buvo gana šviesu. Ten trijuose kambariuose žibėjo didelės lempos. Vienam kambaryj keli muzikos mylėtojai klausė ir gerėjosi gražium polifono (panaši į katarinką) skambėjimu. / Kitam kambary, prie ilgo stalo, svečiai lošė, o prie kiekvieno stovėjo tuščias, ar su arbata stiklas¹⁴⁵.

Ypač pirmaisiais bibliotekų steigimo metais bibliotekų aktyvistai tikėjo, kad šios institucijos, ypač šventadieniais ar vakarais – laisvalaikiu nuo įprastų įsipareigojimų – bus vieta kultūriškai, politiškai ir ekonomiškai nustekentoje provincijoje (o ir miestuose) ne tik pailsinti sielas, tačiau ir susipažinti su kultūriniais bei politiniais klausimais, rasti atsakymus, kaip pagerinti ūkį ir panašiai. Daugelio sveikinta idėja vietoj karčiamos ir degtinės vyrams bei moterims pasiūlyti knygų ir laikraščių pasaulį labai dažnai buvo pristatoma per palyginimus (kaip tenai yra gerai ir kaip mūsų valsčiuje yra blogai, aišku, pozityvūs dalykai buvo siejami su skaitymu ir bibliotekų lankymu, o negatyvūs su alkoholiu ir girtuokliavimu). Pavyzdžiui, būtent tokia retorika Lietuvos skaitytojams buvo pristatytas Panemunio valsčius:

40 metų darbavosi tiktai Tėvynės mylėtojai atgavimui spaudos: gal net vienas jų ir gyvastį delto padėjo, bet dabar, ačiū Dievui, pačiai galime naudoties jų darbų vaisiais. Koks džiaugsmas apiema žmogų, pamačius žilą senelį ir mažą vaikelį skaitant be baimės lietuvišką knygelę arba ir laikraštį. Ne viename valsčiuje žmonės liovėsi gėrę dektinę, kurios vietoje įsitaisė knygynėlius mokslo naudai semti. Sulaukę šventadienio jie skubinasi iš bažnyčios namon pasiskaityti ir pasimokinti, kaip reikia pagerinti vargingas savo padėjimas. Jaunikaičių tarpe nemaža atsiranda tokių, kurie susitelkę į kuopeles pasikalba apie visuomenės reikalus ir darbus, padainuoja gražių lietuviškų dainelių apie Tėvynės meilę, ir skaitydami laikraščius arba knygeles apsišviečia sau protą. / bet ar visi tamsuoliai suprato mokslo naudą, ar visi stelgiaisi

¹⁴⁵ Ksav. Vanagėlis [Ksaveras Sakalauskas-Vanagėlis], Arbatnamyje, *Šaltinis*, 1907, gegužės 7 (balandžio 24), Nr. 19, p. 293.

atsikratyti nuo savęs tamsybės pančius?! O, ne“ Paimkime mūsų valsčių: čia žmonės dar labai tamsūs (žr. N. 6 „Šaltinio“). Daugumas visai nieko neišmano apie spaudos atgavimą ir bijosi pasiimti į rankas kokio lietuviško rašto [...]. Čia ir turtinti ir vargiediai daugiau palinkę prie dektinės, negu apsišvietimo. Sulaukę šventadienių skubinasi kaimiečiai į Rumbonių bažnyčią, bet jiems daugiau rūpi dektinė, negu Dievo garbė, o namon sugrįšta apsvaiginę savo protą ir praleidę savaitinį (nedėlnį) prakaitą. Už stiklę dektinės nupriktum mūsų valstietį su jo turtu. Dektinė aprūpina jo būvį, padeda jam vargą vargti ir išrenka jam net viršaitį (vaitą), vos tik mokantį pasirašyti. Dektinė nuveda jį net į bažnyčią, nes kad Rumbonų karčemos vietoje būtų knygynas ar mokykla, daugelis į bažnyčią nevaikščiotų. / Jaunuomenė čia labai pasileidus: susitelkę į kuopeles per naktis kaukia lyg kokie žvėris ir daug jeibų daro ūkininkams, o sulaukus šventadienių pasigėrę susidrasko, susipiausto ir pareina namo lyg koki galvažudžiai¹⁴⁶.

To meto spaudos korespondencijose dažni argumentai, kad karčiamos ir bibliotekos yra viena kitai priešingos institucijos, net nesuderinamos viename miestelyje. Antai Paryžiaus miestelyje Suvalkų gubernijoje kairiosios ir demokratinės spaudos skaitytojai ir šiaip, *Lietuvos ūkininko* žodžiais, vietiniai „susipratę vaikinai“, paklausę atvykusio oratoriaus apie girtuokliavimo tamsiąją pusę, pagaliau nusprendė, kad neramiais revoliucijos metais „nepadoru [...] leisti pinigai ant gėrimų“ ir ant aludės durų prilipdė „apgarsinimą, kad negalima šventadieniais rinktis į aludę“¹⁴⁷.

Spaudoje dažnai pasitaikydavo bibliotekų ir karčiamų palyginimų. Ypač remtasi ekonominiais argumentais, stebėtasi ir gėdinta, kad neturtingi sodiečiai alkoholiui – priešingai nei knygoms ir spaudai – išleidžia milžiniškas sumas. Gana tipiška būtų korespondencija iš Truskavos:

Vietinio klebono lėšomis pas vargoniniką buvo įkurta parapijos skaitykla. Męs parapijonįs sakome labai dėkui už tokį jo sumanymą. Pradėjus dalyti knygas susirado nemažas skaitytojų būrys augusių ir jaunų, vyrų ir moterų. Regimai, šimto trijų dešimtų lietuviškų knygelių, tam tikslui paskirtų, nepakaks. Ligšiol Truskavos parapijoje maža tebuvo skaitomi laikraščiai ir knygos. Čia ateina 25 numeriai „Nedėldienio Skaitymų“, 2 numeriai „Vilniaus Žinių“, 1 n. „Liet. Ūkin“, 1 n. „Šaltinėlio“ ir 1 n. „Šviesos“. Taigi visai maža. Tečiaus

¹⁴⁶ A. Geniušas [Aleksandras Geniušas], Panemunio valsčius (Kalvarijos apsk. Suv. g.), *Šaltinis*, 1906, liepos 25 (12), Nr. 17, p. 270.

¹⁴⁷ Pranas Siūlelis [Pranas Paršaitis], Dabralalės valsč. (Suv. gub. Naum. apskr.), *Lietuvos ūkininkas*, 1906, rugsėjo 6 (19), Nr. 46, p. 539.

monopolin ir alinèn per metus suneža žmonelès ligi 4000 rublių¹⁴⁸.

Bet vis dėlto visi skaitytojai ir bibliotekų entuziastai šią erdvę suvokė kaip skirtą socializacijai. Didžiosiose ir viešosiose bibliotekose pageidauta, kad skaitymas vyktų tylomis, laikantis griežtų elgesio ar net aprangos taisyklių. Antai Vilniaus viešosios bibliotekos taisyklėse skaitytojams nurodyta, kad šveicoriui privaloma palikti paltus, kaliošus, skrybėles, skėčius, lazdeles, karininkai turėdavo palikti kardus. Įstaigos rimtį turėjo saugoti ir tai, kad į biblioteką ir muziejų nebuvo įleidžiami pradinių klasių mokiniai ir „apskritai abiejų lyčių vaikai“ (kita vertus, per ekskursijas jie buvo įleidžiami prižiūrint tėvams, giminaičiams ar auklėtojams) ir, kaip nurodo 5 taisyklių punktas, apskritai visi šioje įstaigoje turėjo elgtis kukliai („благопристойно“) ir padoriai („прилично“), uždrausta rūkyti, triukšmauti („производить шумъ“) ir garsiai kalbėti. Pirmą kartą pažeidus šias elgesio taisykles bibliotekos ar muziejaus budėtojas tai pasižymėdavo savo žurnale, o pažeidus antrą sykį lankytojui būdavo užveriamos šios įstaigos durys¹⁴⁹.

Vilniaus inteligentų klubo bibliotekoje taip pat reikėjo elgtis pagal griežtas taisykles. Žinoma, jose pirmiausia kalbama apie knygų priežiūrą: buvo draudžiama gražinti išteptas, išplyšusiais lapais arba su pripieštais paveikslėliais ar prirašytomis pastabomis knygas. Nesilaikantys šių reikalavimų turėjo mokėti kompensaciją. Knygos ir žurnalai – ypač naujausi leidiniai – šioje bibliotekoje buvo išduodami pagal eilę, o ne pagal kokias nors socialines hierarchijas. Per dieną neatsiėmus užsakytos knygos, leidinys buvo perleidžiamas kitam skaitytojui¹⁵⁰.

Socialiniuose ir kultūriniuose procesuose, kuriais siekiama ką nors įtvirtinti, sėkmė dažnai priklauso nuo atkaklaus darbo. Tad ir Lietuvos viešojoje erdvėje dažnai ir skirtingais balsais kartota apie skaitymo naudą. Šis procesas

¹⁴⁸ P. Janulaitis [Pranciškus Janulaitis?], Truskuva (Panevėžio apskr.), *Lietuvos ūkininkas*, 1906, lapkričio 9 (22), Nr. 56, p. 653.

¹⁴⁹ *Правила для руководства читателей и посетителей Виленской публичной библиотеки и музея* [be viršelio, autorius, data, leidimo vieta nenurodyta], c.1–2.

¹⁵⁰ *Каталог книг и периодических изданий библиотеки Виленского городского клуба для лиц интеллигентных профессий*, Вильно, 1906–1907, c. [vi–ix].

gana puikiai ir vaizdžiai apibendrintas ilgokoje Sofijos Kymantaitės citatoje:

Lietuvoje ir gi pradeda žmonės suprasti, jog knygų ir laikraščių skaitymas naudą atneša. Vienas ir kitas atkartoja: skaitymas naudingas ir tankiai patsai nesupranta gilesnio šito pasakymo turinio. Girdėjau vieną kartą, kaip knygų pardavėjas piršo kažį-kokią ten knygutę kaimiečiui: „Imk tamsta, čia labai geras dalykėlis“. „Kame-gi jojo tas gerumas“. Klausia šis. „Pirk! Skaitydamas, apsišviesi“, tikino pardavėjas, neatsakydamas. „Ei, broliužat“, prasijuokė kaimietis: „tu man vis pirk ir pirk, nauda bus. Žinoma, tau nauda bus, kaip gyvais pinigais užmokėsiu, o man“... / „Šviesa“... pasiskubino įsikišti pardavėjas, pirkikas-gi numojo tik ranka: „Iš tos šviesos nebus šilumos; pinigai užmokėti vis-gi reiks taip-pat, kaip ir už degtinę, o pusbutelį išmovus, ir šilta ir linksma pasidaro. Pasilik sveikas; mane jau antai prie monopolio kūmas moja“... / Ir paėjo sau šilumos ir linksmumo jieškoti. Tuščioje knygų krautuvėje liko pardavėjas vienas, ir liūdno mintis jo galvoje pynėsi. / Jisai pats mokslo nedaug teturėjo: skaityti, rašyti, skaitliuoti. Bet prie knygų tai jau pati jo širdis veržėsi; karštai juto visą šviesos labą. Taigi, kad kitiems įsimanė knygų krautuvėlę įtaisyti ir galvojo būsenti ji tikros šviesos šaltiniu visai apylinkei. Bet jo krautuvėlė stovėjo dažniausiai dyka, žmonės traukė prie „manipolio“ šilumos jieškoti. [...] Teisybė, skaitymas gyvenimo sąlygų nemaino, nes žodis be veikimo ne galingas. Bet geros knygos mokina, kaip išsiluosuoti iš blogo padėjimo. Gera knyga pasakys mums, kaip gyvena žmonės kitur, kaip galima, mažiau įsiveikiant, geriau darbas atlikti. Gera knyga atidarys mums akis ir parodys mums visokių – visokesnes vargo priežastis. Gera knyga paragis mus darbščiai ir sumaningai gyventi, suteiks nevieną linksmą valandą, pakels širdį augštin. Juk-gi yra tokių dailių, graudžių apysakėlių; jautrios dainos žmonių poilsiui džiaugsmui ir tobulinimui sutaisytos. / Knyga tai lig koks gydytojas, nuimams nuo akių apjakimo žievę. [...] Pasižiūrėkime taip-pat į laikraščius; juk daug jų išeina Lietuvoje, o laikraštis, tai, taip sakant, visuomenės pulsas, tai svarbioji gįsla, rodanti gyvybės tvaksėjimą visoje šalyje. Laikraštį skaitant, atsižinai žmogus, kas dedasi plačioje Tėvynėje, kokie klausimai kilę aikštėn, kaip darbas verda, o žinodamas, ir pats prisidėti gali¹⁵¹.

Susidūrimas su tekstu

Atsitraukę nuo programinių kvietimų skaityti, šiame skyriuje pabandysime pažiūrėti, kaipgi vyko (ar kaip turėjo vykti) ši kultūrinė operacija. Kas ir ką laisvalaikiu skaitė XIX a. pabaigos – XX a. pr. Lietuvoje? Iš pirmo žvilgsnio tai elementarūs klausimai. Juk skaitymas toks įprastas. Tačiau viskas tampa daug sudėtingiau, jei stengiamės pabandyti konkrečiai suvokti, kaip ir

¹⁵¹ Zofija Kymantaitė, Pamylėgkime knygą!, *Viltis*, 1907, spalio 7 (20), Nr. 3, p. 1.

kokių tekstų dėka orientavosi anos kultūros gyventojai. Iš tiesų aiškėja, kad skaitymo istorija ir skaitymo antropologija verčia mus susidurti su kitoniškumu, XVIII a. knygos istoriko Roberto Darntono žodžiais, svetimu *mentalites*, nes skaitymas niekada nėra tik įgūdis, tai ir aktyvus prasmės interpretavimas komunikacijos sistemoje¹⁵². Šiuo požiūriu ypač tinka jau anksčiau cituotas Vaclovo Biržiškos pastebėjimas apie tai, kaip lietuviai nemokėjo skaityti laikraščių (skaitė juos kaip romaną – nuo pradžios iki pabaigos). Toks skaitytojas XIX a. II pusės Rusijos imperijoje nebuvo vienišas. Jį (t.y. ponui patarnaujantį baudžiauninką Petrušką) yra aprašęs ir Gogolis *Mirusiose sielose*. Kaip žinia, šis antrame kūrinyje pasirodantis veikėjas labiau mėgo tylėti nei kalbėti, o labiausiai jam patiko skaityti – skaityti viską ir be jokios atrankos. Gogolio žodžiais, jis „mėgo skaityti knygas, kurių turiniu nesivaržė: jam buvo vis viena, ar įsimylėjusio herojaus nuotyčiai, ar paprasta abėcėlė, ar maldų knyga, – jis viską skaitė su vienodu smalsumu; jeigu jam būtų kas davęs chemiją, jis ir nuo jos nebūtų atsisakęs. Jam buvo įdomu ne tai, ką jis skaitė, bet pats skaitymas, arba, teisingiau, skaitymo procesas, kad štai, žiūrėk, iš raidžių visada išeina koks nors žodis, kuris kitąkart galas žino ką reiškia“¹⁵³. Šioje tyrimo vietoje tikimės apčiuopti dar vieną svarbų XIX a. II pusės mentalinį pokytį, t.y. su augančiu raštingumo lygiu atsirandančią populiariąją kultūrą, kuri dilemą „knygos ar alus“ tam tikra prasme išsprendė sujungdama šiuos abu kasdienybės aspektus į vieną malonią visumą.

Kaip atskleidžia daugelis XIX a. II pusės biografijų, skaitymas valstiečiams paprastai asocijavosi su keliomis reikšmėmis: pirma, tikėjimu ir mokslu, apskritai su aukštesne socialine padėtimi (tik mokantis skaityti galėjo tapti kunigu ar vaistininku). Skaitymas taip pat buvo įgūdis, kurį vaikai paprastai įgydavo per kelias žiemas, padedami kartais legalių, o dažniau nelegalių ir neformalių mokytojų, daraktorių. Abiem atvejais suaugusiųjų ir vaikų (pirmiausia gabių berniukų) skaitymo gebėjimai buvo vertinami, tam negailėta laiko ir lėšų. Šioje vietoje galime prisiminti, kad dažnai Lietuvos provincijoje

¹⁵² R. Darnton, *Didžiosios kačių skerdynės. Ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, p. 239–240.

¹⁵³ N. Gogolis, *Mirusios sielos*, vertė M. Miškinis, iliustracijos P. Sokolovo, Vilnius, 1950, p. 19.

mokyklas (iki Pirmo pasaulio karo taip ir netapusias privalomomis) atstodavo būtent bibliotekos ir skaityklos. Tipišką to pavyzdį randame Aleksandro Pakalniškio atsiminimuose. Čia užfiksuota, kaip jis pradėjęs skaityti, kokios buvo jo prieš Pirmą pasaulinį karą skaitytos pirmosios knygos:

Jis išmokė mudu pažinti raides, išmokė šleibždavoti, paskui – skaityti. O Tu rūpinaisi, kad mudu skaitytuva. Per tavo protą ir rankas atsirado mūsų namuose „Maža nauja dovanėlė“, „Gendrutis“, „Magiliona ir drąsus kareivis Petras“. Ir tu liepdavai mudum skaityti vakarais balsu, kai Papa su vaikais šniūrus vydavo, o Tu su mergėmis verpdavai. Ir mudu įpratova skaityti, pamėgova skaityti, ir pamylova pačią knygą dar vaiko metuose tebūdamu. [...] Jauna mano Mama Tu tada buvai, energinga ir aplinką valdanti. Papa grįžo iš Plungės ir parsivežė dėžę su knygomis Lechavičių vaikams. Lechavičių vaikai mokyti pradės, o kaip su mudu? Tu neiškentei, atidarei dėžę ir ėmei knygas, ir vartei. Ir aš veizėjau ten pat stovėdamas. Gražiai išrikiuotomis skaičių grupėmis išmargintas puslapis buvo. Buvo ten mokslas¹⁵⁴.

Nuo pat užrašyto žodžio gyvuojantis skaitymas balsu buvo praktikuojamas ir daug intelektualesnėje aplinkoje. Antai kunigas Povilas Dogelis prisimena, kad Penemunėlyje pas literatą ir aplinkinių švietimu susirūpinusį kleboną Joną Katelę jis turėdavęs beveik kas vakarą balsu skaityti (J. Katelė organizavo nelegalias mokyklas, leido vadovėlius, o nemokančių rašyti neprileisdavo prie Pirmosios komunijos). Paprastai skaitymai prasidėdavo po vakarienės, kai prie stalo būdavo susirinkę artimieji. Skaitymo vakaro pradžią P. Dogelis aprašo taip:

Klebonas iš savo didelės bibliotekos ištraukia knygą, duoda ją man ir sako: „Paskaityk balsiai“. Na ir skaitai. Jeigu klebonas ko neišgirdo, liepia pakartoti. Pasitaiko koks žodis nesuprantamas, žiūri į enciklopediją. Kartais tave sustabdo, ir pats, ką žino iš galvos, dar prideda, paaiškina. Tie skaitymai, ypač rudens ir žiemos vakarais, užsitęsavo kartais dvi ir tris valandas. Mano klebonas beklausydamas skaitymo surūkydavo daug papirosų. Reikėjo nemaža kantrybės skaityti. Užtat klebonui labai įtikdavau ir pats didelę naudą turėdavau. Viena, savo žinias pagilindavau, antra, išsilavinau balsu skaityti. Mano klebonas pataisydavo skaitant ir balso moduliaciją: kur reikia balsą pakelti, kur nuleisti. Vasaros metu, kai suvažiuodavo jaunimas, skaitymai būdavo sutrumpinami, nors tai klebonui ne visai patikdavo¹⁵⁵.

¹⁵⁴ A. Pakalniškis, *Metai praeityje. Prisiminimai*, Čikaga, 1976, p. 7–8.

¹⁵⁵ Kan. Povilas Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, Kaunas, 1936, p. 72.

Šios situacijos ir proceso vadovas neabejotinai yra kunigas J. Katelė: jis ir išrenka tekstą, ir stabdo skaitymą, įsiterpia su komentaru, vėliau prašo tęsti procesą. Nors tikrasis skaitytojas Dogelis likdavo nuošalyje, tačiau vadovaujant Katelei jis lavinosi: tam tikros kūrinio vietos ar net ištisi tekstai reikalauja vienokio ar kitokio tempo, tono ar intonacijų ir viso to „paskolinant savo balsą“ buvo galima išmokti.

Skaitymas balsu žiūrint per skaitymo istorijos prizmę turi daugybę kitokių funkcijų: kunigo Katelės jaustas malonumas, o Dogelio patirtas balso ir kūno lavinimas tik dvi iš jų. Bandant paaiškinti, kodėl išsilavinęs kunigas taip mėgo skaitymą balsu, būtų galima prisiminti krikščioniškąją tradiciją. Nuo VI a. įsteigtoje Benediktinų vienuolijoje skaitymas buvo neatsiejama vienuolių kasdienybės dalis (regulos 38 str.). Vienuoliai kartu išsirinkdavo visiems garsiai skaitomą tekstą, todėl tekstas peržengė asmeninio malonumo ribas ir buvo suvoktas kaip Dievo žodis ir dvasinės pratybos. XII a. įsteigtoje cisterių vienuolijoje skaitymas balsu – ypač pietaujant – buvo viena iš priemonių burti ir išlaikyti vienuolių broliją, bet kokiomis sąlygomis siekusią, pasirenkant bendruomeninį gyvenimą, atsisakyti privatumo ar kitokių asmeninių poreikių, šiuos suvokiant kaip ydingus. Viduramžiais skaitymo balsu praktikos išliko dėl to, kad spausdintas žodis buvo brangus ir tik turtingiausi galėjo turėti knygų. Dėl šios priežasties daugelis besidominčių vienu ar kitu tekstu jį greičiau išgirdavo skaitomą balsu ar recituojamą, o ne patys savomis akimis perskaitydavo. Vėlesniais amžiais skaitymas balsu įgavo vis naujų funkcijų. Pavyzdžiui, tai buvo ir deramas būdas mokyti mergaites ar vaikus apskritai. Būtent taip savo skaitymo pradžią prisimena Mykolas Biržiška, kurio vyresnioji sesuo Helė, sugrįžusi iš Kauno mergaičių gimnazijos, jaunesniems giminaičiams skaitydavo arba perpasakodavo, ką pati skaičiusi lenkiškai ar rusiškai:

Ji, be to, atvykdavo „iš miesto“, apie kurio prašmatnumus mokėjo įdomiai papasakoti. Pagaliau, skaitydama įvairias apysakas lenku, paskui ir rusų kalba, ištisas pavakario valandas gyvai pasakojo mums jų turinį, pati sėdėdama ant priekrosnio, mums aplink sutūpus, ir veikė mūsų jausmus ir vaizduoklę. Ligi šiol atmenu tuos pavakarius galiniame kambarėlyje, už tėvo kabineto. Savo pasakojimais ji ne tik praturtino mūsų vaizduoklę, bet iš dalies veikė ir mūsų skaitymo kryptį, literatūrinį skonį. Šiaip mūsų lektūrą labiausiai nustatė tėvo spinta su

knygomis, su kuriomis veikiai gavome susipažinti¹⁵⁶.

Nežinome, ką XIX ir XX a. sandūroje balsu vakarojantiems klebonijoje skaitė jaunas kunigas Dogelis, tačiau daugelio XIX a. II pusės lietuvių susidūrimas su spauda prasidėjo nuo religinės tematikos tekstų. Skaičiuojama, kad per 40 metų trukusį lietuviškos spaudos draudimo laikotarpį graždanka išspausdinta apie 165 tūkst. dvasinių knygų egzempliorių¹⁵⁷. Kaip pastebėjo kunigas Adomas Jakštas, vienas pirmųjų spaudos draudimo istorikų, laikotarpį aprašęs ir per asmeninę patirtį, iki 1881–1883 m., iki „nesant lietuvių inteligentijos“, spaudos draudimas provincijoje beveik nebuvo pastebėtas. Pasak A. Jakšto, jo gimtojoje Aukštaitijoje iki 1877 m. visos lietuvių dvasinės knygos tebuvo *Aukso altorius*, *Juozapinės*, Tilžėje gotišku šifru išleista maldaknygė *Taip turite melstis*, *Kanticzkos* ir kt.¹⁵⁸ Jis priduria, jog tai, kad Suvalkijos ir Kauno gubernijų mokyklose mokyta lenkiškai, irgi prisidėjo prie to, kad žmonės nežinojo apie lietuviškosios spaudos draudimą. A. Jakštas teigia, kad graždanka išleistos maldaknygės neturėjo pasisekimo, jų vengta, jos net naikintos, nes tikėta, kad tai „ne katalikiškos“ knygos. A. Jakštas prisimena, kaip jo motina, pamačiusi gautą dovanų Vilniuje prabangiai kirilica išleistą *Aukso altorių*, šį įmetė į ugnį ir dar „kačiarga pamaišė, kad geriau degtų“¹⁵⁹. Beje, kanauninkas P. Daugelis savo atsiminimuose mini identišką situaciją: jau pramokus skaityti jam mokytojas padovanojo rusišką prabangiai įrištą *Aukso altorių*, tačiau motina, jį pavarčiusi ir nusprendusi, kad knyga „maskoliška, ne katalikiška“, viršelį nuplėšė ir įmetė į krosnį, o vaikui prisakė daugiau tokių knygų neimti į rankas¹⁶⁰.

1890-aisias auklėjimas ir švietimas skaitant, kaip ir skaitymas laisvalaikiu, aiškintas ir religiniais argumentais. Taip pat pasigirsta nuomonių, kad skaityti paprasčiausiai naudinga. Jau kelis kartus cituotas L. Vaineikis apie knygų reikšmę rašo taip:

¹⁵⁶ M. Biržiška, *Anuomet Viekšniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, Kaunas, 1938, p. 129.

¹⁵⁷ A. Jakštas, *Pirmutinės (10 metų) spaudos atgavimo sukaktuvės 1904–1914*, Kaunas, 1914, p. 5.

¹⁵⁸ Ten pat, p. 5.

¹⁵⁹ Ten pat, p. 6.

¹⁶⁰ Kan. P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, Kaunas, 1936, p. 14.

Knigose rasime, ne tik kaip reik amatų kokių išsimokėti, bet ir tokius pamokinius ir tokį dvasišką peną, kuris žmogaus dvasią pakel, palinksniu, išsdirb naujus ir gerus supratimus, parodo kelią, kuriuom eidams jis gal gerą daryt... Va, broliai, kokius turtus gal atneszti knygos, kad jų randas iš visų skirių žmogiszko mokslo [...]. Turėdami knygų savo sodzių, galėsime kas nedeldienį, arba kaik kada, susirinkę pasiskaityt, pasiklekēt, viens kitam žinias pasipasakot, kurias išsgirdom. Praeis noras ir į karczemas begt, ir kortomis griežti, ar kitaip laiką nenaudingai praleist. Ar-gi tai nebut gražu? Bus ir mums ant naudos, ir Dievui ant garbės¹⁶¹.

Remdamiesi atsiminimais ir pačių amžininkų tuo metu išspausdintais pastebėjimais galime teigti, kad toks požiūris greitai nesikeitė, mat viename pirmųjų *Vilniaus žinių* numerių pašiepiami valstiečiai ir apskritai žemiausi visuomenės sluoksniai dėl absoliučiai klaidingo įsitikinimo esą jiems dera skaityti tik maldaknyges, o visi kiti tekstai skirti ponams ir dvasininkams: „Knygas ir gazietas tiktai ponams ir kunigams skaityti, o mums užtenka maldaknygių! Mums reiki žiūrėti darbo, o ne mokslo. Kiaurai klaidingas toks supratimas“¹⁶².

Lietuvių spaudoje buvo mėgstama kaip gero skaitytojo pavyzdį pateikti kaimynus litvakus, vokiečius ar latvius. Antai 1912 m. *Šaltinyje* skaitymas buvo neatsiejamas nuo „gero gyvenimo“, o raginimas ir lietuviams pradėti skaityti argumentuotas įvaizdžiu, kad net kaime gyvenantys, tačiau nei ariantys, nei pjaunantys žydai „gyvena geriau“, nes „jie skaito laikraščius knygas, mokosi ir šviečiasi. Žydas nė vienos valandėles nepraleis tuščiai: liuosa valandėlę nuo darbo jis skaito, todėl visa ir žino“¹⁶³. Minimame tekste „geriau gyvenantys“ lietuvių kaimynai latviai taip pat pristatyti kaip laisvalaikį (pirmiausia sekmadieniais po mišių) skiriantys skaitymui¹⁶⁴. „Vokiečiai“ lietuviams – kaip ir rusams nuo tų laikų, kai Petras Didysis įdiegė reformas – apskritai buvo modernaus mąstymo ir šiuolaikinių pažangių

¹⁶¹ Sv. [Liudas Vaineikis], Apie mokymą naszlaicziu, *Ukinjkas*, 1890, lapkritis, Nr. 11, p. 162.

¹⁶² K. Stiklis [K. Stiklius], Reikia Lietuvoje lietuviškų skaityklų, *Vilniaus žinios*, 1905, rugsėjo 8 (21), Nr. 218, p. 1.

¹⁶³ [Aurius nenurodytas], Broliai ir seserys, švieskimės, *Šaltinis*, 1912, lapkričio 5 (spalio 23), Nr. 44, p. 694.

¹⁶⁴ Ten pat, p. 694.

technologijų naudojimo simbolis. Ne veltui Jurgis Bielinis esė apie pasibaigiantį XIX a. rašo apie mokslus pabaigusį valstietį Jegulį. Šio veikėjo lūpomis neapsišvietusiems kaimynams teigiama, kad po mokslų jis jaučiasi „kaip iš naujo užgimęs“, kviečia prie ūkiui naudingų knygų, net dalija jas, tačiau lieka išjuoktas, „tai kunigu, tai vokiečiu“ išvadintas¹⁶⁵. Kita vertus, žydų skaitytojų biografijose skirtis tarp sekuliariosios ir religinės literatūros taip pat plytėjo ilgą laiką (net iki XIX a. pabaigos). Antai Mary Antin autobiografijoje rašė apie savo dėdės namus XIX a. pab. Vitebske. Autorė pažymėjo, kad namų knygų lentynoje šalia hebrajiškų religinių tekstų (kuriuos turėjo dažnas Sėslumo zonos žydai) buvo knygų jidiš ir rusų kalbomis. Tačiau priešingai nei hebrajų kalba, tai buvusios ne religinės knygos, o „apsakymai ir eilės“. Viena iš šių knygų, kurias ji skaitė su nuostaba ir pasigėrėjimu (ir kurios tik vienos atsiminė pavadinimą) buvo *Robinzonas Kruzas*: „[Proza ir poezija] man buvo didelis siurprizas ir dar didesnis malonumas. Aš skaičiau išbadėjusiai viską, kas tik buvo. Tebuvo tik keletas knygų, kurios man atstojo neišsemiamus turtus. Iš visų tų knygų pavadinimą atsimenu tik vienos – *Robinzonas Kruzas*. Manau, kad man labiau patiko proza, ne poezija, nors šią buvo gera deklamuoti vaikščiojant [...]. Tai buvo mano įvadas į sekuliarią literatūrą, nors to tuomet ir nesupratau“¹⁶⁶.

Požiūris, jog skaityti galima tik religinę literatūrą, keitėsi lėtai, o kvietimą skaityti visiems ir ne tik religinę literatūrą reikėjo dažnai kartoti. Spaudoje galime pririnkti bent keliolika tokių raginimų, liudijančių apie sunkiai besikeičiančius kaimo ir teksto santykius. 1905 m. *Vilniaus žiniose* korespondentas iš Lankeliškių (Vilkališkio pav., Suvalkų gub.) skundėsi, kad šioje – šiaip jau raštingiausioje lietuviškoje gubernijoje – laikraščius skaito tik keli jaunesni ūkininkai arba ūkininkų vaikai, kuriems dar neužkraunami ūkio darbai. Korespondento žodžiais, daugelis atsisako skaityti, todėl nemodernizuojamas ūkis ir kasdienis gyvenimas: „Kuris skaito laikraštį, tai tas netur laika prižiūrėti ukį ir nubaigia gyventi“. Nors padaroma išlyga, kad

¹⁶⁵ B. Erelis [Jurgis Bielinis], 1900. *Knįga paaukauta atminimui sukakusių devynioliktojo amžiaus*, Vilnius, 1900, p. 76–77.

¹⁶⁶ M. Antin, *The Promised Land*, Boston & New York, 1912, internete: <http://digital.library.upenn.edu/women/antin/land/land.html> [žiūrėta 2016 08 11].

laikraščiuose iš smalsumo sekamas Japonijos-Rusijos karas, tačiau apibendrinama, kad „laiko skaitymui ir jie netur – reikia tankai puotauti, arba, atėjus į kalvę ar į maluną išgerti, o paskui pagirioti“¹⁶⁷. Po poros metų korespondentas iš Raseinių kartojo, kad dauguma čionykščių nesiryžta leisti pinigų laikraščių prenumeratui – mieliau santaupas išleidžia alinėse: „Laikraščiai tik ponams, o ne mums paprastiems žmonėms; tegul skaito juos ponai, mes gi nesame ponai, kad be reikalo mėtytume pinigus“¹⁶⁸.

1914 m. katalikiškame savitiraštyje *Aušra* dar karo nepaliestos Vilniaus gubernijos gyventojai raginami energingiau užsiimti savo vaikų mokymais per skaitymą laisvalaikio. Skaitymas šiuo atveju turėsiąs ir kitą teigiamą aspektą: esą imperijos valdžia teigia, kad be kariauti pakviestų vyresniųjų autoriteto ir priežiūros jaunimas paprastai linkęs greitai „ištvirkti“ ir „prasikalsti“, o nesant darbui geriausias būdas juos užimti yra „mokinti pratinti prie knygos“:

Atėjo ruduo, lauko darbai užbaigti, sodiečiai turi daug liuso laiko. Vaikai irgi bus liuosi, nes ganyti gyvulių jau nebereikia. [...] Kad vaikai nebutų be darbo, reikia juos mokinti ir pratinti prie knygos. Pirmiausiai reikia juos mokinti poterių ir katekizmo, žinoma, lietuviškai [...]. Apart poterių, reikia mokinti skaityti ir rašyti. Neužtenka pamokinti vaiko paskaityti maldaknygę, jis turi gražiai skaityti ir kitas knygas [...]. Nepraleiskime brangaus laiko rudens ir žiemos metų tušties darbams: kortų lošimams, visokiems nereikalingiems bėginėjimams, bet mokinkimės ir švieskimės. Jeigu mes busime šviesesni, ir mūsų ateitis bus šviesesnė¹⁶⁹.

Iš tiesų parinkta citata rodo, kad XX a. pr. skaitymas arba nebe elementarus skaitymas net provincijoje gyvenantiems valstiečiams nebegalėjo asocijuotis vien tik su maldaknygių skaitymu. Reikalauta skaityti ir suvokti ir kitus tekstus. Šalia žydų ir gausiai vokiečių modernizuoto Latvijos krašto, XIX a. pab. lietuviams – kaip ir rusams – modernų mąstymą ir šiuolaikinių pažangių technologijų praktikavimą simbolizavo ir anksčiau minėti vokiečiai. Kaip asmeniškoje XIX a. apžvalgoje rašo Jurgis Bielinis, mokslus pabaigęs, daug

¹⁶⁷ Lankeliškietis [Albinas Rimka], Lankeliškiai (Vilkaviškio pav., Suv. gub.), *Vilniaus žinios*, 1905, rugpjūčio 28 (rugsėjo 10), Nr. 209, p. 4.

¹⁶⁸ Latras [aut. nenustatytas], Raseiniai (Kauno gub.), *Vilniaus žinios*, 1907, rugpjūčio 5 (18), Nr. 111 (720), p. 3.

¹⁶⁹ B. [aut. nenustatytas], Neužmirškime vaikų mokinti, *Aušra*, 1914, Nr. 40, spalio 15 (28), p. 491.

apsiskaitęs ir kitus kviečiančius prie teksto žmogus kaimiečių paprastai išvadinamas „vokiečiu“:

Jegulis suaugęs vyras leidosi mokintis rašto. Jau tada per kiek metų buvo daug kalbos apie Jegulį, sakydavo, durnius, tokią gražią gospadorystę išpustyjo, ką jis su tuomi mokslu naudosis. Pagrįžęs iš mokslo, kada pradėjo gospadoriauti, jis kaimynams pradėjo apsakinėti apie visokius dalykus iš raštų, kurie žmogui skaitančiam didelę naudą suteikia. Jegulis sako vyrams, aš 5 metus mokinaus, noris man tas daug kaštavo, bet dabar esmu kaip iš naujo užgimęs. Kitas atsiliepia, mes jau negalime gospadorystės panaikinę eiti į škalą. – Nereikia į škalą eiti ir kelius metus mokintis, dabar yra visokių knygelių ir mažai mokėdamas skaityti, kada daug knygų ir tankiai skaitydamas galima tą visą atrasti iš knygų; da jis ir knygelių jiem kai-kada pakišdavo. Bet tie kaimynai, vietoje priimti jo rodą, pradėjo išjuokti, tai kunigu, tai vokiečiu vadina ir t. t. Jegulis matydamas ir girdėdamas paniekinimą iš jų pusės, pradėjo jis jiems ir įkėrėti: vadina durniais, tamsumis, o labjausei išmetinėdams girtuoklavimą ir neteisingą liudyjimą jiem net kraujageriu, vardą tuzas kitam įdėjo¹⁷⁰.

Kaip ir daugelyje panašių citatų, šiuose J. Bielinio žodžiuose puikiai matyti konfliktas tarp skaitančių ir atsisakančių tai daryti. Iš vienos pusės patį konfliktą galima interpretuoti kaip atsisakymą modernizuotis per skaitymą ir apšvietą apskritai, prisirišant prie užsispyrimo ir tamsumo, įvardijamų praėjusių dienų vertybėmis. Iš kitos pusės šį kelią pasirinkę sėslūs kaimynai išlaiko tarpusavio solidarumą ir vidinę sanglaudą, bet šios vertybės modernėjant visuomenei, pereinant prie industrinės ir paslaugomis grįstos ekonomikos paprastai daug greičiau išgaruoja, nes neturi kitokių įtvirtinimo mechanizmų¹⁷¹. Spausdinto ir skaitomo žodžio reikšmę geriausiai perteikia jau tarpukariu Lietuvos žydų užrašyta mintis apie XIX–XX a. Vilnių ir jo leidyklas:

Dieną ir naktį spaustuvėj spausdinamos ir jos platinamos visokios žydų knygos. Hebrajiškų raidžių srovių srovės, meilios, širdžiai artimos, brangios, plaukia ir pagirdo visus žydų gyvenamus užkampius. Nemunu jos klysta, ir Dnieprą pasiekia ir prieina Juodosios jūros krantą. Jos įsiskverbia į Sibiro šalčius ir sušildo kiekvieną žydišką širdį. Kur tik atvykusios, platina mokslą ir švietimą, virsta nematomais ryšiais tarp vieno žydo ir kito, sujungia vieną sinagogą su kita, vieną tolimą bendruomenę su kita, kol jos visos tampa viena didele visuomene,

¹⁷⁰ B. Erelis [Jurgis Bielinis], 1900. *Knįga paaukauta atminimui sukaktuvių devynioliktojo amžiaus*, p. 76–77.

¹⁷¹ Plg. Y. Slezkine, *Žydų šimtmetis*, iš anglų kalbos vertė L. Jonušys, Vilnius, 2012, p. 37.

kurioj plaka viena širdis¹⁷².

Paprastai sutariama, kad vienas iš moderniosios epochos bruožų yra tai, kad joje visuotinai siekta turtų ir mokslo, o šie tapo sąlygiškai atviri talentingiems žmonėms. Būtent per skaitymą (pirmiausia skaitymą turint laisvą valandėlę) buvo žadamas kelias į ne tik į modernųjį nacionalizmą ir moderniąją tautą, bet kartu į moderniąją epochą apskritai. Kaip minėjome, galbūt neatsitiktinai skaitančių ir todėl „geriau gyvenančių“ žmonių pavyzdys lietuvių spaudoje buvo litvakai, vokiečiai ir latviai. Šiam skaitymo istorijos ruožui aptarti būtų tinkama ne viena lietuvių tautinio atgimimo veikėjo biografija. Petro Vileišio literatūriniai darbai itin iškalbingi ir verti atskirai paminėti. Kaip žinia, laisvų valstiečių šeimoje gimęs Vileišis aukso medaliu baigė Šiaulių berniukų gimnaziją, Peterburgo universitete įgijo inžinieriaus specialybę, iš kurios, tiesdamas geležinkelius ir statydamas modernius geležinius tiltus, uždirbo didelius turtus ir pelnė politinę įtaką. Dar bekopdamas karjeros laiptais, jis savo lėšomis ir pastangomis išsirūpino kelis leidimus išspausdinti porą knygelių lotynišku raidynu. Pereinant nuo religinio turinio tekstų skaitymo, mums svarbu, kad pozityvistinių pažiūrų P. Vileišis 1877 m. išspausdino knygą *Jurgis Stefensonas*. Tai knyga apie inžinierių ir išradėją George'ą Stephensoną, kuris 1830 m. atidarė pirmąją pasaulinę ir viešą tarp miestinę geležinkelio atkarpa, jungusią Liverpulį ir Mančesterį. Šioje biografinėje apysakoje dominuoja asmeninės stiprybės bei nepertraukiamo darbo motyvai, o tai „wisiszkaj nepadabnu i Lietuvą“, mat žmonės gali užsiimti išsyk keliais darbais, vystyti daugybę amatų, neapsiriboti tik žemės ūkiu, tad darbas „ten ejna be partrukia, del to gi turtaj žmoniu wis didinasi ir giwenimas ju ejna kas dien geriū – nes iszdirbtus dajktus perk nu ju wisas switas“¹⁷³. Tai buvo viena pirmųjų legalių nereliginių lietuviškų knygų. Joje aukštintas darbštumas ir atkaklumas: pasakojama, kaip iš visiškai vargšo ir neraštingo vaiko tik jo paties pastangomis (per darbą ir geležinę valią) išmokstama skaityti, skaičiuoti, praktiškai ir

¹⁷² N. Šapiro, *Vilnius Naujojo žydų poezijos*, Kaunas, 1935, p. 31.

¹⁷³ *I. Jurgis Stefensonas. II. Pas mus ir kitur*, sudeja Petras Wilejszis, Peterburgas, 1877, p. 3–4.

teoriškai įvaldoma mechanika, įveikiami įvairūs sunkumai. O visas kelias į sėkmę, kaip rašoma šioje knygoje, prasidėjo nuo skaitymo: „Mokesi jis naktemis ir kažnami atpuolami ląjki, mokesi su wisa stipribia sawa duszios. Pabajog ziemos jau smagiej galeja skajtiti. Linksmumas ja tada buwa neiszpasakitas! Dabar jis pamatia, jog duris in turtus žmoniszkos žinios jam buwa jau atwiros“¹⁷⁴.

XX a. pr. kalbėta apie kelias strategijas, kaip pritraukti žmones prie skaitymo. Viena jų – sekti vieno sėkmingiausių ikirevoliucinės Rusijos leidėjų Ivano Sytino pėdomis bei dideliu tiražu leisti pigias, plonas bei gražiai iliustruotas knygas mažas pajamas turintiems skaitytojams. Anot Antano Rimkos, I. Sytino sėkmę lėmė tai, kad savo leidinius jis platino bendradarbiaudamas su nestacionarinės knygų prekybos atstovais, „įvairiais kaimo karabelninkais-škaplerninkais“, o patys leidiniai krito į akis kaimiečiams: „Buvo tam tikros formos su patinkamais rusų kaimiečiams spalvuotais luobeliais ir kad knygučių antgalviai būdavo daug reiškiantys“¹⁷⁵. A. Rimkos teigimu, tokią strategiją naudoja lietuvių leidėjai Rygoje Maciejauskis ir Jakavičius: vaizdingi prasto turinio leidinių viršeliai iš tolo traukia akį, o knygų pavadinimai pagavūs. A. Rimkos žodžiais, norint, kad lietuviškos knygos plistų po provinciją, reikia, kad „1) knygos būtų nebrangios, 2) kad būtų išleistos dailiai ir kaip galint su akį pritraukiančiais luobeliais; ir 3) (ir svarbiausia), kad knygučių antgalviai būtų daug reiškiančiais ir atsakytų maždaug visam knygutės turiniui, bet kad būtų trumpi. Apart to dar reik leidėjams užmegzti geri ryšiai su sodžium, kad tuoj po knygutės pasirodymui paplistų po visus užkampius“¹⁷⁶.

XIX a. pab.–XX a. pr. intelektualai visuotinai sutarė, kad skaitymas yra vertybė, tačiau konfliktai prasidėdavo palietus tekstų turinį. Skaitant balsu, tekstą parinkdavo autoritetas (klebonas, revoliucingas studentas, pedagogas ir kt.). Toks skaitymas niekada nebuvo grynai asmeninis užsiėmimas, tad skaitomą tekstą turėjo socialiai priimti skaitantieji ir klausantieji. Priešinga situacija, jei skaitoma sau pačiam, dažniausiai tyliai ir privačiai (tuomet galima pasirinkti

¹⁷⁴ Ten pat, p. 6.

¹⁷⁵ A. R. [Rimka?], Mūsų knygos ir kaip jas platinti, *Lietuvos žinios*, 1909, gruodžio 12 (25), Nr. 55, p. 1.

¹⁷⁶ Ten pat, p. 1–2.

tekstą ir pačiam nuspręsti, kaip jį skaityti).

Daugeliui santykis su knyga ir lietuviškas legaliai atspausdintas žodis buvo naujiena, tad nenuostabu, kad XX a. pr. pasirodė instrukcijų, kaipgi reikėtų skaityti, o ne tik klausytis balsu skaitomų knygų. Šiose instrukcijose dominavo keli patarimų tipai. Vienas svarbiausių buvo tas, kad pačiam reikėjo rinktis savo žinias atitinkančią „gerą“ lektūrą. Kitą gero skaitymo žingsnį iš esmės galėtume vadinti darbu su tekstu: skaityti įdėmiai, konspektuoti, grįžti atgal ir apmąstyti, ką perskaitei. 1907 m. *Šaltinyje* kaip tik publikuota viena tokių instrukcijų:

1) Skaityk knygas, tinkamas tavo amžiui ir supratimui. 2) Perskaitęs ką naudingą, užsirašyk į tam tikrą knygelę, nes kitaip užmirši. Juk nedaug terasi žmonių, kurie tokią gerą atmintį turėtų, kaip Cyrus, kurs visų savo kareivių vardus žinojo, arba, kaip Grigalijus III, kurs visą psalmių knygą atmintinai mokėjo, arba kaip kardinolas Mezzofanti, kurs daugiau nei 50 kalbomis šnekėti galėjo... 3) Perkaitęs pasirūpink kitiems apsaugoti tą, ką perskaitei, nes tada perskaitytas dalykas ilgiau tavo atmintyje užsiliks, ir kitiems neskaičiusiems padarysi naudą. 4) Skaityk neskubėdamas, bet palengva, atsidėjęs gerai apsvarstydamas tai, ką skaitai. Tai skaityti pataria ir garsus galvočius Belmes sakydamas: „Maža skaityk, daug galvok ir išsirink geras knygas“. 5) Kaip sako tas didis galvočius, skaityk tik geras knygas. Nemanok, jog visos knygos ir visi laikraščiai yra geri ir teisingi, nes daug yra blogų raštų. Mat spaustuvės mašinos, varomos elektriškai (žaiibu), ar garu, vistiek greitai atspaudžia ar geras, ar blogas knygas, kantrus poperis nieko nesako, ar tu ant jo tiesą, ar netiesą atspausi¹⁷⁷.

Po poros metų *Žiburio kalendoriuje* taip pat pasirodė instrukcijų, ką ir kaip skaityti. Šie reikalavimai pirmiausia adresuoti tėvui ir „rimtam vyrui“, kuris, manyta, pirmasis atsiverčia laikraštį ir jį tyliai, o paskui ir balsu skaito žmonai, vaikams ir tarnams. Prieš pradėdant laikraštį skaityti garsiai, *Žiburys* rekomenduoja pažiūrėti, ar rankose laikomas laikraštis nėra „socialistų, laisvamanių arba „pirmeivių“¹⁷⁸, kurie gali skaitytoją ir klausytoją suklaidinti, išvesti iš doros kelio. Pasirinkus „teisingos“ pakraipos spaudą, reikia pradėti nuo svarbiausių, o ne nuo labiausiai šokiruojančių naujienų, t.y. ne nuo laikraščio pabaigos, kur „paduotos žinios apie bombas, užpuolimus, žemės drebėjimus ir t.

¹⁷⁷ Ant. Šaltūnas [Antanas Maliauskis], Knygų ir laikraščių skaitymas, *Šaltinis*, 1907, gegužės 7 (balandžio 24), Nr. 19, p. 295.

¹⁷⁸ [Autorius nenurodytas] Ar žinai, ką ir kaip skaityti? *Žiburio kalendorius 1909 metams*, Seiniai, 1909, p. 59.

t.¹⁷⁹. Reikia skaityti lėtai ir įdėmiai, apsvarstant ir pasveriant perskaitytą tekstą: anot *Žiburio kalendoriaus* autoriaus, per mąstymą ir panašios spaudos skaitymą kuriama (katalikų) bendrija, vieningai galėsianti „apginti savo tikėjimiškai-doriškus, socijališkus, politiškus savo tėvynės reikalus viešame gyvenime“¹⁸⁰, todėl perskaityta spauda kviečiama dalytis su bendraminčiais. Dėl panašių priežasčių iš bibliotekos pasiskolintas knygas reikalauta laikyti pagarboje, nenumesti ant lango ar suolo, neduoti vaikams „draskyti ir suteršti“, be to, prisidėti ir savo pinigais prie bibliotekos fondų turpinimo. Rekomenduota skaityti tik „geras“ knygas, tai reiškia tas, kurios nekelia pavojų katalikų tikėjimui, dorai ir tradicijai, taip pat yra praktiškai naudingos. Raginama skaityti ne tik pasilinksminimui, o siekiant tobulėjimo, tad vien „geri“ grožinės literatūros tekstai turėtų būti skaitomi pramaišiu su tais, kurie lavina, moko ir suteikia praktinių ar teorinių mokslo žinių¹⁸¹.

Tvarka ir sistema XX a. pr. skaitymo entuziastams atrodė būtina. Kaip Kazys Puida rašė pedagogikos istorija ir mokymo filosofija besidominčiai publikai, jaunimas, skaitantis daug be tvarkos ir pedagoginės minties parinktų knygų, gali paprasčiausiai „susirgti“:

Be jokios tvarkos, be jokių nurodymų Vidūnas, Baranauskas, Vaičaitis, Maironis, Daukantas sutinkama pas mokinius 3 ir 8 klasės. Su tokia skaitymo tvarka negalima taikintis. Negalima sutikti ir su ta knygų daugybe, kurią jaunimas „prarija“. / Toksai gašlus kningos globimas nenormalis, nesveikas apsireiškimas. Toji „skaitymo manija“ ilga ir pavojinga liga ir su ja reikia kovoti. Prie tokio skaitymo, kuomet vaikai ištisomis dienomis ir ilgais vakarais niūkso ant kningų, rydami kningą už kningos, negali būt kalbos apie lavinimos, švietimos, visos dvasios, fantazijos ir proto jėgos išsikraipo, plėtojas netikru keliu. Vieton sveikos ir turtingos fantazijos išsidirba liguista fantastika; vieton tvirtų bei aiškių jausmų – sentimentališkumas ir patraukimas prie sensacijų; vieton sveiko bei budraus proto kažkoksai nevaikiškas vyravimas, inprotis rezonuoti¹⁸².

Privatus skaitymas dažnai versdavo iš nuostabos kilstelti antakius, ypač

¹⁷⁹ Ten pat, p. 60.

¹⁸⁰ Ten pat, p. 61.

¹⁸¹ Ten pat, p. 62–66.

¹⁸² K. Puida, Vaikų literatūra, *Rytojun bežiūrint. Visuomeniniai-pedagoginiai straipsniai*, sud. Aitvaras [Juozas Otas Širvydas], Niujorkas, 1913, p. 157–158.

kai buvo nesitikima, kad kažkas skaito ar nori toliau skaityti. Antai jau cituotas kunigas Dogelis prisimena susitikimus su aistringiu skaitytoju Antanu Šilgaliu dar spaudos draudimo metais. Jam labiausiai įstrigo į atmintį tai, kad savamokslis („iš knygų“) žmogus atsisako skolintis jau seniai perskaitytus *Obrusitelius*, Vinco Pietario *Keidoszių Onutę, Tėvynės sargą ar Kryžių*, o norįs knygos ar laikraščio, kuriuos „skaitant kakta kaistų“. Šį skaitytojo prašymą kunigas Dogelis išpildė jam įdavęs to meto supratimu mokslinį žurnalą *Dirva-Žinynas*¹⁸³.

Kiek anksčiau minėtas jaunas skaitytojas M. Biržiška prisimena, kad rusiškai vaikystėje išmoko skaitydamas Ivano Krylovo pasakėčias, lenkiškai – jo mėgstamiausio autoriaus, vokiečių karo istoriko Augusto Wilhelmo Grube'o veikalą *Charakterbilder aus der Geschichte und Sage* (liet. *Mitinių ir istorinių herojų portretai*, lenk. *Historya powszechna w obrazach*). Šį tekstą, kurį išsaugojo net savo vaikams, M. Biržiška atsiminimuose prisiminė labai šiltai, kaip vieną pagrindinių vaikystės ir paauglystės knygų. Šalia, žinoma, buvo Rusijos imperijoje populiarios nuotykių apysakos, minėti Mayne Reido kūriniai bei Adolfo Dygasiński *Robinzono Kruzo* adaptacija:

Su istorija mums smarkiai konkuravo apysakos iš Amerikos indėnų, iš dalies Australijos ir Afrikos negrų gyvenimo ar šiaip nuotykinės: Defoes Robinzonas, Birdo „Duch puszczy“, kelios Maine Reido apysakos, kažkokia rusiška „Ochota na Ilov“ ar „na slonov“ ir panašios. Kaip ir kiti vaikai, mes žaidėme ir svajojome apie pavojingas kovas su indėnais, laikydami juos kilniausiais narsumo ir riteriškumo reiškiėjais. Tačiau didžiausio įspūdžio man padarė ir ilgam nustatė mano visuomeninę kryptį pozitivistu Adolfo Dygasinski jaunimui parašytas „Robinzon Polski“, kur beturtis vaikinai imasi visokių darbų, net vaikščioja su šeinekatarinka, bet likimui nepasiduoda ir virsta nepriklausomu, naudingu visuomenės nariu. Aleksandras Didysis, Kosčiuška, indėnai ir moderninis Robinzonas vieni nuo kitų neatskiriamai, vienodai mus veikė. Kai vėliau, daug vėliau ėmiau lietuvi ir galvojau, kuo galėsiu Lietuvai naudingai pasireikšti, vienas iš pirmųjų, žinoma, neįvykusių sumanymų kilo man parašyti Lietuvišką Robinzoną¹⁸⁴.

¹⁸³ Kan. P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, p. 96.

¹⁸⁴ M. Biržiška, *Anuomet Viekšniuose ir Štaliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, p. 135–136.

Jaunasis M. Biržiška priklausė lenkakalbei dvarininkų kultūrai, tad ir kiti jo vaikystės tekstai neatsiejami pirmiausia nuo Lenkijos literatūros istorijos. Beje, kaip prisipažįsta M. Biržiška, jo mėgstami autoriai – Józefas Ignacijus Kraszewskis, Kajetanas Suffczyński ir Marija Rodziewiczówna – masino ne tik skaityti ir svajoti, bet žadino „žemaitiškus jausmus“:

Iš Morų [Daubiškių dvarininkai Darija ir Antanas Morai] knygų atsimenu skaitęs daug Krašiausio [Józef Ignacy Kraszewski – J. P.] apysakų, kurių labiausiai man patiko patriotiniai „Tułacze“ ir keliosdešimt tomų lenkų istorijos ciklo apysakų su garsiąją „Stara Baśń“ priešakyje, kartojau Senkevičiaus istorijos trilogiją, skaičiau Rodzevičiūtės „Dewajtis“ ir „Szary Proch“, kurie veikė mano žemaitiškus jausmus, o taip pat, rodos, Sufčinskio [Kajetano Suffczyński – J. P.] patriotinę apysaką „Zawsze oni“, dar Šainochos [Karolio Szajnochos] vaizdžius istorijos pasakojimus „Jadwiga i Jagiełło“, kurie ilgą laiką man buvo vieninteliu Lietuvos istorijos šaltiniu¹⁸⁵.

Istoriniai romanai ir istorinės studijos XIX a. pab. buvo mėgstama ir vertinama lektūra. Kaip argumentavo *Lavinimosi knygynėlio* sudarytojas Stasys Matulaitis, būtent jie buvo itin svarbūs besikuriančiai tautai, nes neabejota, kad geras istorijos išmanymas parodys, kaip „išsivystys“ tauta ir kokia tapsime valstybe:

Šių dienų gyvenimas surištos su praėjusiu gyvenimu. Dėl to, norėdami geriaus pažinti savo ir kitų tautų dabartinį gyvenimą, būtina turime žinoti jų praeitį. Bet dar istorijos mokslas svarbus ir gal labiau dėl to, kad kitos tautos ir viešpatybės toli aplenkė mūsų tautą ir Rusijos viešpatybę; jos seniai pergyveno tai, ką mes da tik dabar pergyvename [...]. Istorijos pažinimas apšviečia mums mūsų gyvenimo kelią parodys mums, kaip eis mūsų istorijos bėgis¹⁸⁶.

M. Biržiška prisiminimuose teigė, kad W. Grube'o aprašyti istoriniai herojai (Aleksandras Didysis, Cezaris ir Napoleonas) jam paliko nepaprastą įspūdį, buvo „istorijos žinių aruodas, nelyginant enciklopedija, savo pavyzdžiais veikęs mano vaizduoklę ir gerokai nustatęs mano istorinio dėmesio kryptį“¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 145.

¹⁸⁶ *Lavinimosi knygynėlis: pirmeiviškųjų knygų lavinimuisi tinkamųjų sąrašas*, sutaisė S. Matulaitis, Vilnius, 1907, p. 10.

¹⁸⁷ M. Biržiška, *Anuometu Vieکشniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, p. 135.

Kaip jau minėta, knyga jam taip patikusi, kad jis ją išsaugojęs savo vaikams (deja, abi dukros ja nebuvo susižavėjusios). Toliau atsiminimuose Biržiškos minimas „istorinis dėmesys“ išsivysto į karinių aktualijų sekimą spaudoje:

1899–1902 m. su didžiausiu susidomėjimu sekėme anglų-būrų karą, karštai pritardami būrų didvyriams, universitete 1904–1905 m. rusų-japonų karą, taip pat visi pritardami japonams, pagaliau Vilniuje jau 1914–1918 m. pasaulinį karą, kur aš su vienminčiais nuo pat pradžios laukėme rusų, o paskui ir vokiečių pralaimėjimo. Vieکشniuose aš iš kur galėdamas papildydavau savo turimas įvairių kraštų kariuomenės laikraščių iškarpomis, ypačiai karių ir vadovų atvaizdais, surengdamas ant grindų didžiausias kautynes per visą kambarį, kurių niekas nedrįso man kliudyti. Broliai tebuvo žiūrėtojai, kartais patarėjai ir padėjėjai¹⁸⁸.

Jau minėjome, kad karų naujienas spaudoje sekdamas net patys vangiausia kaimo skaitytojai, ypač vyrai, kuriems grėsdavo ir mobilizacija. Jie nesitenkino vien gandas, verčiau rinkosi skaityti laikraščius, patys skaitydavo ir tẽmindavo¹⁸⁹. Kita vertus, prasidėjus Pirmam pasauliniam karui Tauragnų kunigas net iš sakyklos turėjo paraginti parapijiečius daugiau užsisakyti laikraščių, o ne kliautis „melagingomis kalbomis“. *Vilties* korespondentas priduria, kad Tauragnų ūkininkai (o jų buvo apie šimtą) visiškai neskaito ir neprenumeruoja spaudos, o ir į paštą ateinančią spaudą kažkas pradėjo labai vogti¹⁹⁰.

Itin atvirai apie skaitymo patirtis, perskaitytas knygas ir užsiprenumeruotus laikraščius bei jų vertinimą diskutuoja broliai Dambrauskai. Jau prieš Pirmą pasaulinį karą rašytame laiške kunigui Aleksandrui Dambrauskui brolis teigė, kad laikraštį *Въецтникъ знания* iki šiol prenumeravęs tik dėl literatūrinių priedų, žadėtos pasaulio literatūros istorijos veikalų ir įvairių literatūrinių almanachų, tačiau, deja, leidėjai nepateisino lūkesčių ir savų pažadų:

Žadamieji priedai t. y. visokios „Evoliucijos...“, „Literatūros“ ir t. t. nepilnai ištesami, nežiurint į tai, ką jau per daug „kurpaliuojami“. Pernai laikiau jį, nes geidžiau turėti jo žadamąją

¹⁸⁸ Ten pat, p. 118.

¹⁸⁹ Papilietis [Juožas Gričius?], Papilė, Šiaulių pav., *Lietuvos ūkininkas*, 1915, vasario 26 (kovo 11), Nr. 8, p. 81.

¹⁹⁰ P. Aidai [aut. nenustatytas], Tauragnai, *Viltis*, 1914, Nr. 217, p. 2.

„Pasaulinę Literaturą“, kurią visgi nepilnai ištesėjo, nes davedė tik iki 18 amžiaus. Visai mažai da ja skaičiau, bet rodos neperdaug gera, – galėtų būti turiningesnė. Tas pats ir su kitais jo priedais, nors tarp jų yra gan daug gerų ir patenkinančių, kaip tai: „Аншы и Дыгты“ (kurios neturiu, bet teko skaityti I dalį), „Kaukaziečių – armėnų almanachas“, „Almanachai Loppe de Vega“, „Biezer Stoi“ ir daug kitų¹⁹¹.

Vietoje *Въецтникъ знания* A. Dambrausko brolis 1914 m. užsiprenumeravo žurnalą *Гуvasis žodis*. Jis prenumeruotojams žadėjo papildomus savaitinius ir mėnesinius priedus bei papildomas 46 knygas, kurių vertė perkant jas atskirai knygynuose siekė 20 rublių. Žadėta, kad tarp šių priedų bus liberalaus rusų kritiko Visariono Bielinskio knygų (šis autorius kritikavo kultūros būklę, kurioje „didžioji literatūra“ be tų pačių inteligentų pagalbos iškeičiama į „šlamštinę“, tik „apdergiančią mintis ir vaizduotę“¹⁹²). Taip pat žadėta, kad bus Nykitino knygų, kuriose Sherlockas Holmesas ir daktaras Watsonas sprendė pagrobimų bylas Odesoje, kovojo su piratais Juodojoje ir Azovo jūroje¹⁹³. Tarp šiuolaikinių užsienio rašytojų *Гуvajo žodžio* redakcija prenumeruotojams žadėjo J. Londono veikalų (buvo ypač „svarbu turėti“ jo tekstų)¹⁹⁴. Apskritai Dambrauskui buvo svarbu priedai ir pilni komplektai, tad brolio prašė nemesti jų į ugnį, o padėti saugiai į „kuparėlį“ net jam nepatikusius *Въецтникъ знания* numerius: „Tegul sau guli. Sunaikinus keletą numerių, susigadina kompletas“¹⁹⁵.

Be šių rusiškų žurnalų, Rusijos pietuose gyvenęs Petras Dambrauskas dar prenumeravo lietuviškąją *Viltį*, o žurnalą *Draugija* žadėjo dalytis su vietos klebonu, be to, *Vienybė*, *Šaltinį* ir *Pavasari* buvo galima įsigyti Čiornaja Padinos knygyne. Paties Dambrausko žodžiais, „laikraščių „užia“, kad tik būtų tiek laiko skaityti“¹⁹⁶.

XX a. pr. Palangoje augęs kunigas Mykolas Vaitkus atsiminimuose taip

¹⁹¹ Petro Dambrausko laiškas Aleksandrui Dambrauskui, 1914 01 31, Čiornaja Padina, VUB RS, f. 1–F85, l. 219.

¹⁹² Виссарион Белинский, *Полное собрание сочинений*, Москва, 1948, т. 3, с. 210.

¹⁹³ J. Brooks, *When Russia Learn to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917*, p. 146.

¹⁹⁴ Petro Dambrausko laiškas Aleksandrui Dambrauskui, 1914 01 31, Čiornaja Padina, 1914 01 31, VUB RS, f. 1–F85, l. 220.

¹⁹⁵ Ten pat, l. 142.

¹⁹⁶ Ten pat, l. 143.

pat plačiai aprašo savo skaitymo istoriją. Ją pradeda nuo ryškiausio atsiminimo – jau kelis sykius čia minėto Defoe *Robinzono Kruzo*. Ši knyga įkvėpė jo neblėstančią meilę knygoms: „Taip ir pasidariau nepagydomu karalienės knygos vergu“¹⁹⁷. Perskaičius *Robinzoną Kruzą*, M. Vaitkui didelį įspūdį paliko F. Cooperis, nežinomo rusų autoriaus *Jūros išmestieji*, rusiškas H. Sienkiewicziaus *Tvanas*¹⁹⁸. H. Sienkiewiczius buvo vienas iš autorių, pabudinusių M. Vaitkaus nacionalinius jausmus:

Ir perskaičiau, ir labai grožėjausi. Betgi anas „Tvanas“ buvo man įdomus, kadangi didelė įvykių dalis vyksta Lietuvoj, ir daugelis veikėjų yra lietuviai, ypač svarbiausias herojus Andrius Kmitas. Nors anuo laiku patriotiniai jausmai palangiškiuose progimnazistuose dar tebesnūduriavo, tačiau pati žmogaus prigimtis laukte laukė, kad kas nors bent lengvai pirštu paliestų atitinkamą stygą – ir tuoj širdį atsilieps tėvynės meilės jausmas¹⁹⁹.

Pirmosios sistemingos pastangos pažinti Lietuvos skaitytojų portretą prasidėjo 1910 m. pabaigoje, kai žurnalas *Šaltinėlis* savo skaitytojams išplatino anonimines anketas su klausimais apie patinkančią literatūrą²⁰⁰. Mėnesiniame *Lietuvos ūkininko* priede *Mokykla* pateiktoje 1910 m. ataskaitoje teigiama, kad iš mokyklos bibliotekos mokiniai daugiausiai ėmė beletristikos kūrinius ir „populiarizuotų“ mokslų tekstus (tačiau šie neįvardijami). Toje pačioje mokykloje buvo ir suaugusiems skirta biblioteka. Joje taip pat daugiausiai skaityti grožinės literatūros kūriniai, tačiau šalia lietuvių kalbos buvo populiarūs ir rusiški tekstai²⁰¹. XX a. pr. lietuviškoje spaudoje pateikiama ir daugiau panašių duomenų (pavyzdžiui, apie 1907 m. Užpalių²⁰², 1908 m. Vabalnininko²⁰³ ar 1909 m. Meškuičių bibliotekas)²⁰⁴, tačiau tokie duomenys

¹⁹⁷ M. Vaitkus, *Su Minija į Baltiją. Atsiminimai*, p. 141.

¹⁹⁸ Ten pat, p. 140–141.

¹⁹⁹ Ten pat, p. 144.

²⁰⁰ Red., Pranešimas dėl anketos tarp „Aušrinės“ skaitytojų, *Aušrinė*, 1910, lapkričio 24 (gruodžio 7), Nr. 6, p. 35.

²⁰¹ Višakėlis [Juozas Jonas Palukaitis], Ataskaita vienos mokyklos, *Mokykla*, 1911, liepos 7 (20) Nr. 7, p. 47.

²⁰² O.J.M. [Jurgis Vanagas], Užpaliai (Kauno gub.), *Vilniaus žinios*, 1907, spalio 31 (lapkričio 13), Nr. 182, p. 3.

²⁰³ A. Varmas [Mykolas Karosas], Vabalninikas, *Viltis*, 1908, sausio 27 (vasario 9), Nr. 12, p. 3.

²⁰⁴ Lietuvos Jadviga [aut. nenustatytas], Meškuičiai (Šiaulių pav.), *Vienybė*, 1909, rugpjūčio 11 (24), Nr. 32, p. 498.

padriki, sunkiai apibendrinami, daugiau pasakantys apie vienos ar kitos parapijos išskirtinumą. Šiek tiek tikslesni duomenys matomi iš 1910 m. Vilkaviškio „Žiburio“ draugijos bibliotekos statistikos (iš jos matome, kad moterys rinkosi „dvasiškas knygas“, o vyrai – apysakas)²⁰⁵. Galbūt bendrus miestiečių skaitymo pomėgius gali atskleisti Šiaulių viešosios bibliotekos duomenys, rodantys, kad 1907 m. šioje įstaigoje populiariausi autoriai buvo Stepaniukas, P. Kropotkinas, L. Andrejevas, M. Gorkis, L. Tolstojus ir A. Verbickaja. Pastaroji autorė 1909 m. tampa pačia populiariausia. Už jos rikiuojasi K. Hamsunas, L. Andrejevas, A. Kuprinas, S. Žeromskis, V. Doroševičius²⁰⁶. Bugailiško duomenys taip pat rodo, kad 1907 ir 1909 m. ši biblioteka turėjo atitinkamai 131 ir 275 vartotojus, kurie 1905 ir 1910 m. skaitė 8357 ir 7567 knygas. Susidomėjimas biblioteka aiškinamas tuo, kad mieste atsirado komercinių alternatyvų ir mažesnių draugijų bibliotekėlių²⁰⁷.

Spauda ir naujasis pasaulis

Be bibliotekų ir pasaulietinių knygų, XIX a. pab. skaitančiam žmogui duris į pasaulį ėmė verti modernus laikraštis, pasinaudojęs didžiaisiais efektyvią komunikaciją skatinančiais XIX šimtmečio išradimais: garlaiviu, geležinkeliu, telegrafu, telefonu. Juk XIX a. pab.–XX a. pr. pasižymėjo tuo, jog šiuo laikotarpiu drastiškai padaugėjo įvairių energijos šaltinių. Tai lėmė pasikeitusį laiko ir erdvės supratimą. Dėl ką tik paminėtų naujovių komunikacijos ir kelionių kaina sumažėjo bei sutrumpėjo, galima sakyti, kad visa gyvenamoji erdvė apskritai susitraukė, nes visur buvo galima daug greičiau nuvykti. Verta paminėti G. Petkevičaitės-Bitės žodžius, parašytus naujųjų 1909-ųjų proga: „Erdvė ir laikas – tai dvi jėgė, tai du milžiniški, protu nesučiumpamu, ramiu ir tyliu liudininku, be paliovos lydinčiu kiekvieną mūsų pakrutėjimą“²⁰⁸. Todėl

²⁰⁵ Nelaisis [aut. nenustatyta], Vilkaviškis (Suvalkų gub.), *Vienybė*, 1910, lapkričio 3 (16), Nr. 44, p. 694.

²⁰⁶ Gk. [Pelikšas Bugailiškis], Šiauliai. Visuomenės knygnas, *Lietuvos žinios*, 1913, sausio 12 (25), Nr. 5, p. 2.

²⁰⁷ Ten pat, p. 2.

²⁰⁸ Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Naujieji metai, G. Petkevičaitė-Bitė, *Iš gyvenimo verpetų*, p. 172 [*Vilniaus žinios*, 1909, sausio 1 (14) d., Nr. 1]. Tolesnė citata „To tobulo ilgėjimos kibirkštis juk rasi ir kiekvieno žmogaus krūtinėje. / Naujieji metai – tai šventė, tai poilsio valanda, paskirta tam tikslui, kad kiekvienas žmogus, kiekvienas pasaulio pilietis, kiekviena tauta įžvelgtų į savo krūtinę ir stipriai atjūstų tos

nenustabu, kad viešojoje erdvėje, net lavinimuisi skirtų knygų sąrašuose, pirmiausia buvo rekomenduojama skaityti laikraščius, nes tik juose „galima atrasti šių dienų politikos ir visuomenės klausimų išrišimą“²⁰⁹.

Kaip žinia, jau Georgas Hegelis pastebėjo, kad spaudos skaitymas moderniam žmogui iš dalies atstoja maldą – skaitoma tyliai ir privačiai, be to, ši ceremonija dažnai kartojama. Šioje mintyje slepiasi ir dar keli skaitymo aspektai. Vienas svarbiausių – suvokimas, kad skaitytojas nėra vienas: skaitomame tekste slypi ne tik galia suprasti, jausti malonumą ir atsakomybę; tai apskritai skaitytojus vienijantys jausmai. Šioje vietoje verta prisiminti, kad nacionalizmo tyrinėtojas Benedictas Andersonas šią mintį išplėtoja iki teiginio, kad per spaudą įsitvirtino nacionalinės kalbos; spauda buvo vienas iš nacijos kūrimo instrumentų, padedantis bendruomenėms suvokti save²¹⁰.

Panašiai spaudos galią suvokė ir XX a. pr. lietuvių inteligentai. Pavyzdžiui, kairiųjų pažiūrų veikėjas Vincas Mickevičius-Kapsukas 1908 m. rašė apie modernėjančią Lietuvą, kurioje „mainosi ūkis ir keičiasi žmonės“, spartėja industrializacija, pajamų nelygybė, didėja vidinės migracijos ir emigracijos tempai, spauda ir informacija tampa masine, „išsiskleidžia po visą pasaulį“. Šalia šių aplinkybių svarbiausia tampa laikraštis – laikraščio rašytojas kuria žmogų iš naujo ir sudaro sąlygas jam gyventi modernų gyvenimą. V. Kapsuko mintys apie spaudos svarbą:

Mainosi ūkis, keičias ir žmonės. Atsiranda mašinos, jos viską apverčia kitaip. Pagamina jos fabrikus, sutveria pasaulio rinką, pastato miestus, padidina skirtumą ir priešingumą tarp turčiaus ir beturčio. Didelės atmainos podraug įvyksta ir žmogaus galvoje. Praėjo tie laikai, kuomet mūsų seneliai toliau savo bažnyčios nematė: retai tematydavo pavieto miestą, o težinodavo, kas dedasi jo sodžiu ar parapijoj. Pirmiaus svetimo bijodavo, tai būdavo nuodemė, velnio išmislas. Dabar žiūri kitokomis akimis į kaimynus, ponus, vyriausybę, į šeimyną. [...] Ir laikraščių padėjimas atsimainė. Nebuvo galima jų turėti, kol žmonės atskirai gyveno. Galėjo greitai ir pigiai spauzdinti laikraštį, tik pagerinus spaustuvių mašinas, poperio fabrikus, galint gelžkeliams pristatyti spauzdinius, išsiplėtojus telegrafams ir telefonams greitai

kibirkties liepsnojimą, tos mažutės dalelės... milžiniškos pasaulių harmonijos. / Mes, prisimindami praeitus metus, nenusimename!“

²⁰⁹ *Lavinimosi knygynėlis: pirmeiviškų knygų lavinimuisi tinkamųjų sąrašas*, p. 27.

²¹⁰ Plg. B. Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, iš anglų kalbos vertė A. Čižikienė, Vilnius, 1999.

žinioms suteikti. Dabar kasdiena išeina iš spaustuvių milijonai laikraščių lapų ir išsiskleidžia po visą pasaulį. Pramonijos išsiplėtojimas pagamino tokį spaudos išaugimą. Bet ir naują žmogų sutvėrė. Kas neskaito šiandien laikraščių, tas gyvena taip, kaip kitą kartą gyvendavo jo seneliai tamsiam sodžiaus užkampyje. Jis nežino nieko, kas judina plačias pasaulio minias, jam svetima ir nesuprantama visa, kas atsitinka, gimsta ir miršta plačiame pasaulyje, jis tebegyvena tik savo pažįstamo ar kaimyno kalbomis ir žiniomis. Dabar darbininkai puikiai atjaučia, kas dedas už kelių valstybių sienų, palaiko prireikus savo draugus kovoje, ar patįs jų paveikslą seką, reikalaujami to paties namie. [...] Tautos dabar surištos savitarpy. Laikraščių rašytojai – tai yra didieji liaudies mokytojai. Mokytojas kalbėdamas kreipias į kelias dešimtis, kunigas į šimtus, laikraštiniųkas į tūkstančius, o kitur net į šimtus tūkstančių²¹¹.

Išspausdinus tūkstantąjį *Vilniaus žinių* numerį daug atsargesniais žodžiais redakcija rašė, kad laikraštis ir spauda būtina lietuvių gyvenime, „jog be jo apsieiti negalima“. Tą patvirtina į pirmojo legalaus lietuviško laikraščio redakciją plūstantys laišakai su patarimais ir aukomis²¹². 1911 m. lietuvių laikraštis *Aušra* savo skaitytojams primena, kad (laikraščių) skaitymas leidžia atskirti melą nuo tiesos, daug ką sužinoti, vaizdžiai tariant, tiesiog keliauti laike ir erdvėje: „Mokėdamas skaityti mintimi (misle) toli toli išbėga iš savo namelio, persikelia iš miesto į miestą“²¹³.

Visuose to meto laikraščiuose buvo pilna telegramų ar pranešimų telefonu iš didžiųjų miestų ar skaitytojui artimų kraštų, kuriuose įvyko kas nors svarbaus. Kaip minėjome, spauda ne tik pranešdavo, kas vyksta pasaulyje, nušviesdavo mokslo ir technologijos inovacijas, tačiau ir aiškindavo, kaip jas galima suprasti, kokia jų reikšmė. Per spaudą, perimdami naujų laikų žodyną ir aktualijas, skaitytojai ne tik tapatindavosi su kitų kraštų skaitytojais, tačiau galėjo tapti ir platesnės tarpmiestinės kultūros dalimi. Net savaitraščio *Šaltinis* skaitytojai teigė, kad naujienos ir telegramos („da greitesnės žinios“) yra vienas svarbiausių leidinio privalumų²¹⁴. Apklausoje dalyvavę šio žurnalo skaitytojai teigė, kad skaityti leidinį pradeda nuo žinių ir pirmiausia ieško žinių iš savų

²¹¹ G. [Vincas Kapsukas], Kapitalizmas ir spauda, *Žarija*, 1908, sausio 15 (28), Nr. 3, p. 40–41.

²¹² Pirmasis tūkstantis, *Vilniaus žinios*, 1908, liepos 23 (rugpjūčio 5), Nr. 162, p. 1.

²¹³ K. P. R. [aut. nenustatytas], Skaitykime knygas, skaitykime lakraščius, *Aušra*, 1911, gruodžio 21, Nr. 6, p. 87.

²¹⁴ Ką pasakė skaitytojai apie „Šaltinį“, *Šaltinis*, 1913, gruodžio 10 (lapkričio 27), Nr. 49, p. 769.

kraštų.

1913 m. Vilniuje vienintelį poezijos rinkinį išleidęs baltarusių nacionalinis poetas Maksimas Bahdanovičius (beje, glaudžiai bendradarbiavęs su mieste leidžiamu baltarusišku laikraščiu *Naša niva*) savo poezijoje kalbėjo apie modernaus miestiečio kasdienį ritualą atsiversti laikraštį: „Išėjęs atsisėstumei ant nuošaliausio suolo / Ir atsiverstum laikraštį, kurį / Skaitytum nuo pradžios lig galo uoliai“²¹⁵.

Minint lietuviškos spaudos atgavimo dešimtmetį teigta, kad Lietuvoje yra apie 30 tūkstančių prenumeratorių²¹⁶. Atgimimo laikotarpio spaudos tyrinėtoja Genovaitė Raguotienė šį skaičių didina iki 75–80 tūkstančių, argumentuodama tuo, kad prenumeratoriai keisdavosi spauda, perskaitytą laikraštį atiduodavo skaityti kaimynams ir pažįstamiems²¹⁷. Be to, spauda, kaip parodėme, buvo ne tik prenumeruojama įvairiuose kultūros institucijose ar nestacionariai pardavinėjama. Ją buvo galima skaityti ir viešbučiuose, kavinėse ar restoranuose. Lietuviškoji ir lenkiškoji spauda 1905 m. revoliucijos metu pastebėjo, kad spaudos cenzūrą atleidusi valdžia vis tiek fiziškai cenzūravo į kavines ir viešbučius ateinančius leidinius: juodu rašalu tepė vaizdus ir tekstus, kartais iškirpdavo visą tekstą²¹⁸. Spaudą dar atidžiau pradėta kontroliuoti po 1905 m. revoliucijos. Šiuo atveju cenzūra mums svarbi, nes parodo, kad Vilnius iš tiesų priklausė bendrai Rusijos imperijos tarpmiestinei kultūrai. Antai 1911 m. Sankt Peterburgo spaudos komitetas Vilniaus cenzoriams nurodė areštuoti sostinėje leistus ar tik čia pardavinėjamus 41 skirtingo pavadinimo laikraščius ar žurnalus²¹⁹.

A. Jakšto surinktais duomenimis, katalikiškoji spauda prieš Pirmą pasaulinį karą ėjo išpūdingais tiražais: *Šaltinis* ir *Vienybė* po 7,5 tūkst. egz., *Žiburys* – 4 tūkst. egz., *Viltis*, *Aušra*, *Rygos garsas*, *Viensėdis* – po 3 tūkst. egz., *Spindulys* – 2,5 tūkst. egz., *Pavasaris* – 2 tūkst. egz. Iš viso per mėnesį išeidavo

²¹⁵ Karščiū alsuoja gatvė ir stogai, M. Bahdanovičius, *Vainikas: eilėraščiai*, iš baltarusių kalbos vertė A. Drilinga, Vilnius, 1989. p. 70.

²¹⁶ *10 metų spaudos atgavimo paminėjimas*, surengė „Lietuvos ūkininko“ redakcija, Vilnius, 1914, p. 11.

²¹⁷ G. Raguotienė, *Spaudą atgavus*, p. 139.

²¹⁸ Iš Vilniaus, *Lietuva*, 1906, rugsėjo 7, Nr. 36, p. 1.

²¹⁹ Переписка с губернатором, LVIA, f. 601, ap. 1, b. 208, l. 2–174.

52 tūkst. egz. katalikų leidinių. Pasak A. Jakšto, *Lietuvos žinios*, *Lietuvos ūkininkas* ir *Rygos naujienos* kartu sudėjus sudarė dar 10 tūkst. egz.²²⁰.

Nesiveldami į prenumeratos ir atskirų leidinių konkrečias detales, galime panagrinėti, kas XX a. pr. spaudos skaitytojui buvo laikraštis, ko tikėjosi jį atsivertęs asmuo. Pirmiausia legali spauda buvo neatsiejama nuo žinių, žaibiškos jų sklaidos – būtent tai dažnai vadinta vienu iš modernių laikų bruožų. *Vilniaus žinių* redaktorius Jono Kriaučiūno mintys apie spaudą:

Senovėje, jei žmonės norėdavo žinoti, kas kitur darosi, kaip kitur gyvena, turėdavo patįs keliauti į svetą to visko pažiūrėti, paklausti, patirti arba bent turėdavo siųsti kitą ką, nes senovėje nebuvo tokių įtaisų, kaip pačtos, geležinkeliai, telegrafai, telefonai, kurie mums šiandien akimirksnyje visokias žinias, kaip sako, iš svieto krašto paragabena. Kuriuose kraštuose yra gana plentų, geležinkelių, telegrafų ir telefonų geros pačtos, ten žmonės daug daugiau visko žino ir daug greičiau viską patiria. Tokiuose kraštuose visokia žinia žmonėms, teip sakant, pati į namus ateina [...], o tenai [Prūsijoje – J. P.] kiekviename kaime kasdien pačtorius lankosi (kai-kuriuose vietose) dagi ir po kelis kartus ir atneša telegramas, laiškus laikraščius, įvairių politiškių partijų, draugijų atsišaukimus, įvairius pranešimus iš pramonės, vaisbos ir ukio; žinias apie įvairius susirinkimus, susivažiavimus, nutarimus, mokslo naujienas, išradimus, įvairius laimingus ir nelaimingus atsitikimus; apie orus kituose kraštuose; apie lytus, vėsulas, tvanus; apie gaisrus, apie kares, maištus ir teip toliau ir teip toliau. Tarp daugybės įvairių žinių, kurie patelpa dienraščiuose, yra daug ir tokių, kuriuos gali žmogui buti ir labai naudingos. Viena žinia tam reikalinga, kita kitam, nekalbant jau, kad žmogui yra įgimta kuo-daugiausiai žinoti. Juo žmogus daugiau patiria, daugiau žino, juo jam šiame pasaulyje maloniau, jaukiau, gyventi²²¹.

Viena satyrinio *Виленское зеркало* karikatūra vaizduoja minią miestiečių, kurie vejasi šio laikraščio redaktorių. *Ковенское зеркало* panašia tema išspausdino anekdotą, kuriame stebimasi, kad pastarojo redaktorius Konstantinas Porebskis vis dar gyvas ir nebijo pasirodyti viešumoje. Tokie tekstai atskleidžia, kaip leidinys suvokė savo poziciją gana konservatyviame vietiniame kontekste. Kartu tai komercinis bandymas privilioti naujų skaitytojų.

²²⁰ A. Jakštas, *Pirmutinės (10-ties metų) spaudos atgavimo sukaktuvės, 1904–1914*, Kaunas, 1914, p. 14–15.

²²¹ Jonas Kriaučiūnas, Dar reikia greito susižinojimo tarp visų Rusijos ir Lietuvos gyventojų, *Vilniaus žinios*, 1905, lapkričio 25 (gruodžio 8), Nr. 277, p. 1–2.

Mums šioje vietoje svarbiausia išryškinti pateiktą skaitytojų portretą: jų yra daug, ištisa minia, naujienos juos siutina, tačiau vis tiek joms neatsispiriama, spausdintas žodis lyg ir masina.

Provincijos populiarioji spauda buvo besivystanti terpė, prisitaikanti prie skaitytojų poreikių, o sykiu dalyvaujanti jų virsme moderniais metropolijos gyventojais²²². Kartu su *Ковенское зеркало* redaktoriumi privalu paminėti ir šio laikraščio leidėją – Rusijos dramaturgų draugijos narį Vladimirą Volbergą. Apie V. Volbergą ir jo leidinius daug informacijos nepavyko rasti. Tik aišku, kad jis gyveno Kaune, čia turėjo nuosavą namą Mažosios Nikolajevskajos gatvėje²²³. Iš pradžių Kaune leistas *Ковенское зеркало* (išėjo 9 numeriai) vėliau pritaikytas, kaip tikėtasi, komerciškai sėkmingesnei vilnietiškai auditorijai: nemaža dalis juokų kartu su iliustracijomis paprasčiausiai perspausdinti pakoregavus tekstą. Šis sumanymas nepasiteisino, nes *Виленское зеркало* pasirodė tik 5 kartus. XX a. pr. kontekste iniciatyva leisti satyrinį laikraštį nėra stebinanti. Tyrinėtojai jau pastebėjo, kad amžių sandūros estetika ypatingai vertino šmaikštumo ir satyros dvasią, dėl kurios labai išpopuliarėjo humoristiniai iliustruoti žurnalai: *Aha!* (1914), *Figa* (1912), *Bęben* (1910), *Bicze* (1909), *Brukowiec* (1912), *Figlarz* (1908), *Fuzja* (1911), *Heca* (1911), *Eżys* (1907–1909), *Jednodniowka* (1908), *Kobieta* (1908), *Kukulka litewska* (1908), *Kukuryku* (1912), *Litwin* (1908), *Litwinka* (1908), *Mojowska* (1913), *Mucha* (1912), *Michalek* (1910), *Nowa Plotka* (1913), *Pająk* (1908), *Perkūnas* (1910), *Przytyk* (1908), *Skandal* (1908), *Smigus Wileński* (1908), *Strzala* (1913), *Szubrawiec* (1913), *To i owo* (1913), *Trąba* (1910), *Wilenska* (1910). V. Volbergo publikacijos ne tik atitiko tų laikų dvasią. Lyginant su kitais panašiais Vilniaus leidiniais, jie turėjo ir kitą panašumą: jie nebuvo finansiškai sėkmingi, dauguma tokių leidinių pasirodydavo keletą, geriausiu atveju keliasdešimt kartų²²⁴.

Spauda ne tik pranešdavo, kas vyksta pasaulyje, nušviesdavo mokslo ir technologijos inovacijas, tačiau ir aiškindavo, kaip jas galima suprasti, kokia jų

²²² N. D. Wood, *Becoming Metropolitan*, p. 52.

²²³ Переписка о разрешенных к печатанию изданиях, LVIA, f. 601, ap. 1, b. 214, l. 2, 4, 6.

²²⁴ L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius, 2002, p. 176.

reikšmė. Atskirai neaptarsime to meto žmogaus santykio su visomis naujovėmis ar su jų visuma (naujovių būta išties daug ir įvairių, o pavyzdžius būtų galima pradėti rinkti nuo kubizmo ar sąmonės srauto literatūroje ir dailėje iki sparčios miestų elektrifikacijos, nuo rentgeno spindulių medicinoje iki reliatyvumo teorijos pristatymo, nuo dviračių ir lėktuvų iki kino seansų ar psichoanalizės teorijų). Šią visumą ir minimą laikotarpį galima vadinti Vakarų istoriografijos sąvoka *la belle époque* arba *fin de siècle*, kuri paprastai nurodo Europos miestų socialinį, kultūrinį, ekonominį intensyvėjimą bei modernėjimą. Tai laikotarpis, kuriame į sceną įžengia buržuazija, greta jos ir liberali, racionali, kosmopolitiška pasaulėžiūra, o laisvalaikis virsta gyvenimo būdu. Nuo XIX a. II pusės Vakaruose suklesti urbanistinė pramoginė kultūra, labai smarkiai pasikeičia miestai (pradedant elektriniu apšvietimu, plačiais bulvarais, daugiaaukščiais pastatais, baigiant metro ir tramvajais). Aišku, lietuviškoje istoriografijoje šios sąvokos nėra įsitvirtinusios, geriausiu atveju klausama, kiek būta tokių modernybės atspindžių²²⁵.

XX a. pr. spauda leidžia daug aiškiau pamatyti „šių atspindžių“ mastą, nes ir amžininkai jį laikė pagrindiniu viešosios nuomonės šaltiniu: „Laikraštis mūsų gadynėje yra labai svarbus įrankis ir ginklas, kurio tveriasi visi luomai, visos partijos ir partijėlės savo reikalų apgynimui, savo užmanymų į gyvenimą įvykdinimui“²²⁶. Tai iliustruodami ir siekdami parodyti spaudos skaitytojui svarbų „naujų laikų“ paveikslą, pasinaudosime vienu to meto spaudoje itin skirtingų vertinimų sulaukysiu įvykiu, atskleidžiančiu ne tik atskirų redakcijų, bet ir atskirų luomų ir interesų pažiūrų įvairovę.

Šis įvykis labai simboliškas – XIX šimtmečio pabaigą ir XX a. pradžią žymintys Naujieji metai. Ši proga itin paranki, nes aiškiai atskleidžia, kad laikas ir jo suvokimas buvo nehomogeniškas, nepriklausantis nuo socialinių grupių ar nuo konkrečių situacijų.

Ryškesniausia skirtis XX a. vizijose buvo tarp prorusiškos ar proimperiškos

²²⁵ Plg. šiam klausimui skirtą Laimos Laučkaitės monografijos skyrių „Ar būta Vilniuje la belle époque“, Ten pat, Vilniaus dailė XX a. pradžioje, Vilnius, 2002, p. 166–176.

²²⁶ Nuo redakcijos, *Lietuvaitė*, 1910, sausis, Nr. 1, p. 2.

spaudos ir likusios nelegalios ar liberalios spaudos. Pirmosios pozicija dažnai papildoma juoko elementais, tačiau faktas, jog prasideda naujas, su mokslu ir pažanga sietas šimtmetis neatrodo kažkuo išskirtinis dalykas. *Северо-западное слово* XX a. pradžiai skyrė nemaža dėmesio. Tai buvo liberalios krypties laikraštis, finansuojamas Vilniaus žydų prekybininkų ir pramonininkų (galbūt dėl to palankus turtingųjų Vilniaus lenkų politinėms nuotaikoms), susijęs su Peterburgo liberalais, būsimais kadetais. Apskritai nuo pat pirmojo šio laikraščio numerio 1898 m. redakcija išdidžiai skelbė, kad laikraštis yra nepriklausomas, o tai ženklina naują krašto kultūrinės ir ekonominės pažangos epochą:

Fanatiški religiniai ir separatistiniai nacionalistiniai judėjimai savo laiką atgyveno, nes galingo progreso amžius tiek visuomenėms, tiek individams akivaizdžiai įrodo, kad jų laimė slypi ne fantazijose ir riteriškuose praeities siekiuose, o gerovėje, milijonuose dabarties gėrybių, kuriomis gali naudotis ir mėgautis žmonės, neatsukantys progresui nugarų, neatsisakantys progresuoti. Štai todėl mes tvirtiname, kad ir mūsų krašte, kurį sudaro skirtingų tautybių konglomeratas, neturi būti, sąlygoms leidus, jokių kitų srovių, išskyrus bendrą kultūrinę srovę, įsiliesiančią į visos Rusijos srautą, kuris savo ruožtu teka į bendražmogiško progreso vagą²²⁷.

Progresas ir moderni visuomenė *Северо-западное слово* redakcijai reiškė viršetinę, sekuliarią, racionalią, istoriškai sąmoningą, bet neprisirišusią prie aristokratijos tradicijų visuomenę. Kaip pastebėjo Mindaugas Kvietkauskas, visuomenės tobulinimas argumentuojamas ne humanistiniu teisingumu, tačiau progreso teigiamais gerovės, ekonominio augimo ir privataus piliečio kultūrinio komforto argumentais, t. y. utilitariniais ir pragmatiniais teiginiais²²⁸. Pridurtina ir tai, kad nors redakcija skelbiasi esanti nepriklausoma, tačiau raginimais „įsilieti į visos Rusijos srautą“, o „separatistinius nacionalistinius judėjimus“ vadinant „akivaizdžiai atgyvenusiais“ savo nepriklausomą poziciją daro lengvai kritikuojamą. Po kelerių metų prasidėjęs XX šimtmetis vertintas labai ironiškai. Po tokiu vertinimu slypėjo apatiškumas, refleksijos atsisakymas ir leidimasis būti nešamam dabarties:

Skaitytojai, tai, ką mes su jumis patyrėme vakar lygiai dvyliką nakties, ne visiems

²²⁷ [Redakcijos žodis], *Северо-западное слово*, 1898, № 1, 2, c. 1.

²²⁸ M. Kvietkauskas, *Vilniaus literatūrų kontrapunktai. Ankstyvasis modernizmas 1904–1915*, Vilnius, 2007, p. 60.

mirtingiesiems pavyksta išgyventi. Vieną akimirką mes žengėme iš amžiaus į amžių; iš devynioliktojo šimtmečio virtome dvidešimto šimtmečio žmonėmis. / Toks pakėlimas range mums teko be jokių nuopelnų. Mes paprasčiausiai laiku atsiradome šiame pasaulyje, ir viskas. Ne veltui sakoma: negimei protingu, gimei laimingu²²⁹.

Kuo redakcija artimesnė imperijos valdžiai, tuo labiau XX šimtmečio vertinime ir su šiuo amžiumi susijusiuose lūkesčiuose virsmas iš seno į naują pristatomas kaip niekuo neišsiskiriantis, nes galų gale ir praeitas amžius buvo geras, teisingas ir pilnas laimės:

Praeis dar kelios valandos ir lemiamą laikrodžio rodyklė perkirs liniją, ne tik skiriančią praėjusius metus nuo ateinančių metų, tačiau ir visą ateinantį amžių nuo praeinančio amžiaus, garbingo ir garsaus XIX a. Greitai sūksis rodyklė, nesustos ilgiau nei sekundei [...]. Galbūt ir žmonės XX a. bus tokie pat [kaip nesustojantis laikas – J. P.] abejingi ir žiaurūs; to galima tikėtis, nes XX a. pradedamas sunkiais ir negailestingais karais, kuriuose stiprieji spaudžia silpnuosius, dažniausiai nekaltus ir kenčiančius tik dėl atskirų asmenybių egoizmo. Tačiau ir XIX amžius kūrėsi sunkiomis ir nedžiuginančiomis aplinkybėmis. XVIII a. pabaigos sentimentalizmas buvo pakeistas pozityvizmu ir racionalizmu; žmogus ėmė vadovautis asmeniniais jausmais, egoizmu, nusiaubė karalystes, išnaikino tautas... Tuo tarpu XIX amžius tapo apšvietos progreso ir humanizmo amžiumi; jis pažengė daug toliau nei prieš jį buvęs. [...] Tikėjimas, tiesa, meilė ir meilė taikai tarnauja kaip devizas XIX amžiaus Rusijos išorinei ir vidinei politikai. [...] Taigi sveiki sulaukė XX amžiaus, tikimės jame sulaukti laimės aušros, šeimyninio gyvenimo ramybės, artimo meilės, kuomet kiekvienas sugebės rasti savo laimę, kurią jam numatė Dievas. Su Naujaisiais metais, skaitytojai, su Naujuoju amžiumi! Būkite laimingi!²³⁰.

Ir lietuviškoje spaudoje XX amžius suvokiamas keleriopai, tačiau čia nesijautė jokie abejingumo. Pleveno geresnės ateities viltis:

Praslinko sztai metai seni ir auszra / Szendien Naujų užtekejo. / Juos sveikinat, gal ir viltis nemaža / Szirdyse visų prasnekejo. / „Tegu paragausime džiaugsmo saldaus!“ / Kiekvienas nuoszirdžiai suszuko: / „Ir laimės žvaigždė tegu szvies ant dangaus, / Tamsos iszblaszkyma ruką! / Tegu mūsų taką lelijomis klos / Ir rožėmis Metai Naujiejie, / Žmonijos krutinė tegu nebvaitos, / Su metais skausmai gaisz seniejie“!... / Žmonija! Tu trokszti, kad keistus dalis, / Bet ar iszsipildys tas noras? [...] Naujus tat sutikdamas szendien Metus, /

²²⁹ [Aut. nenurodytas], Разговоры, *Северо-западное слово*, 1901, № 761, c. 2.

²³⁰ -чр. [aut. nenustatytas], *Отголоцки, Виленский вестник*, 1901, № 1, c. 3.

Žmonija! Ką tau asz linkėsiu? / Ak! kaip nuolatinis maldysiu skausmus, / Į kentanciją kaip prakalbėsiu? [...] Ne! asz pesimisto nežengsiu takais / Gyvate ir gerą matysiu!...²³¹

Kaip pastebėjo Lietuvos politinės minties istoriją rašantis Justinas Dementavičius, jau *Auszroje* mokslo svarbą – jį laikant vieninteliu teisingu tiesos pažinimo įrankiu – itin akcentavo Jonas Šliūpas („Laikrasztis musu bus tik switiszkas ir pagal sztekliu ir pajegas musus, atgabęš žines tik isz wisatinio mokslo [...] ant swieto wiskas priklausu taisykliu ir turi likima“²³²). Kitoje vietoje Šliūpas dar aiškiau kalba apie raštingumo plėtojimą bei mokslo idėjų populiarinimo svarbą XX a. pr. lietuvių visuomenėje: „Vienok kas galėtų taip narsiai pasmaginti lietuvius i dvasiszka triusa ir į broliszka meile, jeigu ne pažintis praeities, dabartinių laikų, lietuvių jėszkinių, galiaus spėjamos ateitės lietuvių, jei lietuvių tauta pultusi prie apszvietimo ir progreso?!“²³³

Su *Auszra* kyła įtampa tarp konservatyvios dešinės ir novatoriškos kairės, o šio konflikto ištakas galima sieti ir su ateities vizijomis. Kairieji siekė apšvietos amžiaus, demokratinės žmonių lygybės, kurią planavo įgyvendinti empiriniu mokslu, kritiniu mąstymu ir nauja visuomenės organizacija. Šios pakraipos politikose daugiau sekuliarumo ir demokratiškumo, jų spaudoje daugiau bendradarbių moterų. Tuo tarpu dešinieji ateitį siejo su gimtąja kalba, įsitvirtinusiiais papročiais, tradicinėmis visuomenės formomis, jų kultūrinėje spaudoje daugiau griežto kultūrinio elitizmo, religinės ideologijos, neretai pasidavimo emocijai ar racionalizuotai dogmai²³⁴.

Kad mokslas vertintas ne tik *Auszroje*, galima pacituoti ir iš ideologiškai opozicinio *Tėvynės sargo*, kurio 1901 m. pirmame numeryje rašyta: „Keno rankose apšvieta, to-nai ir ateitis“, pasakė vienas praėjusių laikų didvyris. Dėlto tai kas tik turi valdžią, tas rupinasi „saviškai“ jaunuomenę auklėti“²³⁵.

²³¹ Ant Naujųjų Metų, *Lietuvos ukinjku kalendorius ... ant metų 1901*, Vilnius: 1900 [Kontrafakcija: tikrieji išleid. duom.: 1900 (Tilžė : J. Schoenkės sp.), p. 24–25.

²³² P. L-o [aut. nenustatytas], „Aprašymas žemės turty“, *Auszra*, 1883, balandis, Nr. 2, 48.

²³³ *Lietuvystes praeite, dabartis ir ateitis / istoriszkaiz socijologiszkas pieszinyz Jono Szliupo*, Scraton, 1897, p. 3.

²³⁴ V. Kavolis, *Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai*, Chicago, 1986, p. 24.

²³⁵ Gaspados prie mokyklų, *Tėvynės sargas*, 1901, sausis, Nr. 1, p. 7.

Mokslas ir XIX amžiaus technologiniai pasiekimai labai dažnai laikomi priemonėmis, galinčiomis padėti varganiems valstiečiams. Šioje vietoje taikli Isaiacho Berlino mintis, išsakyta apie Rusijos populistus ir konkrečiai apie Nikolajų Černyševskį: mokslo principai valstiečių bendruomenę turėjo padėti išlaikyti užkonservuotą, apsaugotą nuo Vakaruose patiriamos industrinės revoliucijos agonijų²³⁶. Panašią konservatyvią poziciją dar 1895 m. recenzuodamas pradedančio poeto Maironio poemą „Tarp skausmų į garbę“ atskleidė Maskvos universitetą pabaigęs Stasys Matulaitis. Jis *Varpe* ironiškai rašė, kad „mokslas – nuodai ir tamsybė; laike didžiosios Prancūzų revoliucijos“ bei pridūrė, kad „tamsaus mokslo“ reikia ieškoti ne Varšuvoje ir Maskvoje, bet Seinų, Kauno ir kitose kunigų seminarijose²³⁷.

Daugiausia prenumeratorių turėję, kelis dešimtmečius leisti Prūsijos lietuviškieji laikraščiai *Keleiwis*, *Konzervatywú Draugystės Laiškas*, *Lietuviška Ceitunga*, *Tilžės Keleiwis* priklausė konservatyviųjų ir nuosaikiųjų pažiūrų Prūsijos lietuviams, tad jų pozicija panaši į proimperiškus rusiškus leidinius.

Pasitikdama 1900-uosius, *Lietuviška Ceitunga* pirmajame puslapyje išspausdino eilėrašį „Krikščionisžkas pajutimas, nauja meta ir nauja sžimtmeti pradedant“, kuriame į klausimą, ką naujo atgabens laikas, džiaugsmingai atsakoma, kad naujumą pajus ir dangiškas gėrybes gaus visi šio pasaulio krikščionys²³⁸.

Kiek radikalesnė *Nauja lietuviška Ceitunga* 1901 m. pradžioje išspausdino didžiulį vedamąjį „Metus pradėjus“, kuriame iš esmės dėmesys skiriamas ne tiek ateičiai, kiek dabarties problemoms. Pirmiausia apgailiestaujama, kad tarp lietuvininkų plinta socialistinės idėjos, pastebima, kad jaunimas šalinasi lietuvių kalbos, giriamos lietuvių giesmės (tame pačiame

²³⁶ I. Berlin, Russian Populism, *Encounter*, 1960, July, p. 21, prieiga internete: <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1960jul-00013> [žiūrėta 2017 04 29].

²³⁷ N. [Stasys Matulaitis], Terp skausmų į garbę. Poėma iš dabartinių laikų. Parašė St. Garnys. *Varpas*, 1895, rugpjūtis, Nr. 8, p. 134. Į šią S. Matulaičio kritiką Maironis atsakė *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje*, 1895, lapkritis, Nr. 22, p. 173. Atsakyme teigiama, kad „kritikas negali man atleisti, kad neįkalbu to tamsaus mokslo, iš kurio jaunumenė vien tik nudus geria, kurs atveda ant bedievystės. Mokslas kaip mokslas nieka neatveda ant bedievystės. Ant bedievystės atveda nesirupinimas apie Gilesnį pažinimą ir supratimą tikėjimo“.

²³⁸ [Aut. nenurodytas], Krikščionisžkas pajutimas, nauja meta ir nauja sžimtmeti pradedant, *Lietuviška Ceitunga*, 1900, sausio 2, Nr. 1, p. 1.

numeryje raginama jas rinkti), kritikuojamos perdėm vangios lietuvių draugijos²³⁹. Vedamasis baigiamas Jono Vanagaičio eilėraščiu „Naujam metui“, kuriame linkima, kad naujais metais neliktų veidmainystės, lietuviai kviečiami jungtis prie tautinių draugijų ir už šias galimybes dėkojama Viešpačiui²⁴⁰. Ta pačia proga tik metais anksčiau *Nauja lietuviška ceitunga* taip pat apžvelgė, ką senasis metas „pargabeno“. Vedamajame tekste nemaža kartojimosi su jau aptartu tekstu (apgailėstaujama dėl lietuvių kalbos nykimo, kalbama apie lietuviškų draugijų reikalą), tačiau paliečiamos ir tarptautinės politikos temos: Suomijos ir Rusijos santykiai, Prancūzijos valdymo pokyčiai ir Dreifuso byla, Anglijos ekspansija ir Būrų karas. Tekstas apibendrinamas mintimi, jog XIX šimtmetis baigėsi geriau nei prasidėjo, viliamasi, kad ir XX amžius baigsis geriau nei prasideda²⁴¹.

Tai, kad ateitis ir XX amžius buvo suvoktas kaip kviečiantis dirbti ir šviestis, o mokslas suprastas kaip priemonė kurti teisingesnę visuomenę ir išbristi iš tamsybės, yra svarbiausias skirtumas tarp lietuviškosios ir proimperinės paradigmos. Prasidėjęs XX amžius, kaip pastebėjo 1900-ųjų apžvalgą bandantis pateikti neidentifikuotas *Žvaigždės* korespondentas „Žiūronas“, buvo nehomogeniškas, turintis daug ateities vizijų, kurios neretai konkuruoja tarpusavyje:

Apžvalga pereinų metų, tai yra labai plati tema. Kiekviena luoma, kiekviena partija turi savo įvairias pažvalgas ant dalykų, tai daro ir įvairias apžvalgas. Valdovams tankiausiai rūpi išplatninimas rubežių jų vieszpatyszczių. Bankieriam ir visokiems kapitalistam rūpi padidinimas turtų. Darbininkam – straikai ir sekantis paskui juos vis didesnis vargas. Bravoram ir distilernėm rūpi didesnis prasiplatinimas girtuoklystės. Anarchistam – skaitlius papildytų jų žudystų.... Taigi kiekvienas iš jų daro specializskas apžvalgas atsitikimų pereinoto meto. / O kas mus labjusiai apeina, tai labai garsiai apsireiszkia kasdieniniam szauksme lietuviszkų laikraszczių: „Apszvieta, pakėlimas lietuvių, vardo vienybė ir meilė, pakėlimas materijaliszko gerbuvio!“ Labai gražiai skamba. Nėrką sakyti. Mokslainės – tie tikri szaltiniai apszvietos, apie kurias jau tiek prikaltėjome ir priraszėme, pasiliko ir pereinuose metuose neįvykdytos, nè

²³⁹ [Redakcija] Metui praejus, *Nauja lietuviška Ceitunga*, 1901, sausio 1, Nr. 1, p. 1.

²⁴⁰ J. Vanagatis [Jonas Vanagaitis], Naujam metui, *Nauja lietuviška Ceitunga*, 1901, sausio 1, Nr. 1, p. 1.

²⁴¹ [Radekacija], Metams keiczianties, *Nauja lietuviška Ceitunga*, 1900, sausio 2, Nr. 1, p. 1.

liberalų, nė katalikų. [...] Pasilieka mums, kaip visados, tiktai laikrascziai ir knygos. Szitie įlnagiai apszvietimo, ant nelaimės, neveletuvių, vienu keliu: vieni – grynai eviszki ir anarchistiszki griauna pamatą viso surėdymo draugijos, demoralizuoja žmones ir tikrą apszvietimą naikina. Kiti – turi už mierį apszvietimą proto, platindami populiariszakas žinias isz gamtiszkių mokslų. Toki butų naudingi, jeigu (vertėjai, nes originaliszkių nėra) nepridėtų savo dvylekio ir tokiu budu vertės kad ir naudingiausios knygos ne sudarkytų²⁴².

²⁴² Žiuronas [aut. nenustatytas], *Peržvalga*, 1901 m., *Žvaigždė*, 1902, sausio 9, Nr. 2, p. 1.

PIRMOSIOS SKAITYMO ERDVĖS

„ – *Knygų! Knygų mums reikia!*
– *Laikraščių! Laikraščių trokštame!*“²⁴³

Skaitymo istorikas Richardas Altickas bene pirmasis atskleidė ryšį tarp „skaitymo demokratėjimo“ ir knygų skolinančių bibliotekų. Anot jo, žemesnes pajamas turintiems visuomenės sluoksniams tokios bibliotekos tiesiog atvėrė naujus pasaulius²⁴⁴. Nors mokslininkas kalbėjo apie Viktorijos laikų Didžiąją Britaniją, tačiau sprendžiant iš Lietuvos šaltinių, ypač pirmųjų skaitytojų atsiminimų, tokios bibliotekos nemažą reikšmę turėjo vietiniam skaitytojui. Galima teigti, kad jų atsiradimas transformavo Lietuvos, ypač provincijos, bendruomenes. Mažų miestelių gyventojams dar laukiantiems elektros, pirmųjų kino seansų, radijo transliacijų, bibliotekos buvo vienas iš saitų su pasauliu. Gana lengva perfrazuoti ir išplėsti XX a. pr. jidiš – tad ir Lietuvos žydų – kultūros tyrinėtojo Jeffrey Veidlingerio pastebėjimą: jei modernybė suvokiama per greitį, triukšmą, žmonių spūstį ir pasaulietinį žvilgsnį į pasaulį, tai Rusijos imperijoje, išskyrus geležinkelį, akivaizdžių modernybės manifestacijų beveik nebuvo. Tačiau biblioteka atvėrė modernaus pasaulio perspektyvą. Anksčiau nepažintos vietos skaitytojui pasirodė populiarių rašytojų kūrinuose, pavyzdžiui, Charlesas Dickensas atvėrė Londono, Victoras Hugo – Paryžiaus, Fiodoras Dostojevskis – Peterburgo panoramas. Todėl, pasak Veidlingerio, nors knygų skaitytojai modernybę patyrė netiesiogiai, bet labai intensyviai²⁴⁵.

Lankymasis bibliotekoje buvo vienas pagrindinių būdų to meto Lietuvos skaitytojų susipažinti su XIX a. pabaigos kultūriniais judėjimais ir moderniomis

²⁴³ Laumukas [Kostas Stiklius], *Knygų ir laikraščių!*, *Lietuvių laikraštis*, 1905, sausio 27 (vasario 9), Nr. 8, p. 87.

²⁴⁴ R. D. Altick, *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800-1900*, Chicago, 1957, p. 5.

²⁴⁵ Jeffrey Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, Bloomington and Indianapolis, 2009, p. 25.

ideologijomis. Vis dėlto priešingai nei Vakaruose, Rusijos imperijoje viešųjų bibliotekų steigimą ribojo „Laikinosios 1865 m. balandžio 6 d. cenzūros ir spaudos taisyklės“, galiojusios net 40 metų (iki 1905 m. lapkričio)²⁴⁶. Pagal šias taisykles, steigiant bet kokią biblioteką reikėjo vietinio gubernatoriaus leidimo ir detalaus veiklos aprašymo²⁴⁷. Ilgą ir sudėtingą bibliotekų steigimo procesą istorikai aiškina vietos valdžios baime, kad masinė prieiga prie literatūros ir modernių idėjų sukels domino efektą²⁴⁸. Pagal 1890 m. įsakymus, steigiant nemokamas bibliotekas taip pat buvo būtinas vietinės valdžios leidimas, be to, visos tokioje bibliotekoje esančios knygos turėjo būti iš Švietimo ministerijos sudaryto „Knygų ir periodinių literatūros nemokamoms bibliotekoms katalogo“.

Imperijos bibliotekos sąlygiškai skirstomos į viešąsias (išlaikomas valstybės), visuomenines (įkurtas draugijų bei įvairių organizacijų pastangomis) bei komercines (įkurtas privačių asmenų lėšomis). Kiekviena biblioteka turėjo savus uždavinius bei tikslus, tad šiame skyriuje nesiekiame pristatyti viso bibliotekų spektro: rinksimės tas institucijas, kurios geriausiai atskleidžia skaitymo, kaip vienos iš laisvalaikio kultūros formų, istoriją. Tad apžvelgdami apie XIX a. pab.–XX a. pr. bibliotekų tinklą dėmesio neskirsime labai aiškiai su tiesioginėmis pareigomis susijusių mokyklų ir kitų švietimo įstaigų, vienuolių bei specifinių profesijų (pavyzdžiui, karinių dalinių ar gubernijos įstaigų ir jų tarnautojų) bibliotekoms.

Tikėjimas bibliotekomis

1890-aisiais pasirodė pirmieji straipsniai spaudoje, raginantys steigti kuo daugiau bibliotekų ir jas aprūpinti ne tik religinio, bet ir pasaulietinio turinio knygomis. Maskvos universiteto studentas Liudas Vaineikis ragino sekti Vakarų pavyzdžiu, neturtingiausiems gyventojams suteikiant priėjimą prie knygų, taip pat supažindinant galimus skaitytojus su pasaulietine literatūra:

²⁴⁶ Г. В. Жирков, *История цензуры в России XIX–XX века*, Москва, 2001, с. 144.

²⁴⁷ Временные правила о цензуре и печати, Полное собрание законов Российской империи (toliau - ПСЗ), собр. 2. 1865. Т. XL, Отделение 1, № 41990.

²⁴⁸ Plg. Г. В. Жирков, *История цензуры в России XIX–XX века*, с. 159; D. Shavit, The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia, *The Journal of Library History*, 1985, vol. 20.3, p. 239–252.

Gyvenam sau, pasiskaitom „Aukso altorių“, „Szaltinį“, ir kitokias szventas knįgas, nę maų nemislidami, kad ir tos isz uųrubeųziaus pargabęstos. Padejuojem, kad jos brangios, ir vel nusiraminnamm nebenorim įsigamint kitų t. y. knįgų svietiszkos įtalpos. Taip dumodami, žinoma, nę pavargeliais neįtaisisime knįgynų, nę patis naudingų knįgų neturęsime. Vienok pasaulę gyvenant, ir svietiszki daigai reikalingi, ne tik vien dvasiszki. Kas tai par gyvenimis žmogaus, kad jis tik valgit, gert, poterius kalbēt, poteriaudams kitus skriaust, apgaut, apvogt teųzino? Labai klist visi, kurie taip daro. Czia pasaulę gyvenant, reik žmogui daug dirbti, prakaitauti, daug mokįtis ir daug iszmokt, jei nori dirbt sau ir visiems ant naudos, o Dievui ant garbes²⁴⁹.

Romanovų imperijos kontekste tokie Vaineikio siųlymai iš esmės sutapo su kitų intelektualų ir bibliotekų aktyvistų pastangomis apskritai plęsti bibliotekų tinklą. 1894 m. Peterburgo Raųtingumo komitetas pradęjo kampaniją finansuoti ir steigti skaitymo kambarius, o vietinę savivaldą – vadinamąsias zemstvas – ragino steigti skaityklas kaimuose ir miestuose. Skaičiuojama, kad iki 1898 m. dėl šios iniciatyvos imperijoje atsirado per 3 tųkst. skaityklų, kuriose didųziją dalį knygų sudarę mokyklų programose numatyti tekstai. Tokių bibliotekų tyrinętojas Michailas Matvejevas teigia, kad iki 1900 m. kiekviena institucija turęjo vidutiniųškai 400–500 knygų ir 150–200 skaitytojų, kuriems buvo išduodama apie 1 600 knygų per metus²⁵⁰.

Ši iniciatyva palietę ir lietuvius, ypač Romanovų imperijos sostinių universitetų studentus bei ekonominius migrantus. 1905 m. Maskvos universiteto Teisės fakulteto studentas Mykolas Birųžiška *Vilniaus žiniose* aprašę apie vieną tokių bibliotekų Maskvoje:

Beveik visuose didesniuose Rusijos miestuose gali dabar rasti gan didelę visokių tautų ir kalbų katalikų skaičių; tarp jų yra nevien vargų neturtėlių, bet ir turtingųjų, ne tik tamsuolių, bet ir inteligentų. Šituodu visuomenės sluoksniu ir steigia daugiausiai žinomas katalikų labdarių draugijas. Nuo 1885 m. ir Maskvos katalikai turi savo draugiją – „Maskvos katalikų labdarių draugiją“. [...] Apskritai sakant, šitokios draugijos vos gyvuoja ir beveik visas jų veiklumas apsiereiškia vieno-kito vargšo keletu skatikų suųselpimu ir – sąnarių į vyresnybę

²⁴⁹ Sv. [Liudas Vaineikis], Apie mokinimą naszlaicziau, *Ukinįkas*, 1890, lapkritis, Nr. 11, p. 161.

²⁵⁰ М. Матвеев, Земские народные библиотеки в дореволюционной России: становление и развитие, *История библиотек: исследования, материалы, документы*, Санкт-Петербург, 2000, с. 9–28.

rinkimu, tačiau ten, kur inteligentija yra šiek-tiek inteligentiškesnė ir sumanesnė, kur atsiras porą darbščių ir pasiukavusių darbui vyrų, labdarių darbas plačiau plėtojasi – pav. Maskva: teatro, demokratizavimas (bilėtų pigumas pritraukia plačias visumenės minias), gydytojų ir advokatų neturtėliams pagelba, vargšų vaikų kolonijos (vasaros metų išveža juos kur-nors į sodžius), amatų mokymasis, – visi tie maskviečių sumanymai (kurių dalis jau yra parodžius gerus vaisius) liudija, jog žmonės kruta ir kruta ne be naudos kitiems. Bene svarbiausias jų sumanymas – viešasis knygynas, atvertas Birželio 1 d. 1901 m. Knygos ten, žinoma, daugumas lenkiškos, nes daugumas aukotojų ir skaitytojų – lenkai (tikri ir netikri) bet yra ir Francuziskų, vokiškų šiek-tiek ir t. t. Nors knygyna išlaiko „katalikų“ draugija, bet teisybę pasakius, jįsai randasi rankose ir užveizdoje kelių pirmievių kaipo jo sumanytojų, o gal ir kaipo vienatinių tikrų, nepseudo-inteligentų; šitieji primeiviai platina geras knygas ir laikraščius, kiek gali išmeta iš knygyno aukaujamas jam šiukšles ir protų aptemdymui leidžiamas knygas ir t. t. Ir jų kova su tamsybe ir politiškuoju brudu jau dabar, rodos, pradeda atnešti vaisingas pasekmes...²⁵¹

Vieni pirmųjų Lenkijos skaitymo ir spaudos tyrinėtojų – Mieczysławas Rulikowskis studijoje *Produkcja wydawnicza polska w latach 1909–1911* (Varšuva, 1913) bei Stanisławas Lamas knygoje *Czytelnictwo współczesne w Polsce* (Lvovas, 1914) – surinktą statistinę informaciją taip pat interpretavo kaip perteikiančią lenkų tautos dvasinio gyvenimo mastą.

Su bibliotekomis ir apskritai su spausdintu žodžiu siejami lūkesčiai XIX a. antros pusės Rusijos imperijoje sutapo su savotiška knygos industrijos revoliucija, mat nuo 1864 iki 1894 m. knygynų skaičius šoktelėjo nuo 611 iki 3 tūkstančių. Rusijos leidybos pramonės plėtrą skatino ir transporto sistemos modernizacija bei efektyviau veikianti pašto sistema²⁵².

Arbatnamiai

Bibliotekų tinklą iki lietuviškosios spaudos legalizavimo Lietuvoje tvarkė Švietimo ministerija bei atitinkamos institucijos, atsakingos ir už specialius liaudies skaitymo skyrius prie pradinėjų mokyklų bibliotekų. Visoje Romanovų imperijoje veikę Liaudies blaivybės globos komitetai Lietuvos miestuose ir

²⁵¹ M. Biržiška, Maskva. Lietuviškas „katalikų“ knygyno skyrius, *Vilniaus žinios*, 1905, balandžio 7 (20), Nr. 88, p. 3.

²⁵² J. Brooks, *When Russia Learn to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917*, p. 92.

miesteliuose steigė arbatines, anuometinės spaudos vadinamus arbatnamiais, kurie funkcionavo ir kaip nemokamos skaityklos. 1905 m. Kauno gubernijoje veikė 146 tokie liaudies skaitymo skyriai prie mokyklų ir 21 skaitykla, įsteigta blaivybės globos komiteto²⁵³.

Minėtų globos komitetų įstatai patvirtinti 1894 m. gruodžio 20 dieną. Komitetai oficialiai buvo priskirti Finansų ministerijos Vyriausiosios netiesioginių mokesčių ir gėrimų valstybinio pardavimo valdybai, kurios pagrindinis uždavinys buvo gyventojų apsauga nuo „piknaudžiavimo svaigiaisiais gėrimais“. Vis dėlto tarp lietuvių šios bibliotekėlės buvo labai nepopuliarios, nes dauguma tekstų buvo rusų kalba, o jų turinys – promonarchistinis arba religinio turinio. Beje, panaši iniciatyva XIX a 7 ir 8 deš. kilo ir Lenkijos karalystėje, kurioje steigtos vadinamosios Krikščioniškosios užteigos. Jų pagrindinis tikslas buvo atitraukti kaimiečius nuo vietinių karčiamų suteikiant erdvę gerti arbatą, klausytis pokalbių, skaityti ir pasišnekučiuoti. Visgi iniciatyva iki 1883 m. žlugo, tiek išblėsus iniciatorių entuziazmui, tiek dėl carinės valdžios taikytų proskripcinių priemonių²⁵⁴.

Lietuviškoje spaudoje teigiamos tokių įstaigų savybės (priešingai nei karčiamose ar aludėse čia buvo galima socializuotis negeriant ir dar nemokamai paskaityti) buvo įžvelgiamos retai. Šio požiūrio šalininkai, kaip matyti žemiau pateiktoje citatoje, iškart pridurdavo, kad lietuviui skaitytojui arbatnamiuose trūksta lietuviškų tekstų, tokių įstaigų darbuotojai nemoka lietuviškai ir negali padėti skaitytojams, be to, ir lietuviškų leidinių redakcijos čia nesiunčia savo spaudos:

Lietuvoje beveik kiekviename miestelyje yra įtaisyti arbatnamiai, kuriuose yra podraugei ir knygynas. Arbatnamiai yra įtaisyti blaivybės komiteto lėšomis vargdienių žmonių labui. Arbatnamiai yra geras daiktas lygiai vargdieniams, ir pakelevingiems. Ten galima gauti stiklą šiltos arbatos, gerą užkandį pigiau ir patogiau, negu karčiamose, kur sunku žmogui iškęsti neišgėrus degtinės arba alaus. Žmonės, sėdėdami arbatnamiuose, galėtų ir pasiskaityti knygelių

²⁵³ По вопросу о разрешении выписки для библиотек в литовских местностях Виленского уч. окр. книг и периодических изданий на литовском яз. и о выработке программ преподавания литовск. языка и объема требований от ищущих звания учителя этого яз, LVIA, f. 567, ap. 12, b. 7594, l. 13–14.

²⁵⁴ J. Kostecki, W. Tamaszewski, Książka i prasa na prowincji Królestwa w XIX wieku, *Rocznik Biblioteki Narodowej. National Library Year Book*, vol. 35, Warszawa, 2003, s. 280.

ir dienraščių. Tikrai, kad tų knygų, kurios yra arbatnamiuose, mūsų žmonės visai neskaito. Į arbatnamį žmonės spiečiasi, kaip bitės į avilį, o knygų ir dienraščių, kurie yra arbatnamiuose, beveik per kiaurus metus beveik niekas neprašo, nes visi gerai supranta, kad tos knygos ir dienraščiai ne mūsų žmogui. Retas išsiranda, kuris galėtų gerai skaityti ir suprasti; tankiausiai lanko arbatnamį tokie žmonės, kurie beveik negali tų knygų skaityti... Žiemos metą, turėdami daugiau liuose laiko, galėtų susirinkę į arbatnamius, pasiskaityti lietuviškų knygelių ir dienraščių ir vargieniai turėtų iš to didelį džiaugsmą ir nemažą naudą. Žmonės trokšta knygų ir laikraščių, teip rašo autoriais straipsnio nr. 8 „Lietuvių Laikraščio“. Bet kaip įgyti tas knygas ir dienraščius? Bepiga turtingiesiems, jie gali išsirašyti laikraščius ir dienraščius. O ką męs vargšai darysime?²⁵⁵

Daug dažniau lietuviški laikraščiai pabrėždavo, kad arbatnamiai yra imperijos valdžios ideologinis bei rusifikacijos įrankis ir kad visuomenės blaivybė imperatoriaus administracijai netgi nenaudinga. Kazio Griniaus pozicija šiuo atveju itin iškalbinga:

Užkliuvau į „kazioną“ arbatnamį. Pamačiau ant sienų parašus rusiškus, lenkiškus ir lietuviškus, kurie kaip įmanydami, peikia degtinės gėrimą. Mat valdžia nors tais parašais it tokiomis arbatinėmis nori parodyti, kokia ji gera, kaip ji nori blaivybę prilaikyti. Bet visi mano, kad tai tik akių apdumimas, kad girtuoklybė daug mielesnė valdžiai už blaivybę. Monopolius valdžia sergsti, kaip savo akį, o arbatines pamažu uždarinėja ir naikina. Kam jos valdžiai reikalingos – pelno neduoda. Alė ir arbatines bando valdžios bendrai – juodašimčiai išnaudoti. Į arbatines pareina lenkiškos ir rusiškos knygelės ir laikraščiai. Lietuviškų nėra nė vienos! Alle ką tose knygelėse rašo paregėkite. Verta pasiskaityti. Štai imu rusišką knygpalaikę parašytą inžinieriaus N. A. Demčinskio „Ko nori žmonės, kurie vaikštinėja su raudonomis vėliavomis“. Čionai su purais sumindžiota to paties vardo atsišaukimas Rusijos Valstiečių Sąjungos, kuri nori, kad žemė pereitų į rankas tų, kurie ją dirba, kad žemė būtų paimta iš dvarponių ir kitų didelių žemės valdytojų ir būtų atiduota valstiečiams darbininkams. Tai nepatinka juodašimčiams ir toji knygutė Demčinskio visokiais melais rupinasi parodyti, kad valstiečiams visai negerai būtų atėmus nuo dvarponių žemę. [...] Kitoj tosios arbatinės knygpalaikėje radau didelį išniekinimą sukilusių 1871 metuose Paryžiaus gyventojų, kurie bandė padaryti geresnę Prancuzijoje tvarką. Tasai sukilimas plačiai žinomas vardu Paryžiaus Komunos sukilimo. Rašytoja – moteriškė darodinėja, kad žmonių milicija niekam netinka, kad nė koku būdu negali susilyginti su nuolatine armija. [...] Apskritai tos juodašimčių knygelės – vis tiek kokioj kalboj

²⁵⁵ P. K-ma [Pranas Kuzma], Mūsų arbatnamiai, *Vilniaus žinios*, 1905, vasario 12 (25), Nr. 40, p. 1. Po šiuo straipsniu yra redakcijos prierasas, skelbiantis, kad arbatnamiai yra „svarbus mūsų gyvenimo dalykas“, todėl prašoma ir daugiau korespondencijų šiuo klausimu.

jos parašytos – meluoja kiek tik įmano. Ale melu toli gali nukeliauti, bet sunku jau atgal grįžti. Kitų knygelių jau nė neskaičiau. Gerai tiktai, kad labai mažai kas jas tenai skaito. Arbatinėje besėdėdamas dasižinojau dar, kad lietuviški parašai tik nuo pernai atsirado arbatinėje. Kaip pradėjo visur rusiškus parašus lietuviai naikinti, tai pavieto viršininkas tuojaus liepė arbatinėse pridėti prie buvusių rusiškų ir lenkiškų dar ir lietuviškus parašus. / Valdžiai išsigandus buvo atsiradę pernai arbatinėje ir Vilniaus žinios, bet šiais metais, valdžiai susiraminus, ir tasai lietuviškas laikraštis pasirodė arbatinėje nereikalingas²⁵⁶.

1900 m. korespondencijoje iš Varėnos teigiama, kad šio miestelio arbatnamyje prenumeruojami „fanatizkiaus, kvaliaus, nedoriaus maskoliszki laikrasczjai“, tad vietiniai šiame „maskolinimo urwe“ beveik nesilanko, o arbatnamio vadėjai tai aklaui aiškina mažu raštingumo lygiu²⁵⁷. *Vilniaus žinios* 1906 m. Vilniaus miesto ir gubernijos liaudies skaityklų nepopuliarumą aiškino tuo, kad skaitytojai boikotavo ne tik dominuojančią rusų literatūrą: „Priežastis ta, kad skaityklose laikomos vis tiktai rusiškos knygos nevisiems suprantamos ir prie to dar visos knygos reakcijos ir šovinizmo pakraipoje“²⁵⁸.

Kita vertus, lietuvių inteligentija nepastebėjo vieno iš arbatnamių privalumų: šių įstaigų fondų komplektavimas buvo mažiau kontroliuojamas nei oficialių bibliotekų. XIX ir XX a. sionistinio judėjimo dalyviai Romanovų imperijoje bemaž labiausiai pasinaudojo šia įstatymo spraga, o atidarant 1900 m. arbatnamį Gardine buvo atvirai teigiama, kad „tai bus zionistų namai, kuriuose bus galima rinktis ir diskutuoti svarbiais nacionaliniais ar literatūros klausimais“, ir dar priduriama, kad šioje įstaigoje bus skatinama kalbėti hebrajiškai²⁵⁹. Panaši situacija, matyt, buvusi ir Minske, kurio viešoji biblioteka netenkino vietinių skaitytojų poreikių (veikė dviejuose kambariuose ir prenumeravo tik 8 laikraščius), tad daugiau dėmesio susilaukė privačios skaityklos:

Mieste Lietuviszkame Minske likosi parengta viesza miesto biblioteka. Ant paszventinimo bibliotekos buvo: gubernatorius, oficeriai ir urėdnikai ir vienas sanarys miesto

²⁵⁶ K. Lapas [Kazys Grinius], Marijampolė, *Lietuvos ūkininkas*, 1906, rugpjūčio 30 (rugsejo 12), Nr. 44, p. 524.

²⁵⁷ Isz Warenos, Wilniaus gubernijoj, *Lietuva*, 1900, rugpjūčio 24, Nr. 34, p. 1

²⁵⁸ Žmonių skaityklos, *Vilniaus žinios*, 1906, rugpjūčio 4 (17), Nr. 169, p. 1.

²⁵⁹ *Be-artsenu, Hamelits*, 1900, lapkričio 19, cit. iš J. Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, p. 39.

rodos; kitų visai neprileido. Knijų yra mažai, jos telpa dvejuose mažuose kambariuose. Laikražių yra tik 8 ir tai visi maszkoliszki. Biblioteka atidaryta nuo 11–2 val. ir nuo 5–8 val. pietų. Norinti skaityti bibliotekoj moka po 3 kap. kiekvieną kartą; nuo imanczių namon reikalauja po 3 rubl. kaucijos; nuo lankytojų reikalauja, kad būtų gerai apsirėdę. Turbut ne daug bus bibliotekos lankytojų, kadangi geresnį knijų parinkimą prie mažesnių apsunkinimų gali rasti esancziuose mieste, žydų užlaikomose, skaitinycziose²⁶⁰.

1909 m. *Vienybės* puslapiuose pateiktą išsamų „Blaivybės“ draugijos valdybos atsakymą dėl arbatnamių atidarymui keliamų reikalavimų galima interpretuoti kaip pagaliau įvairių Lietuvos kultūros institucijų pastebėtą spragą steigiant ir reguliuojant arbatnamius:

Rusijos įstatuose nėra tokio punkto, kursai atidarant arbatinę reikalauti vietinės valdžios (tariant gubernatoriaus) leidimo; taipogi nėra reikalo atidarant arbatines net apie tai pranešti tuojau valdžiai. Tečiau privatinis asmuo, atidarydamas arbatinę, privalo paimti apmokėtą lakštą, taip vadinamąją rusiškai „pramislovoje svideitielstvo“²⁶¹.

Priduriama, kad atidarant arbatinę „Blaivybės“ draugijos vardu, reikia apie tai pranešti vietiniam „ispravnikui“ bei vyriausiajai draugijos valdybai ir pakabinti iškabą bent jau rusų ir lietuvių kalbomis. Pasinaudojusi šiuo raginiu, „Blaivybės“ draugija iš tiesų tapo viena iš tokio pobūdžio arbatinių steigimo lyderių: 1909 m. pradėjo veikti 6, 1910 m. – 14, 1911 m. – 31, 1912 m. – 42, o 1913 m. – 73 „Blaivybės“ arbatinės²⁶².

Maždaug šiuo metu lietuviškoje spaudoje daugėja korespondencijų apie atidaromas arbatines su skaityklomis Obeliuose²⁶³, Šunskuose²⁶⁴, Panevėžyje (čia veikė kelios arbatinės, tarp jų ir moterų²⁶⁵), Papilėje (1915 m. veikė net aštuonios arbatinės)²⁶⁶. Jos teikiamai vertinamos, nes leido „sušilti, užsikąsti, arbatos atsigeriti, pasikalbėti ir dorų laikraščių iki sočiai prisiskaityti“²⁶⁷. Be šių

²⁶⁰ Isz Lietuviszko Minsko, *Lietuva*, 1901, vasario 8, Nr. 6, p. 1.

²⁶¹ Arbatinių atidarymas, *Vienybė*, 1909, gruodžio 1 (14), Nr. 48, p. 746.

²⁶² G. Raguotienė, *Spaudą atgavus*, p. 43.

²⁶³ K. B. [aut. nenustatytas], Obeliai, Ežer. Apskr., *Viltis*, 1910, rugsėjo 22 (spalio 5), Nr. 108, p. 1.

²⁶⁴ Kun. Klemensas Anckaitis, Šunskai (Mar. ap.), *Šaltinis*, 1910, lapkričio 29 (16), Nr. 47, p. 748.

²⁶⁵ Panevėžys, *Lietuvos žinios*, 1912, rugpjūčio 21 (rugsėjo 3), Nr. 98, p. 3.

²⁶⁶ Papilietis [Juozas Gričius?], Papilė, Šiaulių pav., *Lietuvos ūkininkas*, 1915, vasario 26 (kovo 11), Nr. 8, p. 81.

²⁶⁷ Blaivininkas [Juozas Martinkaitis], Pumpėnai (Panevėžio apskr.), *Vienybė*, 1913, gruodžio 10 (23),

patogumų, viešos skaityklos turėjo ir kitokių, laisvalaikio atžvilgiu gal net svarbesnių: praplėtė skaitymo įstaigų tinklą, skaitytojams pasiūlydavo daugiau įvairesnės literatūros, ypač periodikos. Tokios skaitymo erdvės pratino ne tik skaityti, tačiau ir dalyvauti diskusijoje, keistis nuomonėmis, klausytis. Klausymą galima apibrėžti kaip savitą laisvalaikio variantą, tenkantį neskaitytams, tačiau ateinantiems pasiklausyti skaitomos literatūros ir spaudos. Jau prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui *Lietuvos ūkininko* korespondentas pastebėjo, kad arbatnamiai, uždarius alkoholio prekybos vietas, suklestėjo todėl, kad žinias apie karą norėta sekti iš laikraščių, o ne pasikliauti gandai: „Kožnas šiek-tiek galvojantis žmogus, nebenori tikėti visokiems pramanytiems bobelių plepalams ir pats perkasi laikraščių, skaito ir tēmija“²⁶⁸.

Didžiosios bibliotekos

Viešoji biblioteka XIX a. pab. buvo labiausiai paplitusi kultūrinė institucija Rusijos imperijoje. Kaip ir mažesnės provincijos, įvairių draugijų ar net privačios bibliotekos, kelios didžiausios šiame skyriuje aptarsiamos bibliotekos leidžia pamatyti, kokiais būdais plėtojosi skaitymo kultūra, o sykiu ir kaip XIX a. pab.–XX a. pr. žmogus galėjo patirti to laikmečio kultūrinius judėjimus ir modernistines ideologijas. Būtent šios institucijos vien dėl savo rinkinių masto turėjo veikti atskirose patalpose, čia lankėsi daugiau skaitytojų (nors neretai tokios institucijos buvo įsteigtos privačia iniciatyva, tačiau dėl lankytojų srautų jos gali būti laikomos viešosiomis). Dėl tų pačių rinkinių ir skaitytojų srautų tik tokios bibliotekos galėjo leisti išlaikyti ir vieną bibliotekininką, kuriam atlyginimo mažesnės bibliotekėlės mokėti negalėjo²⁶⁹.

Rusijos imperiją viešųjų bibliotekų steigimo judėjimas pasiekė kiek vėliau nei tai įvyko Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje. XIX ir XX a.

Nr. 50, p. 792.

²⁶⁸ Papilietis [Juozas Gričius?], Papilė, Šiaulių pav., *Lietuvos ūkininkas*, 1915, vasario 26 (kovo 11), Nr. 8, p. 81.

²⁶⁹ Tai, kad daugelyje bibliotekų nebuvo profesionalių bibliotekininkų, veikia ir šių dienų istorikų tyrimus, nes nesant iš anksčiau surinktų statistinių duomenų (skaitytojų kortelių, skaitytojų knygų ir kitokios bibliotekos darbo dokumentacijos) itin sunku nustatyti, kiek ir kokių knygų buvo išduodama ir kokios mėgtos skaitytojų.

sandūroje viešosios bibliotekos su skaityklomis ir skaitytojams išduodamomis knygomis jau veikė daugelyje JAV, Vakarų Europos ir ypač Didžiosios Britanijos miestų²⁷⁰. Kaip minėjome, Rusijos imperijoje viešųjų bibliotekų steigimas buvo ribojamas 1865 m. Cenzūros ir spaudos statutais, vėliau (1890 m.) – Nemokamų viešųjų bibliotekų taisyklėmis, kurios buvo stipriai sušvelnintos 1906 m., įsigaliojus naujai Rusijos konstitucijai. Nepaisant šių taisyklių ir suvaržymų, entuziazmas kurti bibliotekas buvo didžiulis, o didžiausi sunkumai kurti didesnę, pavyzdžiui, miesto viešąją biblioteką, buvo ekonominiai, mat šios institucijos negalėjo išgyventi be municipaliteto mokesčių arba privačių geradarių paramos. Šalia ekonominių kliūčių, steigiant dideles viešąsias bibliotekas būta ir kitokių – teisinių bei kultūrinių – suvaržymų. Pavyzdžiui, imperijos žydams – paprastai daug raštingesniems nei dauguma kitų gyventojų – leidžiamų viešosiose bibliotekose turėti knygų sąrašą sudarė leidiniai beveik vien jidiš kalba, įtrauktos tik kelios knygos rusiškai žydiška tematika. Tuo tarpu iki 1905 m. revoliucijos įvykių visos viešosios nemokamos bibliotekos negalėjo turėti knygų jidiš kalba, o knygos lenkų ar rusų kalba žydiška tematika taip pat buvo ribojamos²⁷¹.

Rusijos imperijos žydų atveju – panašiai kaip ir lietuvių – leidimų atidaryti nemokamą viešąją biblioteką prašymo tvarka buvo veikiama ir vietos autoritetų. Kaip parodė XIX a. pab. Rusijos imperijos žydų kultūros tyrinėtojai Jeffrey Veidlingeris ir Alysia Quint, dalis išsilavinusių žydų nepatikliai žiūrėjo į idėją sekuliaris knygas padaryti prieinamas masiniam skaitytojui: bijota, kad pakirs pasitikėjimą bendruomenės autoritetais. Net Apšvietos idėjų šalininkai, maskiliai, dažnai apsiribodavo šių idėjų kultivavimu mažame šalininkų rate, neliečiant masinių (ir labai dažnai neturtingų) skaitytojų²⁷².

Kaip žinia, šiuo laikotarpiu namų duris su knygomis bendruomenei atverdavo ir turtingi asmenys. Neretai jie buvo veikiami demokratinių ir liaudies švietimo idėjų. Antai Peterburge vieną turtingiausių žydų bibliotekų savo

²⁷⁰ Plg. R. Snape, *Leisure and the Rise of the Public Library*, London, 1995.

²⁷¹ J. Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, p. 41.

²⁷² Ten pat, p. 42; A. Quint, “Yiddish Literature for the Masses”? A Reconsideration of Who Read What in Jewish Eastern Europe, *AJS Review*, vol. 29, no. 1 (April, 2005), p. 67.

lėšomis atidarė (tiesa, miesto elitui) baronas Davidas Gintsburgas. Ši biblioteka garsėjo savo prabanga (erdvios salės, aukštos lentynos, patogios sofas, šilkinės užuolaidos, minkšti kilimai) bei savo rinkiniais, kurių vertingiausi buvo viduramžių arabų tekstai ir tuolaikiniai prancūzų, vokiečių, italų rašytojų darbai.

Nors tokių bibliotekų fondų dydis ir turtingumas, atvirumas skaitytojams gerokai pralenkia anksčiau minėtas bibliotekas, bent oficialiai jos nelaikytinos viešosiomis, nes itin dažnai buvo registruojamos kaip privati, tačiau visuomenei atvira biblioteka. Paprastai tokio tipo biblioteką įsteigti buvo lengviau. Neretai privati biblioteka ilgainiui atsiskirdavo nuo savo steigėjo ir gyvuodavo kaip atskira vieša institucija²⁷³. Bent jau formaliai viešosiomis bibliotekomis vadintos tos, kurios buvo įsteigtos prie viešų institucijų, tokios kaip bendruomenės savitarpio pagalbos bendrijos.

XIX a. pab. Rusijos imperijoje didelių bibliotekų nebuvo daug, tad neretai, pavyzdžiui, Odesos Žydų tarnautojų bibliotekos atveju, jos tapdavo viso regiono žinijos ir kultūros centru. Panašaus tipo biblioteka Vilniuje atsirado Matiyahu Strašuno (1817–1885) pastangomis. Strašunas buvo gerbiamas ir labai išsilavinęs Vilniaus žydų bendruomenės narys. Kaip ir įprasta to meto tradicinei žydų visuomenei, aukšta socialinė ir finansinė padėtis bei intelektualiniai gabumai leido jam dalyvauti beveik visose bendruomenės politikos veiklose bei atstovauti Vilniaus žydams miesto institucijose. Strašunas ėjo pareigas Laidojimo paslaugas suteikiančios bendrijos (Gmilut Chesed Šel Emet), Bendruomenės socialinio aprūpinimo sistemos (Cdaka Gdola) organizacijose bei bendruomenės vadyboje (kahale), kuri buvo atsakinga už visą vidinę veiklą ir santykius su vietine valdžia. Jis buvo ir autoritetingas Centrinės labdaros (Ha-Tsedakah ha-Gedolah) draugijos vadovas, 1869–1870 m. badmečiu organizavo paramą skurstantiems, asmeniniais finansais bandė paveikti žydų atranką į Rusijos imperijos armiją, veikė ir Vilniaus finansų sektoriuje – ėjo Valstybinio banko Vilniaus filialo valdybos nario pareigas²⁷⁴.

²⁷³ J. Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, p. 42.

²⁷⁴ M. Zalkin, *Naujos Lietuvos žydų istorijos perspektyvos*, iš anglų kalbos vertė O. Lempertaitė, Vilnius, 2009, p. 162–165.

Knygos Matiyahu Strašunui – kaip ir kitiems Rytų Europos maskiliams – buvo pagrindinis vertybinių nuostatų simbolis, tad nenuostabu, kad pirmame savo testamento paragrafe jis įrašė sprendimą, kad asmeninės bibliotekos knygas skiria viešajai bibliotekai Vilniuje įkurti. 1892 m. Vilniuje atidaryta Strašuno biblioteka savo rinkiniuose daugiausia turėjo kanoninės literatūros (Biblijos, Mišnos, Talmudo, midrašų, responso, kabalos knygų), šalia jos buvo ir mokslinių publikacijų, įvairių gramatikų, kalbų vadovėlių, karaimų, judaikos, chasidizmo istorijos knygų, kelionių vadovų, atsiminimų knygų, poezijos ir prozos, žodynų, spaudos bei Haskalos literatūros. Prieš atidarant biblioteką skaitytojams, buvo sudarytas Strašuno knygų katalogas *Likutei šošanim* (hebr. „Rožių puokštės“), kuriame buvo 5753 pozicijos, tačiau, bibliografų teigimu, turėjo būti apie 7 tūkst. tomų. Bibliotekoje knygos buvo rusų, hebrajų, jidiš ir vokiečių kalbomis – dėl carinės antipoloninės politikos buvo draudžiama turėti lenkiškų knygų²⁷⁵.

Srašuno biblioteka pradėjo veikti 1892 gruodžio 27 d. Mordechajaus Epšteino namo Stiklių g. trijuose kambariuose – tai buvo laikinos patalpos. Kiek vėliau bibliotekos išlaikymu besirūpinanti bendruomenės labdaros taryba nusprendė pastatyti atskirą dviejų aukštų pastatą šalia Didžiosios sinagogos: pirmame jo aukšte turėjo būti knygynas, planuota, kad pelnas už knygų pardavimą išlaikys antrame aukšte įsikūrusią biblioteką. Nors šis pastatas atidarytas 1902 m. balandžio 14 d., tačiau leidimą lankytis bibliotekoje miesto valdžia išdavė tik spalį²⁷⁶.

Bibliotekos skaitykla turėjo 100 darbo vietų, tačiau išsyk paaiškėjo, kad jų per mažą: joje apsilankydavo nuo 150 iki 200 skaitytojų. Biblioteka dirbo kasdien (net per šabą) 7 valandas. Šios institucijos tyrinėtojai atkreipia dėmesį, kad čia pavyko suderinti įvairių žydų ir miesto bendruomenės poreikius. Tarpukariu Vilniuje gyvenusi YIVO aspirantė Dawidowicz rašė, kad čia lankėsi ir šventųjų raštų tyrinėtojai, ir supasauleję mokslininkai, ir net judaikos

²⁷⁵ L. Lempertienė, Pirmoji Vilniaus žydų viešoji biblioteka ir jos įkūrėjas Matas Strašūnas, *Tarp knygų*, 2009, Nr. 5, p. 21.

²⁷⁶ Ten pat, p. 21.

tyrinėtojai ne žydai: „Galėjai matyti prie dviejų ilgų stalų sėdint garbingus ilgabarzdžius vyriškius su skrybėlėmis [...] greta vienplaukių vaikinių ir net merginų, šiltomis dienomis kartais vilkinčių berankovėmis suknelėmis“²⁷⁷. Ne veltui dar 1909 m. hebrajiškas laikraštis šios bibliotekos apibūdinimui rinko žodžius, nusakančius jos atvirumą ir visuotiškumą: „Tai buvo dvasinis centras visų mūsų išminčių, visų jaunuolių, išsiilgusių didingos praeities, ir visų, kas ieško Dievo žodžio bei Izraelio išminties, sukauptos per amžius. Tarp didelio namo sienų plasnojo žydų tautos dvasia, ir užėję vidun žmonės jautė, kad įžengia į tikrą tautinę žydų aplinką“²⁷⁸. 1905 m. bibliotekoje apsilankęs žydų literatūros klasikas Šolem Aleichemas lankytojų knygoje įrašė, kad „žydų knygų rinkinio, panašaus į šitą, nesu matęs nei sapnavęs, negalėčiau įsivaizduoti net pasitelkęs visą savo rašytojo fantaziją... ir štai – aptikau jį Lietuvos Jeruzalėje“²⁷⁹.

Privačios kolekcijos pagrindu atidaryta biblioteka yra laikoma viešąja biblioteka dėl savo masto ir įtakos žydų kultūrai. Tai pirmą Vilniaus viešoji žydų biblioteka, kurios fondus greitai praturtino ir kiti miesto bibliofilai: Kalmanas Šulmanas, Samuelis ir Binjaminas Finai, Dov Beras Ratneris, Judas Behakas, Chaimas Leibas Markonas, Izaokas ir Jakūbas Benjakobai²⁸⁰.

Nors Strašuno bibliotekoje buvo derinamos pasaulietinės ir religinės studijos, jos įkūrimas sutiktas šventiškai. Atidarant biblioteką, Geršonas Sirota, garsus miesto chazanas (dvasinių žydų giesmių atlikėjas) kartu su savo choru giedojo 30 psalmę, kuri paprastai giedama įžengiant į sinagogą. Šią ir kitas užuominas į Šventyklą, žinoma, suprato daugelis susirinkusiųjų, tad galime kalbėti apie išliekantį teksto sakralumą, vis dar išlaikomą knygos ir knygų šventyklos autoritetą.

Viena pirmųjų viešųjų lietuviškų bibliotekų taip pat turėjo ryškų sakralinį atspalvį jau vien dėl to, jog buvo įsteigta katalikų kunigų pastangomis ir lėšomis. Kaune 1906 m. spalio 17 dieną buvo iškilmingai atidarytas Viešas lietuvių

²⁷⁷ L. S. Dawidowcz, *Iš tos vietos ir laiko. Atsiminimai 1938–1947*, p. 117.

²⁷⁸ *Hed HaZman*, 1909, balandžio 2, cituota iš M. Zalkin, *Naujos Lietuvos žydų istorijos perspektyvos*, p. 164.

²⁷⁹ M. Šalit, *Vilner bibliotekn, Vilner zamlbuch*, Vilna, 1916, b. 35; L. Lempertienė, *Pirmoji Vilniaus žydų viešoji biblioteka ir jos įkūrėjas Matas Strašūnas*, p. 20.

²⁸⁰ L. Lempertienė, *Pirmoji Vilniaus žydų viešoji biblioteka ir jos įkūrėjas Matas Strašūnas*, p. 21.

katalikų knygynas ir skaitykla. Pirmiausia Šv. Kazimiero draugijos pirmininkas kun. A. Dambrauskas Šv. Trejybės bažnyčioje per pamaldas pilnai bažnyčiai pasakojo apie lietuviškos spaudos draudimą ir pastangas jį įveikti, taip pat kalbėta apie knygos reikšmę:

Knyga – mokytojas, knyga – prietelius, knyga – nuodas. Knyga – mokytojas – mokinanti mylėti Dievą, Bažnyčią, tėvynę, jos garbingą praeitį ir t. t. Knyga prietelius – liuosese valandose žmogų suraminanti, pakelianti, sužadinti jame gerus jausmus. Pagalios – knygos – nuodas, žudanti žmoguje tikėjimą ir dorą. Tokių knygų-nuodų nebusią viešame lietuvių katalikų knygynė²⁸¹.

Pasibaigus mišioms, daugelis patraukė į knygyną, į kurį atvyko ir Žemaitijos vyskupas sufraganas Gasparas Felicijonas Cirtautas. Jis bibliotekos prieangyje pasveikino susirinkusius skaitytojus, pašventino biblioteką ir šalia buvusią „Draugijos“ redakciją. Vėliau susirinkusiems suteikė vyskupišką palaiminimą²⁸².

Tuo metu Kaunas buvo gubernijos sostinė ir čia gyveno apie 20 tūkst. lietuvių. Kaip teigė to meto lietuviška spauda, apytikriai kasdien į miestą atvykdavo įvairiais reikalais keturi tūkstančiai lietuvių²⁸³. Tad kvietimai prisidėti prie sėkmingos bibliotekos veiklos ir raginimai aukoti buvo paremti tiek katalikiškais (žadant atlygį už gerą darbą artimui ir visuomenei), tiek tautiniais argumentais:

Kiekviena tauta, kiekvienas didesnis miestas turi savo viešus knygynus (bibliotekas), iš kurių, kas nori, gali gauti reikalingas knygas pasiskaitymui. Be viešo knygyno nė viena kultūriška tauta, nė vienas kultūriškas miestas negali apseiti. Tą tiesą seniai jau suprato ir Kauno lietuviai katalikai, bet įvairios priešingos aplinkybės ligšiol jiems trukdė tą naudingą sumanymą įvykdyti [...]. Čia, Kaune, turi savo viešus knygynus rusai, žydai ir kiti svetimtaučiai. Juo labiau privalome turėti savąjį knygyną mes, lietuviai-katalikai. Be to dar reikia atminti, jog Kaunas – vienas iš didžiausių ir seniausių mūsų miestų – lietuvių iš visų keturių pusių apgyventas, – visiems lengvai prieinamas – ne tik Kauniečiams, bet ir

²⁸¹ Prancė [aut. nenustatytas], Viešo lietuvių katalikų knygyno Kaune atidengimas, *Nedėldienio skaitymas*, 1906, spalio 25 (lapkričio 7), Nr. 45, p. 3.

²⁸² Ten pat, p. 3.

²⁸³ Viešo Lietuvių Katalikų Knygyno ir Skaityklos Valdyba, Atsišaukimas į visuomenę, *Nedėldienio skaitymas*, 1906, rugsėjo 5 (18), Nr. 38, p. 1.

Vilniečiams ir Sulvakiečiams – į tą mūsų miestą kasdien atvažiuoja ir išvažiuoja įvairiais keliais mažiausiai 4000 lietuvių; reikia todėl būtinai sukristi ir kuogreičiausiai įtaisyti Kaune Viešą knygyną: ne tik vietinių lietuvių-katalikų dvasiai pakelti, bet ir iš kitur atvykstančių tautiškam atgaivinimui ir sustiprinimui²⁸⁴.

Pirmus pora metų Lietuvių katalikų biblioteka buvo įsikūrusi Fišerio namuose, kur veikė ir šv. Kazimiero draugijos būstinė bei jos leistų periodinių leidinių redakcijos. Amžininkai atsidariusia biblioteka džiaugėsi, tačiau tokiose didelėse skaityklose daug labiau nei parapijų ar draugijų bibliotekose pasimatydavo lietuviškų leidinių stygius. Juozas Tumas-Vaižgantas dėl to apgailstavo *Vilniaus žiniose* tikėdamasis, kad leidybos padėtis keisis į gera:

Šiomis dienomis aplankiau Kauno Viešą Lietuvių Katalikų Knygyną su Skaitykla ant Viešojo plečiaus šalip miesto rotušės. Ir vieta rinktinė, ir podėlis puikus, švarus [...]. Tik džiaugkis, tokią gražią pradžią matydamas. Gerbtinasis knygyno vedėjas tečiaus nepilnai užganėdintas. Rodydamas švariai aptaisytas knygutes, „plonutes, plonutes“ dusavo. Bus ir storesnių, raminau, o patsai irgi širdyje skurdau dėl trūkumo rimtų mokslo ir rašto darbininkų. Beto, pikta darėsi dėm mūsų parangumo „knygas“ išleisti. By tik susitaisė keliolika lapelių, jau darome „knyga“ ir gi – už ditką. Vis taineva dėl papiginimo, dėl geresnio praplatinimo, o iš tikrųjų, greičiaus iš tuštybės, greičiaus savo pavardę ar slapyvardę, katalioguose ir pardavėjų languose išstatytą, išvysti. Ne tiesa, kad tris plonos knygutės būtų pigesnės už tas pačias į vieną sudėtas; netiesa ir tai, kad, greičiaus prasiplatindamos, daugiau naudos atneša. Kad iš tų menkniekių, kad jie, anot to, nè seilės nepadaro? Pusė valandos skaitymo, o mokėk visą ditką!²⁸⁵

Pirmaisiais bibliotekos gyvavimo metais institucija turėjo 130 nuolatinųjų skaitytojų – 54 vyrus ir 76 moteris. Buvo perskaitytos 1 522 knygos, didesnę jų dalį (838) užsisakė moterys. Tais metais, be nuolatinųjų, t.y., turinčių metinį abonementą, skaitytojų bibliotekoje apsilankė iš viso 1 216 žmonių. 1907–1908 m. skaitytojų daugėjo: nuolatinųjų buvo 165, o iš viso – 1 610 (nepateikiamas vyrų ir moterų skaičius); skaitytojai per šį laikotarpį užsisakė 2 131 leidinį²⁸⁶.

²⁸⁴ Ten pat, p. 1.

²⁸⁵ Vaižgantas, Šis tas, *Vilniaus žinios*, 1906, spalio 27 (lapkričio 9), Nr. 239, p. 3.

²⁸⁶ Viešo Liet. Kat. knygyno ir skaityklos Komitetas. Kaunas, *Vienybė*, 1909, vasario 10 (23), Nr. 6, p. 90; VLK. K-no Valdyba, Aukos Viešam LK. Knjgynui Kaune, *Vienybė*, 1908, sausio 2 (15), Nr. 1, p. 20.

1910 m. užfiksuota daugiausia skaitytojų – biblioteka sulaukė net 3 147 asmenų, tačiau 1911 m. – tik 1 579, 1912 m. – 1 016. Tais metais biblioteka naudojosi iš viso 1 649 žmonės, kurie paprašė 989 leidinių. Į bibliotekos steigėjų raginimą prisidėti prie jos fondų augimo ir knygomis, ir pinigais atsiliepė nemaža visuomenės dalis, už tai buvo neretai dėkojama spaudos puslapiuose²⁸⁷. Visgi prieš Pirmą pasaulinį karą rėmėjų entuziazmas smuko, nes naujų knygų turėta mažai (tik apie 3 tūkst. tomų)²⁸⁸.

Atsidariusi biblioteka dirbo po 4–5 valandas kasdien, nedarbo diena tapo šeštadienis. Už naudojimąsi biblioteka buvo imamas vienkartinis 2 kapeikų mokestis, jo išvengdavo turintys metinį, 3 rublius kainavusį abonementą. Pastarieji bibliotekos nariai į namus galėdavo nemokamai išsinešti bibliotekos leidinių, o kiti už šią paslaugą turėjo mokėti mėnesinį 10 kapeikų mokestį bei palikti 1 rublio užstatą. Ši biblioteka kėlė ambicingą tikslą – tapti nacionaline lietuvių knygų saugykla, tačiau aiški politinė ir kultūrinė orientacija tokioms institucijoms trukdė išlikti „bepartiviškomis“, tad jų fondams trūko universalumo.

Siekį tapti nacionaline biblioteka turėjo ir Vilniuje įkurta Lietuvių mokslo draugijos biblioteka. Ji atidaryta 1907 m., dar po poros metų pradėjo veikti ir skaitykla, kuria galėjo naudotis ne tik draugijos nariai, bet apskritai visi, turintys mokslinį, pirmiausia lituanistinį, interesą. Biblioteka skelbė, kad po metų veiklos jos fonduose sukaupti 3 292 veikalai (4 699 tomai), kurių didžiąją dalį – 2 338 (3 455 tomus) padovanojo Jonas Basanavičius. 900 tomų bibliotekai skyrė prof. Eduardas Volteris, Juozas Tumas-Vaižgantas šiai bibliotekai skyrė 377 veikalus (413 tomų), o trečias dosnus mecenatas buvo Vilniaus lietuvių būrelis, padovanojęs 187 (294 tomus) knygas²⁸⁹. Bibliotekos kūrėjai ateityje šią instituciją įsivaizdavo kaip visuotinę („tautos“) lituanistinę biblioteką, „kurioje turėtų būti surinkta visa, ką patįs lietuviai savo kalba ar ir svetimomis kalbomis

²⁸⁷ V. K. knygyno Komiteto pirmsėdys Kun. P. Janiševyčius, *Viešas Lietuvių Katalikų Knigynas ir jo skaitykla Kaune, Vienybė*, 1907, gruodžio 11 (24), Nr. 2, p. 32.

²⁸⁸ Viešojo Lietuvių Kat. Knygyno skaitykla, *Vienybė*, 1913, kovo 12 (25), Nr. 11, p. 173.

²⁸⁹ A. Seselskytė, Lietuvių mokslo draugijai – 100 metų, *Tautosakos darbai*, 2006, t. 32, p. 274.

yra rašę ir kas svetimtaučių literatūroje yra apie Lietuvą ir lietuvius rašyta²⁹⁰. Apskritai ši draugija laikyta pagrindine ne tik Vilniaus lietuvių, bet apskritai lietuvių kultūros įstaiga, o jos metiniai suvažiavimai, kaip prisimena Peliklas Bugailiškis, birželio mėnesiais virsdavo tikra lietuvių kultūros švente, sutraukdavusia daugybę atostogauti atvykusių studentų ir apskritai šviesuomenės²⁹¹. Pagrindinis steigiamos naujos bibliotekos mecenatas buvo Jonas Basanavičius, jo knygos sudarė Lietuvių mokslo draugijos bibliotekos pagrindą. Faktiškai ši biblioteka, kaip ir skelbia jos pavadinimas, vargu ar laikytina viešąja, nors jos kūrimo tikslai buvo moksliniai: tyrinėti Lietuvos antropologiją, etnografiją, archeologiją, istoriją, geografiją, statistiką, geologiją, florą ir fauną bei „suorganizuoti mokslininkų pajėgas ir jas sunaudoti pakėlimui mūsų krašte mokslo ir apšvietimo“²⁹². Dėl šios priežasties, kaip jau anksčiau minėta, disertacijoje plačiau neaptarsime šios ir kitų mokslo ir švietimo institucijų bibliotekų veiklos ir jų įtakos XX a. pr. laisvalaikio kultūrai.

Įvairių draugijų bibliotekos ir skaityklos knygų ir skaitymo svarbą padėjo susieti su tautinėmis aspiracijomis. Iš visų aptartų draugijų šia prasme išskirtinė yra seniausia, bet galbūt ir universaliausia („bepartiška“) draugija ir jos biblioteka – Kauno skaitymo mėgėjų draugijos biblioteka. Šią draugiją 1869 m. pabaigoje įkūrė 14 Kauno išdo rūmų (*kazenoj palaty*) valdininkų, tačiau greitai prie jų idėjos prisidėjo ir daugiau vietos inteligentų. Kaip teigiama šios draugijos 1911 m. ataskaitoje ir savotiškoje institucijos biografijoje, bibliotekai leidinius aukojo Kauno gubernatorius kunigaikštis Michailas Obolenskis, vicegubernatorius Leonovas, dvarininkų atstovai grafai Zubovas, Komoras ir Kaizerlingas. Leidiniais netrukus ėmė naudotis įvairių luomų skaitytojai²⁹³. Draugijos ir jos bibliotekos tyrinėtoja Nijolė Lietuvninkaitė teigia, kad kurdami šią instituciją jos iniciatoriai naudojosi panašia Šveicarijos, Anglijos, Čekijos ir

²⁹⁰ Plg. J. Birštonas [Jonas Basanavičius], Lietuvių Mokslo Draugijos knygnas Vilniuje, *Viltis*, 1908, vasario 29, Nr. 26 (61), p. 2.

²⁹¹ P. Bugailiškis, *Gyvenimo vieškeliais*, p. 148.

²⁹² J. Birštonas [Jonas Basanavičius], Lietuvių Mokslo Draugijos knygnas Vilniuje, *Viltis*, 1908, vasario 29, Nr. 26 (61), p. 2.

²⁹³ *Жизнь и деятельность Ковенского общества любителей чтения. Отчет за 1911 г.*, Ковна, 1912, c. 3.

apskritai visos Europos skaitymo mylėtojų sąjūdžių (kartais virtusių masiniais) patirtimi, kai bibliotekos buvo kuriamos ir išlaikomos iš abonementinio ar draugijos nario mokesčio. Paprastai tokių bibliotekų iniciatoriai buvo skurdesni inteligentai, kurie neįstengdavo kaupti savo asmeninės bibliotekos, tad pirkdavo sutartos tematikos knygas, jas skaitydavo ir keisdavosi pagal nustatytą grafiką. Perskaitytos knygos paprastai buvo perduodamos draugijos bibliotekai arba parduodamos, o iš uždirbtų pinigų pirktos naujos knygos. Iki įvedant politines ir kultūrinės sankcijas slopinant 1864 m. sukilimą, Lietuvoje panašios draugijos veikė Ašmenoje, Kėdainiuose, Šiauliuose ir Švenčionyse²⁹⁴. Nijolė Lietuvninkaitė atkreipia dėmesį į tai, kad dėl imperinės valdžios abejingumo bibliotekoms draugija siekė ne tik įsteigti savo draugijos biblioteką, tačiau turėjo daug ambicingesnę tikslą – atidaryti viešąją biblioteką²⁹⁵.

Kad ir kaip būtų keista, tačiau 1889 m. šioje bibliotekoje kilusius vidinius konfliktus galima interpretuoti būtent kaip viešosios bibliotekos poreikio proveržį. Maždaug šiuo laikotarpiu tarp liberalaus draugijos sparno ir konservatyvių valdininkų bei dvasininkų kilo konfliktas dėl per mažos prenumeruojamos spaudos lenkų ir hebrajų kalbomis bei moterų balsavimo teisės pripažinimo. Liberalams pralaimėjus, bibliotekos veikla buvo laikinai sustabdyta (atsivėrusį kultūrinį vakuumą bandė nesėkmingai užpildyti kelios komercinės bibliotekos). Priimta trečia draugijos įstatų redakcija numatė iki 30 proc. sumažinti žydų dalyvavimą draugijos veikloje. Atnaujinus veiklą tapo akivaizdu, kad dėl konservatyvių sprendimų sumažėjo bibliotekos lankytojų skaičius, įstaigos biudžetas smuko iki tokio lygio, jog nebebuvo įstengiama užsakyti naujų knygų ir periodikos. Beveik po dešimtmečio (1899 m.) teko pripažinti, kad draugija „galutinai apmirė“, tad imtasi tautinių ir kultūrinių permainų. Viena iš jų buvo organizuoti viešuosius skaitymus bei parduoti dalį bibliotekos fondų. 1905 m. priimta ketvirta draugijos įstatų redakcija instituciją iš esmės grąžino prie demokratinių nuostatų (nors Kauno gubernorius

²⁹⁴ N. Lietuvninkaitė, Kauno skaitymo mėgėjų draugija – Lietuvos knygų mėgėjų organizuoto sąjūdžio pradininkė carinės Rusijos valdymo metais, *Knygotyra*, 2002, Nr. 38, p. 112.

²⁹⁵ N. Lietuvninkaitė, *Kauno senoji knyga: raiška ir plėtotė 1843–1918 metais*, Vilnius, 2006, p. 140.

reikalavimu draugijos valdyboje ir revizijos komisijoje paliktas 30 proc. tautinis cenzas žydams)²⁹⁶.

Kauno skaitymo mylėtojų draugijos biblioteka 1904–1911 m. vidutiniškai knygoms ir periodikai skirdavo 341 rublį, o Pirmo pasaulinio karo išvakarėse bibliotekoje būta arti 20 tūkst. tomų knygų ir periodinių leidinių (dalis fondų buvo užpildoma ir dovanotomis knygomis).

Šios bibliotekos tyrinėtoja Lietuvninkaitė teigia, kad už naudojimąsi bibliotekos skaitykla iki 1905 m. imtas 3 kapeikų mokestis vėliau buvo panaikintas. Tai lėmė išaugusius skaitytojų srautus. Kaip 1908 m. rašė Kauno dienraštis *Šiaurės Vakarų telegrafas* (*Северо-западный телеграф*), kai kuriomis dienomis skaityklose nebūdavo laisvų 28 prenumeruojamų periodikos egzempliorių. 1911 m. bibliotekos metinis lankomumas siekė apie 14 tūkst. žmonių, pusė jų buvo žydai, 18 proc. lenkai, 17 proc. rusai, 13 proc. lietuviai, o likę 2 proc. – kitų tautybių skaitytojai. Įdomu, kad lietuvių skaitytojų skaičius nuo 1908 m., kai kartu su lenkais jie sudarė tik 9 proc. bibliotekos lankytojų, gerokai išaugo. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad absoliuti dauguma skaitytojų – 75 proc. – buvo jaunimas²⁹⁷.

Nuo 1905 m. biblioteka ir skaitykla darbo dienomis dirbo 15–20 val., o švenčių dienomis – 13–16 val. Bibliotekos abonemento paslauga taip pat buvusi populiari – XX a. pradžioje už 2 rublių stojamąjį ir 55 kapeikų mėnesinį mokestį vienu metu į namus buvo galima pasiimti 2 knygas ir 1 žurnalą 3 savaitėms (naujausią žurnalo numerį išduodavo tik savaitei). Per metus buvo išduodama 6–8 tūkst. leidinių. Tokie bibliotekos lankytojų srautai bei faktas, kad per pirmą XX a. dekadą mieste buvo bent 10 kitų komercinių bibliotekų, leidžia sutikti su bibliotekos vedėjo Viačeslavo Adomovičiaus teiginiu, kad Kaune ši institucija buvo pagrindinis minčių, atsakymų ir įkvėpimų šaltinis skaitančiai publikai.

Kauno skaitymo mylėtojų draugijos principai buvo pritaikyti ir kitų draugijų bibliotekų veiklose, be to, ėmė rasti ir daugiau labai panašių „skaitymo mylėtojų“. Antai 1908 m. Kaune įsikūrė Lietuvių katalikų skaitymo mylėtojų

²⁹⁶ Жизнь и деятельность Ковенского общества любителей чтения. Отчет за 1911 г., с. 7–8.

²⁹⁷ N. Lietuvninkaitė, *Kauno senoji knyga: raiška ir plėtotė 1843–1918 metais*, p. 153.

draugija, kurios pagrindinis tikslas – Kauno miesto ir gubernijos skaitytojams suteikti galimybę skaityti lietuviškas knygas, laikraščius ir žurnalus²⁹⁸. 1913 m. panašią draugiją planuota įkurti dabartiniuose Zarasuose, tačiau sumanymas liko neįgyvendintas. Šios draugijos tikslas turėjęs būti abiejų lyčių skaitytojams sudaryti galimybę už nustatytą kainą gauti skaitymui reikalingų knygų, žurnalų ir laikraščių, pirmiausia rusų kalba²⁹⁹. 1909 m. surašytuose Panevėžio skaitytojų mylėtojų draugijos įstatuose taip pat akcentuojama, kad skaityti už tam tikrą kainą galės abiejų lyčių atstovai, tačiau knygos ir kiti leidiniai bus ne tik rusų, bet ir kitomis kalbomis³⁰⁰. Panašios skaitymo draugijos šiuo laiku įkurtos Ukmergėje, Jurbarko, Jonavoje, Pasvalyje ir kitose vietose³⁰¹.

Viena didžiausių viešųjų bibliotekų XX a. pr. Lietuvoje buvo Vilniaus viešoji biblioteka ir muziejus, tačiau, kaip matysime vėliau, viešoji ji buvusi tik iš dalies. Ši biblioteka imperatoriaus Aleksandro II akivaizdoje atidaryta 1867 m. gegužės 24 dieną. Ji buvo sudaryta iš vienu svarbiausių XIX a. kultūrinių institutų – 1832 m. uždaryto Vilniaus universiteto ir 1865 m. reorganizuoto Vilniaus senienų muziejaus knygų rinkinių. Šioje institucijoje lietuviškų rinkinių formavimas intensyviau pradėtas po lietuviškų knygų cenzoriaus Peterburge Eduardo Volterio susirašinėjimo su Švietimo ministerija. Jis 1905 m. gegužės 19 d. oficialiu laišku atkreipė dėmesį, kad Lietuvoje pribrendo laikas pertvarkyti bibliotekų komplektavimo sistemą, o Vilniaus viešosios bibliotekos atveju siūlė pradėti kaupti gerokai pilnesnį lietuviškų leidinių rinkinį. Prasidėjus šiai tarpžinybinei korespondencijai, aiškėjo, kad biblioteka turi 250 lietuviškų veikalų, didžioji jų dalis – religinio turinio tekstai, skaitymo elementoriai, kalendoriai. Nors periodiniai leidiniai neminėti, tačiau užsiminta, kad nuo 1903 m. biblioteka gauna JAV leistus mokslo populiarinimo veikalus lietuvių kalba. Panaikinus spaudos draudimą, ši biblioteka iš Vilniaus cenzūros komiteto taip pat gaudavo po vieną knygų, brošiūrų ir laikraščių egzempliorių³⁰². Nuo 1906 m.

²⁹⁸ *Устав литовского католического общества любителей чтения в гор. Ковне*, Ковно, 1909, c. 3.

²⁹⁹ *Проект устава общества любителей чтения в м. Александровском, Россиенского уезда, Ков. губ.*, Таурогень, 1913, c. 1.

³⁰⁰ *Устав общества любителей чтения в г. Поневеже, Ков. губ.*, Поневеж, 1909, c. 1.

³⁰¹ N. Lietuvninkaitė, *Kauno senoji knyga: raiška ir plėtotė 1843–1918 metais*, p. 158.

³⁰² V. Vilnonytė, Lietuvių nacionalinės bibliotekos idėja XIX–XX a. pradžioje ir pastangos ją įgyvendinti,

biblioteka iš savo biudžeto įsigydavo vertingesnių lituanistinių veikalų. Dar po metų bibliotekos ataskaitoje buvo pažymėta, kad per metus skaitytojai pareikalavo 87 lietuviškų veikalų.

Tai lyg ir patvirtintų žinutė Amerikoje leistame laikraštyje *Lietuva*. Čia rašyta, kad Vilniaus viešojoje bibliotekoje saugoma labai nemažai ir lietuviškų knygų, tačiau jos senos ir labai retos. Naujų lietuviškų knygų čia nedaug, tad bibliotekos vadovybė prašo lietuvių leidėjų siųsti po vieną lietuviškų leidinių egzempliorių į biblioteką, „idant žmonės, kurie ateina tenai pasiskaityti ir jieško tenai lietuviškų knygų, galėtų gauti, ko nori, ir tokiu būdu susipažintų su lietuvių raštija“³⁰³.

Vilniaus viešosios bibliotekos 1910 m. ataskaitoje įregistruoti šie lietuviški periodiniai leidiniai: *Lietuvos ūkininkas, Lietuva, Litwa, Kooperatorius, Marajavitas, Perkūnas, Skardas, Šviesa, Žemdirbys, Žemė, Visuomenė, Viltis* (iš viso biblioteka prenumeravo 146 tęstinius leidinius)³⁰⁴. Nors lietuviškų knygų sąrašo nėra, tačiau 1914 m. bibliotekoje turėta *Aušra, Aušrinė, Vairas, Lietuvos žinios*.

Svarbu pažymėti, kad Vilniaus viešoji biblioteka iš esmės buvo labiau mokslinė biblioteka. Išlikusiame 1907 m. kataloge įrašyti 3 565 knygų pavadinimai ir 308 periodikos leidinių pavadinimai. Tačiau tarp šių leidinių absoliučią daugumą sudarė mokslinė literatūra, suskirstyta į Religijotyros, Filosofijos, Filologijos, Istorijos, Teisės, Socialinių mokslų, Matematikos mokslų, Estetikos, Medicinos, Technologijos, Karybos ir jūreivystės, Žodynų, Meno, Vadovų, Bibliografijos ir Periodikos skyrius³⁰⁵.

Nors Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus metinėse ataskaitose lietuviški tekstai užima mažąją dalį prenumeruojamos spaudos, tačiau bent jau ataskaitose jie yra išskiriami atskirose grafose. Tuo tarpu miesto žydams – potencialiai daug didesnei skaitytojų auditorijai – buvo išrašomas vienintelis

Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys, red. V. Bulavas, A. Kancleris, V. Merkys, K. Sasnauskas, B. Staikūnienė, J. Tumelis, Vilnius, 1985, p. 103.

³⁰³ Iš Vilniaus, *Lietuva*, 1906, balandžio 27, Nr. 17, p. 1.

³⁰⁴ *Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1910 год*, Вильна, 1911, с. 15–16.

³⁰⁵ *Систематический каталог русского отделения Виленской публичной библиотеки*, Вильна, 1907.

rusų kalba Peterburge 1909–1916 m. leistas garsaus žydų istoriko Simono Dubnovo redaguotas trimėnesinis leidinys *Еврейская старина* (*Žydų senovė*). Žydai skaitytojai galėjo pasijusti nelaukiami ir kitose Rusijos imperijos visuomeninėse bibliotekose. Jau cituotas Veidlingeris parodo, kad Berdičevo (Kijevo gub.) mieste, kuriame 70 proc. iš 80 tūkst. miestiečių sudarė žydai, miesto bibliotekos vedėjai atsisakė formuoti žydų literatūros sekciją motyvuodami tokį sprendimą tuo, kad tai pakenks institucijos įvaizdžiui. Kai 1907 m. 20 tūkst. gyventojų (iš jų 40 proc. sudarė žydai) turinčio Voznesenskio miestelio Puškino viešosios bibliotekos vadovų buvo paprašyta atidaryti Judaikos sekciją, prašymai buvo ignoruojami kelerius metus ir tik 1909 m. biblioteka užsiprenumeravo sionistinių rusų kalbą leidžiamą žurnalą. Tačiau prašymai įsigyti žydiškos literatūros ir toliau buvo atmetami, nekreipiant dėmesio net į tai, kad 90 proc. skaitytojų buvo žydai. Jie šioje bibliotekoje galėjo pasijusti panašiai kaip lietuviai minėtoje Šiaulių viešojoje bibliotekoje, kurios fonduose iš 7 000 tomų tik 8 buvo jidiš kalba. Panaši situacija buvo ir Babruisko miesto viešojoje bibliotekoje – tarp 8 000 tomų jidiš kalba tebuvo 31 padovanota knyga. Pagrindinė Kišiniovo biblioteka neveikė sekmadieniais (t.y., tą dieną, kai daugelis žydų galėtų joje skaityti) ir, kaip teigė vienas iš to meto amžininkų žydų, tai buvo daroma vien todėl, kad žydai galimybių skaityti turėtų mažiau³⁰⁶.

Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus ataskaitose taip pat minimi skaitytojų srautai: 1908 m. biblioteka sulaukė 17 234 lankytojų (16 028 vyrų), 1909 m. – 18 103 lankytojų (16 897 vyrų). 1914 m. bibliotekoje sulaukta mažiau skaitytojų: 6 877 vyrų ir 334 moterų, skaitytojams išduoti 8 324 pavadinimų leidiniai (iš jų 7 903 rusų kalba)³⁰⁷. Iš statistikos matyti, kad daugiausia skaitytojų bibliotekoje lankydavosi žiemą ir rudenį, o gegužę, liepą ir rugpjūtį jų sumažėdavo maždaug trečdaliu³⁰⁸. Dauguma šios bibliotekos skaitytojų buvo studentai ir moksleiviai (iš aukštųjų, vidurinių ir pradinį mokymo įstaigų) – jie sudarė 54,5 proc. visų lankytojų. Kita nuolatinė skaitytojų grupė (12,2 proc.) –

³⁰⁶ Plg. J. Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, p. 63.

³⁰⁷ *Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1914 год*, Вильна, 1915, с. 21.

³⁰⁸ *Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1909 год*, Вильна, 1910, с. 21.

savarankiškai egzaminams besiruošiantys asmenys. Kiti bibliotekos lankytojai priklausė gana skirtingoms profesijoms: mokslininkai tyrėjai, dėstytojai (8 proc.), tarnautojai (3,6 proc.), buhalteriai, kontorų darbuotojai, raštininkai (3,6 proc.), farmaceutai, provizoriai, vaistininčių mokiniai (2 proc.), komersantai ir prekybos tarnautojai (vadinamieji „prikazniki“ – 2 proc.), laikraščių redaktoriai ir bendradarbiai, literatai (1,6 proc.), karininkai, generolai (1,2 proc.), inžinieriai, technikai (1 proc.) ir dar 20 skirtingų profesijų atstovai, neviršiję vieno nuošimčio ribos³⁰⁹. Biblioteka dirbdavo kasdien nuo 12 iki 19 val. vakaro, išskyrus atostogų mėnesį liepą, ketvirtadienius ir visas vyriausybės patvirtintas šventines dienas³¹⁰.

1904 m. balandžio mėnesį vilnietiškoje spaudoje pasirodė skelbimas, reklamuojantis greitai, gegužės 2 d., atsidarysiančią biblioteką „Знание“³¹¹. Šios bibliotekos steigėjas – stambaus knygų pirklio ir leidėjo Nikolajaus Karabasnikovo kompanijos knygų prekybos Vilniuje vedėjo pavaduotojas I. Nemzeris, kuriam Vilniaus gubernatorius išdavė leidimą „asmenine atsakomybe atidaryti biblioteką ir skaitymo kabinetą, turint teisę šioje bibliotekoje laikyti knygas visomis kalbomis, išskyrus lenkų ir žydų“³¹².

Miesto valdžia iškart atkreipė dėmesį, kad Nemzeris buvo tik oficialus ir ne vienintelis šios bibliotekos vadovas. Generalgubernatoriaus kanceliarijos pareigūnai teigė, kad minima biblioteka yra išlaikoma žinomo „laisvos galvosenos“ būrelio, kuriam priklauso ir keli gana liberalaus Vilniaus dienraščio *Северо-западное слово* bendradarbiai ir iš Vilniaus kilę studentai, pašalinti iš universitetų už dalyvavimą riaušėse³¹³. Panašu, kad ir pats Nemzeris dėl neaiškių priežasčių turėjo mesti mokslus Odesos komercinėje mokykloje.

³⁰⁹ Ataskaitoje minimos tik tos mokslo įstaigos, kurių moksleiviai ir studentai lankė muziejų: krikščionių mokytojų institutas, Vilniaus II-oji gimnazija, Žydų mokytojų institutas, pradinė žydžių mokykla, Vilniaus realinė gimnazija, privati moterų gimnazija Antakalnyje, Lietuvos dvasinė seminarija, Kijevo politikos institutas, Iskovskos privati moterų gimnazija ir kita, plg. *Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1909 год*, Вильна, 1910, c. 19–20.

³¹⁰ *Правила для руководства читателей и посетителей Виленской публичной библиотеки и музея*, [be viršelio, tad autoriaus, datos, leidimo vietos nenurodyta], c. 2.

³¹¹ *Северо-западное слово*, 1904, апреля 28, № 1935, c. 1.

³¹² Дело по жалобе Рачинского на незаконные действия надзирателя 4-го участка Горбачева, LVIA, f. 378, ap. 114, b. 283, l. 1, 5.

³¹³ Дело по обвинению дворянки Елены Холще в хранении запрещенных брошюр на польском языке, направленных против существующего строя, LVIA, f. 446, ap. 1, b. 283, l. 1, 5.

Tik atsidariusi biblioteka turėjo 30 vietų skaityklą ir abonementą, o nuo 1911 m. – ir specializuotą abonementą grožinei bei vaikų literatūrai bei atskirą išdavimo stalą mokslinei lektūrai. Iš pradžių biblioteka ir skaitykla veikė dab. Gedimino pr. 14 name, po kelerių metų persikėlė į ketvirtuoju numeriu pažymėtą namą, o nuo 1911 m. – į dar erdvesnes patalpas dab. Vilniaus g. 33. Persikraustymai vyko ir dėl augančio skaitytojų skaičiaus, ir dėl politinių priežasčių: siekta bibliotekos veiklą atskirti nuo knygų sandėlio ir knygų leidybos³¹⁴.

Už vienkartinį apsilankymą bibliotekoje buvo imamas 5 kap. mokestis, mėnesio bilietas kainavo 1, trijų mėnesių – 3, pusmečio – 6, o metų – 10 rublių. Skaityklos lankytojai galėjo naudotis visomis čia esančiomis knygomis ir žurnalais, o laikraščiai skaitytojų patogumui buvo iškabinti ant skaityklos sienų ant tam tikrų lazdelių³¹⁵.

Abonemento paslauga buvo gerokai brangesnė: už 6 knygų vienkartinį išdavimą buvo imamas 2 rub. mėnesinis ar 18 rub. metinis mokestis bei 6 rublių užstatas. Kiek vėliau šie įkainiai sumažinti iki 1,5 ir 15 rub. Už vienkartinį vienos knygos išsinešimą buvo imamas 30 kap. mėnesinis ir 3 rub. metinis mokestis, naujiems leidiniams jis buvo truputį didesnis.

Šios bibliotekos skaitytojas I. Simanovskis, lygindamas jos atmosferą su Vilniaus viešąja biblioteka prisimena, kad pastarojoje viešpatavo biurokratizmas ir rutina, o tai, nepaisant nemokamo naudojimosi biblioteka, atstumdavo skaitytojus. Tuo tarpu „komerciniuose skaitymo kabinetuose skaitytojams buvo siūloma beveik vien „lengvo“ pobūdžio literatūra“, kai bibliotekoje „Znanije“, jo manymu, buvo galima rasti rimtą ir drauge aktualią literatūrą, jautrų aptarnavimą ir jaukias bei patogias darbo sąlygas. Be to, jaunimą traukdavo prie bibliotekos „Znanije“ ir tai, kad ji buvo įtariama policijos³¹⁶. Beje, daugumą šios

³¹⁴ Дело о запрещении ученикам абонировать книги в библиотеке „Знание“, Июня 5, 1907, LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1436, l. 10.

³¹⁵ *Северо-западное слово*, 1904, апреля 28, № 1935, с. 1.

³¹⁶ Cituota iš L. Vladimirovas, Vilniaus bibliotekos-skaityklos „Znanije“ veikla pirmosios Rusijos buržuazinės-demokratinės revoliucijos laikotarpiu, *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto Mokslinės bibliotekos metraštis*. 1957, red. S. Vaidinauskaitė, I. Vaitkevičiūtė, L. Vladimirovas, Vilnius, 1958, p. 69.

bibliotekos skaitytojų sudarė jaunimas ir studentai (ypač pirmaisiais 1905 m. revoliucijos metais). Per dieną ši biblioteka sulaukdavo daugiau nei 600 lankytojų, buvo išduodama 100–120 knygų. Biblioteka veikė nuo pirmadienio iki šeštadienio, nuo 10 iki 20 val., pietų pertrauka truko nuo 15 iki 17 val.

Rengiantis atidaryti biblioteką sudarytas itin platus periodikos skyrius. Numatyti šie rusiški leidiniai: *Bankininkystės istorija, Biržos naujienos, Žadintuvas, Vilniaus šaulys, Filosofijos ir psichologijos klausimai, Aušra, Visapasaulinis šauklis, Auklėjimo šauklis, Savišvietos bibliotekos šauklis, Europos šauklis, Žinijos šauklis, Teisės šauklis, Kriminalinės antropologijos ir psichologijos šauklis, Piliėtis, Vaikiškas skaitymas, Žydiškas gyvenimas, Žurnalas visiems, Volfo knygyno leidiniai, Istorinis šauklis, Kazanės telegrafas, Knygų šauklis, Kijevo atsakymai, Kurjeris, Dievo pasaulis, Tautinis šeiminkavimas, Mokslo žodis, Niva, Naujienos, Naujas žurnalas užsienio literatūros, Švietimas, Odesos naujienos, Tiesa, Vyriausybės šauklis, Teisė, Ugnelė kelrodė, Šaltinis, Rusijos mintis, Rusijos turtai, Rusiškas žodis, Rusijos praeitis, Rusijos mokykla, Rusijos naujienos, Rusia, Patarėjas, Sibiro gyvenimas, Laumžirgis, Vakarų kraštas, Šiaurės Vakarų žodis, Teatras ir gyvenimas, Piliėtis, Charkovo lapelis, Šeiminkas, Ekonomiškas laikraštis, Pietų kurjeris, Pietų užrašai, Pietų skaitytojas.*

Šalia rusiškų dienraščių ir žurnalų, biblioteka-skaitykla prenumeravo šiuos vokiškus, prancūziškus ir angliškus leidinius: *Berliner Tageblatt, Daily News, Kölnische Zeitung, La Revue, Matin, Moderne Kunst, Paedagogium, Revue philosophique* (Ribo redaktorius), *Revue Pédagogue, Temps, Figaro illustre, Philosophische Studien v Wundt, Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, Frankfurter Zeitung.*

Jau 1907 m. „Znanije“ Vilniaus gubernijos švietimo reikalų kanceliarijoje buvo įvardijama kaip „socialistinės reputacijos“. Planuota mažinti jos įtaką dažniausiems skaitytojams (t.y. moksleiviams ir studentams) pasiūlant rimtų laikraščių ir žurnalų, skirtų „tėvynės vidiniam gyvenimui“. Mokytojų ruošimo institute buvo siūlomi šie leidiniai rusų kalba: *Naujasis laikas, Maskvos žinios, Vilniaus žinios, Vakarų šauklis, Istorinis šauklis, Rusijos senieji laikai,*

Rusiškasis archyvas, Rusijos šauklys, Pedagoginis šauklys, Rusiška mokykla, Auklėjimo šauklys, Filologiniai pastebėjimai ir keli panašūs. Taip pat siūlyta skaityklas laikyti veikiančias kasdien nuo 14 iki 18 val. vakaro bei nuo 22 iki 23 val. vakaro, o savaitgaliais ir švenčių dienomis nuo 12 iki 18 val. vakaro bei nuo 22 iki 23 val. Šiose skaityklose numatyta laikytis tvarkos ir tylos, be to, griežtai drausta rūkyti tabaką³¹⁷. Šalia žurnalų ir rekomenduojamų laikraščių buvo pateikti rekomendaciniai leidinių sąrašai iš rusiškos literatūros, estetikos, istorijos, geografijos, pedagogikos sričių.

Klubų bibliotekos

Nuo 1856 m. Vilniuje veikęs Bajorų klubas savo įstatuose pirmu numeriu skelbė, kad klubas „skirtas maloniam, o kartu ir bendram laisvo nuo įsipareigojimų laiko leidimui“, o malonaus laisvalaikio leidimas šiame klube buvo neatsiejamas nuo „žurnalų ir laikraščių skaitymo rusų, lenkų ir užsienio kalbomis“³¹⁸. Šalia skaitymo klube laiką siūlyta maloniai leisti skaniai pavalgant bei atsigeriant, žaidžiant įvairius žaidimus, t.y., šachmatais, biliardą, kortuojant, be to, rengiant šeimyninius vakarus, karnavalus, muzikinius ir šokių vakarus per šv. Jurgio mugę, kitokius balius bei maskaradus. Klubo bibliotekos išlaikymas ir atnaujinimas 1913 m. atsiėjo net 1791,58 rublį³¹⁹.

1843 m. įsteigta Kauno kilmingųjų klube taip pat siekta sudaryti malonaus laisvalaikio sąlygas kilmingiesiems ar profesinių ryšių susietiems miestiečiams. Klube buvo biblioteka ir, sprendžiant iš pirmųjų klubo įstatų, joje kaupti tik Rusijos ir užsienio periodikos leidiniai. Ši bibliotekos komplektavimo kryptis išliko iki klubo likvidavimo 1915 m.³²⁰

XIX a. pab.–XX a. pr. viešasis gyvenimas buvo dažnai

³¹⁷ Об упорядочении чтения воспитанниками Виленского учительского института книг из библиотеки училища, LVIA, f. 567, ap. 12, b. 6350, l. 2–5.

³¹⁸ *Ustawy Wileńskiego dworzańskiego klubu. Ustawy Виленского дворянского клуба*, Вильно, 1856, c. 1.

³¹⁹ Отчётные документы Виленского Дворянского Клуба за 1913/14 г., LMAVB RS, f. 10–27, l. 4–5. Nagrinėjant metines klubo išlaidas matyti, kad išlaidos bibliotekai sekė po išlaidų vynui ir kitiems gėrimams (9963,64 rb.), atlyginimo tarnams (8365,43 rb.), išlaidų naujoms kortoms (4729,83 rb.) ir apšvietimui (4080,79 rb.).

³²⁰ N. Lietuvninkaitė, *Kauno senoji knyga: raiška ir plėtotė 1843–1918 metais*, p. 164.

institucionalizuojamas, tad savo klubus turėjo ne tik kilmingųjų socialinės klasės, tačiau ir darbininkija (pavyzdžiui, Vilniaus geležinkelininkai), karininkija (Vilniaus karininkų klubas) bei inteligentija, Vilniuje turėjusi savo klubą.

Nelegalios bibliotekos

Spaudos draudimo laikotarpiu Lietuvoje veikė slaptos kaimo, knygnešių bibliotekos. Iš jų 38 buvo susektos. Bibliotekų išsidėstymas atitiko nelegalios lietuvių spaudos plitimo intensyvumą³²¹. Tokioje Petkevičių bibliotekoje 1903 m. vasarą dirbo Marija Piaseckaitė-Šlapelienė, vėliau Vilniuje įsteigusi savo vardo knygyną. Ji prisimena, kad draugė Gabrielė Petkevičaitė-Bitė pakvietė ją vasaroti į savo šeimos dvarą Puziniškyje. Čia ji turėjusi dvi pagrindines užduotis: rytais visai šeimai pagaminti kefyro ir rūpintis „legalia“ daktaro Jono Petkevičiaus namų biblioteka bei slaptos, iš draudžiamos lietuviškos spaudos sudarytos bibliotekėlės reikalais. Ji prisimena, kad vadinamoji „pūšinėlio“ – nes buvo įkurta šalia namų esančiame pušyne – biblioteka iš tiesų funkcionavo kaip nuolatinių lankytojų turinti „tikra“ biblioteka:

Pas Petkevičaitę buvo didžiulė biblioteka. Tenai vasarodama ją tvarkiau. Knygas rūšiuodama dėjau į lentynas, surašinėjau į katalogą, lipdžiau ant knygų numerius. Buvo kita, slapta, biblioteka. Atokiau nuo namų, pušyne. Tenai buvo draudžiamų knygų bibliotekėlė. Petkevičaitė nuvedusi aprodė visas slėptuves su literatūra, korespondencija. Į skardines dėželes įdėta literatūra buvo įkišama į medžių skyles, dreves ir – nė žymės. Atvažiuoja kas, atveža ar išveža literatūrą – aš nuskrudusi atnešu kas reikia, jei reikia tik paskaityti – nuvedu³²².

Piaseckaitė-Šlapelienė prisimena, kad legalioje bibliotekoje buvo 1317 tomų, sudėliotų į tokius skyrius: matematika, mechanika, astronomija, psichologija, atlasai, filologija, lietuvių kalbos mokslo veikalai, užsienio kalbų filologijos skyrius, literatūros stilistikos, poetikos ir kritikos, visuotinės istorijos, Lietuvos istorijos, svetimų kalbų istorijos, lietuviškos raštijos istorijos, užsienio literatūros istorijos bei dailės istorijos. Deja, „pūšinėlio“ bibliotekos knygos

³²¹ V. Merkys, Lietuvių valstiečių bibliotekėlės XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*, red. V. Bulavas, A. Kancleris, V. Merkys, K. Sasnauskas, B. Staikūnienė, J. Tumelis, Vilnius, 1985, p. 82.

³²² *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*, parengė V. Žukas, Vilnius, 2006, p. 26.

nebuvo detaliai aprašytos ir suskaičiuotos³²³.

XIX a. pab.–XX a. pr. valstiečių bibliotekėlių tyrinėtojas Vytautas Merkys yra nuosekliai ir atidžiai apžvelgęs šias susektas įstaigas ir pradėtas teisinius procesus prieš jų savininkus. Iš istoriko tyrimo mums naudingiausi tie atvejai, kai nors kiek prabyla, o ne knygų išsigina bibliotekų savininkai. 1903 m. Vilkaviškio apskrityje Kybartų valsčiaus Slibinų kaime susekta knygnešio Silvestro Dargio biblioteka priklausė labai mėgusiam knygas skaityti žemės ūkio darbininkui Jonui Laurinaičiui (19 metų) ir jo kiek naujesniam broliui Juozui.

1895 m. Telšių apskrityje Sedos valsčiuje Dagių kaime valstiečio Adomo Silkausko ūkyje aptikta biblioteka priklausė ūkininko broliui Juozui, kuris sakėsi „knygas skaitęs po truputėlį“, ir jo sūnui Kaziui. Pastarasis buvo lankęs Sedos liaudies mokyklą ir prenumerodavo lenkišką spaudą. Tai viena iš kelių bibliotekų, kuri sekmadieniais būdavo atvira ir kaimynams, ateinantiems paskaityti knygų bei laikraščių.

Šiaulių apskrityje Viekšnių valsčiaus Pluogų kaime Barbaros Šiupaitės-Beržanskienės namuose aptikta 1870–1893 m. komplektuota biblioteka. Jos visas knygas savininkė buvo perskaičiusi ir atpasakojusi savo vaikams.

Nuo 1896 iki 1904 m. taip ir nesusekta biblioteka veikė Panevėžio apskrityje Smilgių miestelyje. Jai komplektuoti lėšų skyrė kunigas Dominykas Tuskėnas. Bibliotekoje dirbo špitolininkas Antanas Banaitis ir amatininkas Julius Šliogeris. Žinoma, kad sekmadieniais knygos iš miestelio bažnyčios varpinės buvo duodamos pasiskaityti patikimiems apylinkės žmonėms.

Gulbinų valsčiuje Krinčino kaimo valstiečio Antano Gaidelionio, valdančio 20 dešimtinių ūkį, namuose taip pat aptikta biblioteka. 28 m. vyras buvo lankęs Gulbinų liaudies mokyklą, vėliau dvejus metus dirbo Amerikoje, iš jos grįžęs atsiėmė iš patėvio žemę ir pradėjo savarankiškai ūkininkauti. A. Gaidelionis ne tik platino nelegalią lietuvišką spaudą, bet ir garsiai skaitė kitiems, vakarėliuose dainuodavo patriotines dainas, kalbėdavo apie Lietuvos savarankiškumo galimybes, miestelyje buvo išklįjavęs anticarinius atsišaukimus

³²³ Ten pat, p. 46.

„Broliai ir seserys!“.

V. Merkio teigimu, didžiausią nelegalią biblioteką imperatoriaus pareigūnai rado Jūžintų valsčiaus Dauliūnų kaimo mažažemio valstiečio Juozo Otono Sirvydžio namuose³²⁴. Pabrėžtina, kad Jūžintai buvo toli nuo pasienio, tad nelegali spauda šį regioną pasiekdavo nelengvai. Sirvydis dirbo valsčiaus valdybos raštininko padėjėju. Žinoma, kad jis labai mėgo skaityti, suprato ir skaitė rusiškai, lenkiškai, vokiškai ir angliškai. Dalį bibliotekos buvo paveldėjęs iš senelio Dominyko Sirvydžio, tačiau kurį laiką knygomis nebuvo rūpinamasi: „Senelis paliko nemaža lietuviškų, rusiškų ir lenkiškų knygų, bet to palikimo niekas negerbė: davinėjo svetimiems arba visokiems niekniekiams plėšė“³²⁵. Panašu, kad paveldėtoje bibliotekoje buvo visos iki 1880 m. legaliai Vilniuje ir Peterburge išleistos lietuviškos knygos. Sirvydis iš viso sukaupe 158 lietuviškų, lenkiškų, rusiškų ir vokiškų knygų biblioteką³²⁶. Jis turėjo ir po 1880 m. išleistų daugiausia religinio turinio knygų: *Djakan i jego czynności* (1886), *Ceremoniarz i jego czynności* (1890), *Subdjakon i jego czynności* (1887), *O medalu Sw. Benedinta* (1887), *Moyens de Soulager les Ames* (1891), *Nowena do Matki Boskiej* (1893), *Rozanczius giwasis* (1891), *Modlitwy do odmawiania w każdy piątek* (1892), katalogas *Societatis Jesu* (1892), *Gyvenimas szventuju* (1892), *Apszvieta* 1892 (Nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6), *Apszvieta* 1893 (Nr. 7–15). Be religinio turinio knygų, šioje bibliotekoje buvo iš vokiečių kalbos į lenkų kalbą išverstas trijų tomų romanas *Klaudyusze, powieść z czasów cesarstwa rzymskiego* (*Die Claudier. Roman aus der römischen Kaiserzeit*, 1881, lenk. 1882), kalendoriai *Facet wesely kalendarzyk* (1893, 1894), *Kalendarz Powszechny* ir *Rok Koscielny* (1890). Iš pasaulietinių turėta lenkiškų namų medicinos knygų *Leczenie domowe* (1892) ir *Co robie gdy za choryje* (1891), taip pat veterinarijos veikalas apie arklių sveikatą *Prizijaciel koni* (1895), lenkų kalbos elementorius *Elementarz Polski* (1893), kortavimo triukų knygą *Sztuki karciane* (1893),

³²⁴ V. Merkys, Lietuvių valstiečių bibliotekėlės XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, p. 86.

³²⁵ Juozas O. Širvydas (1875–1935). *Biografijos bruožai*, red. Vyt. Širvydas, Cleveland, 1941, p. 8.

³²⁶ Дело по обвинению крестьянина Южинтской волости Новоалексанровского уезда Иосифа Сырвидиса о продаже печатных изданий, запрещенных цензурой, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 321, l. 15–22.

naujausiai literatūrai skirta *Nowości Literackie* (1894), Mieczysława Brzezińskiego sudarytą *Pogadanki o niebie i ziemi*, (1896). Ši knyga buvo populiari, lietuviai ją tais pačiais metais išleido pavadinimu *Apie Žemės vidurius*. Panašaus turinio buvo ir Kazimierzo Promykos *Stopniowe opisanie świata* (1884). Bibliotekoje buvo lenkų istoriko ir archeologo (beje, tyrinėjusio ir Lietuvos praeitį) Zygmunto Glogerio sudarytas dainų rinkinys *Dumy i pieśni* (1893), lietuviški leidiniai *Grazi waiku knigele* (1896), *Praeities Wilniaus* (1893), *Uzdutinas* (1885), *Sapnu knygeles* (1893), *Žiponas bei žiponė* (1893), *Pajudinkime vyrai žemę* (1892), *Jurgis Milostauskis* (1892), *Nusidavimai* (Kaunas, 1893)³²⁷.

Berinkdamas knygas Sirvydis susipažino su vietiniais knygnešiais ir intelektualais (tarp jų buvo ir kupiškietė poetė Uršulė Tamošiūnaitė), vyko į pasienį, kur net dvi savaites Griežionėlių kaime svečiavosi pas Stanislovą Didžiulį. Pasak Sirvydžio, čia jis „pirmąsyk savo gyvenime pamatęs tokią gausybę lietuviškų knygų nuo seniausių laikų, taip pat knygų apie Lietuvą rusų, lenkų ir vokiečių kalbomis“³²⁸. Įdomu, kad perskaitęs vengrų rašytojo Moro Jokajaus apysaką *Pajudinkime, vyrai, žemę!*, ėmė leisti rankraštinių laikraštėlių *Triūsas mūzikėlio* (1894–1895 m. išėjo 14 jo numerių; 600 p.).

Dauguma Juozo Sirvydžio bibliotekos knygų yra religinės. Tardytojams jis mini 1895 m. *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgai* rašęs korespondenciją. Joje buvo kritikuojami laisvėjantys papročiai ir retoriškai klausama, ar „szetoniszkos bedievystės sėkla“ ir „Šliupinis mokslas“ jau pasėti taip plačiai³²⁹.

Darbininkų bibliotekos

Iš nelegalių Rusijos imperijos bibliotekų atskirai galima aptarti tas,

³²⁷ Ten pat, I. 39–41.

³²⁸ Juozas O. Sirvydas (1875–1935). *Biografijos bruožai*, p. 8, 24–25.

³²⁹ J. [O. Sirvydis], Južintai, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga*, 1895, kovo 15, Nr. 6, p. 48. Kita vertus, nors Sirvydis tardytojams prisipažino parašęs šią korespondenciją, vėlesni jo atsiminimai, kuriuose apie Šliūpą kalbama labai šviesiai, liudytų milžiniškus tapatybės pokyčius: „Daktaras Jonas Šliūpas yra vienas seniausių, ilgiausiai dirbančių ir vienas plačiausių vagą variusių mūsų kultūros istorijoje, todėl, norint apie jį atsiminimus parašyti, reikia pasiruošti keletu tomų darbui [...]. Šliūpas nebeprisiklauso sau, bet visuomenei“, J. O. Sirvydas, Žvilgsnis į dr. Jono Šliūpo gyvenimą Amerikoje. *Mano atsiminimai, Aušrininkas Jonas Šliūpas. Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai*, red. J. V. Girdvainis, Kaunas, 1934, p. 45.

kuriose dauguma tekstų buvo draudžiami dėl politinio turinio, o ne todėl, kad buvo spausdinami viena ar kita kalba. Šios bibliotekos ir jose kaupiama pirmiausia kairiajam politiniam spektrui skirtina literatūra žymėjo naują, politiškai motyvuotą skaitymo būdą. Nors kvietimą skaityti ir šviestis galima interpretuoti kaip politinį, kairiųjų aktyvistų veikloje kur kas ryškesnis politinis skaitinių turinys. Pavyzdžiui, paprastai XX a. pr. Bundo ar kitų kairiųjų organizacijų veikėjai po provinciją ar miestus keliavo, tikėdamiesi rasti arba suformuoti skaitančiųjų ratelius ir juose platinti kairiųjų idėjas. Bibliotekos, paprastai slaptos, šiuo atveju tampa vienu pagrindinių ideologijos įrankių, o mažesniuose miesteliuose jos sutapo su kairiosiomis organizacijomis. Vaclovas Biržiška, pristatydamas bibliotekų istoriją Lietuvoje, teigė, kad nelegalios darbininkų bibliotekos buvo pirmosios institucijos, kuriose darbininkai galėjo priartėti prie tekstų, tad visos darbininkų organizacijos, „negaudamos niekur sau tinkamų knygų, steigė visur, nors ir mažus, slaptus knygynėlius – ir nebuvo nei vienos organizacijos, kuri neturėtų savojo knygynėlio“³³⁰.

Šios bibliotekos, o kartu ir politinės kairiųjų įstaigos nebuvo oficialiai valdžios prižiūrimos ir reguliuojamos. Kartais toks šešėlinis jų statusas atsispindi ir išvadose apie legalias skaitymo institucijas. Pavyzdžiui, 1906 m. Vilniaus generalgubernatūros Tipografijos, litografijos, leidybos įstaigų ir knygynų inspektoriaus ataskaitose pastebima, kad žydu, t.y., daugiausiai skaitančios krašto tautos knygynuose „į akis krenta visiškas nebuvimas brošiūrų

³³⁰ V. Biržiška, *Apie knygas ir knygynėlius*, Voronežas, 1918, p. 21. XIX a. pab.–XX a. pr. viešojoje kalboje būta sumaišties tarp termino „knygnas“ ir „biblioteka“. Labai dažnai, ypač kalbant apie bibliotekų reikalingumą bei steigimą, jie vartoti kaip sinonimai. Jau tarpukariu Vaclovas Biržiška paaiškina, kuo skyrėsi ir kodėl buvo painiojami šie terminai: „Biblioteka [...] yra tai specialiai organizuota skaitytojams dirbti kultūros įstaiga, sistemingai tam tikru nustatytu planu papildoma knygomis, saugojama specialiai tam reikalui įtaisytą patalpą ir specialistų bibliotekininkų tvarkoma. Tačiau taip suprasta B. yra tik naujausių laikų (antros XIX a. pusės) padaras. Šiaip ir dabar, nekalbant apie senovę, žymi B. dalis nesutinka su kuriuo nors definicijos reikalavimu: daugumas dirba atsitiktinai gautose ar netinkamai įtaisytose patalpose. Daugely valstybių nesirūpina bibliotekininkų parengimu, ir jie lavinami tik praktiškai, dirbdami B. Dėl netinkamo rūpinimo lešomis daugelio B. negalima sistemingai komplektuoti, galiausiai yra B., kurios ne tik nesirūpina padėti skaitytojams, bet ir jų visiškai neįsileidžia. Toks netinkamas B. sutvarkymas kartais atsiliepia ir B. pavadinimuose: pvz. kurį laiką beprigijęs Lietuvoje B. pavadinimas *knygynu* (oficialus vad. centralinių knygynų vardas) atitinka tai B. raidos stadijai, kada knygos terūpėjo tikrai rinkti į vieną vietą, kad ir atsitiktinai, nesirūpinant, kam tie rinkiniai skiriami. Dabartinėse B. knygynas, arba magazinas, tėra tik organinė B. dalis, be kurios negali būti B., bet kuri toli gražu nesudaro B.“, V. Biržiška, *Bibliotekos*, Kaunas, 1935, p. 9–10. Išskirta autorius – J. P.

ir leidinių be cenzūros leidimo³³¹.

1899 m. lenkiškai išleistame Lietuvos socialdemokratų taktikos ir organizacijos leidinyje raštų platinimas įrašytas pirmuoju punktu. Įdomu ir tai, kad šiame leidinyje lokalizuoti tokios literatūros lietuviai skaitytojai: Lietuvoje ir Prūsijos Lietuvoje, taip pat Londone, Amerikos miestuose bei kituose kraštuose³³².

1903 m. buvo pristatomi Lietuvos socialdemokratų partijos konferencijos punktai. Viename iš jų, kalbant apie darbą sodžiuje, buvo akcentuojama, kaip reikėtų dirbti provincijoje ruošiant programą ir taktiką – reikia platinti kuo daugiau kairiosios pakraipos raštų ir sykiu rengti kaimo darbininkams aktualius tekstus. Pasak LSDP, būtent „raštai visuomet buvo geriausiu mūsų darbo įrankiu, nės spausdintas žodis užvis lengviau gali pasklysti po plačiausias darbininkų minias. Todėl mūsų Partijos sąnariai privalo rūpintis, idant mūsų organas „Darbininkų Balsas“ gyvai ir plačiai atsakytų ant tų klausimų“³³³.

1906 m. Lietuvos socialdemokratų partijos Suvalkų apskričių konferencijoje vienas svarbiausių klausimų buvo raštų platinimas: nutarta surinkti neišparduotą tiražą, jį koncentruoti vienoje vietoje, planuoti ateinančių metų prenumeratą ir partijos tekstų platinimą, rūpintis, kad būtų įtaisytas vienas ar keli „partijos knygelių sandėliai, o paskui kad būtų kuriami mažiukuose miesteliuose ir bažnytkaimiuose jų skyriai; jei bus galima, kalbėta buvo siuntinėti po sodžius tam tikrus knygų platintojus. Pripažinta buvo, kad labai naudinga yra kiekvienai partijos kuopai įsitaisyti knygynėlį pirmiausia savo kuopos narių reikalams, o paskui ir pašaliniais žmonėms“³³⁴. Šioje konferencijoje taip pat akcentuotas ir partijos veikimo principas. Ypač kreiptas dėmesys į dvaro darbininkus: „Skaityti kartu su jais partijos raštus, rodyti, koku būdu jie galėtų savo padėjimą pagerinti, aiškinti organizacijos ir programos klausimus. Kuopų knygynėliais pirmiausia turi būti leista naudoties dvarų

³³¹ С донесениями инспектора типографий, литографий и т.п. заведений, о произведенных им ревизиях заведений печати и книжных магазинов, LVIA, f. 378, ap. 114, b. 390, l. 11.

³³² *W kwestyi taktyki i organizacyi*, Styczeń, 1899, s. 1.

³³³ *Darbininkų balsas*, 1903, sausis–vasaris, Nr. 1, p. 9.

³³⁴ Suvalkų apskričio L. S. D. P. organizacijos konferencija, *Naujoji gadynė*, 1906, gruodžio 28 (1907 sausio 10), Nr. 32, p. 506.

darbininkams“³³⁵. Dar po poros metų LSDP Šiaulių konferencijoje pabrėžta literatūros stoka: „Ypač žymu stoka populiariškosios literatūros lietuvių kalboj“. Vienbalsiai nutarta, kad partijos bibliotekose būtų ne tik socialdemokratiinių, bet ir mokslinių tekstų, partijos nariams nedrausta lankytis ir kitose – nepriešingų pažiūrų – bibliotekose, „idant norintiems lengviau būtų gauti reikalingų knygų, vietinės organizacijos turi atidengti bibliotekas, surasti tam tikslui lėšų privalo vietinės organizacijos“³³⁶. Tokios nelegalios bibliotekos paprastai savo fondų nelaikydavo vienoje vietoje: knygos konspiraciniais tikslais buvo skolinamos patikimiems ratelio nariams, jomis dažnai keistasi.

Revoliuciniu laikotarpiu socialistinė spauda platinta ir gana atvirai. Antai katalikų laikraštyje stebėtasi, kad tokia spauda siunčiama „aklai“, dovanai ir net tikintis, kad *Darbininką* perskaitęs ūkininkas prisidės prie tolimesnės tokios spaudos platinimo:

Paskutiniu laiku kai-kuriems mūsų ūkininkams prisiunčiama uždengtuose konvertuose visai dovanai ir neprašant užsieninis social-demokratų laikraštis „Darbininkas“, spauzdinamas ant tam tikros ploniausios popieros su šiokiu atskiru pasiteisinimu: „Atsiprašome, kad naudojames Tamstos adresu, bet tokiu revoliucijos metu mes prispirti siųsti savo išleidimus visiems, kieno tik adresą iš kur nors galima gauti. Perskaičius prašom kitiems duoti skaityti, ypatingai darbininkams“³³⁷.

Kad tokia praktika, jau po revoliucijos tvirtino ir patys socialdemokratai, teigė, kad kairioji spauda buvo dalijama dovanai dar ir todėl, kad neturtingas darbininkas buvo nepratęs ne tik skaityti, bet ir mokėti pinigų už patį tekstą³³⁸.

Vienas iš Bundo narių, A. Litvakas, kalbėdamas apie darbininkų bibliotekas, teigė, kad „ne gana tik sukurti darbininkų klasės žydą skaitytoją, reikia prisiminti, kad šis skaitytojas turėtų ką skaityti: skaitytojai auga kartu su knygomis“³³⁹. Iš tiesų, atsižvelgdami į naują skaitytoją darbininką, kairiųjų pažiūrų aktyvistai rengė jam tekstus jo gimtąja kalba: pirmiausia lenkų, rusų,

³³⁵ Ten pat, p. 506.

³³⁶ Šiauliai, *Žarija*, 1908, vasario 26 (kovo 10), Nr. 9, p. 140.

³³⁷ Katalikas [aut. nenustatytas], Iš Plungės padangės, *Šaltinis*, 1906, liepos 11 (birželio 28), Nr. 15, p. 236.

³³⁸ Kurio darbo imties, *Žarija*, 1908, vasario 13, Nr. 7, p. 99.

³³⁹ A. Litvak, *Vos gyven: etjudn un zikhroynes*, Vilna, 1925, p. 155.

vėliau – reaguojant į naujus ekonominius migrantus – lietuvių ir jidiš³⁴⁰. *Lietuvos socialdemokratų žiniose* naujiena apie vienbalsį sprendimą spausdinti tekstus ir „žydų kalba“ pasirodė 1906 m.:

Per vieną iš paskutiniųjų Jungtinio C. K. posėdė tarp kito ko buvo kalbama apie partijos literatūrą žydų kalboje ir buvo pripažinta, kad būtinai reikalinga ji sutverti, kad būtų galima plačiau varyti darbą tarp Lietuvos žydų proletarijato. Tam tikslui buvo įkurtas tam tikras fondas žydų kalba knygelėms leisti, kurios, kiek galima, labiau atkreiptų atidžią į Lietuvos proletarijato reikalus. Buvo paduotas sumanymas įkurti tam tikrą bendrovę žydų knygoms leisti, – tas sumanymas buvo visų vienu balsu priimtas³⁴¹.

Darbininkų ir kitokių politinių bibliotekų slapta veikla, aišku, gana sunkiai leidžia atsekti, kiek tokių bibliotekų tiksliai būta. Bent jau apytiksliai į šį klausimą galima pabandyti atsakyti peržiūrint darbininkų laikraščių korespondentų tinklą. Antai *Naujosios gdynės* laikraštis 1906–1908 m. gaudavo 195, *Skardas* – 185, *Žarija* – 149 korespondencijas iš skirtingų Lietuvos vietovių. Emilijos Griškūnaitės tyrimai rodo, kad plačiausias korespondentų tinklas susiformavo Kauno gubernijoje (ypač Panevėžio, Šiaulių, Ukmergės apskrityse), Suvalkų gubernijoje (Vilkaviškio, Marijampolės ir Naujamiesčio apskrityse), o Vilniaus gubernija (be Vilniaus miesto) išskiriama kaip turėjusi mažiausią korespondentų tinklą³⁴². Paprastai šie laikraščiai savo puslapiuose pranešdavo, kur galima įsigyti jau išėjusių leidinių: *Skardo* redakcijoje, Vilniuje, Mostavaja g. 23–7 (dab. Tilt) gatvėje³⁴³, Skuodo L. K. Šėmos knygyne³⁴⁴. Daug didesnių galimybių įsigyti tokio pobūdžio laikraščių turėjo labiau industrializuotos Latvijos gyventojai ir svečiai: Rygos Birzgalio knygynas prekiavo *Žarija*³⁴⁵, Liepojos „Žvaigždės“ knygyne buvo galima įsigyti ne tik atskirų *Skardo*, bet ir *Topor*, *Kovos*, *Wiedza* numerių, taip pat gauti naujausios

³⁴⁰ A. Lietuvis ir N. N. [Alfonas Moravskis ir Jonas Vileišis], *Augis darbininkų judėjimo Lietuvoje*, Plymouth, 1900, p. 23–39.

³⁴¹ Žydų literatūra, *Lietuvos socialdemokratų partijos žinios*, 1906, Nr. 1, p. 8.

³⁴² E. Griškūnaitė, *Legali darbininkų spauda Lietuvoje 1906–1908 m.* („Naujoji gdynė“, „Skardas“, „Žarija“), *Iš lietuvių kultūros istorijos. Spauda ir spaustuvės*, red. J. Jurginis, A. Tyla, R. Strazdūnaitė, Vilnius, 1972, p. 131–131.

³⁴³ [Skelbimas], *Skardas*, 1907, vasario 8 d., Nr. 6, p. 1.

³⁴⁴ [Skelbimas], *Žarija*, 1907, gruodžio 20, Nr. 25, p. 392.

³⁴⁵ [Skelbimas], *Žarija*, 1907, rugsėjo 13, Nr. 11, p. 168.

lietuviškos, lenkiškos, latviškos ir rusiškos literatūros³⁴⁶.

Aktyviausiai revoliucijos metais veikusi kairioji spauda buvo spausdinama gana įspūdingais tiražais (*Naujoji gadynė* leista iki 5 000 egz., *Skardas* – 3 500 egz.). Komentuodamas šiuos skaičius, vienas žymiausių tarpukario bibliografų Mykolas Biržiška, teigė, kad tokios spaudos pardavimai ir prenumeratos leidžia spręsti apie gyventojų lūkesčius ir skaitymo įtaigą: „Juk ne vien vadinamieji partijos žmonės ją skaitė, bet ir šiaip žmonės, kurie ieškojo ir rado joje protesto, revoliucijos dvasią. Kur daugiau jos skaitė, ten, matyt, ir smarkesnė nuotaika buvo“³⁴⁷.

Nenuostabu, kad šiuo revoliucingu laikotarpiu neskaitančios ir konservatyvios publikos akyse skaitantys laikraščius kartais buvo menkinamai pavadinami „socialistais“. Tai matydamas, Panevėžio apskrities Vaškų kaimo klebonas nusprendė savo parapijiečiams dalyti Petro Avižonio knygutės *Socialistai ir masonai*³⁴⁸.

Robinzonas Kruzas – pavyzdys skaitytojams

Nesant pakankamai šaltinių, kurie galėtų padėti susidaryti pilnesnį vaizdą apie tai, kokios knygos buvo išduodamos Lietuvos bibliotekose ir skaityklose, rekonstruoti XIX a. pab.–XX a. pr. skaitytojų pomėgius įmanoma tik iš dalies. Knygotyrininkė Vanda Stonienė teigia, kad iki Pirmo pasaulinio karo lietuviškų knygų repertuare dominavo pasaulietinė lektūra (75–80 proc.) ir dauguma leidinių buvo nedidelės, vieno–dvių spaudos lankų knygutės. Ji priduria, kad knygų apimčiai ir poligrafijos kokybei įtaką darė orientacija į menko išsilavinimo bei mažų pajamų skaitytojus. Pasak tyrinėtojos, mokslo populiarinimo knygoje vyravo su ūkio tobulinimu susijusios temos (apie ligas, žemdirbystę, gyvulių auginimą), o grožinės literatūros sferą užėmė to meto populiariausi lietuvių rašytojai – Žemaitė, Jonas Biliūnas, Antanas Vienuolis, Antanas Baranauskas, Juozas Tumas-Vaižgantas, Maironis, Šatrijos Ragana ir

³⁴⁶ [Skelbimas], *Skardas*, 1907, gegužės 2 d., Nr. 18, p. 280.

³⁴⁷ M. Biržiška, 1906 m. „Naujosios Gadynės“ prasiplatinimas, M. Biržiška, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, II knyga*, Kaunas, 1938, p. 292.

³⁴⁸ Iš Vaškų, Panevėžio aps., *Lietuva*, 1906, gegužės 18. Nr. 20, p. 1.

kiti. Rekomenduojamos skaityti literatūros sąrašuose šie lietuvių XX a. pr. klasikai buvo iškeliami į pirmą vietą, tad daugiausia jais domėtasi ir mažose parapijų ar draugijų lietuviškose bibliotekose.

Kita vertus, netrūko skundų, kad išleistos knygos yra sunkiai pasiekiamos ne tik pavieniam skaitytojui, tačiau ir komplektuojant bibliotekų rinkinius. Antai 1905 metais *Vilniaus žinių* korespondentas ir bibliotekos entuziastas teigia, kad jo komplektuotai – matyt parapijos – bibliotekai vargais negalais surinkęs tik 120 knygų: „neseniai teko man rinkti knygas naujai steigiamai bibliotekai. Su dideliu vargu surašiau apie 180 maždaug tinkančių skaitymui knygų, o kaip reikėjo parinktas pagal įvairius katalogus knygas supirkti, tai suradau jų vos 120 – kitų tuo tarpu nebuvo knygų parduotyklėse, kitos pasirodė da neperėjusios per cenzūrą. Pastebėjau, kad svetimoms literatūroms da labai mažai tėsame pasinaudoję. Didei gailėstavau, neradęs kataloguose daugelio puikių apysakų, apie kurias žinau, kad seniai jau yra pasirodžiusios užsieniniuose laikraščiuose. Kodėl neužsiimame perspausdinimu seniai jau išėjusių užsieniniuose laikraščiuose veikalėlių?“³⁴⁹.

Iš pasaulietinių knygų savo populiarumu dar nuo Lauryno Ivinskio laikų išsiskyrė kalendoriai. Čia viename leidinyje derėjo ir žemės ūkiui naudinga informacija, ir įvairių religinių bei imperinių valdžios švenčių minėjimas, ir grožiniai kūriniai, ir politinės naujienos. Kaip ir Ivinskio laikais, taip ir XIX ir XX amžių sandūroje, kalendoriai buvo populiarius ir leidėjų bei knygų pardavėjų mėgstamas leidinys. Aptariamu laikotarpiu, ypač atgavus spaudą, skaitytojai kalendorių galėjo rinktis ir pagal savo politines ar visuomenines pažiūras. Suskaičiuota, kad 1904–1917 metais Lietuvoje išleista apie 40, Latvijoje – 17, Rusijoje – 10 pavadinimų lietuviškų kalendorių. Šių leidinių tiražai taip pat viršijo visus poligrafijos rekordus Lietuvoje, mat jų vidurkis siekė 10–15 tūkst. egzempliorių. Populiariausias buvo Lietuvių katalikų blaivybės draugijos 1910–1915 m. Saliamono Banaičio spaustuvėje leistas kalendorius *Dieve padėk!* (1910

³⁴⁹ Pr. Mš. [Pranas Mašiotas], Apie šį, apie tą (Knygų skaitymui truksta), *Vilniaus žinios*, 1905, gegužės 27 (birželio 9), Nr. 130, p. 1.

m. 2 laidos 30 tūkst. egz, o 1913 m. net 75 tūkst. egz. tiražu)³⁵⁰. Dėl įtraukiamų tekstų įvairovės kalendoriai gali būti laikomi laisvalaikio lektūra. Visgi šių „medskaitlių“ pagrindinis tikslas buvo instrumentinis – padėti geriau organizuoti darbo ir kasdienybės ritmus, tad nuodugniau su laisvalaikiu susijusių jų funkcijų neaptarsime. Anuometiniame viešajame bei privačiame diskurse didesnę reikšmę skaitymui laisvalaikiui turėjo knygos bei laikraščiai.

Apibendrinama statistinę informaciją apie svarbiausius XX a. pr. Lietuvos leidėjus ir jų leidinių apimtis, Stonienė išskiria penkias leidėjų grupes: 1) visuomeninės draugijos, 2) leidybinės grupės ir bendrovės, 3) pavieniai leidėjai, 4) periodinių leidinių redakcijos ir 5) knygynai. Pirmai grupei priskiriamos Lietuvių mokslo draugija nuo 1907 m. leidusi tęstinį mokslinį leidinį *Lietuvių tauta*; Lietuvių dailės draugija, 1912 m. išleidusi Antano Jaroševičiaus *Lietuvos kryžius*; 1906–1915 m. Seinuose leidyba užsiėmė katalikiška labdaros draugija „Žiburys“, kurios žinomiausias leidinys buvo minėtas *Žiburio* kalendorius. Populiariausi buvo šv. Kazimiero draugija (nuo 178 narių 1906 m. iki 10 tūkst. narių 1914 m.), kuri be mėnesinio žurnalo *Draugija* išleido 250 leidinių (trečdalį religinės tematikos, 40 grožinės literatūros knygų, 30 vadovėlių, 30 mokslo ir mokslo populiarinimo leidinių). Antrai grupei priklauso Seinų kunigų seminarijos profesūros įsteigta bendrovė „Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir bendrovė“, leidusi žurnalą *Šaltinis*, įsteigusi tokio pat pavadinimo knygyną. Bendrovė taip pat išleido apie 250 lietuviškų knygų, tarp kurių buvo trys populiarios pasaulietinės serijos: „Žmonių knygynas“, „Vaikų knygynėlis“ ir „Pirmeivių žiedai“. Šios bendrovės repertuarą sudarė 25 proc. religinės tematikos knygų, 33 proc. grožinė literatūra, 17 proc. pedagoginiai ir medicinos leidiniai, 15 proc. – žemės ūkio srities, 10 proc. – politikos veikalai.³⁵¹ Viena stambiausių leidybinių bendrovių buvo 1907 m.

³⁵⁰ V. Stonienė, *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo, 1864–1900*, Vilnius, 2006, p. 39–40. Palyginimui Stonienė pateikia kitų lietuviškų leidinių įprastus tiražus: mokomųjų leidinių tiražo vidurkis siekė 10 000 egz., mokslo populiarinimo – apie 5000 egz. Populiari „Žmonių knygyno“ serija turėjo 1000 egz. tiražą. Paprastai grožinės literatūros tiražai svyravo tarp 2000 ir 5000 egzempliorių. Mažiausiu – 500 egzempliorių tiražu – paprastai buvo leidžiami mokslo leidinėliai.

³⁵¹ Ten pat, p. 36.

Antano Smetonos, Juozo Tumo-Vaižganto, Vlodo Mirono ir Konstantino Olšausko įsteigta „Pasitikėjimo bendrovė“ (arba „Vilties bendrovė“), kuri leido laikraštį *Viltis* ir iki 1915 metų išspausdino dar 18 daugiausiai praktinio pobūdžio knygelių, kurios platintos kaip laikraščio priedai. Nuo 1904 m. Petro Vileišio įsteigtoje *Vilniaus žinių* spaustuvėje, šalia šio laikraščio atspausdinta 160 leidinių, kurių daugumą sudarė mokslo populiarinimo, kitą dalį – lietuvių autorių grožinės literatūros darbai³⁵².

Be čia minimų svarbiausių ir autoritetą turėjusių leidėjų XX a. pr. klestėjo ir prekyba knygomis, kurios taikytos į „neišlavintą“ skaitytojo skonį. Siūlytos įvairios sapnų aiškinimo knygelės ir kitokie „moksliniai“ veikalai, prieš kurių skaitymą vienodai protestavo tarpusavyje dažnai nesutariančios (social)demokratinių ir labiau tradicionalistinių pažiūrų grupės. Kokias knygos buvo renkamosi skaityti XX a. pr. pradžioje ir kaip šiuos leidinius vertino „rimtoji“ publika iškalbingai atskleidžia vienas iš tokios kritikos pavyzdžių:

musų spaustuvės išspauzdina kasmet ne vieną tukstantį yvairių lietuviškų knygelių, kurių tarpe atsiranda visokio turinio ir pakraipos spauzdinių. Vienos jų yra dvasiško turinio, kitas – moksliškos, kitos – istoriškos, kitos tik linksmam pasiskaitymui, o kitos, pagalias, talpina savyje visokius plepalus ir kvailystes. Prie šių paskutiniųjų galima priskaityti bedieviškąsias knygas ir visokių burtų knygeles. [...] Lietuvos žmonių tamsumui pataikaudami ir jų negerus reikalavimus užganėdindami, musų leidėjai-gešftmacheriai prispauzdino daug visokių, kvailinančių, musų žmonės, burtų ir sapnų knygelių. Paimkime Rygos ponų Jakavičiaus ir Maciejausko, knygynų katalogus, tai atrasime apgarsinitas tokias knygpalaiikes: „Kobolas, talpinantis savyje visokius užminimus“, „Laima ir plantos“, „Saliamonas arba įspėjimai ateities kiekvieno žmogaus su planetomis“, „Sapnų knygelė su šimtmetiniu kalendoriu“, „Burtų kartos, su pagelba kurių viską galima įspėti“, „Naulas pilnas orakulas arba knyga burtų, monų ir visokių paslapčių ir delnažinyste“. Visos tos knygelės, tiesa, nebrangios, bet paskutinėji turi savyje 314 pusl. Ir prekiuoja visą puspenkto rublio. Tur but, musų inteligentų apšvietimui yra ji paskirta! [...] Aprašysiu plačiau p. Jakavyčiaus „Naują sapnų knygelę aiškiai išguldančią kiekvieną sapną. Išdėjimus kartų ir ispėjimus laimės visokiais budais“³⁵³.

³⁵² Ten pat, p. 36.

³⁵³ Augštaitis [autorius nenustatytas], Šviesos platintojai, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, vasario 3 (26), Nr. 7, p. 51–52.

Stasys Matulaitis 1903 metų religinio ir visuomeninio gyvenimo satyroje *Pragaro gelmės* kreipdamasis į skaitytoją ironizuoja, kad „rimtų veikalų“ lietuviai neskaito ir mėgsta visiškai kitokią literatūrą, kurią grubiai susikirsto į 1) siaubo ir detektyvų žanro apsakymus, 2) pasakas, 3) sapnininkus ir delnininkus, 4) šventųjų gyvenimo apsakymus, ypač mėgstamus moterų. Matulaičio kūrinyje, kurio kompozicija kurta pagal *Dievišką komediją*, skaitytoją įsivaizduoja šitaip:

tu mėgsti arba baisias istorijas, kuriose aprašyta, kaip pikti žmogžudžiai su raudonomis akimis, su nosimis išpurpusiomis, tarsi senas ridikas, su veidais į kipšą panašiais, užmuša žmones, lieja kraują kaip vandenį ir apskritai daro visokias baisybes. Tu skaitai tokias pasakas, tavo plaukai ant galvos atsistoja, ant širdies šiurkštu pasidaro, betgi skaitymas tau patinka. [...] Arba tu mėgsti pasakas apie užkeiktas karalienes ir kitus keistus išmislus. Tu jauti, kad nuo tokių skaitymų tavo galvoje tamsiaus pasidaro, o visgi tu sakai, kad toki skaitymai tau patinka. Tu neniekini teipogi ir sapnų knygelių, iš kurių tu patiri, kad tulas baltaimargas vabalėlis daug geriaus yra sapnuoti, negu iš tikro už apikaklės turėti. Tau patinka teip-pat ir šventųjų gyvenimai [...] Tu patsai, nes esi vyras, tik perskaitai tuos dievolaimingus raštus, apsilaižai iš skanumo, tarytum katinas lašinių kąsnį prarijęs, atsidusti iš tikros širdies ir ramiai sav užmiršti tas mielas pasakėles. Užtai tavo pačiai, seseriai ar dukteriai (žinai—moteris) tie skaitymai apie šventuosius teip giliai supuola į širdį, galvoje teip viskas susimaišo³⁵⁴.

Garsaus Vilniaus mediko Jakūbo Vygodskio dukra Aleksandra Bruštein populiariame autobiografiniame romane apie savo vaikystę Vilniuje *Kelias eina tolyn* (1956) metais ne be ironijos pateikia labai panašų skaitytojos, savo kolegės Vilniaus gimnazistės, portretą: „Ak, ką aš dabar skaitau, kokią knygą! „Pavlas Černokrylas, arba Žmonos žudikas iš pavydo“... Neskaitėte? Arba dar aš turiu: „Baltramiejaus nakties paslaptis“! Kiekviename puslapyje kas nors ką nors nužudo...“³⁵⁵

Kaip atsvara įvairioms sapnų aiškinimo knygelėms, instrukcijoms ateičiai nuspėti, delnininkams ir kitokiems „moksliniams“ veikalams, išsiskiria lietuvių inteligentų pastangos masiniam skaitytojui pasiūlyti „naudingą“, o sykiu ir „nenuobodžią“ literatūrą. Tokia beletristika buvo vertinama, kaip rašyta 1907 m.

³⁵⁴ S. Matulaitis, *Pragaro gelmės*, Tilžė, 1903, p. 1–2.

³⁵⁵ A. Bruštein, *Pavasaris*, vert. A. Kiela, Vilnius, 1962, p. 122.

Lavinimosi knygynėlio kataloge, ji „lavina žmogaus protą ir tobulina jausmus. Beletristika lengvoji formoje išrodo geras ir blogas žmonių ir gyvenimo puses ir tuomi veiksliai paaiškina painius gyvenimo ir visuomenės klausimus“³⁵⁶. Turint galvoje ribotas finansines ir fizines pajėgas, vienu tokių, Lietuvos inteligentijos manymu, itin „geros beletristikos“ pavyzdžių buvo laikomi Danieliaus Defoe *Robinzono Kruzo* vertimai. Šį tekstą pirmą kartą lietuvių skaitytojui dar 1846 metais ketino pristatyti Simonas Daukantas. Kaip ir dauguma Daukanto tekstų, šis vertimas (pagal dvyliktąjį, 1816 metais Braunschweige išleistą Joachimo Heinricho Campe's *Robinson der Jüngere*³⁵⁷), pavadinimu *Rubīnatio Peluzės Giwenīmas išzgōlditas išz Teutonū kalbos i Žāmajtiū*, jam gyvam esant neišleistas³⁵⁸. Tais pačiais metais Defoe veikalą iš sutrumpintos prancūziškos adaptacijos vertimo į lenkų kalbą išvertė, bet taip pat nepublikavo ir Laurynas Ivinskis³⁵⁹.

Į rusų kalbą *Robinzoną Kruzą* dar 1762–1764 metais iš prancūzų išvertė Jakovas Trusovas (antras vertimo *Anglo Robinzono Kruzo gyvenimas ir nuotyčiai* leidimas pasirodė 1775, III – 1787, IV – 1811). Dar viena gerokai sutrumpinta Robinzono Kruzo versija, *Atsiskyres Robinzonas*, pasirodė 1789 metais Epafrodito Aninkovo iniciatyva. Kadangi knyga susilaukė pasisekimo, ir toliau buvo leidžiamos adaptacijos, vienoje jų (Sergėjaus Glinkos variante) vietoj brito Kruzo vaizduojami seno ruso, Aleksandro Selkircho nuotyčiai Žuane-Fernandezė saloje (1822 m.). Piotras Korsakovas iš originalo knygą išverčia 1842–1844 metais. 1862 metais savo Robinzono Kruzo adaptaciją Rusijos skaitytojams pristatė ir Levas Tolstojus (*Робинзон. Рассказ для детей. Обработка под редакцией Л. Н. Толстого*). Iki Pirmo pasaulinio karo pasirodė dar bent 5 skirtingi robinzonados leidiniai rusų kalba, dalis jų,

³⁵⁶ *Lavinimosi knygynėlis: pirmėiviškų knygų lavinimuisi tinkamųjų sąrašas*, sutaisė S. Matulaitis, Vilnius, 1907, p. 20.

³⁵⁷ A. Tamošiūnaitė, Simono Daukanto Rubinaitis Peliūzė: vertimas ir adaptavimas, *Archivum Lithuanicum*, 2007, t. 9, p. 250.

³⁵⁸ Plačiau apie Daukanto vertimą žr. A. Tamošiūnaitė, Simono Daukanto Rubinaitis Peliūzė: vertimas ir adaptavimas, p. 249–274; V. Merkys, Simono Daukanto literatūriniai vertimai, *Simonas Daukantas. Vertimai ir sekimai*, parengė B. Vanagienė, sud. V. Merkys, Vilnius, 1984, p. 5–20.

³⁵⁹ R. Mikšytė, Lauryno Ivinskio literatūrinis palikimas, L. Ivinskis, *Rašiai*, sud. R. Mikšytė, Vilnius, 1995, p. 9–10.

pavyzdžiui, 1866 metų Ivano Belovo vertimas buvo papildytas ir gausiomis iliustracijomis³⁶⁰. XIX a. pab. Lietuvos skaitytojams žydams robinzonada taip pat galėjo būti lengvai pasiekiama, nes nuo 1784 iki 1900 metų pasirodė bent septyni vertimai į hebrajų ir jidiš kalbas, pagal jau minėto Joachimo Heinricho Campe versiją *Jaunasis Robinzonas*³⁶¹. Dar 1937 metais žydų tyrinėtojai atkreipė dėmesį į populiarius, ypač tarp maskilų, Robinzono Kruzo leidimus jidiš kalba, kuriuose stengtasi suderinti skaitymo malonumą, mokymą ir pedagogiką bei pramogą³⁶². XIX a. lenkų kalba pasirodė bent 16 skirtingų robinzonados kūrinių, kurių vienas, vėliau dar minėsimas, išleistas 1834 m. Zawadskių spaustuvėje Vilniuje³⁶³.

Į lietuvių kalbą *Robinzonas Kruzas* buvo iš naujo verčiamas XIX a. pabaigoje. Jis leistas keturis kartus: 1883 metais Klaipėdoje išėjo kunigo Antano Radzinskio-Radziūno vertimas *Jaunasis Robinzonas. Pasiskaitymo knygelė arba Jauniesiems taip seniesiems ant pasimokymo ir pastiprinimo savo tikėjimo į trivienatįjį dievą kurs jopi sđžiausianti savo bėdoj niedados ne prastoja*. Po gero dešimtmečio, 1894 metais Čikagoje pasirodė Antano Olšausko vertimas *Robinzonas Kruzius arba pasekmės nepaklusnumo. Morališka apysaka, kuris pirmiausia dalimis publikuotas laikraštyje Lietuva*³⁶⁴. Šis leidimas antrą kartą perleistas 1903 metais. 1906 metais Kaune išėjo Pranciškaus Žadeikio verstas *Robinzono Kruzes gyvenimas* ir galiausiai – Jaronimo Ralio ir Jurgio Šlapelio vertimas *Robinzono gyvenimas ir jo nelaimės*, peržiūrėtas Jono Jablonskio 1907 metais pasirodė Vilniuje. Paminėtina, kad nė vienas iš jų nebuvo verstas remiantis originalu ar iš originalo kalbos: Daukanto, Olšausko ar net Žadeikio atvejais buvo laisvai versta iš populiarių *Robinzono Kruzo* vietiniam Lenkijos ar

³⁶⁰ L. A. Novoseltseva, Pages of English Literature: Still Read or Forgotten (from the history of culture and literature contacts of Russia and Britain), *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*, 2014, Вып. 1(25), с. 60–66.

³⁶¹ R. Wolpe, Judaizing Robinson Crusoe: maskilic translations of Robinson Crusoe, *Jewish Culture and History*, 2012, vol. 13, no. 1, p. 42–67.

³⁶² M. Taykhman, Tsu der yidisher oysgabe fun *robinzon kruzo*, *Literarische bleter* 40, 1937, spalio 1, s. 699.

³⁶³ Plg. Jogailaičių universiteto Lenkų bibliografijos tyrimo centro indeksą:

http://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/?offset=79830&limit=30&sort=nazwisko_imie&order=-1 [žiūrėta 2017 05 02].

³⁶⁴ Žr. *Lietuva*, 1894, Nr. 7–11, 13–14, 21–28.

Vokietijos skaitytojui skirtų adaptacijų.

Daukantas, minėjome, savo *Rubinaičio Peliūžės gyvenimą* laisvai vertė iš vokiško Robinzono Kruzo varianto, Joachimo Heinrich Campe dvyliktojo *Jaunasis Robinzonas* leidimo (*Robinson der Jüngere*, 1816). Tai buvo itin populiaru adaptacija, per visą XIX amžių Vokietijoje išleista per 700 kartų, nors pats Defoe romaną išleista tik 10 kartų. Šio varianto populiarumas aiškinamas didaktiniu veikalų pobūdžiu, gana specifines originalo temas, ypač Defoe pamąstymus apie politiką ir religiją, paverčiant suprantamomis ir artimomis vietiniam skaitytojui. Kalbant apie lietuvių skaitytoją, šio darbo ėmusiesiems vertėjams artima galėjo pasirodyti Robinzono Kruzo įgyvendinama Johno Locke'o mintis, jog žemė priklauso tiems, kas ją dirba ir prie jos prisiriša³⁶⁵.

Lietuviškųjų Robinzonų kūrėjai nemažą reikšmę teikė lietuvių kalbai bei (Daukanto, Ivinskio, Ralio, Šlapelio ir Jablonskio atveju) filologiniams ieškojimams. Tai atskleidžia ir šių veikalų recepcija. Antai Juozapas Laukaitis vilnietiško *Robinzono Kruzo* recenzijoje atkreipė dėmesį, kad ankstesni leidimai „dėlei kalbos šiurkštumo labai menkos vertės“³⁶⁶, o pastarojo vertimo kalba tokia įspūdingai gera, kad kiekvienas norintis gerai išmokti lietuvių kalbą turį šį veikalą perskaityti bent porą kartų ir būtent šis leidimas bent laikinai gali atstoti tuomet dar neišleistą Jono Jablonskio lietuvių kalbos gramatiką ir kitus lietuvių kalbos vadovėlius. Be to, pasak Laukaičio, „pragarsėjęs visame pasaulyje „Robinzono Gyvenimas“ tai maloniausias ir sveikiausias penas mokinančiais jaunuomenėi: ne tiklavina jos protą, bet taipgi dorina širdį ir išdirba būdą. Todėl viso svieto mokyklos, ypač Vokietijoje, teikite teikia savo auklėtiniams skaityti šį veikalą, kuriuo kiekvienas, ir jaunas ir senas, negali atsigėrėti. Nėra beveik apšviesto žmogaus, kuris neatsimintų tų smagių valandų, kada jaunumėj skaitydavo „Robinzono Gyvenimą“ [...] Man regis, kad nė vienas lietuvis nesigailės išleidęs 80 kap. šio veikalą nusipirkimui: turės ko gero pasiskaityti ne

³⁶⁵ J. Richetti, *The Life of Daniel Defoe*, p. 193.

³⁶⁶ Kun. J. Laukaitis [Juozapas Laukaitis], *Robinzono Gyvenimas ir Jo Nelaimės*, iš lenkų kalbos vertė J. Ralys ir J. Šlapelis. Juzapo Zavadskio lėšomis ir jo spaustuvėje Vilniuje. 1907, pusl. 330, [Recenzija], *Šaltinis*, 1907, birželio 11 (gegužės 29), Nr. 24, p. 383.

tiktai savo vaikams, bet ir visai šeimynai, ypač ilgais žiemos vakarais³⁶⁷.

Juozas Tumas-Vaižgantas, vėliau ir pats parašęs *Žemaitijos Robinzoną*, 1907 metais *Vilniaus žiniuose* taip pat gyrė vertėjų darbą ir neabejojo, kad šio Vakarų kultūros raštijos paminklo vertimas užims vieną pirmųjų vietų Lietuvos verstinėje literatūroje. Gana taikliai Vaižgantas įvardija ir priežastis, kodėl šį kūrinį turi skaityti lietuvių jaunuomenė: „Robinzono knygelė – tai ne paprasta kokia apysaka, bet vaizdus parodymas, kaip žmogus savo spėkomis užtikrina vis geresnį sau būvį. Iš pradžių grumias su žvėrimis ir gamta, paskui tiekiasi gyvenimą urve, apsaugo nuo žvėrių užpuolikų, išmoksta ugnį susikurti, lavinasi dailidžiavime, prasimano kalendorių, ginklus, apdarus, padargus, ima lauką dirbti, gyvulius veisti. Paskui geresnį butą įsitaiso ir parankesnius rakandus. Vėliau susituokia į krūvą su kitais dėl pasekmingesnio darbo ir tt. Žodžiu sakant, tai visa žmogaus kultūros istorija. / Bevelytume, kad kiekvienuose lietuvių namuose jaunuomenė turėtų savo knygų rinkinėlį ir „Robinzoną“ šį paskutinį leidimą“³⁶⁸.

Vaižgantas šia citata užčiuopia ne tik Defoe Robinzono Kruzo svarbiausias savybes, tačiau šio romano naratyvą pristato per žmogaus kultūros istorijos prizmę. Šioje istorijoje jis išvelgia nuolatinį žmogaus tobulėjimą ir nemato priežasčių, kodėl sėkmingų darbo vaisių negalėjo skabyti ir lietuvių skaitytojai. Juolab, jog vienus svarbiausių darbų lietuviai jau yra atlikę (rakandai jau turimi, laukai dirbami, gyvuliai veisiami, egzistuoja net platesnės bendrijos pamatai), tereikia tik ryžtingiau įžengti į paskutinę šios istorijos pakopą – imtis intelektualinio darbo, žinoma, neapsiribojant tik recenzuojamu vertimu, o apskritai pamilstant tekstą.

Palankios recenzijos veikiausiai prisidėjo prie to, kad Ralio ir Šlapelio *Robinzono Kruzo* vertimą, pasirodžiusį 3 tūkst. egzempliorių tiražu, skaitytojai mėgo – tai liudija šio leidimo pirmuosiuose puslapiuose ranka įrašytas, tikriausiai, Marijos Šlapelienės, pastebėjimas, kad Vilniaus Šlapelių knygyne-

³⁶⁷ Ten pat, p. 383.

³⁶⁸ K. J. T. [Tumas Vaižgantas], Bibliografija. „Robinzono gyvenimas ir jo nelaimės“, *Vilniaus žinios*, 1907, balandžio 4 (17), Nr. 76, p. 3.

bibliotekoje tai buvusi labai populiari knyga³⁶⁹. Netiesiogiai šios knygos galima populiarumą prognozavo ir leidėjai – vilnietis Juozapas Zawadskis – paprastai lietuvių kalba leidęs tik finansinę grąžą garantuojančius leidinius kaip vadovėliai ir kalendoriai.

Lietuviškuose *Robinzono Kruzo* vertimuose, kaip ir originale, netrūko didaktinių pamokymų apie knygų bei skaitymo naudą. Olšausko vertime Robinzono knygų ilgesys aprašomas taip: „atsiminė jis kaip nekartą prispirtas mokintis nenorėjo klausyt, knygą mesdavo in kertę, o pats mislyjo kaip šposus krėst. O kiek dabar butų davęs už tai kad galėtų gauti kokę nors knygą, kaip geidė ką nors išsimokint nežiūrint ant to ką niekas to nebutų matęs“³⁷⁰. Defoe originale Robinzonas Kruzas negyvenamoje saloje iš skęstančio laivo išgelbsti daugybę vėliau pravertusių įrankių, maisto atsargų, taip pat kelis „mažiau vertingus daiktus“, pavyzdžiui, plunksnakočius, rašalą, popierių bei mažą kolekciją knygų. Minėtuose lietuviškuose leidimuose ši vieta neišversta, tačiau Robinzonas saloje turi kelias neįvardintas portugališkas knygas, kelias „popiežiškas maldaknyges“ bei tris „labai geras biblijas“. Defoe Robinzonas Kruzas skaityti savo malonumui pradeda saloje įsigyvenęs ir materialiai apsirūpinęs. Kadangi to meto britų džentelmeno supratimu, anglų kalba buvo vienintelė reikalinga, nenuostabu, kad portugališkos knygos minimos tik kartą, o po trisdešimties metų paliekant salą į daiktų apskaitą išvis neįtraukiamos. Paminėta knyga – Biblija, kuri skaitoma nuolat ir kuria aiškinami dauguma Robinzono poelgių, kančių, pastangų ir veiksmų. Saloje pasirodžius Penktadieniui, Biblija tampa ir „laukinė“ kanibalą civilizuojančiu tekstu, ir bendruomenę kuriančiu instrumentu. Iš tiesų laukinėje saloje gyvenimas ir kultūra (Vaižganto žodžiais, „kultūros istorija“) yra kuriami iš naujo surenkant iš sudužusio laivo išgelbėtas buvusios visuomenės liekanas: sėklas, ginklus ir Dievo žodį, pastarąjį paverčiant viso gyvenimo ašimi.

XIX a. lietuviškų Defoe leidimų bruožas – didaktiškai jungti religines

³⁶⁹ Vilniaus universiteto bibliotekos egzempliorius.

³⁷⁰ *Robinsonas Kruzius, arba, Pasekmės nepaklusnumo*, [Daniel Defoe], 2-a pertaisyta laida, Čikaga, 1903, p. 26–27.

nuostatas su Apšvietos amžiaus filosofija. Ivinskis rankraščio įžangoje rašo, kad *Robinsoną Kruzą* pasirinkęs dėl Jean-Jacques Rousseau, kuris ir pats sekdamas Defoe kūriniumi sukūręs *Emilį*. Rousseau Prancūzijoje lėmė, kad Paryžiaus pradžios mokslų draugija pagal jo rekomendacijas sukūrė *Robinzono Kruzo* adaptaciją jaunimui. Šią versiją, dar 1834 m. išleistą Vilniuje pavadinimu *Robinzonas saloje*, kurioje *Robinzonas* nepažįsta nei dykinėjimo, nei nuobodulio, yra nepaprastai veiklus, amžinai užsiėmęs ir pats vienas įveikia sunkumus, iš lenkų kalbos būtent ir išvertė Ivinskis³⁷¹.

Kad vertimas būtų suprantamesnis skaitytojui, Ivinskis sudarė ir arti 200 žodžių turintį žodynėlį, kuriame aiškinami geografiniai pavadinimai (Anglija, Portugalija, Londonas, Jeruzalimas), apibūdinami augalai ir gyvūnai (citrinos, papūga), net abstrakčios sąvokos, antai sąžinė – „balsas kurijin kunkin žmogaus duszė po pražangos“³⁷². Simonas Daukantas, tyrinėtojų nuomone, taip pat sekė Rousseau idėjomis, savo vertimo prakalboje teigė džiaugsiąs, jog bent vienas bernelis perskaitęs jo knygą taps doresnis ir gudresnis³⁷³. Ir iš tiesų, lietuviškoji XIX a. robinzonada dažniausiai adaptuota auklėti jaunimui ir pilna didaktikos apie vargus, kurie laukia nepaklūstančių tradicijai. Nebejotiniai, *Robinzonas Kruzas* buvo šios tradicijos siūlomas kaip geros knygos ir kaip teisingai gyvenančio žmogaus pavyzdys.

Greta didaktinių nuostatų lietuviškuose leidimuose stengiasi laikytis ir populiariosios kelionių ir nuotykių literatūros principų, sužavėjusių pirmuosius Defoe skaitytojus: glausta fabula, besimainančios scenos, egzotiškos lokacijos. Tiesa, Daukanto atveju išsiskiria kaip tik vietinė panorama, mat veiksmas vyksta Palangoje, Karaliaučiuje, Šventojoje, plaukiant Nemunu.

Prieš Pirmą pasaulinį karą skaitymo entuziastų raginimuose skaityti vis dažniau laikomasi lituanistinės programos, tad dauguma rekomenduojamų autorių paprastai buvo lietuviai. Iš tokių tipiškas 1914 metų *Aušros* siūlymas skaityti Maironio ir Jakšto eiles, Šatrijos Raganos ir Žemaitės prozą:

³⁷¹ Mikšytės teigimu, Ivinskis vertė iš *Robinson na wyspie, albo Skrócenie przypadeków Robinsona, przekład z francuskiego przez M. K.*, Wilno, 1834, 167 s. Plg. L. Ivinskis, *Raštai*, p. 555.

³⁷² L. Ivinskis, *Raštai*, p. 174.

³⁷³ S. Daukantas, *Vertimai ir sekimai*, p. 213.

patariame jaunuomenei turėti gražius eilių rinkinėlius Maironio „Pavasario balsai“ ir Jakšto „Dainų skrynelė“, įgyti gražias apysakaičias lietuvių rašytojų. Šatrijos Raganos, Žemaitės ir Lazdynų Pelėdos. Labai naudinga būtų, kad mūsų sodžių jaunuomenė pažintų Lietuvos praeitį, istoriją. Lietuvos istorijos pažinimas prikeltų lietuvių dvasią tarp apmirusiųjų. Istoriją skaitydami pažintų, kad Lietuva anais laikais turėjo garsius savo kunigaikščius, buvo galinga ir didi. Kaip geriausias Lietuvos istorijos rankvedžius nurodome šiuos: „Lietuvos istorija“ Maironio, Paparonio ir Prano. Apart to kiekvienas lietuvis turi gerai pažinti savo kalbą, tam tikslui yra parašytos gramatikos kalbamoksliai. Kaip geriausia rankvedį – lietuvių kalbos pažinimui patariame sodžiaus jaunuomenei skaityti Damijonaičio „Trumpa lietuvių kalbos gramatika“. Nepraleiskime brangaus laiko rudens ir žiemos metų tušties darbams: kortų lošimams, visokiems nereikalingiems bėginėjimams, bet mokinkimės ir svieškimės. Jeigu mes busime šviesesni, ir mūsų ateitis bus šviesesnė³⁷⁴.

³⁷⁴ B. [aut. nenustatytas], Neužmirškime vaikų mokinti, *Aušra*, 1914, spal. 15 (28), Nr. 40, p. 491–492.

ŽENGIMAS Į MIESTĄ

XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos gyventojai laisvalaikį leido dažniausiai mėgaudamiesi paprastomis pramogomis: svečiuodamiesi pas draugus, priimdami kompaniją ar vieni arba drauge išeidami iš namų, paprastai į miesto ar kaimelio gatvę, parką, surengdami iškylą netolimame miške ir nuvykdami kiek toliau į vaizdingesnę vietą. Kaimiečiai paprastai laisvą laiką leisdavo smuklėse, šeimos ir neretai net daugiau nei kelias dienas trunkančiose bažnytinėse šventėse. Dvare ir mieste pramogos priklausė nuo tradicijų, pažiūrų ir turimų finansinių išteklių, tad jos varijavo nuo plaukiojimų jachtomis Viduržemio jūroje (tokie buvo, pavyzdžiui, vieni turtingiausių Lietuvos žemvaldžių grafas Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1875 m. Prancūzijoje įsigijęs dvistiebę jachtą „Žemajtej“, ar Hipolitas Korwinas-Milewskis, 1897 m. savo jachta „Litwa“ plaukiojęs po Šiaurės jūrą), taip pat sezoniniai baliai, salonai ir vakarėliai, vakarienės restoranuose ar svečiuose, lenktynės – visomis laisvalaikio galimybėmis mėgautasi, tačiau jų prabanga ir mastelis skyrėsi ir nebuvo visiems vienodas, koks nebuvo ir pats bajorijos ar buržuazijos socialinis sluoksnis.

Visgi žiūrint į daugumą gyventojų sudariusių kaimiečių ir miesto darbininkų įpročius, galima rasti naujas ir bendras tendencijas, rodančias norą grupuotis pagal kilmę, ar tai bebūtų miestelis, fabrikas ar naujas miesto rajonas. XX a. pr. Rusijos imperijos populiariosios kultūros tyrinėtojas Richardas Stites teigia, kad būtent tokios tendencijos buvo įvairių miesto subkultūrų ir net nusikalstamų gaujų pradžia. Šių naujų grupių laisvalaikis buvo dvejopas, kartais visiškai nežalingas, kartais – nukreiptas į smurtą. Dažniausiai šias grupes sudarė žemesniųjų pajamų jauni vyriškai, kurių elgesys vyravo nuo entuziastingo mėgavimosi šventišku linksmumu iki agresyvaus girtumo³⁷⁵. Beveik žodis žodin tokį laisvalaikį, daugumai katalikų švenčiant sekmadienį, aprašo *Nedeldienio skaitymo* korespondentas iš Veiverių:

musų jaunuomenė, išėjus iš bažnytelės tuojaus po sumai ir nelaukdama pamokslo

³⁷⁵ R. Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society Since 1900*, p. 11.

susitelpa ant plento ties bažnyčia. Kunigėlis sako pamokslą, o jie lauke mat klauso, rukydami pupkes ir papirosus, tardamiesi kur nueiti. / Paskui vyresniusius iš bažnyčios išbėga burelis sodiečių-piemenaičių. Su neapsakomu pavydu žiuri jie į rukstančius papirosus vyresniuju lupuose. [...] Tariasi eiti į garsingą „Jenkės“ alinę. Susimetą po „auksinuką“ arba „grivinuką“ paima kelis butelis degtinės ir kelis bertainius alaus. [...] Jaunimas prisigėręs, jau neberimsta. Iš pradžių geruoju sėdėję dabar jau susipyksta ir pradeda aštriai bartis, o paskui tąsosi už plaukų ir griebiasi už peilių. / Panašios muštynės, su mažomis atmainomis, buvna kuonė kas šventą dieną³⁷⁶.

Kaip pastebi *Rygos garso* ir *Vienybės* redakcijos, laikraščiai pradėjo vis dažniau pranešinėti apie iki šiol Lietuvos kaime retai girdėtus nutikimus: „visokios muštynės, badymasis peiliai, nežmoniški užmušimai, langų daužymas, betikslis svetimo turto naikinimas, kerštavimas darosi paprastu daiktu [...] dabar žmonės prisiklausę cicilikų pasakų nebežino kuomi bepasitikėti, ima viską už nieką laikyt, nebepripažindami jokių ribų gyvenime ir visai klaidingai maišydami liuosybę su sauvaliavimu“³⁷⁷. Būtent šiems naujiems miesto gyventojams mėgstamiausias (ir paprasčiausiai prieinamas) laisvalaikio leidimo būdas buvo karčemose, o ne skaitymas, mugės ar kitokios to meto pramos. Tokios tendencijos buvo itin ryškios mažesniuose miesteliuose, kuriuose nebūdavo labai didelio kitokio laisvalaikio leidimo pasirinkimo. Antai korespondentas iš Raseinių rašo, kad savaitgaliais uždraudus dirbti monopoliui, grafas Zubovas pasinaudojo galimybe ir pačiuose Raseiniuose bei miestelio apylinkėse atidarė alumi bei degtine prekiaujančias aludes, kuriuose geria ne tik suaugę vyrai, bet ir jaunuoliai, „ne tiktai vyrai, bet ir moterys. Pasigėrę, žinoma, kelia peštynes ir eina kruvini namo“³⁷⁸. Tokio laisvalaikio tendencijos buvo visuotinės, tad nenuostabu, kad tame pačiame *Vilniaus žinių* numeryje korespondencija iš Liepojos taip pat pradeda apgailėstavimu, kad lietuviai darbininkai „ant gatvių ir traktierinėse“ išsiskiria savo lietuvų kalba bei girtu

³⁷⁶ Barbės Žentas [aut. nenustatytas], Veiveriai (Suv. gub.), *Nedėldienio skaitymas*, 1907, sausio 10 (23), Nr. 2, p. 14.

³⁷⁷ Iš laikraščių ir gyvenimo, *Rygos garsas*, 1913, balandžio 3 (16), Nr. 26, p. 1.

³⁷⁸ Latras [aut. nenustatytas], Raseiniai (Kauno gub.), *Vilniaus žinios*, 1907, rugpjūčio 5 (18), Nr. 111, p. 3.

elgesiu³⁷⁹.

Kita šių naujų miesto darbininkų gyvenimo būdo ir laisvalaikio pusė buvo taip pat susijusi su artimų ryšių mezgimu, t.y., įvairūs pasimatymai, flirtavimai, rusiškai vadinti *pragulkomis*. Paprastai tai reiškė klajojimą, susibūrus į vaikinių ar merginų grupes, miesto ar kaimelio gatvėmis ir flirtavimą, stengimąsi gerai pasirodyti, ieškoti naujų draugysčių, juokauti, žaisti, švilpauti ar dainuoti. Įdomu, kad kaimyninio Minsko miesto tvarkdariai net išleido reikalavimus, pagal kuriuos policininkas turi nutraukti visokias gatvės pramogas, tarp jų ir žaidimą kauliukais, žaidimą „gyvatės leidimas“, taip pat neleisti nešioti neuždengto veidrodžio³⁸⁰. Miestuose, ypač pramoniniuose ar vargingesniuose rajonuose, toks būdas leisti laisvalaikį pasireiškė paprasčiausiu „išėjimu į miestą“, t.y., parką, užmiestį, karčemą ir panašiai. Jau 1905 m. *Vilniaus žinių* korespondentas Stiklelis pastebėjo, kad jaunimas masiškai vakarais (ir „naktimis“) leidžia laisvalaikį kartu: „kortos, be tvarkos šokiai, tabako rūkymas, degtinės gėrimas, nakties klaidžiojimas ir kitoki visiems žinomi niekniekiai“³⁸¹. Tokie bendrų pažįstamų rateliai, žinoma, laisvą laiką leisdavo ne tik gatvėse ar kitose erdvėse, tačiau užsukdavo ir į karčemas: „susirinks dabar į aludę ar įlyskur pas žydą jaunumenė, seni vyrai ir moters (kartais dagi ir jaunos mergaitės), susės visi apie stalą, pasišauks kelias bonkutės degtinės, kelias dešimtis bonkų alaus ir pripildami stiklus ir stikliukus pradeda gerti; jei kuris ir nenorėtų gerti, tą visokiais išjuokimais ir įkalbėjimais priverčia išgerti nors vieną, o vieną išgėrus priverčia gerti antrą ir t.t. ir pagalios nugirdo. Girdi, ar skirsies vienas iš draugijos, juk tai sako negražu skirties iš „kompanijos“³⁸².

Gerokai mažiau populiarūs darbininkų subkultūros pavyzdžiai galėtų būti rateliai, kuriuos sudarė politiškai aktyvesni darbininkai. Kaip parodysimė kalbėdami apie skaitymą, šiuose rateliuose pagrindinis laisvalaikio užsiėmimas buvo studijos ir skaitymas, slaptos iškylos į užmiestį, darbas agituojant kitus

³⁷⁹ Aš [aut. nenustatytas], Lietuviai Liepojuje, *Vilniaus žinios*, 1907, rugpjūčio 5 (18), Nr. 111, p. 3.

³⁸⁰ *Руководство для городских Минской городской полиции*, Минск, 1911, c. 27.

³⁸¹ K. Stiklelis [Kostas Stiklius], Reikia Lietuvoje lietuviškų skaityklų, *Vilniaus žinios*, 1905, rugsėjo 8 (21), Nr. 218, p. 1.

³⁸² Šliogeris [Jonas Šliogeris], Apie gėryklas ir gėrymus, *Vilniaus žinios*, 1905, rugpjūčio 13 (26), Nr. 196, p. 1.

darbininkus ir panašiai. Aišku, net ir vėliau užrašytuose kairiųjų atsiminimuose dominuoja gana neigiamas požiūris, kad ir tokie „labiau susipratę“ darbininkai mėgavosi populiariąja kultūra: kinu, mugėmis, liaudies teatru³⁸³.

XIX ir XX amžių sandūros laisvalaikio kultūros kontekste išėjimas į miestą yra svarbus, nes klišinė ištarą, susiejančią laiką ir darbą su pinigais, leidžia pamatyti iš kitos pusės ir pinigus susieti su pramoga bei laisvalaikiu. Taip, XIX a. įsigalėjančiame ekonomikos modelyje pinigai tapo neatsiejami nuo darbo, tačiau sykiu pats darbas tapo standartizuotu, padalytu į darbo valandas, kurias pabaigus, prasidėdavo laisvalaikis. Komercializuotose visuomenėse – o XIX a. pab. tokia pamažu tapo ir Lietuva – pajamų koncepcija tapo susieta ir su laisvalaikiu, mat pinigai tapo disponuojama preke mainuose už laisvalaikio malonumą. Net pats žodis „laisva-laikis“ tampa aporiškas, nes „laisvo“ laiko tokioje visuomenėje beveik nelieka ar bent pirminė jo prasmė tapo priešinga XX a. pr. tikrovei³⁸⁴. Tęsiant paralelę, darbą siejame su dienos metu, o laisvalaikį ir išėjimą į miestą – su tamsa ir naktimi, kurios pradžia daugumai žymėdavo darbo pabaigą. Vakarų daugeliui darbuotojų skelbia darbo pabaigą, po kurio galima arba grįžti į namų erdvę, arba pasirinkti kitokias laisvalaikio alternatyvas. Kaip prisiminimuose rašo Marija Šlapelienė, jos darbo pabaigą 19 val. paskelbdavo gretimos Dominikonų bažnyčios varpai: „kai suskambindavo vakarinių, žinojau – 7 val. vakaro. Buvo net ir gera. Lyg namo skambutis – reikia uždaryti knygyną ir – namo. Ten – mielos šeimynėlės draugijoje – poilsis po darbo dienos – džiaugsmas, pasidalijimas dienos įvykiais, šventa ramybė“³⁸⁵.

Tačiau kai jiems yra pasiūlomos galimybės laiką leisti ne tik namuose, dažnas bent kartais jomis mielai pasinaudoja. Ypač dažnai viešojoje erdvėje buvo akcentuojama, kad toks laisvalaikis ne tik „tvirkinantis“, bet ir ryjantis prakaitu uždirbtus samdinių pinigus: „Ūkininkai ir tėvai tankiai skundžiasi, kad darbininkai ir vaikai yra labai ištvirkę. Tiesa, mūsų jaunuomenė, ypač taip vadinamieji berniukai, yra pusėtinai ištvirkę, jiems bene tik ir rūpi dekinė ir ...

³⁸³ R. Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society Since 1900*, p. 12.

³⁸⁴ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 193.

³⁸⁵ *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*, p. 42.

mergos. Ką berniukas savo kruvinu prakaitu per savaitę uždirba, tą nedėlioj prageria arba šiaip visokiems niekniekiams praleidžia. O atėjus Kalėdoms, jei gauna kokį rublį šventei, tai jau ir tai labai gerai. Taip pat yra laba prasiplatinęs vaikiojimosi naktimis, tamsiais darbais užsiiminėti. Šventos dienos naktyje tai niekada bernuko nerasi namie³⁸⁶. Amžininkams paprastai toks laisvalaikio pasirinkimas paprastai asocijavosi su industrija, pramonės plėtra, anonimniais darbo santykiais, tad nenuostabu, kad, jų manymu, pavojingiausiai sau ir aplinkiniams laisvalaikį leisdavo fabriku darbininkai: „Panemunės jaunimas labai yra ištvirkęs, o daugiausia ištvirkę tie, kurie dirba pabriuose. – Pabriku darbininkai įpratę prie degtinės kaip musės prie medaus [...] Geria vaikinai, geria kartu ir merginos. Jeigu prisieina kokiam padoriam vaikinui arba merginai eiti su reikalu per miestelį, tai turi atsargiai dairyties, kad neužpultų iš kokio užkampio koks naktinis paukštis ir kad nepramuštų galvos arba neapdraskytų³⁸⁷. Didmiesčiuose ir labiau modernizacijos paveiktuose vietovėse nakties metas išryškindavo tokios vietos socialinius kontrastus. Kaip tokius vakarus rašo XX a. pr. Berlyno tyrinėtojas Peteris Fritzsche, ketvirtis po aštuonių darbus baigia įvairiausios parduotuvės, savivaldybės įstaigos ar draudimo kompanijos ir kaip tik tuo pat metu duris praveria tūkstančiai kavinių ir restoranų. „Darbštus, sveikas ir dienomis sunkiai dirbantis Berlynas naktį pavirsta sugedusiu, dirgliu ir liepsnojančiu Berlynu [...] tačiau tai vis dar tas pats Berlynas³⁸⁸.

Nakčiai ir tamsai šiuo atžvilgiu tinka Michelio de Certau interpretacija, jog jos apjungia ir laiką, ir erdvę, mat „erdvė yra praktikuojama vieta³⁸⁹. XX a. pr. Berlyną tyrinėjęs Peteris Fritzsche priduria, kad didmiesčio naktis itin intriguoja, nes išryškina industrinio miesto kontrastus³⁹⁰. Žiūrint iš modernaus laisvalaikio kultūros perspektyvos, naktinis gyvenimas tampa vieta, kurioje socialinės, lyties, etninės tapatybės gali būti praktikuojamos kiek kitokiais

³⁸⁶ Andrių Baltrus [aut. nenustatytas], Apie darbininkų ištvirkimą sodžiuose, *Šaltinis*, 1907, balandžio 3 (kovo 21), Nr. 14, p. 211.

³⁸⁷ Juozapas Radastas, Aukštoji Panemunė (Mar. ap. Suv. gub.), *Šaltinis*, 1907, spalio 29 (16), Nr. 44, p. 699.

³⁸⁸ P. Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, p. 111.

³⁸⁹ M. de Certeau, *Practice of Everyday Life*, p. 117.

³⁹⁰ P. Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, p. 111.

būdais nei dieną: jas galima labiau stimuliuoti arba, priešingai keisti, sušvelninti, pritaikyti prie komercinio vartojimo. Sutemus, po darbų, kūniškas poreikis valgyti gali virsti socialiniu vakarieniavimo aktu. Vakariniai teatro, muzikos, komedijų, vodevilių ir kitos pramogos leido žiūrovams eksperimentuoti tapatybės klausimu, susidurti su socialiniais skirtumais aplinkoje, kuri šiuos skirtumus bent iš pirmo žvilgsnio gebėjo suvienodinti.

Daugelis XX a. pr. viešojo gyvenimo apžvalgininkų rašydami apie miestų, miestelių ir kaimelių vakarus atkreipė dėmesį, kad „nauju ir netinkamu“ elgiai ne tik vyrai, bet ir moterys. Iš tiesų, būtent moterų ir jaunimo įsitraukimas į naujus papročius kėlė ne tik pasipiktinimą, bet parodė akivaizdžiai egzistavusią seksualinės segregacijos tradiciją, pagal kurią moterys vienos į vakarinį miestą galėjo eiti nebent į teatrą, kuriame veikė visiems žinomi elgesio modeliai. Moterys, kurios laužė šią tradiciją ir įžengė į tradiciškai vyrišką miesto tamsą, paprastai būdavo pramintos „viešomis“ – o tai to meto visuomenėje reiškė prostitutės sinonimą. Ypač ryškiai ir plačiai tokie santykiai atskleisti to meto grožinėje literatūroje. Antai 1908 m. *Vienybė lietuvininkų* išspausdino Jeronimo Pleirio apsakymo „Valkata“ vertimą, kuriame vaizduojamas pokalbis tarp iš teatro vakare grįžtančio vyriškio ir jį Vilniaus Didžiojoje gatvėje užkalbinusios prostitutės. Tekste aprašoma iš pradžių tipiškas vyriškio užkalbinimas ir pasiūlymas kartu grįžti į moteriškės būstą, „čia pat ant Didžiosios gatvės“. Butas buvo mažas, pigus, nes reikėjo palipėti „penkis lipinius“, be elektros, oras jame buvo „sunkus, sugedęs, sumaišytas visokiais kvėpalais“³⁹¹. Prostitute ir valkata iš karto pavadinta Marija nori tik išsakyti savo istoriją: buvusi vienturtė turtingo ūkininko šeimoje, tačiau vieną laimingą vasarą įsimylėjusi pas juos svečiavusį studentą ir patikėjusi jo kalbomis apie meilę ir „jaunystę, kai reikia imti viskas, ką gyvenimas duoda“. Vasaros atostogos baigėsi, jaunasis studentas išvyko, mergina pastojo, dėl ko tėvas ją išvarė iš namų. Mieste pirma ją priglaudė giminaitė, tačiau vėliau, nerandant darbo, ją suviliojo žmonių prekiautojai, pažadėję darbą netoli Odesos. Apsakymo herojus yra šaltas ir neužjaučiantis

³⁹¹ *Valkata. Iš gyvenimo paveikslėlis*, iš latviškos vertė J. Pleirys, 1908, Brooklyn, N.Y., p. 3–4.

(pirmas klausimas atvykus į butą: „Dabar pasakyk man tamsta, koku būdu tamsta pakliuvai ant gatvės ir likai valkata? – Kiteip išsitariant, – „prostitutka“!³⁹²). Po merginos išpažinties, vyriškis išplūsta senus įsitikinimus, pirmiausia jos tėvo („ar gi tamstos tėvas, kuris apsikrovęs, su seniai, jau savo laiką pergyvenusiomis pažiūromis į gyvenimą ir dogmatais, galės atsakyti prieš visą ta, kas jau buvo ir kas dar bus?... Ne! – niekad os jis neįstengs už tai atsakyti, už ką jis prasikalto, sekdamas susenėjusiomis pažiūromis ir žmonių morališkumais, kurie yra pas jį tik tai žodžiuose“³⁹³), tačiau išbėręs šiuos žodžius, jis greitai atsiseivkina, nutraukia pokalbį, tarsi toliau mergina neturėtų ką pasakyti. Paskubomis išeidamas jis girdi pilno skausmo klyksmą ir sunkų griuvimą, o dar po poros dienų laikraštį perskaito apie viešos moters nusišovimą jam žinomame Didžiosios gatvės name ir bute. Perskaičius žinutę, herojus susimąsto ir taria paskutinius apsakymo žodžius: „geriau teip“.

Kaip pastebi XX a. pr. Rusijos pramogų kultūros tyrinėtoja Lousie McReynolds, šios moterys paprastai nebuvo moterų teisių judėjimo herojės, joms lygybė pirmiausia reiškė ne balso teisę, o galimybę šokti. Nors korseto dėvėjimas norint pritraukti vyro žvilgsnį gali būti interpretuojamas kaip tapimas mados auka, tačiau įžengimas į XX a. pr. restoraną ir naktinį klubą reiškė ir veiksmą, išlaisvinantį lytį iš „teisingo elgesio“ tradicijos³⁹⁴. Tiesa sakant, XIX a. pab. ne tik vienišos moters pasirodymas restorane buvo sudrumsčiantis tradiciją, bet ir moters viešas kalbėjimas viešame renginyje. Jonas Šliūpas atsimena, kad jo žmona Eglė Malinauskaitė-Šliūpienė, XIX a. pab. atvykusi į Ameriką, labai stebino to meto išeivius, nes „išdrįso ne tik lankyti viešus susirinkimus, bet ir susirinkimuose pakalbėti [...] Ypačiai didelį įspūdį padarė jos kalba lenkų ir lietuvių susirinkime, kada New Yorke Lietuvos krikšto 500-metinių paminėjimą kėlėme“³⁹⁵.

Išėjimai į miestą laisvalaikiu taip pat leidžia užčiuopti laisvalaikio

³⁹² Ten pat, p. 4.

³⁹³ Ten pat, p. 11–12.

³⁹⁴ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 194.

³⁹⁵ Dr. J. Šliūpas, Iš mano atsiminimų, *Aušrininkas Jonas Šliūpas. Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai*, p. 38.

kultūros komercializacijos pradžią – pramoga tampa verslu. XIX a. pab. Rusijos imperijos restoranų ir naktinių klubų ištakomis paprastai laikomos dvi labai skirtingos laisvalaikio organizacijos formos, t.y., privatūs klubai ir viešosios pramogos³⁹⁶. Komercijos principas šias institucijas stipriai paveikė, tokiose institucijose atsirado nauja asmeninių santykių schema: vadybininkų ar savininkų, klientų ir aptarnaujančio personalo trikampis. Nors ir galiojant draudimams, pavyzdžiui, rengti teatro spektaklius, tokios privačios institucijos rasdavo aibę būdų apeiti draudimus. Pavyzdžiui, *Varpo* redakcija patarė negavus cenzūros leidimo arba trukdant vietinei valdžiai spektaklį vaidinti privačiai: „neleidžia mums valdžia lošt teatro viešai, loškime sau namieje ant šeimininkų pokylių!“³⁹⁷. Net ir žiūrint per privačių klubų istoriją, XIX a. II pusės laisvalaikis tapo gerokai labiau individualus, nes daugelis didesnių miestų interesų grupių, pavyzdžiui, dvarininkai, pirkliai, inteligentai ar net stambios institucijos tarnautojai galėjo savo narių pagrindu kurti klubą, į kurį galėjo pasikviesti savo šeimą, svečius ar tiesiog atvykti vieni.

Iš kitos pusės, Rusijos imperijos laisvalaikio kultūros komercializacijos ištakos siejamos su reiškiniu, rusiškai vadinamu Народные гулянья. Tai vieša šventė, kurios ištakos sieja viduramžių miesto pramogas ir vaidinimus. Rusijoje šios šventės neatsiejamos nuo religinio kalendoriaus, paprastai rengta „Sviesto savaitė“ arba Maslenica (Масленица) šventė, trukusi savaitę iki Gavėnios. Šios šventės slavai „varyti“ žiemą ir švęsdami ruošdavosi reikiamai sutikti pavasarį. Giliai liaudies tradicijoje įsišaknijusi šventė, kurios metu dominavo blynų valgymas, svečiavimasis, įvairūs žaidimai, masinės imtynės paprastai buvo remiama vietos elitų arba valdžios institucijų. Pamažu tokios šventės tapo ir profesionalių antreprenierių darbo vieta, čia pradėta atlikinėti muzika, įvairūs stebinantys ir komiški pasirodymai, suburdavę visus apylinkės gyventojus į vieną bendrą erdvę. Vienas tokių švenčių organizatorių, Aleksėjus Aleksėjus-Jakovlevas atsiminimuose teigia, kad tokios šventės savo masteliu tapo per

³⁹⁶ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 194.

³⁹⁷ Lietuvos [Liudvikas Jakavičius], „Ryga. Apie lietuviškus teatrus“, *Varpas*, 1901, gruodis, Nr. 12, p. 144.

didelės sparčiai industrializacijos ir urbanizacijos veikiamiems miestams, mat valdžia 1896 m. uždraudė tokias šventes rengti miesto centre³⁹⁸. Precedentas tokiam draudimui įvyko būtent per imperatoriaus Nikolajaus II karūnavimo proga iškeltą liaudžiai masinę šventę Maskvoje: ji sutraukė per pusę milijono žmonių, o pasklidus gandui, kad žadėtų dovanų (užkandžių ir suvenyrų) visiems neužteks ir jas jau išsidalino bufetininkai, prasidėjo neramumai, per kuriuos žuvo 1389 žmogus, antra tiek – sužeista.

Vis dažnesni ir akivaizdesni pokyčiai laisvalaikio kultūroje, žmonių išėjimas vakare ir nakčia į miestą ar miestelį, viešųjų kritikų beveik vienareikšmiškai buvo vertinami kaip masių, liaudies „nekaltybės praradimas“, dažnai vadintas „ištvirkimu“ – už tai kaltinti rinkos dėsniai, industrializacija grįsta ekonomika, išstumsi ir paprastų žmonių dorą gebėjimą linksmintis ir leisti laiką. Šalia šių argumentų dažnai įterpiamas ir tas, jog sekama dvarininkų – lietuvių spaudoje paprastai vaizduotų neigiamai – gyvenimo būdu:

Jei iš kaimų persikelsime į miestus ir pažiūrėsime, kaip čia lietuviai linksminasi, tai rasim irgi nevieną dalyką papeiktiną. / Tiesa, čia „baltakėlė“ neviešpatauja taip plačiai, kaip kaime; tarp mūsų brolių įgijusių augštesnį apšvietimą jos beveik nerasi, bet užtat netruksta čia kitokių nukrypimų. / Terptų pirma užima per daug „poniškas“ pasielgimas su nakčia. Mūsų kaimiečiai jau pasmerkė tą dalyką pajuokdami ponus, užtai kad jie „dieną miega, o naktį ulioja“. Jie savo sveiku protu suprato, kad toks ponų pasielgimas yra netikęs ir jį saviškai pašiepė. / Tuotarpu atsiradus viešam lietuvių gyvenimui miestuose, ką gi matom? Matom, jog mūsų broliai, nors iš persitikrinimo visi demokratai, tečiau pasilinksminimų dalykuose patįs ima vergiškai pamėgdžioti tuos pačius mūsų ponus aristokratus, iš kurių neperseniai juokėsiu. / Nes iš tikrųjų mūsų lietuviškai vakarai daromi Kaune, Vilniuj, Peterburge ir kitur niekuo nesiskiria nuo panašių „aristokratiškų vakarų“. Ponai apskelbia vakaro pradžia 8 mušant, o pradeda rinktis 9-toj, ir mes taip darom. Ponai šoka nuo 12 iki 6 ryto ir mes nei kiek nuo jų neatsiliekam. Ponai pagrįžę po tokių balių miega iki pietų, na, ir mes negalim apsieiti nemiegoję³⁹⁹.

³⁹⁸ E. M. Кузнецов, А. Я. Алексеев-Яковлев, *Русские народные гулянья по рассказам А. Я. Алексеева-Яковлева в записи и обработке Евг. Кузнецова*, Москва, 1948, с. 99.

³⁹⁹ Druskis [Adomas Jakštas-Dambrauskas], Šis tas apie mūsų vakarus, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, lapkričio 27 (gruodžio 10), Nr. 48, p. 20–22.

Nuo miesto neatsiejama tamsa XX a. pr. reiškė ir tai, kad joje vyksta

1) Kauno ir Vilniaus naktinė panorama.

gyvenimas, laisvalaikis komercializuojamas, lygiai taip pat komercializuojama ir tamsa, pavyzdžiui, šviečiančiomis ir judančiomis reklamomis, įvairiausiomis iluminacijomis, centrinių gatvių ir pagrindinių traukos centrų apšvietimu.

Miestas nakčia ir tamsoje yra daug klaikesnis ir gerokai fatališkesnis nei dieną, gerokai sunkiau atpažįstamas. Tamsūs miestai XX a. pr. jų gyventojams – turime galvoje pirmiausia, kauniečius ir vilniečius – kėlė nerimą ir erzino, nes tiesiog badė savo nemodernumu. Tą puikiai atskleidžia Kauno ir Vilniaus satyrinių leidinių *Ковенское зеркало* ir *Виленское зеркало*, ėjusių atitinkamai 1910 ir 1911 metais, iliustracijos⁴⁰⁰.

Ne taip svarbu, jog jos maždaug keturiais metais pralenkė Kazimierą Malevičių ir jo sukurtą vieną kertinių modernizmo paveikslų, „Juodąjį kvadratą“. Malevičius siekė „formos grynumo“ kūrinys nusikratydamas subjektu ir objektu, jo darbas reikšmingas bet kokio vizualiai akivaizdaus politinio ar socialinio tūrio atsisakymu⁴⁰¹. Kaunietieška ir vilnietieška – taigi pagrindinių XIX ir XX amžių sandūros Lietuvos miestų – juoda, priešingai, yra šio tūrio sklidinios.

⁴⁰⁰ *Ковенское зеркало*, № 1, 1910 *Виленское зеркало*, № 1, 1911 [nenumuruoti puslapiai]. Už nuorodą į šiuos stačiakampius dėkoju dr. Olgai Mastianicai.

⁴⁰¹ K. S. Malevich, *From Cubism and Futurism to Suprematism*, K. S. Malevich, *Essays on Art*, Copenhagen, 1971, p. 19–41.

Ši juoda yra pilna negatyvios reikšmės, užfiksuotos jau pirmose penkiose Biblijos eilutėse: tamsoje gyvybė neįmanoma, tik šviesa yra gėris, o juoda tamsa – yra blogis. Ši juodos spalvos simbolika nepakito ir XX a. pradžioje: dabartinio Vilniaus Užupio rajono (anuomet Zarečia) ir Kauno miesto apskrityje iliustracijose juoda reiškia ne tik pavojų nusisukti sprandą, pavyzdžiui, kaip buvo gana dažna įkrentant į neapšviestą šulinį, tapti banditų, vieno korespondento vaizdžiai pavadintų nakties paukščiais, auka ir tik geriausių atveju likti be piniginių⁴⁰². Pašiepiant dirbtinio apšvietimo stoką, tamsa parodo miesto atsilikimą apskritai ekonominio progreso, pažangos ambicijų ir modernizacijos kontekste. Kad tamsa yra blogis rodytų ir vienas pirmųjų lietuviškoje ir lenkiškoje istoriografijoje bene „tamsiausio“ Vilniaus generalgubernatoriaus Murovjovo darbų – modernaus dirbtinio apšvietimo mieste kūrimas. Mat, kaip vėliau apie šį generalgubernatoriaus nuopelną rašė imperijos ideologas Aleksandras Milovidovas, šis darbas buvo būtinas, nes ypač karo ir revoliucijos laikais miesto tamsa slepia daugelį nusikaltimų⁴⁰³.

Su tamsa gatvėse modernėjantis miestas kovojo pasirinkdamas vis naujesnius ir modernesnius apšvietimo būdus, galiausiai 1903 m. Vilniaus gatves pradėdama apšviesti elektra. Tačiau, kaip pastebi to meto korespondentai, šis užmojis nebuvo visai sėkmingas: „Elektriški žiburiai, kaip žinome, duoda daugiau šviesos negu kerosinas ar gazas, tuo tarpu Vilniuje darosi priešingai: su įvedimu elektrišku žiburių nakties laike miestas pasineria gilioj tamsuoj. Dalykas tame, kad elektriški žiburiai dega čia tada, kada ir be jų da galima apseiti, taigi tik iš vakaro, prieigtam sustatyti jie ant tokių ulyčių, kurias vakare gerai apšviečia krautuvijų langų žiburiai. Apie 12-gi valandą, kada gesina krautuvijų žiburius, tąsyk gesina ir ulyčių elektriškus žiburius, ir tokiu budu ulyčios pasineria tamsujoje. Pirmiau gazą žibindavo beveik per naktį ir visada šviesa buvo, dabargi, nuo 12 valandos, gali sau nors akis išsibadyti. Dėl tos priežasties miestelėnai rengiasi protestuoti ir reikalauti, kad žiburiai būtų ilgiau žibinami“⁴⁰⁴.

⁴⁰² B. Dzūkas [Adomas Grinevičius], Dubiai (Kalvarijų apskr., Suv. gub.), *Šaltinis*, 1908, kovo 25 (balandžio 7), Nr. 13, p. 200.

⁴⁰³ А. Миловидов, *К 50-летию русской Вильны*, Вильна, 1914, с. 14.

⁴⁰⁴ Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1903, kovo 20, Nr. 12, p. 1

Tamsa ir smurtingi chuliganai

Grįžtant prie amžininkų baimių, iš tamsos lenda tiek politiniai priešininkai, tiek paprasti nusikaltėliai, kuriems maždaug apie 1904 metus lietuviška spauda suteikia „chuliganų“ vardą^{405*}. Terminas perimtas iš imperijos centrų bulvarinės spaudos, kuri savo ruožtu šį žodį pasiskolino iš anglų kalbos, kurioje „chuliganai“ įsigalėjo maždaug XIX a. antroje pusėje. Kipro Bielinio žodžiais, chuliganai Lietuvos miestuose ir miesteliuose pradėjo reikštis vykstant 1905 metų revoliucijai, t.y., jie naudojosi politine ir teisine suirutė, visuotiniu suabejojimu iki tol veikusiais autoritetais:

„tamsios ypotos prisidengė revoliucijos vardu. Vos tik caro valdžia pradėjo įveikti revoliuciją, vos tik reakcija pakėlė galvą, tos tamsios ypotos kaskart vis plačiau ėmė varyti savo nelabą darbą. Iš visų pusių pradėjo eiti žinios, kad vienur kažkokios ypotos socialistų vardu išplėšė monopolį ar krasą, kitur su brauningais rankose jie reikalauja pinigų iš pašalinių žmonių; vienur už pinigus leidžia ūkininkams vogti svetimą mišką, kitur neva daro teismus ir plaka „kaltuosius“ rykštėmis arba daro kitus panašius netikusius darbus. / Kur da taip neseniai socialistai naikino valdžios įstaigas, kad tokiu būdu sisilpnintų caro valdžios galybę ir iškovotų laisvę, be kurios darbininkai negali nė pagerinti savo padėjimo, nė žengti pirmyn prie socializmo įvykdymo, ten dabar jų vardu prisidengę, ėmė plėšti ir grobti tie, kuriuos žmonės vadina „cicilistais“, bet tikras jų vardas – chuliganai [...] Chuliganai nėra nei partija, dargi nepriklauso jie prie jokios klesos ir niekieno nesiklausia nutarimų, o patįs daro, kas jiems į galvą ateina; tai yra visų klesų išmatos, tai žmonės, kurie nemėgsta nuolatinio darbo, kuriems užvis labiausiai tinka misti svetimu darbu, pasinaudoti svetimu turtu. Plėšdami turtinguosius jie neatsisako išplėšti kokio rublio ir iš beturčio ir tokiu būdu palikti jį be duonos kąsnio. Visuotinos suirutės pagamino jiems gerą dirvą, ir jie pasinaudojo ją“⁴⁰⁶.

Tamsa teikia prieglobstį nusikaltėliams, iš tamsos kylantis chuliganizmas šioje vietoje yra išskirtinis reiškinys. Bielinio citata daug ką paaiškina:

⁴⁰⁵ Tiesa, net ir pradėjus plačiau vartoti terminą „chuliganizmas“, spaudoje ir vėliau pasitaikydavo ir kitų, su „senaisiais nusikaltimais“ susijusių chuliganų epitetų. Pavyzdžiui, nors aprašomos situacijos, nusikaltimų pobūdis buvo akivaizdžiai panašūs, tačiau vietoj „chuliganų“ buvo vartojami įvairiausi sinonimai: vagys, plėšikai, žmogžudžiai, chuliganai-plėšikai, piktadariai, žmonės-žvėrys, žulikai ar valkijozai.

⁴⁰⁶ K. Bielinis, Apie chuliganus, K. Bielinis, *Penktieji metai. Revoliucinio sąjūdžio slinktis ir padariniai*, New Yorkas, 1959, p. 549–550; taip pat Apie chuliganus, *Naujoji gadyinė*, spalio 26, Nr. 23, p. 1–2.

chuliganizmas yra veikiau skėtinė sąvoka, nes jo sudėtis nėra nauja, mat chuliganas gali būti banko ir monopolijų plėšikai, miško vagys, įvairiausi apsimetėliai ir, žinoma, iškilių ar paprastų praeivių užpuolikai. Chuliganizmą teisiškai apibrėžti imperijos valdžia ėmėsi (nesėkmingai) tik 1913 metais, imperijos mastu pradėjus diskusijas šiuo klausimu. Paprastai chuliganai buvo baudžiami pagal kitus Baudžiamojo kodekso straipsnius: viešosios tvarkos trikdymą, triukšmavimą, girtuokliavimą viešumoje ir pan. Netrukus į chuliganizmo sąvoką įtraukti ir rimtesni nusikaltimai: ginkluotas užpuolimas, apiplėšimai ir peštynės. Bielinis objektyviai priduria, kad chuliganai nepriklauso jokiai partijai ir juos ne taip paprasta apibrėžti socialinės klasės terminais. Lyg ir atrodytų, kad jų plėšimai ir vagystės neturi politinio turinio: nuo jų gali kliūti ir turtingiems, ir vargšams praeiviams mieste ir provincijoje. Kita vertus, komentatoriaus paminėtos „visuotinos suirutės“ chuliganus ir jų veiklas leistų vertinti kaip turinčius ypatingą politinį turinį ir galią, sukilti prieš socialinius ir kultūrinius autoritetus, ypač sušlubavus įprastai tvarkai. Kaip pastebi chuliganizmą XX a. pr. Rusijoje tyrinėjusi Joan Neuberger, per populiariąją spaudą išplitęs chuliganų vaizdinys tampo plačiai naudojamu įvaizdžiu, kategorija ir simboliu, atskleidžiančiu bekintančią socialinę realybę ir yrantį pasaulį⁴⁰⁷. Atrodytų, tai, kad Bielinis ir Neuberger teisūs chuliganizmą matydami kaip socialinį reiškinį, suklestintį ten ir tada, kai autoritetai praranda socialinės, kultūrinės ar teisinės kontrolės įrankius. Chuliganų išpuoliai prieš kelis tradicinius Rusijos imperijos socialinius ir moralinius piliorius – karininkiją, dvasininkiją ir moteris – galėtų būti šio argumento pavyzdžiais.

Chuliganiški veiksmai prieš kariškius gana retas ir visuomenę sukrečiantis įvykis patvirtintų ir tai, kad 1912 m. Vilniaus Antakalnio gatvės pabaigoje užpulto čia dislokuoto kavalerijos bataliono raštininko Vladimiro Tolocko istorija aprašė dauguma miesto laikraščių. Teigiama, kad vaikštynių su panele Sofija Šimanova nuošaliame ir vaizdingame priemiestyje metu karininkas užkliuvo keturiems chuliganams. Pirma jie užgauliojo porą žodžiais,

⁴⁰⁷ J. Neuberger, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, London, 1993, p. 275.

vėliau pradėjo mėtyti į juos akmenis, o priartėję – į darbą paleido kumščius ir peilius. Chuliganų būta karingai nusiteikusių, mat jie užpuolė ir į pagalbą skubančius praeivius. Tik atjojus kazokams, trys iš keturių chuliganų buvo sulaikyti⁴⁰⁸.

Akivaizdžius pokyčius socialiniuose santykiuose ir viešojoje erdvėje iliustruotų ir chuliganų išpuoliai prieš kunigus. Kunigų moralinis autoritetas XX a. pr. jau po truputį traukėsi, tą rodo kartais ir labai arši polemika su marksistais; be to, ir to meto gydytojai, Yurijaus Slezkino žodžiais, lygia greta kunigų tapo nemirtingumo žinovais. Vis gi chuliganų vieši išpuoliai prieš kunigus galbūt aiškiausiai atskleidžia pasikeičiančią padėtį:

Nuo Kupiškio (Aukmergės pavieto). Apie Kupiškį daug labai atsirado žulikų labiausiai šiuose sodžiuose: Slavičiškij, Račiūpėnuose, Smilgainiuose, Kupiškio mieste. Daugiausiai katalikai; kitų tikėjimų mažai. Jų vadovas Kupiškio žydas. Pirma lošdavo budavo pirštukais (noperckais), kortomis arba burbuliuku ant turgaus. Daug pinigų išlošdavo iš kvailių! jie ir dabar tebelošia bet susimažino kvailių skaitlius. Nebegauna pinigų. Dabar jie įsimanė kiteip: turgaus dienoj įsitėmija kas turi pinigų. Tuomet vieni žvalgos art arklių turgaus, kiti apie manapolį, tretį šeipkur. Pasergėję, kur kokiam ažuokampin nuošaliai nuėjusį užpuola atima pinigus ir tai dieną. Ypač kai svietas namo važiuoja, jie atsistoja šal vieškelio gale miesto ir daugel iškrato: Nėra tos turgaus dienos, Kad ne užsigirstų naujienų, tai tą primušė, tai tam pinigus atėmė [...] Vieną kartą ir kunigą buvo užpuolę, einantį vakare per miestelį. Saką atiduok, girdi, kiek turi pinigų ir laikrodėlį, nes kunigui esąs nereikalingas. Buvo pradėję tustit bet žydai kunigą pagelbėję ir palydėję klebonijon. Kupiškio ir Vešintų manapolius labiausiai pašalnikai žulikai plėšė ir daužė atsargos kareivių (zapasnųjų) vardan. O dabar iš to urednikai didelį turi pelną: šitie patįs kaltininkai, ant kurių turi piktį ir nekaltą žmogų užduoda, sako, ir jis plėšė. Uredninkas kabinas. Žinoma, tamsus žmogelis kiteip nežino, kaip nusikratyt tiktai žino, kas reikia duot 3 arba 5 rub. Tuomet uredninkas nuo to atstoja jieško kito⁴⁰⁹.

Anksčiau aprašytus chuliganų išpuolius prieš galios ir moralinės autoritetus galima matyti kaip turinčius aiškią nepaklusnumo simboliką, šokiruojantys visuomenę ir galbūt dėl šios priežasties įvykstančius ne taip jau dažnai. Daug dažniau chuliganai savo aukomis rinkosi silpniausius – vienišus

⁴⁰⁸ *Виленский курьер „Наша копейка“*, 1912, № 968, c. 2.

⁴⁰⁹ Dudorius [Povilas Lapienė], Nuo Kupiškio (Aukmergės pavieto), *Lietuvos ūkininkas*, 1905, sausio 27 (vasario 9), Nr. 8, p. 96.

keliautojus kelyje, vienus namuose likusius vaikus ir senius, kartais aukomis tapdavo moterys. Tai svarbu, nes XIX ir XX amžių sandūroje moterų respektabilumas dažai laikytas trapesniu nei vyrų, lengviau pažeidžiamas įvairiausių miestų ydų, tarp kurių ir nepadorūs chuliganų šūksniai ir dainuškos, viešas girtavimas ir pan. Moterų užpuolimas tam tikra prasme gali simbolizuoti chuliganizmą apskritai, mat šis deviacinis reiškinytis labiausiai tampa matomas ten ir tuomet, kur valstybės (bažnyčios ar bendruomenės) galia susilpnėja: „5 val. vakaro Didžiojoje g. sausio 20 d. prie Zalkino parduotuvės chuliganas užpuolė praevę. Bandė čiupti už jos ridikulio, tačiau per silpnai, moteris taip pat laikė rankinuką. Tuomet chuliganas trenkė moteriai į veidą, ji nukrito ant šaligatvio, chuliganas pradėjo bėgti, tačiau jam besprunkančiam viską matęs kiemsargis pakišo į kojas kastuvą jis nugriuvo ir buvo sulaikytas“⁴¹⁰.

Tamsus vakaras mieste, ypač turint galvoje moteris jame, visuomenėje asocijavosi ir su seksualiniais pavojais. Štai populiari XX a. pr. lietuvių rašytoja Lazdynų Pelėda panašią istoriją apie miesto centre užpultą vienišą merginą užbaigia jos nuvedimu į tamsesnį pakraštį ir išprievartavimu⁴¹¹. Kaip minėjome, sutemus XIX a. pab.–XX a. pr. miestas buvo neįprasta vieta moteriai, tad to meto spaudoje būta nemaža patarimų, kaip gi elgtis mieste jeigu vis dėl to dėl ekonominių priežasčių čia atiduriama: „kol lietuvės namie skurzdavo, į miestus, į Ameriką nekeliudavo, – tai mažiau joms buvo progos su vosokiausias nelemtais miestų ir plačio pasaulio biaurumais susidrutī. / Dabar, kuomet gyvenimas verste verčia ir lietuvę – moterę dangintis iš tėvynės ir sau lengvesnės duonos jieškoti, negalime jos neperspėti nuo tų žabangų, kurios kiekvienos jaunesnės ir šviesesnės merginos tykote tykoja didesniuose miestuose“⁴¹². Didžiausia bėda moteriai to laikotarpio mieste buvo galimas tapimas prekeivių žmonėmis auka, atsidūrimas vietiniuose ar užsienio viešnamiuose. Turint galvoje diskriminacines mokymosi ir darbo sąlygas, nenuolaidų požiūrį į

⁴¹⁰ *Северо-западное слово*, 1905, № 2196, c. 3.

⁴¹¹ Lazdynų Pelėda, *Rinkiniai raštai*, t. 7, Vilnius, 1955, p. 401–407.

⁴¹² G. P. [Gabrielė Petkevičaitė-Bitė], Apie šių dienų verges, *Žibutė*, sausio 20 (vasario 2), Nr. 1, 1911, p. 1–2. Toliau pateikiama statistika iš Peterburgo (dakt. Kankarovičiaus), atvejai iš Rusijos imperijos miestų.

nesantuokinius seksualinius santykius, Gabrielės Petkevičaitės-Bitės nuomone, moteriai, ypač žemesnių pajamų ir luomo, buvo nesunku „savo gyvenimo kelyje susitikti su ištvirkėliais, kurių ypač miestuose labai daug. Jie ir tokią lengvatikę siuvėją netruksta išnaudoti, o paskui pameta – palikdami nelaimingai beveik vienintelį kelią – į paleistuvavimo namus“⁴¹³.

Chuliganizmas ir nekontroliuojamas viešas elgesys, įvairūs iš to kylantys incidentai, skandalai vis pasikartoja (artėjant karui vis dažniau) viešas erdves administruojančių įstaigų dokumentuose, pavyzdžiui, Vilniaus miesto parkų komisijos ir policijos valdybos dokumentuose. Tai, mūsų akimis žiūrint, pirmiausia reiškė, jog viešosios erdvės tapo neatskiriamos nuo plačiosios publikos. Nors policijos postai teritorijoje aplink Vasaros teatrą Botanikos sode veikė iki 20 val. vakaro, o aplink Bernardinų sodą patruliuota pusvalandžiu trumpiau⁴¹⁴, tačiau tvarkai palaikyti tokių pastangų toli gražu nepakako. 1906 m. liepos 8 d. miesto policmeisteris kreipėsi į miesto vadovus pastebėdamas, kad nevykdomas nutarimas antrą valandą nakties rakinti Puškino skverą. Dėl to, pasak miesto tvarkdario, ten renkasi „vagys, chuliganai ir prostitutės“, o pastarosiomis dienomis ten fiksuoti chuliganų išpuoliai⁴¹⁵.

Bemaž pirmasis chuliganų apibrėžimas lietuviškoje spaudoje (Sankt Peterburge leistame *Lietuvių laikraštys*) chuliganizmo apibūdinimą leidžia dar labiau sukongretinti:

visuose dienraščiuose šendiena tankiai susitinkamė su „chuliganų“ vardu, o niekas nepaiškina. Kas tai yra chuliganas. Ten muša ponus kas? – chuliganai. Ten eina žmonių burys, dainuoja drąsias daina ir neša raudoną veliavą (karuną) – kas tai daro? Chuliganai. Kur ten daužo paleistuvystės namus, griauna monopolius, plėšia krautuves – kas? Chuliganai. Ten vėl susirėmė du buriai, buvo aukos – nemažai sužeidė ir užmušė – ką-gi mušė? – Chuliganus. Visur ant scenos chuliganai ir chuliganai. [...] Mūsų plačioje Rosijoje yra daug ir įvairios rūšies chuliganų. Juos galima aptarti šiaip: chuliganais yra tokie žmonės, kuriems patinka griuvenos ir gaisrai, artimo žaizdos ir kraujas, artimo badas ir mirtis, tvarksmingos audros ir visoki netvarka. Prie chuliganų priguli darbininkai ir jų kurstytojai, kurie neduoda savo broliui ramiai

⁴¹³ Ten pat, p. 2.

⁴¹⁴ Суточный приказ по Виленской городской полиции 23 августа 1909 года, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 2221, l. 22.

⁴¹⁵ Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70.

darbuotis ir turėti kasdieninės duonos kąsnelį: jie niekina savo brolių ir jo reikalus ir tampa kruvinais alkanų gaujų vadais. Tokie chuliganai yra skaudesni už žvėrį ir dar kvailesni už jį! Jeigu atjematė savo broliui darbą ir uždarbį, pasirūpinkite apė jų maitinimą. Chuliganais yra teip-gi žmonės, visuomenės iškeikti – tai vagys, žmogžudžiai, moteriško kuno pardavotojai, – žodžiu žmonės gyvenantys iš nedorybės ir mintantieji bjaurybėmis: tai viešpaties puvančios žaizdos. / Niekur chuliganai neturi tokios galybės, kokią įgyjo šendiena mūsų biurokratinėje valstijoje. Teismai čia toli netobuli, o žmonės neišmoko dar savę ir savo reikalus apginti. Kodėl panašių „chuliganų“ skaitlius Rusijoje auga ir plėtojas – dalykas aiškus. Ligšiol socialdemokratams negali pašaukti į darbą visų savo sąnarių, kurie dvasioje prie jų prisiskaito, nės-gi daugumai iš jų dar nesuskubo aptempti protas, nutilti sąžinė ir atauti artimo meilė. Už tat „chuliganų“ skaitlių padidina vagys ir įvairiausi „žulikai“. Labai liūdna, kad biurokratija nesusipranta, jog tie chuliganai auga po jų popierinių sparnų reformų diktatoriais ir vadovais. Kaip gi ta ateigu neaiški!⁴¹⁶

Iš šios citatos chuliganizmo apibrėžimą galima papildyti: tai laikraščių, pirmiausia komercializuotų, į kuo platesnę auditoriją taikančių tema. Jau cituoto *Šaltinio* korespondento B. Dzūko žodžiais, „netikėtai kitur, kaip laikraščiai rašo, neramu, bet ir Lietuvoje atsiranda [chuliganų – J.P.] kurie svetimą nuosavybę savo naudai renka“⁴¹⁷. Būtent modernėjančioje, populiarumo siekiančioje spaudoje, o ne konservatyviuose laikraščiuose, o juolab Vilniaus savivaldos ar policijos archyvuose chuliganai yra pirmiausia pastebimi ir aptariami. Žinutes apie chuliganizmą ir prievartą mieste galima perskaityti ir kaip vieną iš miesto patogumų trūkumų, tokių kaip bėgantis vanduo ir kanalizacija, miesto sanitarija, viešų erdvių apšvietimas, tramvajus ar miesto teatras.⁴¹⁸ Šių nusiskundimų fone chuliganizmą galima suvokti kaip vieną iš kliūčių miestiečių komfortui ir modernaus miesto efektyvumui.

Tai, kad chuliganizmas pirmiausia atsiranda ne policijos raportuose, o Vakarų miestų spaudoje, vėliau Rusijos imperijos sostinių laikraščiuose, dar vėliau ir jos periferijos spaudoje, leidžia jį suvokti ir kaip laikraščių redakcijų ir,

⁴¹⁶ *Lietuvių laikraštis*, 1905, rugpjūčio 18 (31), Nr. 39, p. 562.

⁴¹⁷ B. Dzūkas [Adomas Grinevičius], Dubiai (Kalvarijų apskr., Suv. gub.), *Šaltinis*, 1908, kovo 25 (balandžio 7), Nr. 13, p. 200.

⁴¹⁸ *Виленское зеркало*, 1911, № 5, nenumeruotas puslapis. Kelias metais anksčiau panašia tema juokavo ir *Виленский курьер* „Наша конейка“ ironiškame tekste apie tai, ką miestas darytų su 12 milijonų rublių, žr.: *Виленский курьер* „Наша конейка“, 1909, № 1, c. 3–4; № 6, c. 3; № 13, c. 4.

žinoma, skaitytojų viešas savo gyvenamosios aplinkos ir savo laikmečio aprašymą, tam tikrą kolektyvinio modernaus gyvenimo autoportreto fragmentą. Juk modernus laikraštis (kaip, pavyzdžiui, ir biblioteka) tam tikra prasme yra savo skaitytojų atspindys: spausdinamos aktualios naujienos, aptariamai svarbiausi skaitytojams ir piliečiams reiškiniai. Kaip teigia daugelis šiuolaikinių XX a. pr. metropolijų kultūrinio gyvenimo ir modernios spaudos tyrinėtojų, spauda buvo populiarė, nes ji padėjo savo skaitytojams suprasti pasaulį. XX a. pr. Lietuvos laikraščiuose kiekvieną dieną buvo pilna telegramų ar pranešimų telefonu iš didžiųjų miestų ar kraštų, kuriuose įvyko kažkas svarbaus. Šia prasme XX a. pr. spauda padėjo chuliganizmui tapti viena iš modernios, miestietiškos patirties dalimi.

Maždaug XX a. pradžioje radęsis bei per 1905–1907 revoliucinius metus paplitęs nesutvardomas chuliganų elgesys viešojo miesto erdvėje imperijos tvarkdarius buvo naujas iššūkis, neprilygstantis girtuoklių ar gatvėse rūkančių nepilnamečių sutramdymui ir nubaudimui⁴¹⁹. Kaip studijoje apie chuliganizmo fenomeną XX a. pr. Rusijoje teigia Joan Neuberger, aptariamuoju laikotarpiu visuomenė „keitėsi įtraukdama vis naujus garbingus visuomenės segmentus, o tradicinius aukštosios kultūros centrus [...] užplūdo nekultūringųjų masė, tad išsilavinusiems sluoksniams sutarti dėl Rusijos kultūros buvo vis sudėtingiau. Kultūringa visuomenė išliko pagrindiniu išsilavinusiųjų tikslu, tačiau vis sunkiau buvo suprasti, kas tokią visuomenę sudaro, kas ir kokias kriterijais remiantis gali jai priklausyti ir ar apskritai Rusija turi galimybę tapti [tradicine prasme – J.P.] civilizuoata“⁴²⁰.

Vilniaus policijos raportuose chuliganų radimasis siejamas su augančia

⁴¹⁹ Plg. О садовом хозяйстве, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836; Рапорта приставов о взысканиях по службе, увольнении, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 350, l. 273. Už pasirodymą viešumoje girtam ir įžeidus tvarkdarius – 5 rb. baudos arba 3 paros arešto (tokia pat atsakomybė grėsė ir Vilnelę teršiant pamazgomis); už pasirodymą viešumoje visiškai girtam – 3 rb. baudos arba 3 paros arešto, žr.: Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Суточный приказ по Виленской городской полиции 23 августа 1909 года, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 2221, l. 22. Be baudų ar kalėjimo policija su atskirsti negalinčiais girtuokliais „susitvarkydavo“ panaudodami prievartą, anot vieno tokiu elgesiu nepatenkinto miestiečio skundo, „vidury dienos mušdami ir tampydami už plaukų“, plg. Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Рапорта приставов о взысканиях по службе, увольнении, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 350, l. 159.

⁴²⁰ J. Neuberger, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, p. 275–276.

miesto populiacija ir čia plūstančiais ir įsitvirtinti bandančiais nekvalifikuotais arba žemos kvalifikacijos darbininkais. Skaitant policmeisterio protokolus matyti, kad šiems chuliganams suteikiami „nekultūringųjų“, „neturtingųjų“, „žemesniojo sluoksnio“ epitetai atsiranda juos lyginant su įstatymui paklūstančiais miestiečiais, pasiturinčiais miestiečiais ir niekuo nenusižengiančiais praeiviais. Raportuose akcentuojama, kad dažnai chuliganai puola iš patamsių, padarę nusikaltimą vėl grįžtą į tamsą, slapstosi negyvenamose miesto vietovėse, imasi grubiausių veiksmų, net atsišauoda⁴²¹, jei yra bandoma jiems sutrukdyti. Tokie atvejai fiksuojami ir naujuose miesto rajonuose, pavyzdžiui, kalbėdami apie Žvėryną, tvarkdariai pastebi, kad naujakuriai dažnai statosi namus netoli miško, kuriame „nusikalstamas elementas“ randa prieglobstį, iš kurio stebi auką arba pasislepia po nusikaltimo. Taip pat priduriama, kad šiame rajone yra tik vienas policijos postas, o pajėgas būtina stiprinti⁴²². 1913 m. liepos 25 dieną Vilniaus miesto valdyba pastebi, kad III policijos rajonas turi 14 postų, tačiau atsižvelgiant į išaugusį gyventojų skaičių, tokios policijos pajėgos yra toli gražu nepatenkinamos. Raportuojama, kad Objezdnaja į Pesčanaja (dab. V. Mykolaičio-Putino, M. Valančiaus) gatvės bei dalis Junkerių skersgatvio (dab. Z. Sierakausko), kur populiacija dėl naujų namo pastatymo žymiai išaugo, yra be jokios priežiūros. Kadangi ši teritorija ribojasi su neapgyventomis grafo Tiškevičiaus valdomis, ji tampa patogi vieta chuliganų ir įvairių nusikaltėlių koncentracijai – jie pastaruoju metu gali nesunkiai užpulti praeivius ir vėliau patogiai pasislėpti. Be to, dėl nuolatinės sargybos nebuvimo, palei Liuteronų kapinių mūrinę tvorą pilami įvairiausi nešvarumai. Nemažiau policijos patrulis reikalingas ir Naujojo miesto (dab. Naujamiesčio) Kamennaja, Jaroslavsko ir Pohuliankos (dab. Akmenų / Tauro, J. Jasinskio ir J.

⁴²¹ Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Сборник объявлений, издаваемых губернскими учреждениями для разнаса по городу, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 274, l. 50. Tiesa, šis pavyzdys, kai Nikolajevsko skersgatvio poste budėjęs policininkas Matvėjevas-Orševskis, paskubėjo mušamam žydui Egorui Šalkevičiui į pagalbą ties 13 namu ir buvo apšaudytas, sužeistas į dešinę koją, yra iš 1905 metų, kuomet, policijos teigimu, vyko masiniai neramumai gatvėse.

⁴²² Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Об усилении полицейской охраны на городские средства и о прекращении отпуска необязательных кредитов, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 2861, l. 1–2.

Basanavičiaus) gatvių kampe. Ypač akcentuojame Kamennaja gatvė, einanti nuošalia vietoje, kurioje yra tik vienas Orucho namas, kurioje per trumpą laiką jau užfiksuoti keli plėšimai ir sužalojimo atvejai. Kavkazskaja, Makarjevskaja, Radunskaja ir Stefanovskaja (Aguonų, Rotundo, Šv. Stepono) gatvės, miesto Dūmos ir policmeisterio pastebėjimais, 1913 metais tapo nusikaltėlių traukos centrais. Kaip teigiama ataskaitoje, Kavkazskaja gatvės gyventojai, kurių dauguma – pasiturintys žmonės – dažnai tampa vagių ir nusikalstamų elementų aukomis. Be to, mieste tiesiant kanalizaciją ir dėl to uždarius nemažai gatvių, eismas nukreiptas būtent šia gatve, kuria dabar į sandėlius vežami geležinkelio stoties kroviniai – vien dėl šios aplinkybės čia būtinas pastovus policijos budėjimas⁴²³.

Kaip minėjome, į gatves laisvalaikiu žengdavo ne tik chuliganiškai nusiteikę asmenys, tačiau ir dauguma miestiečių, tad išėjimas iš namų į parkus ir kitas viešas erdves dažnai tapdavo masiniu renginiu. Neveltui 1907 metų pavasarį miesto vyriausiasis policmeisteris kreipiasi į Miesto valdybą policijos posto atkūrimo (toks buvo prieš metus) Bernardinų sode klausimu. Jis pastebi, kad vasaros sezono metu, ypač penktadieniais, šeštadieniais, sekmadieniais ir švenčių dienomis Bernardinų sode susirenka iki 5 tūkst. žmonių. Žinant, jog sode tuo metu veikia bent kelios vietos, kuriose pardavinėtas alkoholis – argumentuoja policijos atstovas – nenuostabu, kad dažnai įsiplieskia ir įvairūs incidentai, neretai peraugantys į didžiulius viešus skandalus. Be to, kadangi sodo publika negali laiku kreiptis į tvarkos prižiūrėtojus, šie skandalai yra labai paveikūs, dėl jų sodas gali tapti vieta įvairioms demonstracijoms⁴²⁴. Reaguodama į taip pagrįstą Vilniaus policmeisterio prašymą skirti finansavimą vasaros sezono metu Bernardinų sode įsteigti policijos postą, Miesto valdyba taip pat atkreipia dėmesį, kad sodas – ypač vasaros vakarais – pritraukia įvairius viešosios tvarkos pažeidėjus. Spręsti šią problemą siūloma renkant įėjimo

⁴²³ Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Об усилении полицейской охраны на городские средства и о прекращении отпуска необязательных кредитов, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 2861, l. 9.

⁴²⁴ Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Об учреждении в Бернардинском саду полицейского поста, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1997, l. 1–3.

mokestį (nors šį klausimą miesto sudaryta komisija jau buvo atmetusi)⁴²⁵. Galiausiai nutarta įrengti dviejų policininkų, kurie dirbtų (už 175 rb.) nuo liepos 7 iki rugsėjo 1 dienos, postą, parką geriau apšviesti, o dar vėliau pasiūlyta kai kuriuos prekybos taškus nugriauti arba pernuomoti.

Restoranų kultūra

Puiki restorano salė žėrėjo gausia elektros šviesa: nuo estrados skambėjo linksmi pornografinių dainelių motyvai, kuriems pritarė girtos publikos šūkavimai, juokas ir stiklų skambėjimas. Salė buvo pilnintelė svečių, nes buvo tai vienas geriausių restoranų, su naktine scena, kur lankydavosi turtingiausi miesto gyventojai. Buvo čia ir senų, pražilusių, jau baigiančių gyventi žmonių, ir jaunų, vos tik atsistojusių ant plačiojo gyvenimo slenksčio. Tarpe jų sukiojosi, puikiai pasirėdžiusios, giliai išdekoltuotos, žibančios auksu ir netikrais deimantais, moteriškės. Visi buvo linksmi, nieku nevaržomi, nes nebuvo ko ir kam varžytis. Buvo tai vieta, kur ir rinkosi vien tam, kad laisvai gyvenimu pasidžiaugti ir pasotinti instinktus. Nutilęs valandėlei orkestras sugriežė maršą, tuo apreikšdamas paskutinį „numerį“. Pakilo uždanga su nimfomis ir faunais, ir estradoje pasirodė graži geltonplaukė šokėja. Ant jos buvo lengvutis žalsvo šydo kostiumas, visas nusagstytas aukso žvaigždutėmis, pro kurias švietė rausvas kūnas. Visa salė sujudo, iš visų krūtinių išsiveržė džiaugsmingas šauksmas: „Diana!“ ir pasipylė triukšmingas rankų plojimas. „Diana“ dėkojo nušvitusi, linguodama į visas puses savo puikia, žibančia diadema papuošta galva, siūsdama visiems koketingą, daug žadančių nusišypsojimą. Plojimams pasibaigus, orkestras sugriežė kažin kokį keistą motyvą ir „Diana“ pasileido pašėlusiam šokyje. Tai vyniojosi raitėsi, kaip žaltys, tai vėsoma sukosi ratu, tai vėl lygiai, elastingai siūbavo, pasistiebusi tik pirštų galais, rodos, visai neliesdama žemės. / Jos lengvas platus rūbas, tai tvėrė aplink ją platų, mirgantį ratą, tai vėl ankštai apvyniodavo visą jos kūną, užbrėždamas aiškiai kiekvieną jo gražią liniją. Svečiai sėdėjo nutilę, sužavėti. Tik neblaiviose jų akyse, godžiai į šokėję įsmeigtose, švito ir geso pikti žiburiukai⁴²⁶.

Pateikta citata yra ištrauka iš Onos Puidienės kūrinio, išspausdinto, tiesa, tik jai grįžus į jau nepriklausomą Lietuvą 1918 metais. Tačiau, žinant jos biografiją – Pirmojo pasaulinio karo metu moteris su vaikais skurdo ir klajojo po pilietinio karo siaubiamus Rusijos rytus, kiek tai buvo įmanoma, „neužmetė“ rašymo, jos žodžiais, „škiecavo“ – galime manyti, kad anksčiau

⁴²⁵ Ten pat, l. 2.

⁴²⁶ Diana, Vaidilutė [Ona Pleirytė-Puidienė], *Gyvenimo akordai. Škiecavo*, Kaunas, 1921, p. 25–6.

tokiam tekstui pasirodyti nebuvo galimybių. Šioje ištraukoje Puidienė nupiešia tipinį, XIX a. antroje pusėje išpopuliarėjusį, prabangų saloninį kafešantaną, dažnai sutinkamą ne tik Vakaruose, bet ir Rusijos imperijos didesniuose miestuose, tarp jų ir Vilniuje⁴²⁷. Minimas prabangus restoranas su lengvo turinio dainelėmis ir muzikinėmis programomis turi ir visus kitus tipinius atributus: patogias ir prašmatnias naujoves (elektra), orkestrą, grojantį ne tik maršus, bet ir naują, „keistą“ muziką, dekoltuotomis suknelėmis pasipuošusias moteris, tarytum nužengusias iš tuometinių mados ir grožio reikmenų reklamų. Aprašytoji Diana taip pat gana „tipinė“ (kaip ir kitos operetės ar panašaus žanro žvaigždės, pasižymėjusios talentu ir grožiu, ar bent vienu iš jų), sugebėjusi tapti populiaraus restorano scenos primadona.

Puidienės Diana pristatoma kaip scenos pažiba. Greičiausiai nagrinėjamas epizodas aprašo kabaretą – estrados meno žanrą, apimantį tiek suliteratūrintas varjetė, tiek erotinius pasirodymus. Pateikiamą sceną galime vertinti ir platesniame modernaus gyvenimo ir populiarios kultūros kontekste. Tyrinėjamu laikotarpiu muzikiniai ar kitokie komercinio pasirodymo žanrai buvo nenusistovėję ir iki galo nesusiformavę. Miestuose tokios viešų pramogų scenos tarpusavyje konkuravo ir dinamiškai vystėsi kartu su opera, operete, teatru, populiariąja muzika, šokiais, kinu, vodeviliu, striptizu ir daugybe kitų pramogos žanrų. Studijos apie 1901–1914 metų Berlyno kabaretą autorius Peteris Jelavichius galiausiai sutinka su Maxo Weberio žodžiais, jog tikrovėje aptikti idealiuosius tipus pasitaiko itin retai. Taip buvę ir su kabaretu: asmeninis ryšys tarp aktoriaus ir publikos kito priklausomai nuo kabareto sėkmės (kamerines sales su keliolika staliukų keitė daug didesnės, su kėdžių eilėmis išstatytais priešais sceną), aktoriai, taikęsi prie publikos nuotaikos, atlikdavo arba labiau dramatiškus, arba labiau satyriškus pasirodymus. Reaguodama į auditoriją trupė surengdavo arba labiau akims paganyti, arba ausims pamaloninti skirtą pasirodymą. Atsižvelgiant į cenzūrą, buvo atliekami daugiau ar mažiau satyriniai numeriai, parodijos, daugiau juokauta sekso tema nei politikos, o gana

⁴²⁷ V. Bakutytė, *Vilniaus miesto teatras: egzistencinių pokyčių keliu 1785–1915*, Vilnius, 2011, p. 259.

dažnai demonstruoti savo tobulų kūno linijų į sceną kildavo kokia nors „Diana“⁴²⁸. Puidienės apsakyme taip pat nematyti daug anachronizmų, veikiau skaitome gana tipiško pasirodymo aprašymą.

Puidienė, vertinant iš istoriko pozicijų, suklydo tik rašydama, jog Dianos pasirodymu mėgavosi išimtinai turtieji miestiečiai. Kabaretas, kurio žvaigždė buvo Diana, kaip ir operetė kiek anksčiau, buvo žanrai, užkariavę plačiąją publiką. XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje suklestėję operetė ir kabaretas populiarumo sulaukė panašiu būdu kaip melodrama literatūroje – atlikėjai vaizdavo tuo metu gyvenusių „paprastų žmonių“ rūpesčius, moralines dilemas, prabilo jų kalba. Priešingai nei rimtųjų muzikinių žanrų atveju, operetės libretas ir muzika pasižymi lengvesniu turiniu ir išraiška, pasiūlo daugiau jausmingumo, romantikos, komedijos ar satyros, ir derina šiuos elementus su iš operos pasiskolintomis komiškais raiškomis. Tačiau joje retai išgirsime ir pamatysime operoje ryškų dramatinį konfliktą ar situaciją, kurioje dominuoja „aukštesnės jėgos“.

Sąsaja tarp maisto ir malonumo yra sena lyg prieskoniai, tačiau pietavimas ar vakarieniavimas kiekvienoje visuomenėje išaugo į svarbią kultūrinę praktiką skirtingais laikotarpiais, kurie žymėjo ir socialinių santykių pokyčius. Norbertas Elias argumentavo, kad Europoje absoliučioms monarchijoms evoliucionuojant į atstovaujamas vyriausybes kito ir elgesys prie stalo. Pasak istoriko, dvaro maneros ir etiketas valgant tapo „civilizacinio proceso“ metafora, kuri reiškė, kad iš viduramžių įžengiant į modernią epochą, kitos socialinės grupės perėmė dvaro papročius. Savo studijoje Elias pateikė „įspūdingus“ ikimodernios epochos elgesio prie stalo pavyzdžius, kuriuos galiausiai išstumia modernus etiketas, reikalavęs abipusės pagarbos (tiek iš šeimininko pusės, tiek iš svečių, o taip pat tarp svečių ir jų stalo kaimynų) ir nubrėžęs individualaus elgesio modelius⁴²⁹.

Kadangi pramogų žanrai tapo vis modernesni ir demokratiškesni turinio

⁴²⁸ P. Jelavich, *Berlin Cabaret*, London, Cambridge, 1996, p. 2–3.

⁴²⁹ N. Elias, *Rūmų dvaro visuomenė. Karaliaus ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai*, Vilnius, 2004.

atžvilgiu, jie ir finansine prasme buvo gana prieinami auditorijai, kurios pokyčius ir troškimus atspindėjo. Pramogų organizatoriai siekė išlaikyti plačiosios publikos susidomėjimą – renginiai iš jų repertuaro buvo reklamuojami ir pigiausiuose, kelias kapeikas tekainavusiuose laikraščiuose. Galime spėti, kad už priimtina kainą įžymiausių žvaigždžių pasirodymus galėjo išvysti daugybė žiūrovų. Žinoma, repertuaro lygis buvo nevienodas. Tuo metu Vilniuje dirbęs teatro režisierius, aktorius, reformatorius ir naujojo Rusijos teatro lyderis Vsevolodas Mejerholdas 1910 metais išskyrė dvi vyravusias ir naująjį teatrą veikusias tendencijas: „linksmybių“ pomėgį Cabaret tipo teatriukuose ir neblėstantį klasikinio teatro poreikį⁴³⁰. Vilniuje pasitaikydavo atvejų, kai lengvojo žanro kafešantanai tradicinį teatrą veikė tiesiogiai, mat Miesto teatro pastate buvo įsikūręs ne tik viešbutis „Bristol“, bet ir kafešantanas „Château de fleur“, savo pasirodymais dubliavęs teatro spektaklius. Dėl to, numanu, kilo įvairiausių problemų, mat Miesto teatro komisijos protokoluose nurodoma, kad įvairiausių incidentų tikimybę ir, galų gale, konkurenciją, galima sumažinti įrengus kelis skirtingus įėjimus, o kafešantanui nurodžius pasirodymus rengti kitu metu nei vyko teatro spektakliai⁴³¹.

Vienas garsiausių miesto antreprenierių Ivanas (Izaokas) Šumanas buvo kelių vietų, panašių į Dianos kafešantaną, savininkas. Vasarą jis lankytojus kvietė į išsinuotą Botanikos sodą ir jame buvusį restoraną. Botanikos sodą jis įrengė tipiškai rusiškuoju stiliumi, aptvėrė ir apstatė dekoruotomis medinėmis pavėsinėmis bei įrengė panašaus stiliaus vartus. Sode veikė ne tik aukščiausios klasės jo vardo restoranas, bet ir vasaros teatras bei tiras. Lankytojų pramintas „Meška“ restoranas žiemą persikeldavo į Apreiškimo (Blagoveščenskaja, dab. Šv. Jono) gatvę nr. 3, buvusius Pacų rūmus, kurie iki Pirmojo pasaulinio karo priklausė Vidaus reikalų ministerijai ir kuriuose, be Rusų nacionalinės sąjungos, buvo ir Rusų visuotinio susirinkimo restoranas „Russkij mir“⁴³².

⁴³⁰ V. Mejerholdas, Iš dienoraščio, V. Mejerhold, *Apie teatrą*, Vilnius, 2008, p. 91. Kursyvas originale.

⁴³¹ Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70; Протокол комиссии от 12 января 1904 года о благоустройстве частного театра в г. Вильне под названием „Большой театр Смажевского“, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 824, l. 35.

⁴³² A. R. Čaplinskas, *Vilniaus gatvių istorija: Šv. Jono, Dominikonų, Trakų gatvės*, Vilnius, 1998, p. 112.

Šumano restoranas buvo viena iš labiausiai išreklamuotų miesto pasilinksminimo vietų, čia gastroliuojantys *la belle et célèbre* kvietė linksmintis net per revoliucinius miesto įvykius bei jiems pasibaigus tvyrojusio nusivylimo metu. Kiekvieną vakarą nuo 22 valandos siūlyta dalyvauti įvairiuose *Grande Soirée d'Attractions*. Sprendžiant iš gausaus repertuaro, Šumano pramogų sode dominavo lengvieji žanrai (operetės, komedijos), juos lydėjo teatrališkumas, farsas, supo prabanga ir modernybė, garsi ir ritminga muzika, šokiai, juokai, benefisai ir pikantiški pastatymai. Šioje miesto scenoje vaidinamos rusiškos pjesės⁴³³, vyko humoristų bei akrobatų pasirodymai⁴³⁴, skambėjo populiarios rusų atlikėjos Marijos Janovskajos, lenkų Dolskių dueto⁴³⁵, publikos divos Grigorijos Marmeladovos dainos (anot reklamos, „sudainuojanti viską, jei tik nesidrovi paprašyti“⁴³⁶), piano ledi Margeretos Hove melodijos⁴³⁷, ir įvairių tautybių (lenkų, prancūzų, italų, rusų, žydų, vokiečių) muzikos atlikėjų koncertai. Sode įvairiomis progomis buvo organizuojami didieji vaikščiøjimai (rus. *большое гулянье*), pritariant orkestrui, vyko Didysis balius-maskaradas (pranc. *Grand Bal-Masqué*) su madingais tango, lokio bei du-stepo (rus. *ту-стенъ*) šokiais bei kabaretu iki 3 val. ryto, buvo vaidinami šaržai bei įvairūs juokai⁴³⁸. Įvairiausios linksmybės, dažnai nuo pietų už 1.50 rb., šiame restorane prasidėdavo nuo 16 valandos ir tęsdavosi iki trečios ryto, o kaina už įėjimą į Botanikos sodą svyravo nuo 15 iki 30 kapeikų. Galima paminėti, kad dieną prabangiame restorane neretai buvo rengiami šeimyniniai vakarai, kvietę pasiklausyti muzikos ir pasižiūrėti aktorių pasirodymo, neperžengiančio miestiečių šeimai priimtino padoraus pasilinksminimo ribų.

Kaip ir Puidienės tekstas, šis Šumano pramogų pasaulis reprezentuoja ir paties restorano interjero pabrėžiamą (anot reklamos, *concert pour rire* vyksta moderno stiliaus patalpoje su šiuolaikiniais patogumais: sustiprinta ventilacija,

⁴³³ *Северо-западное слово*, 1904, 19 ноября, № 2137, с. 1.

⁴³⁴ *Виленский вестник*, 1907, 27 апреля, № 1169, с. 1, 4.

⁴³⁵ *Виленский курьер* „Наша копейка“, 1914, 4 января, № 1608, с. 1.

⁴³⁶ *Виленский курьер* „Наша копейка“, 1914, 1 января, № 1605, с. 1.

⁴³⁷ *Виленский курьер* „Наша копейка“, 1914, 4 января, № 1608, с. 1.

⁴³⁸ *Виленский курьер* „Наша копейка“, 1914, 4 января, № 1608, с. 1, *Виленский вестник*, 1907, 27 апреля, № 1169, с. 1, 4, *Виленский курьер* „Наша копейка“, 1914, 1 января, № 1605, с. 1.

elektrinis apšvietimas, reiškiantis prabangą ir laiko pažabojimą⁴³⁹) modernų pasilinksminimą, kuriame dalyvavo įvairių tautybių miestiečiai.

Tai, kad besiplečiantis pramogų ir laisvalaikio ratas rodo ir miestiečių modernėjimą, neatsiejama nuo tokių procesų kaip politinės demokratijos vystymasis, aristokratijos privilegijų nykimas ir jau minėtas sekuliarizmas gana gerai atskleidžia tai, kad Šumano pramogų pasaulis suvešėjo būtent vienas šalia kito esančiuose Botanikos ir Bernardinų soduose. Pastarasis sodas, tik į Vilnių atsikėlus bernardinų ordinui (1487 m.), tapo svarbia jų kasdienybės dalimi, žemė čia kultivuota tiek vienuolių praktiniams (daržai, šiltnamiai), tiek estetiniam (parkas, meditacijos) poreikiams. Iki pat vienuolyno uždarymo (1864 m.) jame buvo vienuolyno reikmėms skirtas daržas, sodas bei pasivaikščiojimams skirtas parkas. Daržų vis mažėjo, o parkas ilgainiui gražėjo: XVIII a. pasodinti egzotiški medžiai, iškasti dekoratyviniai tvenkiniai ir jis tapo uždara miesto elito vaikštynių vieta. Uždarius vienuolyną, sodas pamažu tapo miestiečių pamėgta erdve, kartkartėmis net pavadinama Vilniaus sodais. Iki sprendimo išnuomoti sodą Šumanui, XIX a. paskutinį dešimtmetį jame veikė įvairiausios su laisvalaikiu vienaip ar kitaip susijusios įstaigos, kurias miestas taip pat nuomodavo – atrakcionai (sūpuoklės, vaikų žaidimo aikštelės, tvenkinys su valtimis), bufetas vasaros paviljone, taip pat vaisių, mineralinio vandens ir limonado prekybos pavėsinės, Lipskio alaus prekybos paviljonas, kėglinė, čiuožykla žiemą bei pieno prekybos paviljonas, kuris žiemą pritaikomas kaip drabužinė čiuožėjams. Žinoma, kad jau 1890 m. sodo bufeto savininkas Vilhelmas Freibergas ketvirtadieniais ir sekmadieniais samdydavo karinį orkestrą⁴⁴⁰.

Šumanas, nors ir garsiausias miesto antreprenieris, tačiau nebuvo vienintelis tokio laisvalaikio organizatorius Vilniuje. Aludariams Lipskiams priklausė Šveicariškas sodas Subačiaus gatvės pabaigoje. Čia buvo terasomis besileidžiantis sodas su fontanu, restoranu bei vasaros teatru. Sprendžiant iš skelbimų gausos bei juose reklamuojamų renginių, galime sakyti, kad ši vieta

⁴³⁹ *Северо-западное слово*, 1904, 3 апреля, № 1910, с. 1.

⁴⁴⁰ *Vilniaus vaizdų atvirukai: 1897–1915*, p. 523.

panaši į Šumano restoraną. Čia vyksta įvairūs pramoginiai šou, kurie reklamose dažnai pristatomi kaip grandioziniai, tarptautiniai, vyksią tik kartą, nauji debiutai, atliekami žvaigždžių⁴⁴¹, neįprasti, (pavyzdžiui, moterų imtynės⁴⁴², iki pat ryto griežiantis italių damų orkestras⁴⁴³). Čia pasirodymą surengė tarptautinė trupė „Fortūna“⁴⁴⁴, artistė iš Amerikos Daily Heart⁴⁴⁵, tarptautinio garso artistai Micci ir Pikardi⁴⁴⁶. Dažnai koncertus užbaigdavo baliai maskaradai, mieste vykę nuo Kalėdų iki Užgavėnių, taip pat įvairūs šokiai, kurie pratęsdavo linksmybes iki 5 val. ryto. Maskaradas buvo ne vien naujametis įvykis, o gana dažna proga, vėl leista po 1905 m. liberalizacijos, pademonstruoti savo apdarus ir kaukes, rinkti aukas ir drauge pasilinksinti. Ši pramoga paprastai buvo teminė, pavyzdžiui, 1904 metais vykęs kiniškas maskaradas⁴⁴⁷ ar 1909 metais Miesto salėje surengtas tapytojo Stanisława Jarockio apipavidalintas kaukių balius tema „Voro tinkle“⁴⁴⁸.

Vieni garsiausių šio laikotarpio Vilniaus menininkų – teatro režisierė Nuna Młodziejowska, jos spektaklio scenografas Ferdynandas Ruszczycas, kompozitorius Michałas Liudomiras Rogowskis ir kiti po spektaklio „Lilli Weneda“ premjeros traukė į „Šv. Jurgio“ viešbučio restoraną. Čia, anot Ruszczyco dienoraščio, kelta daug tostų, o vėliau nutarta keliauti į Antakalnio užmiestį, netoli Pospeškos hipodromo (lenk. *Pośpieszce*). Iš centro tai buvę gana paprasta padaryti, nes nuo Katedros aikštės šis miesto pakraštys buvo pasiekiamas tramvajaus linija. Šalia stotelės veikė naktinis restoranas, iš kurio draugija (bent jau Ruszczycas) grįžo tik 8 val. ryto⁴⁴⁹. Šio dailininko draugų kompaniją galime drąsiai vadinti ryškia Vilniaus lenkų bohema, garsėjusia savo salonais, naujojo meno propagavimu bei savo puotomis „Europos“ viešbutyje. Ruszczyco dienoraštyje minimos jų aplankytos vietos, nors dažniausiai jos

⁴⁴¹ *Виленский курер „Наша копейка“*, 1914, 3 февраля, № 1638, с. 1, 3.

⁴⁴² *Северо-западное слово*, 1904, 19 ноября, № 2137, с. 1.

⁴⁴³ *Северо-западное слово*, 1904, 1 января, № 1821, с. 1, 5.

⁴⁴⁴ *Северо-западное слово*, 1904, 20 февраля, № 1870, с. 1.

⁴⁴⁵ *Виленский курер „Наша копейка“*, 1914, 3 июня, № 1756, с. 1.

⁴⁴⁶ *Виленский курер „Наша копейка“*, 1914, 1 января, № 1605, с. 1.

⁴⁴⁷ *Северо-западное слово*, 1904, 4 января, № 1823, с. 1

⁴⁴⁸ Bal „w sieci pajęczyj“, *Goniec Wileński*, 1909, 6 lutego, nr 19, s. 3.

⁴⁴⁹ F. Ruszczyc, *Dziennik*, t. 1, Warszawa, 1994, s. 229.

paminimos tik keliais žodžiais. Laisvalaikio tyrinėtoji iš šio dienoraščio paaiškėja toks 1909 metų birželio 5 dienos maršrutas: kompanija patraukė į kabaretus, vėliau svečiuose griežė kvartetus, o improvizuoti šokiai tęsėsi iki ryto, galiausiai paryčiais bičiuliai užlipo ant Pilies kalno⁴⁵⁰.

Šumano kabaretą Ruszczycas aprašo kiek vėliau: tą vakarą dauguma lankytojų dėvi frakus, aplinkui skamba dainos, „melodeklamacijos“, o salėje balti staliukai ir kėdėse saujelė kaip prikaltų ir iškankintų „buržujų“. Tiesa, daugiau „šurmilio“ buvo kaimyninėje salėje, kurioje savo eilės laukė Šumano „žvaigždės“. Verta atkreipti dėmesį, kad tose pačiose vietose, tiek dažnokai minimame „Europos“ viešbutyje, tiek bajorų klube, vieną vakarą triukšmingai ir ilgai linksmintasi, kitą dieną paprasčiausiai ramiai, galbūt draugų rate, pietauta ir vakarieniauta⁴⁵¹.

„Man atmintin įsirėžė vakarienė po vieno spektaklio, kur buvo ponas ir ponia Leščinskai, advokatas Tadas Vrublevskis ir žinomas Varšuvos literatas, „Kurier Warszawski“ redaktorius Władysławas Rabskis, – vieną tokią vakarienę prisimena Sofija Dembovskytė-Romerienė. – Buvau tada savo dvidešimties metų žydėjime, turėjau kažkokią labai gražią skrybėlaitę ir mačiau, kad visiems labai patinku. Pamenu, kad mokėjau gerai kalbėti, mano protas buvo gerai ištreniruotas, nekalto flirto atmosfera mane visados uždegdavo, o kadangi labai daug skaičiau, turėjau apie ką kalbėtis. Ir žinojau, su kuo apie ką reikia kalbėti, o tai svarbu!“⁴⁵². Kaip vėliau savo prisiminimuose dėsto Dembovskytė-Romerienė, T. Vrublevskiui, garsėjančiam erudicija ir atmintimi, neišsemiamos temos buvo masonerija, žydai, kapitono Šmitdo gynyba, tačiau jis galėjo visą vakarą kalbėti ir apie kvapus bei kvėpalus⁴⁵³.

Prabangūs „Europos“ ar kiti Vilniaus viešbučiai pasiturintiems miestiečiams teikė ne tik modernaus restorano malonumus, tačiau leido naudotis ir kitais amžių sandūros išradimais, pavyzdžiui, viešbučio priimamajame

⁴⁵⁰ Ten pat, s. 231.

⁴⁵¹ Ten pat, s. 225, 252, 253 ir kiti.

⁴⁵² J. Širkaitė, Sofijos Romerienės vaikystės ir jaunystės Vilnius, *Acta Academiae artium Vilmensis. Dailė*, 2003, t. 29, p. 60.

⁴⁵³ Ten pat, p. 60.

esančiu telegrafu, telefonu ir pan.⁴⁵⁴ Atėjus pavasariui, žinomų viešbučių ar kitų panašių įstaigų filialai įsikurdavo ir parkuose ar populiariesniuose užmiesčiuose. Pavyzdžiui, „Europos“ viešbučio restoranas atsidarydavo Verkių užkeigoje „Šiaudinė“ (lenk. *Ślomianka*), kur miestiečiai atvykdavo laivu arba, nuo 1914 metų, autobusu, Antakalnyje veikė restoranėlis „Kinija“, „Saint Georges“ viešbučio restoranas „Medžioklis“ atidarydavo bufetą per gegužės mėnesio arklių lenktynes Antakalnio hipodrome, Lentvaryje veikė pramogų sodas „Rivjera“, kuriame buvo restoranas, cukrainė, kėglinė, biliardas, valty pasiplaukiojimui, grojo orkestras. Žvėryne jau 1892 metais atsidarė Čiausovų kurhauzo paviljonas „Ermitažas“, kuriame veikė scena pasirodymams bei restoranas, o netoli Aušros Vartų Vilhelmas Kelleris įsteigė geležinkelio pramogų sodą „Arkadija“ su cirku, teatru, kėgline ir bufetu⁴⁵⁵.

Grįžtant prie Vilniaus ir Kauno nakties meto, išėjimais į vakarėjantį miestą neatsiejamas ne tik nuo socialinių ir kultūrinių kontrastų, tačiau ir nuo moralinių vertinimų. Pastarąjį taikliai aprašė dailininkė Mariana Veriovkina, kurios brolis 1904–1911 metais buvo Kauno gubernatorius, o 1911–1916 metais ir Vilniaus generalgubernatorius. Veriovkina įtakingiausius visuomenės sluoksnius (karininkus, aukščiausius dvasininkus, valdininkus, pirklius) vertino kaip nedvasingus, neturinčius kultūros poreikio, vegetuojančius, apimtus intrigų, savimeilės, besirūpinančius tik karjera ir piniginės pilnėjimu. „Niekšybė – štai rusų gyvenimo lozungas, be to, tamsybė ir sustingimas. Visa pažanga melaginga, visos šnekos apie ją – tuščios. Pilvas karaliauja, ir tas, kuris jam netarnauja, tampa savo idealizmo auka [...] čia nėra tikėjimo, nėra įsitikinimų, yra atbukimas, poza, kolosalus sugebėjimas žaisti žodžiais ir pažiūromis. Niekam nieko nereikia, išskyrus pinigus, kurių niekas neturi, ir laisvę disponuoti savimi ant svetimų kelių. Kas taip negyvena – anksčiau ar vėliau virsta gyvenimo auka,“ – savo gyvenimo draugui Aleksejui Jevlenskiui rašė Veriovkina⁴⁵⁶. Šių žodžių autorė tokią nuomonę susidarė bemaž visą 1909 metų žiemos sezoną

⁴⁵⁴ F. Ruszczyc, *Dziennik*, t. 1, s. 235.

⁴⁵⁵ Plg. L. Laučkaitė, Užmirštas medinis Vilnius, A. Surgailis, *Medinis Vilnius*, Vilnius, 2006, p. 8; *Kurjer Litewski*, 1907, 31 sierpnia (13 września), nr 193, s. 1.

⁴⁵⁶ Cit. iš L. Laučkaitė, *Ekspresionizmo raitelė Mariana Veriovkina*, Vilnius, 2007, p. 124.

praleidusi carinio Kauno kasdienybėje ir pramogose: teatras, kviestiniai pietūs, maskaradai, valdžios įstaigų šventės ir vizitai. Šį išorinį Lietuvos aukštuomenės šurmulį Veriovkina vadina „rusiškuoju gyvenimu“, o jo pagrindiniai atributai – asmeniniai interesai, rūpestis materialine nauda ir biurokratinis mąstymas: „tarnyba ir šeimos rūpestis – tvirtas pagrindas, priedai, paaukštinimas – saldžios svajonės, gandai – duona kasdienė, o jų džiaugsmi panašūs į tuos, kurie perkami „liaudžiai“⁴⁵⁷.

Ir kitas to meto menininkas Janas Bułhakas panašiai pristato publiką, vakarojančią Vilniaus Botanikos sode įsikūrusiame Šumano restorane. Nors ši vieta buvo viena garsiausių ir geriausiai vertinamų Vilniuje, Bułhakas ją pristato kaip landynę: „tai buvo rusų „puskarininkų“ lygio mūzos pakaišytu sijonu lindynė, būdinga tiems laikams ir viskam, ką mūsų krašte kultivavo Rusija. Rusijos prekinis ženklas visada garantavo žemiausią kokybę. Bet, nepaisant to, tame barake algas skandino rusų valdininkai ir savo aristokratiškus turtus mūsų žemvaldžiai, duodantys toną savo meto Vilniui“⁴⁵⁸. Šumano ir kiti aukščiausio lygio restoranai mieste veikė ilgiausiai, o jų veikla buvo reguliuojama pagal imperijoje nusistovėjusią socialinę ir ekonominę praktiką: griežčiau reguliuoti tas pasilinksmavimo įstaigas, kurių meniu kainos buvo žemos, ir daug laisviau žiūrėti į brangius pirmos klasės restoranus, kurių klientai buvo laikomi priklausantys socialiai patikimam sluoksniui⁴⁵⁹.

Nuo XX a. pradžios Vilniaus neošubravcų draugijos palaidą gyvenimo būdą pašiepiančiuose eilėraščiuose kortų ir vyno, alaus, pinigų švaistymo ir moterų motyvas pasikartoja nuolat⁴⁶⁰. Neošubravcai savo humoru tęsė su beveik prieš šimtmetį Vilniuje panašiai veikusiais šubravcais (ir apskritai auksiniais to meto Vilniaus universiteto laikais), todėl ir, lenkų literatūros istorikų manymu, sugebėjo kalbėti ne vien apie Vilnijos kraštui aktualias problemas, tačiau būti įdomūs ir skaitomi plačiojoje Lenkijoje⁴⁶¹. Panašiai ši „linksmoji“ Vilniaus pusė

⁴⁵⁷ Ten pat, p. 124.

⁴⁵⁸ J. Bułhak, *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, Vilnius, 2014, p. 92.

⁴⁵⁹ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the end of Tsarist Era*, p. 208.

⁴⁶⁰ „Товарищество Шубравцев“, LMAVB RS, f. 29–192, l. 5r–15v.

⁴⁶¹ A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie*, Kraków, 2003, s. 434–436.

matyta ir iš šalies. Andrzejus Romanowskis pateikia tokią citatą iš Antonio Orłowskio paskvilio „Gėda Vilniui“, išspausdinto Varšuvos žurnale *Mucha* 1910 metais:

bet užtat lošimas vyksta Bajorų klube, / Butelių kamščiai šaudo ligi ryto, / nuo šio vaizdo gūžiasi žemė, / Tačiau pasileidėliai tunka pas Šumaną. / Niekas sušukti „nešlovė!“ neišdrįs / Ir nė vienas nedega iš gėdos – / Neatpažintų tėvai jūsų veidų, / Jei iš kapų supelėjusių prisikeltų!⁴⁶²

Tokio naktinio gyvenimo svarbiausioji pusė yra pramogos komercializacija, skirtis tarp viešos ir privačios sferų ir, atitinkamai, laisvalaikio ir darbo. Naktis ir vakaras, kaip minėjome, yra toks laikas ir erdvė, kurioje socialinė padėtis, lytis ir etniškumas gali rutuliotis pagal kitas taisykles nei tai vyksta dieną. Pabrėžiant vartojimą, greitai pamirštamų troškimų tenkinimą, naktinis gyvenimas tapo modernaus pasaulio ir gyvenimo esme.⁴⁶³ Kartu naujoje viešojoje erdvėje atsidūrę nepažįstamieji privalėjo išmokti pakeisti savo elgesį ir šia prasme modernus laisvalaikis (apskritai modernybė) kelia skirtingus reikalavimus vyrams ir moterims. Šią patirtį gana taikliai savo dienoraštyje aprašo Ona Pleirytė-Puidienė. Jos dienoraščio įrašas dvejopai taiklus, nes atspindi naują visuomenės gyvenimo būdą ir naujas laisvalaikio galimybes, sykiu taikliai paliečiantis XX a. moterų, ypač, tokių kaip Puidienė, kurios turi visuomeninių ir kultūrinių užmojų, tačiau sykiu vienos namie prižiūri naujagimius, padėti. „Patriukšmavę, pajuokavę išėjo visi trys [vyras, brolis ir svetys, Grigaitis – J.P.] į kokią nors kavinę ar restoraną, kuriuos dažnai lanko. Po jų mano kurčiame bute liko nepaprastai slogi tylą ir opi vienatybė. / Aplinkui tylą... ta, kurią mėgiu ir ta, kuri, rodos, man protą atimą“⁴⁶⁴. Naktis ir tamsa, net ir komercializuota, šiuo atveju, nepriklauso visiems – Puidienė ir kitos to laikotarpio žmonos, dukros ar motinos paprastai likdavo privačiose erdvėse, o pažeidus šią socialinę normą – rizikuojama būti palaikyta „vieša“, t.y. prostitute.

⁴⁶² A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków, 1999, s. 355.

⁴⁶³ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 194

⁴⁶⁴ O. Pl. Puidienė-Vaidilutė, Praeities šešėliai. Dienoraštis, *Lietuvos žinios*, 1938, rugpjūčio 23 d., Nr. 189, p. 5

Viešnamiai

Modernaus miesto buržuazijai ir fabrikų darbininkams, čia dislokuotiems kareiviams ir besimokantiems vyresnių klasių gimnazistams, trumpam į turgų ar sezoniniam darbui atvykstantiems kaimiečiams, įvairiausiems XX a. pr. miesto svečiams atsiveria dar viena – seksualinė – miesto gatvių dimensija. Ji plečiasi taip pat sparčiai kaip ir augantis miestas: 1889 metais Vilniuje fiksuota 212 oficialių prostitučių⁴⁶⁵, 1902 metais – 378, dar po metų – 614⁴⁶⁶.

Prostitucija, žinoma, nebuvo vien tik didžiųjų Lietuvos miestų kasdienybės dalis: legaliai dirbančių ši amatą fiksuota ir provincijos miesteliuose, antai Švenčionyse 1899 m. legaliai dirbančių prostitučių fiksuota 2–5 moterys⁴⁶⁷. Tačiau skyriuje aptarsime būtent didžiausių miestų viešnamius – apie čia leidžiamą laisvalaikį esami šaltiniai leidžia kalbėti nuodugniausiai. Be to, prostitucija laisvalaikio kultūros tyrime mums svarbi ne kaip socialinės moterų istorijos dalis ar visuomenės darbo fenomenas, o priešingai – kaip laisvas nuo darbo ir kitų pareigų užsiėmimas kaip „ištrūkimas iš gyvenimo“, kaip laimės siekimas.

Vilniaus, kaip ir kitų Rusijos imperijos miestų gatvėse, pavyzdžiui, Kijevo Kreščiatiko, Odesos Deribasovskajos, Kazanės Voskresnajos, Sankt Peterburgo Nevos prospekte ir Ligorovskajos („Ligovkoje“), Maskvos Soboliovio gatvėse, prostitutės nesivaržė dienos šviesos ir stovinėjo matomiausiose vietose:

⁴⁶⁵ Plg. J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane: prostytutka w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa, 2004, s. 216–217. Pagal šią statistiką Vilnius panašus į Kronštata (219), Charkovą (211), Rostovą (212), tačiau atsilieka nuo Kazanės (304), Odesos (422), Rygos (461), Nižnij Novgorodo (662) ir yra visiškai lenkiamas Varšuvos (962), Maskvos (1068) ar Peterburgo (2231). Oficialusis prostitučių skaičius, gautas sudėjus pavienes ir viešnamiuose dirbančias prostitutas – tik kontekstinis orientyras, kurį vertinti reiktų atsargiai, nes net amžininkai teigė, kad tikrieji prostitučių skaičiai turėtų būti kelis ar net dešimt kartų didesni. Anot lietuviško laikraščio apžvalgininko, „pagal atskaita Vilniaus miesto rodos, mieste yra 13 paleistuvystes namu užlaikomu su miesto daleidimu, pereinuose gi metuose policija užtiko 18 paslaptu, o be abejones tokiu paleistuvystes namu yra daugiau negu mokyklų. Po policijos kontrole yra paleistuvaujancziu merginu: gyvenancziu paleistuvystes namuose 414 ir 244 pavieniai gyvenancziu. O kiek tuo užsiima slapta, be valdžiu žinios, to niekas nežino. Suskaiczius visas, be abejones pasirodytu Vilniuje 10 syk daugiau paleistuvaujancziu merginu negu mokintoju“, Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1902, Gegužės 30, Nr. 22, p. 1.

⁴⁶⁶ Рапорт Виленского врачебно-полицейского комитета от 29 декабря 1903 года Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 880, l. 18.

⁴⁶⁷ Списки публичных женщин в гор. Свенцянах, LVIA, f. 383, ap. 1, b. 342, l. 2, 4, 6, 12, 16, 18, 22, 25, 27, 31, 34, 39, 47, 54, 67, 73, 81, 86, 90, 92, 102, 104, 106, 112, 114, 116, 118, 120, 128, 130.

Georgijevski pr., Širokoje, Ostrabramskoje, Vokzalnaja, Blagoveščenskoje ir kt. pagrindinėse miesto gatvėse⁴⁶⁸. Net Vilniaus vicegubernatorius 1900 metų pradžioje lakoniškai atkreipia Vilniaus policmeisterio dėmesį, kad daugėja gyventojų skundų dėl prasto policininkų darbo prižiūrint prostitutas⁴⁶⁹.

Kiek anksčiau Vilniaus gubernatoriui anonimo rašytas skundas prostitučių padėtį ir požiūrį į jų veiklą atskleidžia daug išsamiau. Anot jo, Vilniuje yra pakankamai viešnamių, kuriuose gyventojai patenkina savo poreikius, tačiau minėtose pagrindinėse gatvėse nedoro elgesio merginos liečia, užkliudo ką papuola ir dėl to iškyla įvairiausių nesusipratimų, o gyventojų akyse nukenčia užkabintųjų garbė ir orumas. O tuo metu, anot gubernatoriui rašiusio anonimo, aristokratijos namuose nuo akių paslėptos ištvirkusios merginos, kurios savo drąsa peržengia visas padorumo ribas⁴⁷⁰. Teiginį, kad aristokratai palaido elgesio moteris laiko pas save namuose, būtų galima interpretuoti kaip tuo metu vyravusią seksualinę praktiką, kai turtingesnių namų šeimininkai ar jų sūnūs sugundo namuose dirbusias tarnaites, padienes darbininkes, o kylant skandalo grėsmei (moteris tampa nėščia, apie neištikimybę sužino žmona, užsikrečiama venerinėmis ligomis ir pan.), jas be jokių rekomendacijų atleidžia, kitaip tariant, išmeta į gatvę⁴⁷¹. Čia, visai tikėtina, tokioje padėtyje atsidūrusios moterys, bent laikinai, kol susiras kitą darbą, galėjo verstis prostitucija. Buvo

⁴⁶⁸ Рапорт от 17 марта 1906 года пристава 3-го полицейского участка г. Вильны Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 18. Georgijaus prospekte, Didžiojoje, Aušros vartų, Vokzalnaja, Blagoveščenskaja ir kt. pagrindinėse miesto gatvėse. Skundas kartojasi po 6 metų, 1906-aisiais: Рапорт Виленского врачебно-полицейского комитета от 25 апреля 1906 года Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 919, l. 17. Išvardintų gatvių dabartiniai pavadinimai, atitinkamai: Gedimino prospektas, Didžioji, Aušros vartų, Geležinkelio, Dominikonų gatvės.

⁴⁶⁹ Распоряжение от 11 февраля 1900 года Виленского губернатора Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 19.

⁴⁷⁰ Ten pat, l. 20.

⁴⁷¹ Tokios įprastos situacijos aprašomos tiek Tolstojaus *Anoje Kareninoje*, tiek Kuprino *Duobėje*. Kaip teigia prostituciją Rusijos imperijoje nagrinėjusi Laurie Berstein, absoliuti dauguma prostitučių šiuo užsiėmimu pradėjo verstis prieš tai kelis metus dirbusios įprastus darbus. Autorė pateikia 1910 metų Sankt Peterburgo Gailestingumo namų atlikta prostitučių apklausos rezultatus, kur matyti, kad 90 proc. moterų, prieš įsirašydamos į prostitučių sąrašus, mieste dirbo kitokius darbus. Plg. Laurie Berstein, *Sonia's Daughters. Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, p. 97. 1897 metais Vilniuje, V. Merkio apskaičiavimais, moterys sudarė 29,3 proc. visų pramonės darbininkų. Jos daugiausiai dirbo prekybos (pirklių ir prekybininkų padėjėjos, darbai krautuovėse) ir aptaravimo srityse (pirtys, skalbyklos, kirpyklos). Dauguma mieste darbą suradusių moterų buvo netekėjusios, iš namų išėjusios, iki 20 metų merginos. Įdomu, kad bajoraitės, kurios taip pat figūruoja prostitučių sąrašuose, galėjo gauti ekonomės, auklės, tarnaitės, kambarinės tarnybas. Plg. Tamara Bairašauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, *Lietuvos istorija. VIII tomas I dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 466–467.

įprasta, kad gatvinės prostitutės (anot Kuprino, dar vadintos basakojėmis ir veneričkomis⁴⁷²) kvietimus patirti laimę siūlė ne tik nebyliu žvilgsniu, savo apdarais ar judesiais, o ir gana stačiokiškai, aštriai, be to, nesusiviliojusius ar nekreipiančius dėmesio dažnai palydėdavo keiksmiais. Akivaizdžiai konservatyvias krikščioniškos visuomenės pažiūras išreiškiančiame skunde Vilniaus gubernatoriui galime išskaityti, kokias grėsmes kėlė skandalingosios gatvių prostitutės: tradicinėje visuomenėje, kurios pagrindas yra šeimyniniai saitai, toks elgesys galėdavo užtraukti gėdą ne tiek viešumoje dažnai buvojuosiems vyrams, kiek jų dievobaimingoms žmonoms, atsakingoms ir už šeimos moralinę sveikatą⁴⁷³.

Į tokius raginimus atsižvelgiantys miesto tvarkdariai gatvinėse prostitutėse greičiau įžvelgdavo miesto kriminalizavimo grėsmę, nes, ypač tamsiuoju paros metu, jos pritraukdavo deviacinių visuomenės elementų ir, tam tikra prasme, didindavo gatvės nusikaltimų statistiką. Antai jau minėtame šaltinyje 1906 metų liepos 8 dieną miesto policmeisteris kreipiasi į miesto vadovus pastebėdamas, kad nevykdomas nutarimas antrą valandą nakties rakinti Puškino skverą. Dėl to, pasak miesto tvarkdario, ten renkasi „vagys, chuliganai ir prostitutės“, o pastarosiomis dienomis ten fiksuota chuliganų smurtinių nusikaltimų atvejai⁴⁷⁴.

Tam tikrą patologiją imperijos miestų gatvių prostitucijoje įžvelgęs konservatyviojo sluoksnio atstovas kartu išreiškė ir pačios imperijos siekį reguliuoti viešąją erdvę, nuspręsti, kas joje gali ir kas neturi teisės būti. Panašiai prostitutės iš miesto gatvių 1893 metais pradėjo šalinti Odesa, kurios gubernatorius nurodė policijai uždrausti „puolusioms moterims“ gyventi ir vaikščioti populiariame miesto bulvarų rajone; tuo metu Minske prostitutės iš viso neturėjo teisės pačios susirasti klientų – jos turėjo kliautis sutenerių, įvairiausių tarpininkų (kad ir viešbučių valdytojų) paslaugomis⁴⁷⁵. Vilniuje be

⁴⁷² Plg. A. Куприн, *Яма*, Москва, 1998, с. 353.

⁴⁷³ Plg. *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, p. 446, 462.

⁴⁷⁴ Отношение Виленского полицмейстера от 8 июня 1906 года Виленской городской думе, LVIA, f. 938, ap. 2, b. 1836, l. 70.

⁴⁷⁵ L. Berstein, *The Keys to Happiness. Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*, p. 31–32.

buvusių bandymų neleisti prostitutėms rodytis gatvėse⁴⁷⁶, iš reprezentacinio miesto centro stengtasi iškeldinti ir viešnamius, bent oficialiai simbolizuojančius „iškrypusias ir nesveikas“ praktikas, kenkiančias valstybės pavaldinių moralei ir sveikatai. Be to, drausta ir nuomoti kambarius prostitutėms miesto centre esančiuose namuose (be jau minėtų gatvių, dar pridedamos Trockaja, Blagoveščenskaja ar Ivanovskaja, Skapovskaja, Dvorcovaja, S. Michalskio, Kazanskaja⁴⁷⁷), prie mokyklų (nebent kilometro atstumu), prie maldos namų ir vienuolynų, apgyvendinimo paslaugas teikusiuose namuose, namuose prie aikščių ir turgų, namuose, kuriuose gyveno aukšti valdininkai, veikė labdaros organizacijos ar kuriuose prekiauta stipriuoju alkoholiu⁴⁷⁸. Minske žengti atitinkami žingsniai ir nurodyta, kad net traktieriuose negali būti mokinių, išmaldos rinkėjų, nepilnamečių tarnų, žemo laipsnio kareivių ir prostitučių⁴⁷⁹. 1903 metais nutariama viešnamius iš pačiame Vilniaus centre esančios Koževnajos (dab. Odminių) gatvės perkelti į miesto pakraščius: „ant apvalymo miesto valdžia galutinai nutarė visus paleistuvystės namus isz miesto vidurių perkelti į jo pakraszczius, į priemieszczius. Užlaikytojos tokiu „namų“ padavė praszymą, kad laikas perkėlimo būtų sziek tiek prailgintas, bet jų praszymas pasiliko neiszsklausytas“⁴⁸⁰. Taip viešnamiai nustumiami į Užupio, Paplaujos ir Naujamiesčio priemiesčius. Kiek vėliau čia sukoncentruotus viešnamius nutariama iškeldinti, nes yra per daug arti miesto centro, prie pat

⁴⁷⁶ Apie tokius bandymus liudija pačios Vilniaus prostitutės, kreipimesi į Miesto policmeisterį su prašymu leisti dirbti pagal 1903 metais Vidaus reikalų ministerijos išplatintą aplinkraščių (kuriame nurodomos prostitučių tikrinimo taisyklės ir vietos, kuriose jos gali dirbti ir gyventi). Jos atkreipia dėmesį, jog Vilniaus policininkai neleidžia joms gyventi ir dirbti jų pasirinktuose nuomojamuose butuose (viename gali gyventi dvi prostitutės), o verčia keisti gyvenamąją / darbo vietas prieš jų valią arba persikelti dirbti į viešnamius. Jų manymu, taip elgdamiesi policininkai veikia viešnamių naudai. Plg. 8 policijos nuovados Orenburgo (dab. Švitrigailos) gatvės gyventojų, Sofijos Levin ir Lei Buželisok iš nr. 36 namo, Gitkio Tobolsko ir Tamar Stronginivo iš nr. 38, Rozalin Tumelinos ir Sofijos Malironok iš nr. 40, Rozalin Novorodskojos ir Frumo Goldsbergo iš nr. 34: Прошение жительст. 8 уч. в г. Вильне по Оренбургской улице Соры Левин и Леи Бужелисок в д. 36, Гутки Тобольской и Тамары Стронговой д. 38, Розалии Тумелис и Софии Малиронок в д. 40, Розалии Новороцкой и Фрумы Гольдзерг в д. 34 Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 999, l. 20.

⁴⁷⁷ Atitinkamai: dabartinės Vilniaus miesto Trakų, Šv. Jono, S. Skapo, Universiteto, Literatų, Vasario 16-osios gatvės.

⁴⁷⁸ Прошения разных лиц о внесении и исключении из числа публичных женщин, отношение врачебного отделения губернского правления о санитарном осмотре домов терпимости по г. Вильно, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 865, l. 264.

⁴⁷⁹ *Руководство для городских Минской городской полиции*, Минск, 1911, с. 42.

⁴⁸⁰ Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1903, vasario 13, Nr. 7, p. 1.

moterų vienuolyno ir kitų šventyklų⁴⁸¹. Linkstama viešnamius perkelti į dab. Švitrigailos gatvę, kuri mažai apgyvendinta, ir nors netoli yra pardavimo punktas, sutraukiantis daug darbininkų, čia esantys viešnamiai būtų patogūs ir netoliese esantiems kariuomenės daliniams⁴⁸². Nusprendus viešnamius koncentruoti Orenburskaja (dab. Švitrigailos) gatvėje, miesto policija siūlo ten kuo greičiau perkelti ir viešnamius iš Aleksandrovskaja (dab. Algirdo) gatvės⁴⁸³, besiribojusios su tuo metu labai reprezentatyvia „Grande Pogulianka“ (dab. J. Basanavičiaus, anuomet turėjusi Didžiosios Paguliankos pavadinimą). Įdomu, kad viešnamius bandyta kilnoti ir dėl patogumo. Štai Rusijos kariuomenės trečiojo korpuso viršininko prašyme Vilniaus policeisteriui (1900 m.) teigiama, kad kontroliuoti būtų patogiau įsteigus tik kariams skirtą viešnamį, todėl siūloma dalį prostitučių atkelti į Šnipiškių priemiestį. Teigiama, kad netoli 105, 106 ir 108 pulkų veiksiančius viešnamius prižiūrės karo medicinos korpusas. Sėkmingai čia dirbančių prostitučių priežiūrai numatyta ne tik įvesti medicinos bilietus su nuotraukomis, tačiau kai kurių užsienio miestų pavyzdžiu žadama tikrinti ir lankytojų sveikatą, neįleisti girtų ir nepateikusių savo sveikatos pažymėjimo karių⁴⁸⁴.

Įdomu pastebėti, kad tiek amžių sandūros rusų ir lietuvių literatūroje, tiek XX a. pr. prostitučių priežiūrą vykdžiusio Vilniaus Medicinos ir policijos komiteto dokumentuose, tiek jau tarpukario tekstuose⁴⁸⁵ viešnamiai vaizduojami ne tik prabangūs, turintys atskiras pasilinksminimų sales, bet ir pigūs, purvini, ventiliacijos neturintys. Be šios vietos, kurioje klientai išsirinkdavo moteris, privalomas viešnamio „atributas“ buvo namų „liokajus“. Šias pareigas paprastai

⁴⁸¹ Дело об организации в гор. Вильна врачебного полицейского надзора за публичными женщинами, LVIA, f. 383, ap. 1, b. 402, l. 241.

⁴⁸² Ten pat, l. 241. Tiesa, būta siūlymų viešnamius koncentruoti ir kaimyninėje Vytenio gatvėje, žr. Прошения разных лиц о внесении и исключении из числа публичных женщин, отношение врачебного отделения губернского правления о санитарном осмотре домов терпимости по г. Вильно, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 865, l. 266.

⁴⁸³ Дело об организации в гор. Вильна врачебного полицейского надзора за публичными женщинами, LVIA, f. 383, ap. 1, b. 402, l. 163.

⁴⁸⁴ Рапорт от 13 апреля 1900 года штаба 27-й пехотной дивизии начальнику штаба 3-го армейского корпуса, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 216; Распоряжение Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора от 7 сентября 1900 года Виленскому губернатору, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 235.

⁴⁸⁵ Plg. Mieste, Žemaitė, *Raštai*, t. II, Vilnius, 1948, G. Petkevičiūtė, Atgal į sodžius, LMAVB RS, f. 54, b. 92, l. 1–7, J. K. Beleckas, *Nuodėmių gatvė*, Kaunas, 1930–1931.

ėjo vyras, kuris viešnamyje ir gyvendavo arba turėdavo savo kambarį. Jis įleisdavo lankytojus, galėdavo atnešti į salę užsakymus ir, jei reikėjo, galėjo panaudoti savo jėgą suvaldydamas per daug padauginusius gėrimų, išūlius, nemokius ar mušančius viešnamio moteris lankytojus.

Kaip pavyzdį, padėsiantį susidaryti įspūdį apie ten dirbusių moterų skaičių ir jų gyvenimo ir darbo vietas (o kartu ir vyrų laisvalaikio leidimo erdvę), galime pateikti vienintelį rastą Vilniaus Medicinos ir policijos komiteto vykdyto viešnamių sanitarinės būklės vertinimo apibendrinimą⁴⁸⁶. Šios apžiūros metu miesto pareigūnai įvertino dešimt Paupio ir Maironio gatvių viešnamių, kurių septynis galime vadinti pigiais, o likusius tris galėtume priskirti vidutinių ar prabangių klasei.

Pastariesiems neabejotinai galėtų priklausyti Dveikos Vizner namai Paupio gatvėje. Į šį atskirą namą iš gatvės patenkama pro vartus. Kieme atidarius vienas šio dviaukščio pastato duris buvo galima patekti į du prabangiai apstatytus kambarius. Žengus pro antrąsias duris klientas patekdavo į prieškambarį, bufetą ir čia pat esantį vieną atskirą kambarį. Į antrą aukštą, kuriame buvo įrengta 12 kambarių, vedė platūs akmeniniai laiptai. Kaip pastebi viešnamį tikrinusi komisija, kiekvienas kambarys ne tik atskiras, bet ir atrodė kaip atskiras, t.y., apstatytas su visais patogumais.

Panašios klasės viešnamiai savo lankytojams galėjo suteikti ne tik šiltas, švarias, gerai vėdinamas ir gražiai, naujais baldais apstatytas patalpas malonumams, bet ir jaunesnes, nepasiligojusias moteris⁴⁸⁷. Be to, bent jau sprendžiant iš sanitarinės komisijos aprašymų, ne ką mažesnis šių įstaigų privalumas buvo jų suteikiamas privatumas: jos įsikūrusios atskiruose namuose, įeiti čia galima ir pro uždara kiemą, privatumą (priešingai nei pigesniuose viešnamiuose) garantuoja atskiri kambariai.

Tose pačiose gatvėse ar net kaimyniniuose namuose veikė ir pigūs viešnamiai, kaip galime spręsti iš sanitarinės komisijos protokolų, jie veikę

⁴⁸⁶ Дело об организации в г.р. Вильна врачебного полицейского надзора за публичными женщинами, LVIA, f. 383, ap. 1, b. 402, l. 236–237.

⁴⁸⁷ Tiesa, apie vieną iš trijų tokių viešnamių, Genios Viršub Maironio gatvėje, Medicinos ir policijos komiteto atstovas rašo, kad jame baldai seni, tačiau išlaikomi pagal galimybes, plg. Ten pat, l. 237.

tamsiose, drėgnose patalpose. Čia purvinos, nevėdinamos ir nešildomos patalpos buvo apstatytos senais, lūžtančiais baldais. Lovos ir čiužiniai čia taip pat buvo seni ir purvini, neatitiko tuo metu viešnamiams keltų sanitarinių normų. Komisijos aplankytuose tokios klasės viešnamiuose prostitučių skaičius svyruoja nuo 7 iki 15, vidurkis – 10 prostitučių. Jos vertėsi arba labai mažuose kambarėliuose (komisija juos vadino „каморка“ – kambarėliais), arba jų lovos buvo vienoje didelėje patalpoje, tarpusavyje atskirtos lubų nesiekiančiomis širmomis.

Kiek tokiose vietose lankydavosi vyrų? To meto stebėtojai neabejojo, jog pavienė gatvinė prostitutė pernakt, jei pasisekdavo, aptarnaudavo maždaug du vyrus, o tuo metu dirbusios viešnamiuose – penkis ar net dešimt kartų daugiau. 1912 metais industrinio Sibiro miesto Dmitrevsko viešnamyje aptikta jauniausia – keturiolikmetė – prostitutė aptarnavo maždaug dvidešimt klientų. Bemaž pigiausio (20 kapeikų, tiek renginių metu kainuodavo įėjimas į Vilniaus Botanikos sodą) ir orientuoto į skurdžių žydų sluoksnį Varšuvos viešnamio savininkas teigė, kad čia dirbusios prostitutės darbo dienomis aptarnaudavo 30–40 klientų, o švenčių ir išeiginių dienomis – 60 ar net 70⁴⁸⁸. Žinoma, galbūt skaičiai atrodo perdėti, tačiau tokius klientų srautus atsिमena Pirmo pasaulinio karo metais Prancūzijos uosto Šv. Nazairo viešnamio prostitutė⁴⁸⁹. Mes linktume pasitikėti vienu ryškiausių to meto venerinių ligų specialistų, Karo medicinos akademijos profesoriumi Veniaminu Tarnovskiu, teigusiu, kad paprastomis dienomis viešnamio prostitutės aptarnauja apie 10–12, o švenčių dienomis – 30–40 klientų⁴⁹⁰. Bent apytikrą klientų skaičių įsivaizduoti šiuo atveju yra svarbu, nes kuo daugiau intymių santykių turėdavo prostitutės, tuo didesnė rizika buvo susirgti venerinėmis ligomis, tačiau už venerinių ligų kontrolę atsakingos Vilniaus miesto medicininės policijos komisijos raportai prieštaringi, statistika yra labai nenuosekli. Prostitutės šiuo amatu vertėsi dėl vargano gyvenimo, pastebė Vilniaus medicinos-policijos komitetas 1908 m., ir rašo, kad legaliai

⁴⁸⁸ L. Berstein, *Sonia's Daughters: Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, p. 149–150.

⁴⁸⁹ E. Bristow, *Prostitution and Prejudice: The Jewish Fight against White Slavery, 1870–1939*, New York, 1983, p. 65.

⁴⁹⁰ L. Berstein, *Sonia's Daughters: Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, p. 150.

dirbančios prostitutės kiekvieną mėnesį į savo knygutę gauna 10 proc. nuo $\frac{3}{4}$ savo pajamų (likusios – viešnamiu), o sukauptą sumą galima atsiimti iš komiteto kanceliarijos, kai moteris galutinai atsisako šio amato ir gauna tarnybą arba išvyksta iš Vilniaus⁴⁹¹.

Leistis į viešnamių pilnus miesto priemiesčius, tiek Užupį, tiek vėliau Naujamiestį ir Naujininkus, šiek tiek priminė nuotykią, nes seksualinis malonumas glūdėjo – kaip galima spręsti iš XX a. pr. vilniečių skundų atitinkamiems pareigūnams – ypatingoje, tamsioje, chaotiškoje sociogeografinėje miesto erdvėje. Kaip minėjome, lankymasis viešnamiuose mūsų darbe suvokiamas kaip vienas iš „išėjimo į gatvę“ aspektų, tad vietoj adresų išsklotinės mums daug svarbiau įsivaizduoti šią masinančią ir svaiginančią kelionę į dviprasmišką ir abejotiną rajoną. Nors Vilniuje buvo mažiausiai keletas kvartalų, kuriuose koncentravosi viešnamiai, taupydami teksto apimtį detaliau aptarsime keliones į Užupio ir Naujamiesčio viešnamius.

Tuo metu beveik kiekvienoje Užupio kvartalo posesijoje prekyauta, daugelis namų priklausė žydams prekybininkams, kurie laikė smulkias parduotuves, nuomojo butus žemesnio rango valdininkams, nusigyvenusiems dvarininkams ir įvairiems amatininkams ir – kaip teigia Vilniaus paveldosaugininkai – įvairioms pasilinksminimo įstaigoms⁴⁹². Čia taip pat veikė keletas amatininkų dirbtuvių, įvairios kepyklos, smuklės, skalbyklos, dažyklos. XIX a. pab.–XX a. pr. rajonas gana smarkiai keitėsi, daugelyje namų vyko įvairios rekonstrukcijos. Buvo pristatomi antri, kai kur treči aukštai, namai plėtėsi į kiemų gilumą, mažiau liko tuščios vietos. XIX a. pab. Užupio gatvės gale ir Polocko gatvės pradžioje, pastačius didesnius mūrinius namus (Užupio g. 19, 21, 23, 25 ir Polocko g. 1), juose įsikūrė aukštesnės klasės parduotuvės, kavinės, cukrainės, o Užupio g. 21 name buvo Policijos skyrius⁴⁹³.

Daugelio namų pirmajame aukšte veikė smulkios parduotuvės, užkeigos, smuklės, antrame ar trečiame aukštuose triūsė stovybininkai. Užupyje ar bet

⁴⁹¹ Дело об организации медико-полицейского надзора за проституцией в г. Вильно и переписка по этому вопросу, LVIA, f. 383, ap. 3, b. 376, l. 32.

⁴⁹² Vilniaus miesto 69 kvartalo istoriniai tyrimai, I t., VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4775, l. 33–34.

⁴⁹³ Vilniaus miesto 70 kvartalas. Istoriniai tyrimai, I t., VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4778, l. 56.

kokiame kitame Vilniaus priemiestyje, kaip ir daugelyje to meto Lietuvos gyvenviečių, nebuvo kanalizacijos, veikė vadinamoji atviroji kanalizacija (į Vilnelę ar posesijų pakraščius nuvesti grioviai), į ją, kiemuose ar tiesiog gatvėje pilamos šiukšlės, paplavos, nešvarumai. Dauguma gatvių negrįstos, palijus ar pasnigus kanalizacija išsiliedavo, miestiečiams tekdavo kabarotis per sunkiai išbrendamus ir dvokiančius purvynus. Miestiečiai skundėsi tokia miesto netvarka ir gatvėmis, panašiomis „į nepravažiuojamo purvo kloaką“⁴⁹⁴, be to, rajone įsikūrę viešnamiai traukte traukė į barnius ir muštynes. Užupio viešnamiais besiskundžiantys gyventojai miesto valdžiai pasakojo apie, anot jų, nekontroliuojamą čia besilankančiųjų, ypač karių, elgesį: jie besilinksmindami taip smarkiai prisigeria, jog grįždami šoka į šalimais esančią Vilnelę. Be to, dėl girtumo kylą įvairūs „biesporiadki“, dėl kurių, leidžiama suprasti, dažnai užsikrečiama venerinėmis ligomis⁴⁹⁵.

Kiek vėliau Maironio gatvės namų savininkai, prašydami išskeldinti čia veikiančius viešnamius, Vilniaus gubernatoriui primena, kad netoliese yra Šv. Spaso cerkvė, žydų mokykla, prekyvietės (išskirtos žuvų turgus ir mėsos parduotuvė), kurių lankytojams, o ką jau kalbėti apie gyventojus, neigiamą įspūdį palieka nuolatos ties viešnamiais girdimi barniai ir muštynės. Nors nedetalizuojama, priduriama, kad praeiviai labai dažnai čia gali išvysti ir nepadorių reiškinių („nieblagopristojnyje javlenija“)⁴⁹⁶.

Panašiais argumentais prieš viešnamius kovojo ir Polocko gatvės gyventojai, skųsdami gubernatoriaus sprendimą ten nukelti dalį viešnamių, gyventojų vadinamų paleistuvystės namais („doma razvrata“). Čia jie netinka dėl kelių priežasčių: pirma, dėl stačiatikių Šv. Dvasios vienuolyno namų, esančių priešingoje gatvės pusėje, tai peržengė viešnamiams numatyta teritoriją. Antra, dėl netoliese esančių Bernardinų kapinių, į kurias – neįsivaizduojama –

⁴⁹⁴ Прошение домовладельцев Можейской улицы 4-го полицейского участка города Вильны Виленской городской думе, 5 августа 1913 года, LVIA, f. 938, ap. 4, b. 6153, l. 8.

⁴⁹⁵ Прошение от содержательниц домов терпимости по Сафьянской улице Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 2; taip pat žr.: Жалоба граждан г. Вильно Виленскому губернатору, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 20.

⁴⁹⁶ Переписка с Виленским губернатором, врачебным отделением о закрытии домов терпимости, о врачебном освидетельствовании публичных женщин, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 835, l. 108.

vykstančių susikaupusių žmonių procesijų ir, apskritai, prie kurių negalima leisti vykti įvairiausioms paleistuvystėms. Trečia, Polocko gatvėje veikianti mergaičių ir berniukų prieglauda, kurios gyventojams prostitutės ir nuolatos girti jų lankytojai neabejotinai rodytų neigiamą pavyzdį. Riboti vaikų susidūrimą su viešnamių aplinka būtų labai keblu, nes pro viešnamius veda vienintelis kelias į netoliese esančią rekreacinę zoną – miesto Belmonto mišką⁴⁹⁷.

Įdomu, kad viešnamius norėta paslėpti ne tik nuo vaikų ar susikaupusių žmonių, tačiau ir nuo darbininkų, ypač jaunų darbininkų. Fabrikų savininkų teigimu, šių įstaigų buvimas merginoms prieš akis, čia keliamos bjaurios scenos gali neigiamai paveikti jų būdą⁴⁹⁸. Ne tik blogai paveikti, tačiau dėl atlyginimo skirtumo darbininkės galėjo paprasčiausiai iškeisti darbo vietą fabrike į pelningesnę viešnamiuose⁴⁹⁹. Gyventojų skunduose matyti, kad šiame rajone kasmet viešnamių daugėja, kol galiausiai Švitrigailos gatvėje malonumams skirti pastatai nustelbia gyvenamąsias patalpas. Šalia atsakingiems pareigūnams žinomų viešnamių, gyventojų skunduose kalbama apie dešimtis nelegalių, t.y., veikiančių be leidimų, išvengiančių kassavaitinių medicinos komisijos vizitų ir kitokių oficialiųjų institucijų ribojimo. Be to, atsakingoms institucijoms vis pranešama, kad be oficialių ir neoficialių viešnamių, aplink juos spontaniškai kuriasi ir kitos kūniškiems malonumams skirtos vietos: žydų atidarytos arbatinės, užkandinės, kelios vyno krautuvės. Vilniečiai skundžiasi, kad per šitas šalia viešnamių veikusias gėrimų parduotuves ir smukles, jų žodžiais, plinta ištvirkimas ir paleistuvystė⁵⁰⁰, nes čia, numanu, svaigalams nebuvo uždėti didžiuliai viešnamių antkainiai.

Kaip ir Užupyje, amžininkų teigimu, ir čia alkoholis buvo grubumo, visų

⁴⁹⁷ Прошение жителей Полоцкой улицы Виленскому губернатору, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 822, l. 212r–212v.

⁴⁹⁸ Дело об организации в гор. Вильна врачебного полицейского надзора за публичными женщинами, LVIA, f. 383, ap. 1, b. 402, l. 154; Рапорт старшего фабричного инспектора Виленской губернии от 14 апреля 1904 года Виленскому губернатору, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 880, l. 72.

⁴⁹⁹ Galimybė, jog fabrikų darbininkės bent iš pradžių prisidurdavo prie algos besiversdamos prostitucija lyg ir patvirtintų 1898 metais Vilniaus socialdemokratų kalba pasakyta darbininkų susirinkime Vilniuje, kurioje labai neigiamai vertinama „fabrikantų ir policijos sąmokslas“ prievarta tikrinti dirbančių moterų sveikatą, plg. Towarzystski!, LMAVB RS, f. 64–50, l. 2.

⁵⁰⁰ Прошение от жителей и домовладельцев Оренбургской улицы, Пригородного полицейского участка города Вильны Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 999, l. 50.

kvailysčių, pasigautų lytiškai plintančių ligų priežastis. Nelegaliai stipriuotu alkoholiu prekiaavę Švitrigailos g. 42 viešnamio laikytojai Breznikovai savo klientus taip nugirdydavo, jog šie gatvėje keldavo didžiulį triukšmą, neretai muštynes, kuriose dalyvauddavo ir žemesnieji tarnautojai. Fiksuoti tokie atvejai, kai girtas kareivis iš viešnamio ištraukia prostitutę ir gatvėje ją muša. „Gėda ir gaila buvo žiūrėti į kareivį, viešai dergusį savo karišką orumą“, – apie viešajai tvarkai nepaklūstantį Breznikovų viešnamį rašo aplinkiniai gyventojai. Jie priduria ir apie grubų ir nešvarų prostitučių elgesį, mat jos nuo namo prieigų (net ir dieną) garsiai kviečia praeivius, o nesusiviliojusius plūsta keiksmiais. Breznikovų moralinis įžūlumas pasireiškia ir tuo, kad viešnamio klientus jie nesigėdindami aplinkinių kaimynų priima dieną. Visa tai, skundo autorių nuomone, demoralizuojamai veikia Švitrigailos gatvės jaunuomenę ir šioje gatvėje esančių fabrikų darbininkus, kurių dauguma yra jaunos merginos⁵⁰¹. Galiausiai, po daugkartinių gyventojų prašymų uždaryti įstaigą, viešnamio lankytojai viešnamį įrengė taip, kad jis atrodytų neveikiantis – įėjimą perkėlė per galinius vartus Amatų skersgatvyje.

Tačiau net ir įrengus viešnamius atokiau nuo gatvės, užleidus užuolaidas ir veikiant tik naktimis, miestiečių gyvenimas vis vien trikdomas: Aukštaičių gatvėje veikiančiame Dušanskajos viešnamyje vidurnaktį kapitonas Stanislavas Macevičius susimuša su iš pažiūros girtu studentu Konstantinu Vinokuru, pastarąjį išveja iš viešnamio, o šis dėl tokio elgesio skundėsi būdinčiam policininkui. Šis incidentas netrukus persikelia į policijos nuovadą, liudininku iškviečiamas 6 namo kiemsargis⁵⁰². Tokios malonumų įstaigos, kaip teigė Karmelitų g. 4 veikusiu viešnamiu besiskundžiantys kaimynai, pritraukia vagis ir chuliganus⁵⁰³, be to, viešnamiai garsėjo ne tik savo klientų vaidais, bet ir triukšmingais pasilinksminimais. Pavyzdžiui, viešnamis Malūnų g. 19 garsėjo per naktis trukusiomis triukšmingomis orgijomis⁵⁰⁴. Nuo jo neatsiliko ir

⁵⁰¹ Рапорта приставов о закрытии домов терпимости, LVIA, f. 420, ap.2, b. 1031, l. 32–33.

⁵⁰² Ten pat, LVIA, f. 420, ap.2, b. 1031, l. 55–58.

⁵⁰³ Дело о закрытии и открытии домов терпимости в г. Вильно, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 1009, l. 10.

⁵⁰⁴ Прошения разных лиц о разрешении открыть публичные заведения, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 999, l. 8, 9.

nelegalus viešnamis Naugarduko g. 3 – nors turėjęs veikti slaptai, šio viešnamio prostitutės teigimu, čia nuolat buvo rengiami pasilinksminimai⁵⁰⁵.

Tačiau to meto visuomenei baisiausias viešnamiuose daromas nusikaltimas (net mobilizavęs aukščiausius imperijos sluoksnius) buvo nelegali prekyba, medicininių apžiūrų vengimas, chuliganizmas, bet vadinamoji „baltoji vergovė“. Prekyba šiomis vergėmis, t.y., merginomis, kurias vietoje žadėtos tarnystės ar vedybų, parduoda ir verčia užsiimti prostitucija buvo kaltinama Subačiaus g. 14. viešnamio šeiminkė⁵⁰⁶. To meto spaudoje nemaža žinučių apie tokią prekybą, pateikiamos be galo graudžios, o kartais su sėkminga pabaiga apgautų moterų istorijos. Nors kova su tokia prekyba vargu ar priskirtina vilniečių laisvalaikiui⁵⁰⁷, vieną tokią – dėl to, jog atskleidžia prostitucijos mechanizmus ir vietas Vilniuje, kuriose buvo galima siekti nelegalių seksualinių santykių – paminėsime. Tai žinutė apie pedofilinio sandorio nutraukimą, paskelbta rusiškoje spaudoje, jos iškarpa įklijuota Vilniaus gydymo skyriaus fondo dokumentuose. Joje rašoma, jog trylikametė našlaitė, gyvenusi su dėde, neva per pažįstamus gauna darbą. Ji nuvedama į Algirdo gatvę pas tetą Nadeždą Mitrofanovną Matuševskąją, kuri kažkokioje bute ja „paglamonėjo“ ir pažadėjo įdarbinti tarnaitė. Vėliau mergaitė su teta eina į Peterburgo viešbutį Aušros vartų gatvėje. Čia patenka pro galines duris, norima pasimatyti su viešbučio komisionieriumi, kuriam minėta ponė už 100 rublių pasiūlo nekaltą mergaitę, kurią jis galėsiantis perduoti bet kuriam viešbučio svečiui. Tada iškviečiama policija ir moterys sulaikomos⁵⁰⁸.

Kūno geiduliams skirtos įstaigos buvo įsikūrusios tiek atskiruose ar net

⁵⁰⁵ Рапорта приставов со сведениями о домах терпимости и прошения разных лиц о подаче места жительства публичных женщин, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 957, l. 63.

⁵⁰⁶ Дело о закрытии и открытии домов терпимости в г. Вильно, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 1009, l. 31; Переписка с Виленским губернатором, врачебным отделением о закрытии домов терпимости, о врачебном освидетельствовании публичных женщин, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 835, l. 212–215; Прошения разных лиц о зачислении и исключении из списков публичных женщин, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 937, l. 7; Рапорт Виленского врачебно-полицейского комитета от 5 марта 1904 года Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 880, l. 27.

⁵⁰⁷ Kova su „baltąja vergove“ iš tiesų buvo bent dalies socialiai aktyvių vilniečių, pvz., Lietuvos katalikių moterų ar Vilniaus moterų draugijų narių laisvalaikio užsiėmimas, tačiau apie tokį įsitraukimą į prekybos moterimis naudingiau kalbėti apskritai XIX a. pab.–XX a. pr. moterų judėjimų kontekste, o ne kalbant apie miesto laisvalaikio kultūrą.

⁵⁰⁸ Iškarpa iš nenustatyto laikraščio, Прошения разных лиц о разрешении открыть публичные заведения, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 999, l. 25.

specialiai šiam tikslui statytuose namuose⁵⁰⁹, o galėjo veikti ir gyvenamuose namuose. Antai yra išlikęs Pilies g. 44 namo aprašymas, iš kurio 28 butų 3 veikė viešnamiai su 23 prostitutėmis. „Lėjos Trockos pastate 28 butai kimštinau prikimšti ne itin turtingų nuomininkų: tai tarnai, siuvėjos, stalius, smulkūs gatvės prekeiviai, batsiuviai, vežikai, perpirkėjai, stiklius, virėja, baletu „artistė“ Bejra Gapovnik, kaminkrėtys. Trijuose butuose veikia viešnamis, kuriame dirba 23 prostitutės. Daugiau kaip pusė – žydų tautybės [...]. Tačiau tai nenuolatinės „darbuotojos“. Į šį namą jos atvyksta iš kiek prašmatnesnių namų Totorių gatvėje ar viešbučių ir po keleto mėnesių ritasi į pigesnius namus Kopanicoje (Aukštaičių gatvės rajone). Dalis atvyksta iš Savičiaus ligoninės ir vos kojas apšilusios vėl ten patenka“⁵¹⁰.

Nepasiturinčių gyventojų apgyventame name veikė trys nemaži viešnamiai, o, kaip matyti iš aprašytos moterų kaitos, galime teigti, kad čia savo paslaugas teikė jau patyrusios, numanoma, dėl ligų turėjusios palikti prabangesnius viešnamius, arba jau Savičiaus gatvės ligoninėje laikinai išsigydžiusias lytiniu būdu plintančias ligas, prostitutės. Galime daryti prielaidą, jog šių viešnamių darbuotojos taip greitai susirgdavo arba dėl didelio klientų skaičiaus, arba dėl to, jog veikė nelegaliai ir dėl to išvengdavo kassavaitinių medicininių komisijų vizitų.

Išskiriami keli prostitučių tipai: 1) „pavienės“ prostitutės, kurios buvo užregistruojamos policijoje, ten palikdavo pasą, gaudavo gyvenamosios vietos liudijimą ir medicininę knygelę. Prostitucija jos užsiminėjo ne viešnamyje, o pačios nuomojamoje patalpoje, privalėjo atvykti į medicinines apžiūras. 2) „slaptosios“ prostitutės, kurios registruodavosi policijoje, tačiau vietoj paso ten palikdavo savo asmens nuotrauką, įsipareigodavo atvykti į medicinines apžiūras, prostitucija jos užsiminėdavo šalia kitų darbų ar gyvendamos pas tėvus. 3) „Slaptosios“ ir nelegaliai veikusios prostitutės, neįsiregistravusios policijoje, neįsipareigojusios atvykti į kassavaitines medicinines apžiūras.

⁵⁰⁹ Tokie buvo Šaperšteino namai Maironio gatvės Kocho name, plg. Дело об организации в гор. Вильна врачебного полицейского надзора за публичными женщинами, LVIA, f. 383, ap. 1, b. 402, l. 237.

⁵¹⁰ A. R. Čaplinskas, *Vilniaus gatvių istorija. Pilies gatvė*, Vilnius, 2005, p. 21.

Miestų ir imperijos valdžia didžiausią dėmesį skyrė būtent pastarosioms, nelegaliai dirbusioms ir dėl ligų platinimo kėlusioms didžiausią grėsmę prostitutėms. Siekiant panaikinti ar kiek įmanu sumažinti pastarųjų skaičių, 1903 metais Miesto medicinos komisija įpareigojama atlikti kuo daugiau medicininių patikrinimų prostitucija besiverčiančioms moterims ir priversti jas atsakyti už neatvykimą į tokią apžiūrą. O nutarus leisti kai kurioms butų šeimininkėms nuomoti kambarius prostitucija besiverčiančioms moterims⁵¹¹, iš esmės sukuriama minėti legalių „pavienių“ ir „slaptų“ prostitučių tipai.

Į naująją tvarką tiek prostitutės, tiek miesto valdžia bemat sureagoja. Moterys kreipiasi į Vilniaus policmeisterį su prašymu leisti dirbti pagal 1903 metais Vidaus reikalų ministerijos išplatintą aplinkrašį, kuriame nurodomos prostitučių tikrinimo taisyklės ir vietos, kuriose jos gali dirbti ir gyventi. Iš kitos pusės, tokia veikla norinčios užsiimti moterys atkreipia dėmesį, jog Vilniaus policininkai neleidžia joms gyventi ir dirbti jų pasirinktuose nuomojamuose butuose (viename gali gyventi dvi prostitutės), o verčia keisti gyvenamąją / dirbo vietas prieš jų valią arba persikelti dirbti į viešnamius. (Kaip minėjome, įtariama, kad taip elgdami policininkai dirba viešnamių naudai)⁵¹².

Nors ši daugiau laisvės suteikusi tvarka lyg ir sukūrė tarpinę grandį tarp gatvės ir viešnamio prostitučių, skaitant archyvų tekstus labai sudėtinga atskirti ir nustatyti, ar viename ir kitame name veikė viešnamis, ar pavienių prostitučių butas. To visiškai nesiekė ir XX a. pr. miesto administracija, pasitenkinusi prostitučių sąrašų praplėtimu ir viešųjų moterų įsipareigojimu reguliariai tikrintis sveikatą ir nepažeisti kitų miesto higienos normų priežiūra⁵¹³. Bandant

⁵¹¹ Прошения разных лиц о внесении и исключении из числа публичных женщин, отношение врачебного отделения губернского правления о санитарном осмотре домов терпимости по г. Вильно, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 865, l. 264.

⁵¹² Прошение жительст. 8 уч. в г. Вильне по Оренбургской улице Соры Левин и Леи Бужелисок в д. 36, Гутки Гобольской и Тамары Стронговой д. 38, Розалии Тумелис и Софии Малиронок в д. 40, Розалии Новороцкой и Фрумы Гольдзегер в д. 34 Виленскому полицмейстеру, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 999, l. 20.

⁵¹³ Visų prostitučių higieninį gyvenimą reglamentavo jos išduodamo medicininio bilieto gale surašytos 12 taisyklių, o prostitutėms nuomojamų butų šeimininkai buvo priversti laikytis tokių pat higienos reikalavimų kaip ir viešnamių laikuotojai, plg. Прошения разных лиц о внесении и исключении из числа публичных женщин, отношение врачебного отделения губернского правления о санитарном осмотре домов терпимости по г. Вильно, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 865, l. 264.

analizuoti atitinkamų Vilniaus institucijų raportus dažniausiai matyti, kaip skiriasi jų rašymo taisyklės nuo gyvenimo gatvėje. Skaityti archyvų tekstai paprastai labai lakoniški, trafaretiški, standartinių blankų su spausdintomis paraštėmis įrašai kartojasi lapas iš lapo. Be to, žinant tolesnę policijos veiklos istoriją, pareigūnų informacijos dokumentavimas atrodo gana primityvus, chaotiškas ir pabiras.

Tokiuose tekstuose ir Aukštaičių gatvės rajone esantys vyro ir žmonos Kreicedebių namai, nuo 1899 metų viliojantys moteris ir nepilnametės mergaitės⁵¹⁴, ir Švitrigailos g. 40 veikęs viešnamis su viena didele 5 langų sale, vadinama vienu ventiliatoriumi, 12 kambarių, kurių visi buvę su pora langų, be to namo fligelyje įrengtais dar 8 kambariais yra tapatūs⁵¹⁵. Šiuose raportuose nėra jokios nuostabos (tai gali būti ir dėl mechaniško blankų pildymo), jog Didžiojoje g. priešais Piatnicos cerkvę esančiame „Varšuvos“ viešbutyje su jo šeimininkės žinia 3, 11, 14 kambariuose gyvena ir dirba keturios prostitutės⁵¹⁶. Miesto tvarkdarių požiūriu, tokio praporščiko Criknovo, įtariama, iš kariuomenės kasos pavogusio 5300 rublių, vakaro eiga visai logiška: prabangi vakarienė Šumano restorane, jau pastebimai apgirtus apsilankymas Didžiosios g. 50–29 bute (prostitutėmis čia dirbo Ana Golovač ir devyniolikmetė Ana Ivaškevič, o namų šeimininkė buvo Genė Rutkovska), čia užtrunkant iki pusiaunakčio. Toliau aiškinantis pabėgusio karininko kelionę sužinoma, kad jis prostitutei Anai už praleistą laiką sumokėjo 11 rublių, prieš išeidamas gyrėsi savo turtais ir kvietė ją kartu su juo nedelsiant išvykti iš miesto. Merginai dvejojant, jis iš kareiviškos milinės, su blizgančiomis dviejų eilių sagomis, išsitraukė išsikėtusią piniginę, metė ją merginai po kojomis ir įrodinėjo, kad pinigai jam nesvarbu. Jau stotyje, nesant pirmos klasės bilietų į Maskvą, įsigyjami du antros klasės bilietai, po dviejų valandų jiedu išvyko į Maladečinos stotį. Kaip pasakojama išsamiaame raporte, vagonė karininkas užmigo ant viršutinio gulto, prostitutė snaudė

⁵¹⁴ Переписка с Виленским губернатором, врачебным отделением о закрытии домов терпимости, о врачебном освидетельствовании публичных женщин, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 835, l. 230.

⁵¹⁵ Протокол осмотра заведывающего Виленским врачебно-полицейским комитетом от 2 июня 1904 года, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 880, l. 38–39.

⁵¹⁶ Рапорта приставов со сведениями о домах терпимости и прошения разных лиц о подаче места жительства публичных женщин, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 957, l. 59.

sėdėdama ant apatiniojo. 6 valandą ryto atvykus į Maladečinos stotį, jos bufete karininkas su savo palydove išgėrė kavos, jai įdavė 30 rublių už vargą ir toliau į Maskvą [arba Peterburgą] iškeliavo vienas. Prostitutė iš čia nuvyko pas motiną į kaimą, o po kelių dienų jau buvo Vilniuje, kur 20 rublių atidavė madam Rutkevič, o likusius jau buvo išleidusi kelionėms⁵¹⁷. Neįprastai plačiame raporte, kuriame apklausti net keli įvykio liudininkai, prostitutėms nemetamas joks kaltės šešėlis, apsilankymas pas devyniolikmetę (neteistą ir 5 metus gyvenančią Vilniuje) Aną Ivaškevič lygiai toks pats legitimus ir suprantamas veiksmas kaip vakarienė viename prabangiausių Vilniaus „Šumano“ restoranų Botanikos sode.

Kalbėdami apie viešnamius, prostitucija, kaip vieną iš laisvalaikio „išėjus į miestą“ aspektų siekėme parodyti vietas, kuriuose vilniečiai ir miesto svečiai vyrai ieškojo ir rasdavo kūniškų pramogų. Tačiau viešnamiai ir prostitutės imperijoje buvo traktuoti daug plačiau: tai ir moralinių bei fiziškai pavojingų ligų šaltiniai, kuriuose vieni visuomenės nariai matė beširdžių verslininkų be skrupulų skaičiuojamą pelną, kiti, pavyzdžiui, marksistai, teigė, kad tai neišvengiamas modernios visuomenės atributas. Visose tokiose pozicijose, parodančių prostitucijos grėsmes ir pavojus, galime įžvelgti ir jų autorių siekius ir vizijas. Todėl aiškinantis, ką XX a. pradžioje miestui reiškė ši jo seksualinė dimensija, šį santykį galime trumpai apibendrinti kaip daugiasluoksnį. Viena vertus, viešnamiai ir čia vykstančios seksualinės praktikos vadinami „paleistuvystės namais“ („doma razvrata“), tačiau oficialiojoje kalboje jie įvardijami daug tolerantiškiau – „doma tierpimosti“. Iš vienos pusės, jų nenorėta matyti, jie stumiami bent jau iš modernėjančio miesto centro, iš kitos – viešnamiai ir prostitutės yra akivaizdi ir galbūt neišvengiama modernizacijos procesų pasekmė. Miesto viešnamiai nuolat pildėsi moterų, pasiryžusių Vilniuje rasti geresnį gyvenimą, sąskaita. Tuo pat metu viešnamiai ir prostitutės padėjo čia dėl to paties geresnio gyvenimo dirbusiems rasti malonią kūnišką pramogą. Viena vertus, viešosios moterys buvo pavojingų lytinių ligų šaltinis, galintis carinei armijai pridaryti nemažiau žalos nei priešė būriai, kita vertus – tos pačios kariuomenės vadovybė siūlė viešnamius perkelti kuo arčiau kareivinių. Iš vienos pusės kovojama prieš moterų

⁵¹⁷ Рапорта приставов о закрытии домов терпимости, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 1031, l. 40–43.

išnaudojimą, neteisėtą prekybą, iš kitos – tai namai, kuriuose jaunuoliai dažnai patirdavo savo pirmąsias seksualines patirtis⁵¹⁸, kuriuose ne rečiau lankydavosi iki vestuvių, ir kurių lankymas jau vedusiems vyrams, šeimos galvoms ir tėvams nebuvo stigmatizuota praktika.

Kalbant apie išėjimą į miestą, miesto gatves sutemus, miesto tamsą, naudingas spalvų tyrinėtojo Hermano Pleij pastebėjimas, spalvos visada susijusios su visais žmogaus egzistencijos aspektais, tad ir dėmesys spalvoms visada būna įvairiapusis⁵¹⁹. Juoda yra anapus kasdienybės ribų – tai iškilmingų pietų, premjerų, vestuvių ar laidotuvių spalva. XX a. pr. nakties juoda ir juodai apsisitausių vyrų kostiumų juoda – siautulingo mėgavimosi gyvenimu spalva. Ši spalva sykiu žymi ir modernybės socialines normas – su juoda spalva ištrūkti iš kasdienybės ribų dažniausiai galėjo tik vyrai. Kaip parodo *Виленское зеркало* ir *Ковенское зеркало* minimalistinės karikatūros – šalia modernybės spalvos, tai sykiu ir nelaimės bei atsilikimo spalva. Juoda spalva kartais yra nematoma spalva, jos prieglobsčiu naudotasi norint pasislėpti – ji priglausdavo ir revoliucionierius, ir paprasčiausius chuliganus. Juoda spalva pradėta asocijuoti su reakcija apskritai ir su smurtu prieš žydus konkrečiai – juodašimčių spalva. Kaip ir karikatūrą, paprastai atspindinčią daugelį kasdienybės aspektų, apibendrinti juodą spalvą tikrai nėra paprasta – tai spalva esanti abiejuose spektro pusėse, pavojinga ir saugi, avangardo ir tradicijos, visuomeniška ir atskirianti, kasdienybės ir siautulių, tačiau tikrai ne vidurio ir ne vidutinė spalva.

⁵¹⁸ Prostitucijos temos nevengęs Levas Tolstojus apysakos „Kreicerio sonata“ herojaus žodžiais perteikia, kad, to meto visuomenėje priimtina ir net skatinama, kad seksualiai bręstantys berniukai pirmąsias seksualines patirtis patirtų viešnamiuose. Gimnazija, vyresnis pažįstamas studentas, gėrimai namuose, kortos ir vėliau vykimas pas prostitutes – taip, lygiai taip pat kaip ir likę 99 proc. paauglių, nekaltybę prarado „Kreicerio sonata“ herojus. Plg. Л. Толстой, *Крейцерова соната*, internete: <http://ilibrary.ru/text/1009/p.4/index.html> [žiūrėta 2016 01 01].

⁵¹⁹ H. Pleij, *Karminas, purpuras ir mėlis*, Vilnius, 2010, p. i.

DARBININKŲ KOVA DĖL DARBO IR LAISVALAIKIO

Visais laikais didžiąją visuomenės dalį sudarė dirbantieji. Dėl kokių nors aplinkybių dirbti negalinčių ar neprivalančių (pavyzdžiui, ligos ar priklausymo elitui) vyrų sociume paprastai nedaug, nors istorijoje tai ir buvo įtakinga mažuma⁵²⁰. XIX a. pab. dabartinėje Lietuvos teritorijoje taip pat dominavo valstiečiai (73,4 proc.), miestiečių buvo 20 proc., o bajorai sudarė 5 proc. gyventojų. Kaimuose ir miesteliuose gyveno septyniskart daugiau žmonių nei miestuose, atitinkamai 87,3 ir 12,7 proc. Vakarų Europoje gausiausia visuomenės grupė buvo taip pat besiverčianti žemės ūkiu.

Nors Lietuvos pramonės rodikliai buvo beveik 3 kartus mažesni negu visos Rusijos imperijos⁵²¹, visgi ir čia XIX a. pab.–XX a. pr. pastebimas darbininko virsmas svarbia socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo figūra. Šioje disertacijos dalyje modernaus laisvalaikio ir laiko organizavimo apskritai klausimus iškelsime remdamiesi Vilniaus ir Kauno darbininkų situaciją atskleidžiančiais šaltiniais. Šiuose miestuose tiriamu laikotarpiu prasidėjo judėjimai dėl darbininkų teisių, tarp jų ir į laisvalaikį, iš pradžių kovos būdai buvo gana stichiniai, vėliau pereita prie streikų ir kitų organizuoto pasipriešinimo formų⁵²². Kreipti žvilgsnį į didžiųjų Lietuvos miestų fabrikus atrodo verta ir todėl, kad fabrikas buvo vienas iš XIX a. išradimų, kuriuose išryškėjo didžiulių gamybos mastų ir socialinio aktyvumo sąveika⁵²³. Išskirti darbininkus kartu su jų socialiniais ir ekonominiais reikalavimais atrodo prasminga, nes viena iš modernėjančios visuomenės bruožų buvo naujų socialinių grupių įsitvirtinimas, gebėjimas parodyti, kad jie yra verti laisvalaikio. Kai kuriais atvejais į tyrimą pateks ir žemės ūkio darbininkai, ypač nagrinėjant apibendrinantį inteligentijos požiūrį į šias kitais atžvilgiais skirtingas grupes, su jų laisvalaikio susijusius vertinimus ir baimes.

⁵²⁰ J. Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, Princeton and Oxford, 2014, p. 673.

⁵²¹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 231.

⁵²² E. Griškūnaitė, *Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 m.*, Vilnius, 1971, p. 53–54.

⁵²³ J. Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, p. 687.

Iš XIX a. pab. statistikos matyti, kad tuo metu vien Vilniuje fizinį darbą dirbo 39 814 žmonių. Daugumą jų sudarė tarnai (40,6 proc.), amatininkai (34,4 proc.), fabrių darbininkai (13,5 proc.), o prekybos ir transporto sferos darbuotojų buvo 11,5 proc⁵²⁴. 1897 m. duomenimis, Kauno gubernijos miestuose iš fizinio darbo gyveno 25 474 žmonės, didžiąją dalį – 45,4 proc. – taip pat sudarė tarnai. Suvalkų gubernijoje fiziniu darbu vertėsi 5 583 asmenys, tarnų čia – 48,1 proc⁵²⁵. Toks tarnų procentas aiškintinas tuo, kad Vilniuje ir Kaune nebuvo daug ir didelių fabrių ar gamyklų: 1904 m. Vilniuje fiksuota 1 819 fabrių ir gamyklos, juose dirbo iš viso 13 505 žmonės. Dar 8 417 žmonės dirbo 1 522 amatininkų dirbtuvėse. Kaune fabrių ir jų darbininkų buvo atitinkamai 63 ir 2 288, o 338 amatininkų dirbtuvėse buvo 1 573 amatininkai⁵²⁶. Stambiausias fabrikas Vilniuje 1904 metais – „Viktorijos“ šokolado fabrikas samdė 300 darbininkų, Vikentijaus Geco odos fabrikas turėjo 208 darbininkus, Menkės odos fabrikas – 204, Jankelio Alzulskio – 152, Vilhelmo Šopeno alaus darykla – 208, Lipskio alaus fabrikas – 176, Giršos Livšico vokų fabrikas – 154, Tiškevičiaus malūnas – 150⁵²⁷. Dauguma Vilniaus darbininkų dirbo nedidelėse, iki 16 darbininkų įmonėse. Visgi XIX a. pab. Lietuvos darbininkams pradėjus organizuotis ir kelti visai darbininkijai aktualias problemas, fabrikas atsiskleidžia kaip socialinio aktyvumo teritorija.

XIX a. pab.–XX a. pr. socialiniai aktyvistai pažymi, kad kairiųjų idėjų paplitimas ir organizuoto politinio darbininkų teisių gynimo ištakos glūdi ekonominiuose XIX amžiaus pabaigos pokyčiuose, tokiuose kaip ekonominė migracija, atvedusi nemažai naujų darbininkų į didžiausius Lietuvos pramonės centrus – Vilnių ir Kauną. Vladimiras Akimovas *Trumpoje socialdemokratijos judėjimo Rusijoje istorijoje* (1905), Vilnių, šalia Peterburgo ir Kijevo, išskiria kaip vieną šio judėjimo centrų. Pirmąsias kairiųjų idėjų apraiškas jis aptinka 1885 metais, kai Mokytojų instituto ir miesto ješivų studentus socialistinėmis

⁵²⁴ V. Merkys, Proletariato formavimasis Vilniuje XIX amžiaus pabaigoje, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*, 1957, t. 1 (2), p. 12.

⁵²⁵ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. XIII, с. 144; т. XII, с. 114–117.

⁵²⁶ *Города России в 1904 году*, С. Петербургъ, 1906, с. 119.

⁵²⁷ J. Jurginis, *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje*, Vilnius, 1958, p. 9.

idėjomis bandė įtikinti, tiesa, neįvardinti jų bendraamžiai. Panašiu metu nesėkmingai bandyta užmegzti ryšius su darbininkais bei įkurti ir moterų kojinių mezgėjų artelę⁵²⁸.

Dalis su darbininkų laisvalaikiu susijusių problemų kilo dėl neaiškaus Rusijos imperijos požiūrio į samdomus darbininkus, darbą ir darbo santykius. Nors leisti įstatymai darbininkų teisėms apsaugoti ir steigtos jų įgyvendinimo priežiūros institucijos, politika praktiškai neveikė ir neturėjo daugumos darbininkų paramos. Valdžios pastangas galima interpretuoti ir kaip reakciją į naujas ekonomines, socialines ir kultūrinės realijas. Besikeičiančios socialinių santykių normos kėlė nerimą imperijos valdžiai, šį procesą norėta kontroliuoti problemiškus darbo santykius reguliuojančiais įstatymais. 1897 m. birželio 2 d. priimtas įstatymas, apribojęs dirbusių fabrikuose darbo laiką: dieninėje pamainoje leista dirbti 11,5 val., naktinėje – 10 valandų⁵²⁹. Tačiau jis buvo nukreiptas pirmiausia į didžiuosius fabrikus, o smulkiose įmonėse ir amatininkų dirbtuvėse (tokių įmonių Lietuvoje ir buvo daugiausiai) įstatymas *de facto* negaliojo. Tų pačių metų kovo 2 d. Vilniaus gubernatorius Viktoras fon Valis išleido potvarkį, kuriuo amatininkų dirbtuvių savininkams nurodoma, kad darbo diena, neskaičiuojant pusryčių ir pietų pertraukų, trukmė ne ilgiau kaip 10 valandų. 1903 m. birželio 5 d. generalgubernatorius Piotras Sviatopolk-Mirskis šį potvarkį paskelbė privalomu visose lietuviškose gubernijose. Nepaisant to, šie bandymai reguliuoti darbo santykius mažai tepalietė Lietuvos teritorijoje dirbusius darbininkus, nes daugumoje dirbtuvių buvo įvestas vienetinis atlyginimas⁵³⁰.

Darbo fabrikuose sąlygas Rusijos imperijos gubernijose turėjo prižiūrėti fabričių inspektoriai, tačiau dėl ribotų galių šis pareigūnas greičiau atlikdavo stebėtojo vaidmenį. Už pažeidimus skirtos minimalios baudos, o išvados dažnai

⁵²⁸ Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism. 1895–1908. *The Second Congress of the Russian Social Democratic Labour Party. A Short History of the Social Democratic Movement in Russia*, Cambridge, 1969, p. 205.

⁵²⁹ О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности, ПСЗ, собр. 3, т. XVII, № 14231.

⁵³⁰ J. Jurginis, *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje*, Vilnius, 1958, p. 10–11.

buvo rekomendacinio pobūdžio. 1903 metais Vilniaus fabrių inspektoriaus ataskaitoje nurodomi mažiau nei 20 visos gubernijos fabrių ir spaustuvių visoje gubernijoje, kuriose darbo sąlygos, t.y., patalpų dydis, temperatūra ir apšvietimas, buvo „patenkinamos“⁵³¹. Istoriografijoje minimi Vilniaus kojinių mezgėjų ar skerdyklų darbininkų bei arklinio tramvajaus darbuotojų pavyzdžiai, iliustruojantys darbo santykių reguliavimo būtinybę. Padieniais darbininkais laikyti arklinio tramvajaus darbuotojai arklinėkai turėjo dirbti 20 valandų, vežėjai – 17 valandų, konduktorai – 18 valandų, darydami 3 valandų pertraukas. Vilniaus skerdyklose darbas paprastai trukdavo 15 valandų, mezgėjų paros pamaina – 13 valandų⁵³². Panašios darbo sąlygos buvo kituose miestuose, pavyzdžiui, Panevėžio Juozapo Montvilos degtinės ir mielių gamybos fabrikuose. Šių fabrių darbininkai buvo raginami reikalauti švaresnės darbo vietos, laiko pietums ir didesnės algos. Mielių fabrike skūstasi nepatogiu darbo grafiku: dirbama nuo 9 iki 12 val., vėliau trijų valandų pertrauka, jai pasibaigus dirbama iki 21 val., tada skelbiama valandos pertrauka, 22 val. grįžtama prie darbo, o darbo diena baigiasi 3 val. Prireikus buvo dirbama ir ilgiau, tad kartais poilsiui likdavo tik 3 valandas⁵³³. Kitos socialdemokratų dažniausiai vardijamos problemos buvo maži atlyginimai, nereguliarus darbas ir žmogaus galimybes viršijantys darbdavių reikalavimai. 1902 m. apie Montvilos fabrius Šiauliuose darbininkai ir jų atstovai leidinyje *Darbininkas* rašė, kad čia buvo uždirbama nuo 6 iki 15 rublių per mėnesį, darbo diena trukdavo bent 13 valandų ir netgi tai darbininkams neužtikrindavo nuolatinio darbo: „pasamdo tik darbui esant, o kitą laiką dirbk sau, ką nori, arba buk nevalgęs, jei negausi kokio darbo“⁵³⁴.

Kitas darbo santykių reguliavimo trūkumas tas, kad įstatymai, draudžiantys darbą sekmadieniais ir švenčių dienomis, draudžiantys vaikų iki 12 metų įdarbinimą, o paaugliams nuo dvylikos iki penkiolikos metų amžiaus leidžiantys dirbti tik aštuonias valandas (išskyrus stiklo industrijoje), galiojo tik

⁵³¹ Отчеты и брошюры, LVIA, f. 378, Bs, 1904, b. 40, l. 48.

⁵³² J. Jurginis, *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje*, p. 11.

⁵³³ Mg. [Jonas Biliūnas], Panevėžys. Montvilo pabirkas, *Darbininkų balsas*, 1903, sausis-vasaris, Nr. 1, p. 42.

⁵³⁴ Panevėžys (Kauno gub.), *Darbininkas*, 1902, Nr. 1, p. 31.

stambiosios pramonės įmonėms. Nors XX a. pr. įstatymai taip pat draudė apmokestinti darbininkus už darbo vietas apšviečiančią elektros šviesą, o atlyginimą įpareigojo mokėti pinigais, o ne natūra „bent kartą per mėnesį“, darbininkų liudijimuose matyti, kad savininkai, valdytojai ir meistrai labai dažnai šias taisykles pažeisdavo ir už tai paprastai nesulaukdavo bausmių. Dažniausiai buvo nepaisoma 1897 metais priimto įstatymo, numatančio ne ilgesnę nei 11,5 valandos darbo dieną. Darbininkams taikytos ir baudos už vėlavimą, neatvykimą į darbą ar klaidas dirbant. Legalių būdų ginti savo teises Rusijos imperijos darbininkai neturėjo, dar 1887 metais įstatymu buvo uždrausti streikai ar profsąjungų steigimas⁵³⁵. Už šio įstatymo nesilaikymą nustota bausti po Kruvinajo sekmadienio įvykių, kai imperijos valdžia neteko simbolinės galios ir autoriteto, o liberalieji valdžios pareigūnai pradėjo profsąjungų legalizavimo procedūras⁵³⁶.

Dauguma su darbininkų laisvalaikiu susijusių šaltinių (plačiai policijos dokumentuoti darbininkų judėjimo įvykiai, spaudoje, mitinguose, streikuose ar profesinėse sąjungose kelti reikalavimai pakelti atlyginimą, jį mokėti reguliariai, taip pat trumpesnės darbo dienos (vadinasi ir laiko laisvalaikiui) pirmiausia priklauso ekonomikos ir politikos sferomis. Laisvalaikio klausimas čia išskyla bendrų darbo organizavimo problemų kontekste ir atsiskleidžia veikiau kaip kolektyvinis, o ne individualus pasirinkimas.

Darbininkų laisvalaikio šaltiniai, minėjome, net siekiant apčiuopti individo pasirinkimus, kaip leisti laisvą laiką, iš esmės reprezentuoja visos grupės laisvalaikį, vienų iškovotos sąlygos trumpesnei darbo dienai – geresnio gyvenimo ir laisvalaikio galimybę daro realią ir kitiems darbininkams. Tad šia prasme darbininkų laisvalaikis yra nukreiptas į auditoriją ir siekį ją paveikti, sykiu laisvalaikis (suvokiamas kaip geresnio gyvenimo dalis) tampa ne tik pačius darbininkus vienijančiu ir apibrėžiančiu klausimu. Kadangi XIX a. pab. šie klausimai nebelaikyti gėdingais, veikiau priešingai – imti suvokti kaip

⁵³⁵ S. Harcave, *The Russian Revolution of 1905* [Pirmo leidimo pavadinimas *First Blood*], London, 1964, p. 22–23.

⁵³⁶ A. Ascher, *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*, Stanford, 1988, p. 136.

fundamentali žmogiško gyvenimo teisė, tad darbininkų keliamus klausimus apie darbo santykius ir sąlygas sykiu galima suvokti ir kaip temą, juos susaistančią su likusia visuomene. Toliau nuodugniau aptardami pirmuosius Tarptautinės darbo dienos šventimus Lietuvoje siekiame akcentuoti kaip laisvalaikio tema tampa visuotinė, kaip laisvas laikas (dar plačiau: malonumai) tampa nebe privatūs, o vieša, visuotinė ar tam tikra prasme ir pilietinė vertybė⁵³⁷.

Laisvalaikis ir oraus gyvenimo samprata

XIX a. darbininkų klasės mentaliteto tyrinėtojo Jacques'o Ranciere'o teigimu, skaudžiau nei pats darbo praradimas darbininkus veikė netekimas tradicinio gerbiamos grupės įvaizdžio, kurį anksčiau turėjo amatininkai. Šią mintį XIX a. pab. Rusijos imperijos kontekste netiesiogiai komentuoja istorikas Vincas Trumpa. Anot jo, socializmo idėjų populiarumas amžių sandūroje atskleidžia ekonominę ir tautinę visuomenės susvetimėjimą, dėl kurio formavosi tautiniam atgimimui, demokratizmui ir revoliucingumui apskritai palankios sąlygos, o inteligentija ir liaudis nusiteikė prieš kilmingųjų sluoksnių, iš dalies ir prieš kunigus⁵³⁸.

Daugelį XIX a. pab. paskutinį dešimtmetį viešumoje girdimų darbininkų reikalavimų, raginimų keisti nepatenkinamas gyvenimo ir darbo sąlygas, galima apibendrinti siekiu nepasiduoti marginalizacijai. 1906 m. išleistoje knygutėje, raginančioje trumpinti darbo dieną (pirmiausia nuo 12, 16 ar net 18 valandų iki 10, 8, o vėliau palaipsniui išsireikalauti 6 valandų), Vincas Kapsukas dėmesį kreipia ir į darbininkijos patiriamus sunkumus, ir į vertinimą kitų visuomenės grupių akyse. Laisvalaikis ar pramogos tiems, kurie nelaikomi žmonėmis, iš viso nėra būtinas:

Kam čia da reikia tiems „gyvuliams“ kokio poilsio arba taip kokios pramogos?! Kartais ir pavalgyt neturi laiko darbininkas, bet ką čia ant to paisys ponas! Jis žiūri, kad tik jam būtų gera, kad tik jis ir jo šeimyna galėtų skaniai pavalgyt, brangių vynų atsigert, puikiomis

⁵³⁷ Panašūs kultūriniai procesai amžiumi anksčiau atsekami Prancūzijoje, plg. T. M. Kavanagh, *Enlightened Pleasures. Eighteen-century France and the New Epicureanism*, New Haven and London, 2010, p. 207–218.

⁵³⁸ V. Trumpa, Iš V. Kapsuko revoliucinės ir kultūrinės veiklos 1903–1911 m., V. Trumpa, *Apie žmonės ir laiką*, Vilnius, 2001, p. 171.

gelumbėmis ir šilkais taisyties, per dienų dienas linksminties, o apie darbininkus kas jam galvoj! Kas jam galvoj, kad jie kartais neturi iš ko nei duonos kąsnio į burną įsidėti, kad tankiai nei valandėlės nuo sunkaus darbo savo sprando atsities negali! Kas jam galvoj, kad jiems reikia gyvent ankštose, sulūžusiose, pasmirdusiose gryčiose ir kad jų vaikai jau nuo mažų dienų turi didžiausią vargą vargti!⁵³⁹.

Suprantama, jog ekonominiai ir darbo santykių klausimai buvo pagrindinė ašis, jungianti kairiąsias politines organizacijas ir darbininkų klase⁵⁴⁰. Beveik visi periodiniai ir neperiodiniai kairiųjų leidiniai socialdemokratinį judėjimą ir apskritai darbininkų savivoką aiškino ekonomikos augimo kontekste. *Darbininkas* 1898 m. akcentavo, kad Vilniaus dažytojams pavyko išsireikalauti geresnių darbo ir atlyginimo sąlygų būtent per statybų pagyvėjimą. Tuomet džiaugtasi, kad dviem valandomis sutrumpinta darbo diena (iki 12 valandų, nuo 5 ryto iki 19 vakaro), o darbdaviai patenkino didesnio atlyginimo reikalavimus⁵⁴¹. Tačiau tiek prieš revoliuciją, tiek ekonominio pakilimo metais po revoliucijos akcentuojama išlikusi perskyra tarp technologinės pažangos ir socialinio atotrūkio. Darbininkams skirtame leidinyje *Teisybė* 1910 metais autoriai tvirtina, jog „dar niekadoms tautos istorijoje nebuvo, tokių abelnų diskusijų kokės mes šiandien turime. Kiekvienas žmogus manantis, galėjo sau persistatyt, kad mes esame didelėje progoje visokios laimės. Ir iš tikrųjų, šitoje progoje matėme per metų eilės kylantį progresą, „stebuklingosios mašinerijos atradimų“ tečiau tas mūsų gyvenimą nepagerino dar gi daugumas dėl tos priežasties jaučiasi nuskriaustais, apturėdami didžiausią vargą gyvenime“⁵⁴².

Darbininkijos gausėjimą ir bendrą išėjimą į viešumą taip pat sampratos apie šios grupės laisvalaikį kaitą gana gerai reprezentuoja Gegužės pirmosios švenčių reiškinys. Nors visų metų, nesikeičiančios darbo rutinos kontekste Tarptautinė darbo diena gali atrodyti nereikšminga, laisvalaikio kultūros rėmuose tai išsiskiria kaip laikinai darbininkus demarginalizuojantis fenomenas. Žinoma, policijos ir pačių kairiųjų dokumentuose dominuoja ne šventės potyrių

⁵³⁹ V. Kapsukas, *Sutrumpinkim darbo dieną. Ateities išleidimas*, Vilnius, 1906, p. 3–4.

⁵⁴⁰ Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism, p. 213.

⁵⁴¹ V. Susivažiavimas L.S.D.P, *Darbininkas*, 1902, Nr. 1, p. 9–10.

⁵⁴² Autorius W. F. R. [aut. nenustatytas], Žodis Inskaitytoją, *Teisybė. Trimėnesinė Lietuvių Darbininkų Brošiurėlė*, 1910, Nr. 2, p. 22.

aprašymas, o politinė jos prasmė⁵⁴³. Visgi iš XIX a. pab. šaltinių galima spręsti, kad Gegužės 1-oji tapo pozityvios identifikacijos galimybe darbininkams. 1898 m. LSDP plakate raginama žinių apie šventę „perleisti susirinkimuose, pasilinksminimuose terpu saviškių, pasikalbėjimuose apie savo reikalus! Tegul visi mato, kas tai per šventė 1 diena gegužio“⁵⁴⁴. Laikysena „tegul visi mato“ žymi simbolišką darbininkų perėjimą iš nepaisomos į matomų ir girdimų socialinių grupių kategoriją, kurioje kalbėti apie teisę į laisvalaikį tapo įprasta. Tai gana lakoniškai suformuluoja ir 1897 m. lenkų socialdemokratų iškeltuose reikalavimuose: 8 val. darbo, 8 val. sapnų ir 8 val. poilsio⁵⁴⁵.

Gegužės 1-osios šventė yra modernių laikų šventė. Jos ištakos – 1886 m. įvykęs susidorojimas su taikiu Čikagos darbininkų protestu, kuriame reikalauta 8 valandų darbo dienos. Pasaulinė iniciatyva minėti šią dieną prasidėjo 1889 m. Paryžiuje. Nagrinėjant šį reiškinį laisvalaikio kontekste svarbu atkreipti dėmesį, jog nuo vyravusių laisvalaikio praktikų (pavyzdžiui, pasisėdėjimo karčiamoje) dalyvavimas Gegužės 1-osios minėjime tiesiogiai susijęs su laisvo laiko atkovoju, kartu tai būdas susitelkti ir išsakyti politinius reikalavimus⁵⁴⁶. Be to, pirmieji Tarptautinės darbo dienos minėjimai žymėjo ir socialinį konfliktą, išryškino pasirinkimus, atsiveriančius konfliktinėje situacijoje. Čia tirsime pirmųjų Gegužės 1-osios švenčių Lietuvoje istoriją, nuo pirmojo slapto darbininkų žydu surengto minėjimo Vilniuje 1892 metais⁵⁴⁷ iki visuotinio šventimo masinių streikų ir politinės suirutės laikotarpiu 1905 metais.

Gegužės 1-osios tradicija

Paversti Gegužės pirmąją visuotine švente sutarta Antrojo internacionalo

⁵⁴³ Wiadomo już wam, towarzyszysze, że dzisiaj zaranicę 1-go Maja – swięto robotnicze, że już czwarty rok tego dnia pustują tam fabryki..., LMAVB RS, f. 64–5, l. 1–8.

⁵⁴⁴ Sveika Darbininkų Šventė, 1 diena gegužio!, LMAVB RS, f. 64–65, l. 1.

⁵⁴⁵ Towarzyszysze! Zbliża się dzień pierwszego Maja..., LMAVB RS, f. 64–61, l. 1.

⁵⁴⁶ Rusijos socialdemokratų su šia švente siejo visuotinės politinės revoliucijos lūkesčius, plg. *Первое Мая 1902 года. Издание Союза Русских Социал-демократов*, Женева, 1902, с. 8, 13–14. Kviečiant išeiti į gatves buvo akcentuojama pirmiausia politinių laisvių reikalavimo būtinybė: visuotinio atstovavimo, žodžio ir spaudos laisvės, susirinkimų, streikų laisvės, teisės į asmens neliečiamybę, plg. Rosa Luxemburg, *The Idea of May Day on the March*, R. Luxemburg, *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg*, New York, 1971, cit. iš: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1913/04/30.htm> [žiūrėta 2016 12 15].

⁵⁴⁷ *Первое мая 1892 года. Четыре речи еврейских рабочих*, Женева, 1893.

suvažiavime 1889 m. Paryžiuje. Nors šiame renginyje Lietuvos darbininkų atstovų nebuvo, apie šventės ištakas pirmieji lietuvių ir lenkų socialiniai agitatoriai žinojo gana gerai. Jos buvo minimos ir sakant kalbas (pavyzdžiui, 1896 m. Vilniuje kalbėjusio Felikso Dzeržinskio⁵⁴⁸), ir Jonui Biliūnui rašant XIX a. pab. Vilniaus darbininkų judėjimo istoriją⁵⁴⁹.

Pirmą kartą Gegužės 1-oji Lietuvoje paminėta 1892 m. Vilniaus užmiestyje. Susirinkimas kartais siejamas su Vilniaus mero nurodymu mieste iškabintais plakatais, kuriais buvo informuojama apie įstatymus, ribojančius darbo dienos trukmę industrinėse įstaigose iki 12 valandų. Kadangi XIX a. II pusėje tokie įstatymai finansų ministro Sergejaus Vitės iniciatyva įvesti 1897 metais, kažin ar tikslios šios įvykio aplinkybės. Visgi Vladimiro Akimovo teigimu, būtent vieša informacija apie ribojamą darbo dieną paskatino itin ilgai dirbančius darbininkus mąstyti ir kalbėti apie savo darbo sąlygas. Anot jo, kad visuomenės parijai staiga suvokė gyvenantys, turintys bendrą tikslą, pasiekiamą solidarumu ir abipuse pagalba⁵⁵⁰. Pirmasis Gegužės pirmosios minėjimas tikriausiai surengtas Vilniaus žydų. Šventė buvo konspiracinio pobūdžio, vyko užmiesčio miškuose. Joje dalyvavo tik pakviesti darbininkai (tokių buvo apie šimtą), o kalbėję 4 agitatoriai (išskiriama darbininkė Fania Reznik) ragino plėsti socialistinę veiklą, kurti darbininkų kasas bei organizuoti streikus⁵⁵¹.

Galbūt dėl Gegužės pirmosios švenčių slapto pobūdžio, taip pat ir dėl kairiųjų aktyvistų susiskaldymo Lietuvių socialdemokratai turėjo kitą šios šventės istorijos versiją. Darbininkų judėjimo istorijoje Jonas Biliūnas nurodo, kad pirmoji tokia šventė Vilniuje įvyko 1893 metais, kai Antakalnio priemiestyje netoli šv. Petro ir Povilo bažnyčios susirinko apie 40 darbininkų ir inteligentų, vėliau sudariusių Lietuvos socialdemokratų partijos pagrindą. Šis susirinkimas buvo pripažintas nesėkmingu: neužmegzti glaudesni tarpusavio ryšiai, išryškėjo dvi tarpusavyje beveik nebendruojančios kairiųjų grupelės,

⁵⁴⁸ 1896 przygotowana przez inteligenta, LMAVB RS, f. 64–31, l. 1–3.

⁵⁴⁹ Jonas Gražys [Jonas Biliūnas], *Iš mūsų praeities (1892–1896) Darbininko-vilniečio atsiminimai*, p. 2–3.

⁵⁵⁰ *Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism*, p. 208–209.

⁵⁵¹ Plg. *Первое мая 1892 года. Четыре речи еврейских рабочих*, Женева, 1893; E. Griškūnaitė, *Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 m.*, p. 66.

agitatorių kalbos buvo neuždegančios, taip pat nedainuotos revoliucinės dainos, tad susirinkusieji nepatyrė didesnio įspūdžio po poros valandų išsiskirstė⁵⁵².

Po 1893 m. šventės minėjimo Vilniuje kelis metus minėjimai nevyko. Tai gali būti aiškinama darbininkų lyderių kaita. 1893 m. susekta studento Bronislavo Urbanavičiaus ir korepetitoriaus Leono Mikalausko suorganizuota grupė, dar po metų buvo likviduotas staliaus M. Blažejevskio ir batsiuvio F. Ponto ratelis. Lietuvių socialdemokratams artimas leitenantas Eugenijus Spontis 1893 metų pabaigoje išvyko į Maskvą ir darbininkų ratelį perdavė ką tik studijas baigusiam Alfonsui Moravskui⁵⁵³. Matyt atsižvelgdami į pirmtakų patirtas represijas naujieji lyderiai savo pareigas vykdė slapčiau, daugiausia dėmesio skyrė konspiraciniams darbininkų rateliams (seniausias veikė tarp batsiuvių pameistrių) ir narių socialinį ir politinį susipratimą stengėsi kelti pirmiausia per skaitymą ir agitaciją. Moravskio ir medicinos studijas Kijeve ir Peterburgo universitetuose neseniai baigusio Andriaus Domaševičiaus socialdemokratinė grupė 1894 m. suorganizavo šaltkalvių ratelį, kurio nariai ir LSDP agitatoriai po dvejų metų iškėlė sekmadieninio poilsio klausimą⁵⁵⁴.

Pirmasis viešas Gegužės 1-osios dienos šventimas Vilniuje įvyko 1897 m. balandžio 17 dieną (pagal Grigaliaus kalendorių). Kadangi galiojo samdomą darbą reglamentuojantis 1886 m. birželio 3 d. įstatymas, draudžiantis streikuoti dėl darbo dienos sutrumpinimo bei didesnio darbo užmokesčio, o taip pat išeiti iš darbo nepranešus apie tai prieš dvi savaites (už šiuos nusižengimus buvo numatytos kalėjimo bausmės⁵⁵⁵), viešas lietuvių ir lenkų kalbomis išplatintas kvietimas mitinguoti sukėlė miesto valdžios pasimetimą. *Lietuvos darbininko* korespondencijoje rengimasis mitingui ir pats įvykis aprašomas taip:

balandžio 17 dieną 1897 m. vakare tapo išmėtyta ir prie visų vietų prilipinta atsišaukimai Lietuviškos socialdemokratiškos partijos, spausdinti lietuviškai ir lenkiškai, kurie

⁵⁵² Jonas Gražys [Jonas Biliūnas], *Iš mūsų praeities (1892–1896) Darbininko-vilniečio atsiminimai*, p. 4–5.

⁵⁵³ E. Griškūnaitė, *Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 m.*, p. 57–61.

⁵⁵⁴ Towarzystwo! Często my zastanawiamy się nad swoim losem i położeniem, nad obowiązkami, które my mamy względem sprawy robotniczej, LMAVB RS, f. 64–43, l. 1–4.

⁵⁵⁵ Высочайше утвержденное 3 июня 1886 г. мнение Государственного совета по проекту «Правил о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих и об увеличении числа чинов фабричной инспекции», ПСЗ, собр. 3, 1886, Т. VI, № 3769.

kvietė darbininkus švęsti 1 dieną Gegužio [...] pabirkantai ir policija nežinojo ką turi daryti. Tulose vietose atsišaukimai išbuvo iki po pietų; daugelis darbininkų ir žmonių juos skaitė, o pabriku savininkai ir jų tarnai užveizėtojei siuto iš piktumo ir bėgioje į policiją jieškodami paguodos ir patarimo. Visame mieste netik darbininkai bet visi miesčionys sekančiose dienose kalbėjo tiktai apie socialistus ir artinančias darbininkų šventę. / Subatoje, 1 Gegužio, Vilnius su apielinkėmis buvo perpilnytas su kariauna, policija ir šnipukais. Kazokai ir žandarai jodinėjo po visas apielinkes ir stabdė praeivius. Toji diena išveizėjo kaip apgulimo laike ir tas tęsėsi iki vėlybam vakarui. Vėlai naktyje buvo da galima sutikti vežimus ir raitelius, grįžtančius nuo dieninės sargybos, išbadėjusius ir nuvargusius. Dėlei taip didelės priežiūros nebuvo galima surengti didesnės išskilmės, vienok daugelis darbininkų toje dienoje nedirbo, ypatingai darbavietėse kurpių, stalių, šliesorių, siuvėjų, kaildirbių, plytininkų ir t.t. Švenčiantieji darbininkai vakare susirinko po keletą, kelioliką ir visi linksminosi ant persigandimo pabrikanų ir policijos. Sekančiame nedėldienyje pasiekė atlikti kelis susirinkimus už miesto, kur dalyvavo daugiau kaip po 100 darbininkų. Prakalbose buvo išaiškinti visoki klausymai apie Lietuvos darbininkus. Po prakalbų, kurios pripildė visus klausytojus nauja vilčia ir pridavė energiją tolesniai kovai su buržuazais ir cariška valdzia, tapo vienbalsiai priimta rezolucija „reikalauti 8 valandų dienos darbo, didesnės algos ir politiškos laisvės“⁵⁵⁶.

Panašus Gegužės pirmosios šventimo scenarijus pasikartojo po metų: buvo išmėtyti daugiakalbiai kvietimai švęsti ir socialistiniai darbininkų atsišaukimai, o miesto valdzia pasitelkė dideles policijos ir kariuomenės pajėgas. Kaip ir 1897 metais dėl griežtos priežiūros gausių demonstracijų mieste nebuvo, darbininkai būreliais išsiskirstė – nors tai ir buvo uždrausta – po Vilniaus priemiesčių miškus. 1898 m. šventė sutapo su sekmadieniu, kuris nors ir nebuvo reglamentuota poilsio diena, tačiau daugeliui darbininkų tai buvo laisva diena. Vienas iš retų išlikusių šios dienos plakatų, kuris atspausdintas ir iškabintas LSDP, aiškina tarptautinės darbo dienos atsiradimo priežastis ir būtinybę prie jos prisidėti lietuviams: „visi išvien darbus dirbs, kas tik pajiegs; visi bus aprūpinti visokiais reikalingais dalykais; kas tik norės, galės rundavu kaštu išeiti mokslus; senatvei atėjus, ligai ar šiaip nelaimėi atsitikus visi bus žmoniškai išlaikomi. – Visi turės tada vienodas tiesas – vyras ar moteriškė, lietuvis ar lenkas, katalikas ar pravoslavas [...] Švęskim 1 dieną gegužio visi kiek tik mus

⁵⁵⁶ Darbininkų šventė Vilniuje 1887 ir 1898 metuos, *Lietuvos darbininkas*, 1899, Nr. 3, p. 19–20.

yra, parodydami savo skriaudikams, kad mes rūpinamės apie permainymą dabarnykščio surėdimo⁵⁵⁷. Viešai gatvėse ir ant transparentų buvo skelbiami pagrindiniai politiniai ir ekonominiai darbininkijos tikslai: 8 val. darbo diena, didesnis darbo užmokestis („idant galima būtų jums žmoniškai gyvent“⁵⁵⁸), politinė laisvė ir socialistinė visuomenės sąranga.

Lietuvos darbininko neįvardintas autorius prisimena, kad „1898 mete po velykų tuojaus pradėjo darbininkai rengtiesi prie šventimo 1 Gegužio. 22 Balandį tapo išmėtyti po miestą atsišaukimai, kurie ragino darbininkus iškilmingai apvaikščioti darbininkų šventę. 29 gegužį [turi būti balandžio – J. P.] tapo prilipinti iš išmėtyti kiti atsišaukimai lietuviški ir lenkiški Vilniuje, Kaune, Rygoje ir Liepojoj. 1 Gegužio išpuolė ant nedėlios, ir darbininkai nedirbo; bet kur dirbo ir nedėldieniais, kaip alaus išvažiotojais Šopeno aludarėje, metė darbą. Dėlei didelės sargybos policijos nebuvo galima tą dieną nieko prakilnesnio nuveikti. Pasivaikščiojantiems žmonėms buvo užginta išeiti už miesto. 16 darbininkų susėdę į valteles ant Vilijos nuplaukė į Antakalnį ir grįždami pro kalėjimą dainavo, kad išgirstų bent jų draugai, ką buvo kalėjime. Policija juos suareštavo, vienok po ištyrimui paleido. Vileikoje taip-gi darbininkai buvo pasirengę iškilmingai švęsti, vienok policija nedaleido ir suareštavo keletą darbininkų trukyje, o mieste padarė keletą kratų. / Tasai mieris darbininkų vienok išsipildė sekantį nedėldienį. 50 darbininkų susirinko atsakančioje vietoje ir šnipukai negalėjo suuoti“⁵⁵⁹.

Baigiantis XIX a. Gegužės 1-osios šventės Vilniuje ir juolab prie demonstracijų nepratusioje provincijoje darėsi vis įspūdingesnės ir sutraukdavo nemažai dalyvių ir stebėtojų: renginiuose netrūko plakatų, raudonų ir juodų vėliavų, auksu ar geltona spalva siuvinėtų šūkių, transparentų, dalijamų skrajučių, garsiai sakomų kalbų ir pritarimo šūkių, o 1905 metų revoliucijos įkarštyje ir revolverių šūvių. Leono Sabaliūno pastebėjimu, kad iš pradžių demonstracijos ir šventės sutiktos su nuogastavimu, susirinkusiųjų nuotaika

⁵⁵⁷ Sveika Darbininkų Šventė, 1 diena gegužio!, LMAVB RS, f. 64–65, l. 1.

⁵⁵⁸ Ten pat, l. 1.

⁵⁵⁹ Darbininkų šventė Vilniuje 1887 ir 1898 metuos, *Lietuvos darbininkas*, 1899, Nr. 3, p. 20–22.

svyravo tarp nerimo ir smalsumo. Ilgainiui mitingai ir agitacinės kalbos, kurios buvo vadintos „pamokslais“, tapo įprastas dalykas. Plintant socialistinėms idėjoms „pamokslininkų“ kalbos ir politinės demonstracijos pradėtos laikyti sveikintiniais reiškiniais⁵⁶⁰.

Tokį vilniečių įspūdį akcentuoja 1899 metų Gegužės pirmosios minėjimo autoriai leidinyje *Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo*:

Vilniuje apvaikščiojo darbininkai savo šventę iškilmingai ne kaip anais metais. Iš savaitės į nedėlią (naktį 1-ą vėlykų) Vilniuje ir jo apygardoje buvo išmėtos proklamacijos Liet. Soc. dem. Partijos, kurios kvietė darbininkus apvaikščioti iškilmingai savo šventę. Matydami taip daug proklamacijų, išmėtytų ant ulyčių ir po fabrikus, ir žinodami, kad 1d. Gegužės išpuola antroje dienoje vėlykų, žandarai tikėjosi šįmet didesnės manifestacijos, nekaip anais metais. Kadangi manifestacijos paprastai būdavo už miesto, dėl to ir žandarai tikėjosi ten rasią susirinkusius darbininkus. Kalnai, svarbesnieji keliai ir kitos vietos apygardoje Vilniaus buvo apstatytos su kariuomene pėsčia ir raita ir su policija, kad sutrukdytų manifestaciją pradžioje. Bet labai apsiriko apgynėjai tvarkos ir delmonų kapitalistų. Lyg ant patyčių manifestacija buvo padaryta pačiame miesto viduryje [...] Vakarop apie 7 ad[yną] pradėjo rinktis darbininkai ir apie 8 ad. Minia darbininkų – apie 500 žmonių – iškilmingai eidami iškėlė raudoną veluką (karūną) ir užtraukė darbininkų himną „Marselianką“ maskoliškai, paskui girdėt buvo šauksmai: „šalin su absoliutizmu“, „lai gyvuoj konstitucija“, „lai gyvuoj tarptautiškas proletariatas“, „lai gyvuoj Maskolijos socialdemokratija!“ Ant galo visa minia pasuko į vidurį miesto ant Didžiosios ulyčios, kur susitiko su policija. Pamatęs manifestantus, policmeisteris suriko: „areštuoti, areštuoti!“, bet policija, negavus aiškaus prisakymo, ką daryt, įvykus tokiam atsitikimui, tik žiopsėjo ir nežinojo, ką daryti. Iš pradžių ji stengėsi išskirstyti manifestantus, bandė suimti kitus ir atimti raudoną veluką, kuris plesdeno virš darbininkų galvų, bet tai jai nelabai sekėsi, ir visi bandymai nuėjo ant vėjo [...] Manifestacija įmanytai gerai pasisėkė ir padarė didelį įspūdį ant žmonių visame mieste⁵⁶¹.

Iš užrašytų atsiminimų ir kitų šaltinių galima rekonstruoti dvi pagrindines švenčių dalis⁵⁶². Iš pradžių atsiliepusieji į atsišaukimus ir raginimus prisijungti darbininkai susiburdavo viešai demonstracijai miesto centre, vėliau buvo

⁵⁶⁰ L. Sabaliūnas, *Lithuanian Social Democracy in Perspective. 1893–1914*, Durham and London, 1990, p. 62–63.

⁵⁶¹ *Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo*, 1899, Nr. 2–3, p. 11–12.

⁵⁶² Pavyzdžiui, J. Komodaitė, C. Fradkina, Gegužės Pirmosios demonstracijos Vilniuje ir Kaune 1902 metais, *Revoliucinis judėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1957, p. 47–56.

persikeliama į priemiesčių miškus, kuriuose galėta kalbėti ir elgtis laisviau. Pavyzdžiui, 1896 m. Vilniaus darbininkai susirinko Karoliniškių miškuose, kur Feliksas Dzeržinskis „karštai šaukė kovoti su caro valdžia ir kapitalistais“⁵⁶³. Kadangi už panašią nelegalią agitaciją grėسė suėmimas ir teismas, miesto centre iki 1905 metų revoliucijos atvirų agitatorių beveik nebūta. Iš policijos ir teismų dokumentų galima susidaryti įspūdį apie panašiuose slaptuose už miesto vykusiuose susirinkimuose sakytas kalbas. 1903 metais devyniolikmetis žydas Šmuelis Icikovas Molčanas iš Kelmės ir metais jaunesni Tevelis Levinas ir Morču-Aronas Buchas bei dvidešimt vienerių Girša Rafaelis nuteisti 4 ir 3 metams tremties Vakarų Sibire už valstybinį nusikaltimą (318 str.). Bausmė skirta už tai, kad 1902 gegužę Šiluvos miške netoli Raseinių slapta sukvietė 40 žmonių grupę, kurią agitavo už Rusijos imperijos pavertimą respublika, darbo dienos sutrumpinimą 2 valandomis (nuo 8 iki 20 val.) bei atlygio už darbą didinimą. Iniciatoriai buvo iškėlę ir didelę (2,5 aršino) raudoną vėliavą. Taip pat netrūko transparentų, išmargintų iš kartono iškirptomis hebrajiškomis raidėmis. Kaltintojai išvardija iš „kvailystes“, įvairius sūkius ant transparentų: „Dievo nėra – viskas iš gamtos“, „Greitai išmuš laikas, kai visi būsime lygus“, „Dievo nėra, o caro nereikia“. Sueigoje vaikinai pasisakė ir prieš privalomą tarnybą kariuomenėje („Nikolajui aš netarnausiu ir žinoti jo nenoriu“). Vienam iš sueigos narių (ir, matyt, žandarų informatoriui) papriekaištavus, jog tokios šnekos – nusikaltimas, Giršas Rafelis atsakė, kad jis „pirmas susidoros su Nikolajumi, po to pabėgs į Ameriką, o dabar jis nieko nebija“⁵⁶⁴.

XX a. pr. didžiuosiuose miestuose daugėjant socialdemokratų aktyvistų, Gegužės pirmajai teikta vis daugiau simbolinės reikšmės. Neatsitiktinai 1901 m. Lenkijos karalystės ir Lietuvos socialdemokratų partija, laikraštyje *Przegląd Robotniczy* (nr 4), išspausdino šiai dienai skirtą straipsnį, kuriame išsakomi lūkesčiai, kad XX amžius bus darbininkų ir socializmo amžius⁵⁶⁵. Kita vertus,

⁵⁶³ Ten pat, p. 47.

⁵⁶⁴ Дело по обвинению Шмуеля Цивиковича Малчан и др. в принадлежности к тайной рабочей организации в мест. Кельмах, LVIA, f. 446, ap. 2 b. 739, l. 1–65.

⁵⁶⁵ Дело об обнаружении в гор. Ковно брошюр на польском языке под заглавием „Рабочее обозрение“ № 4 на 1 мая 1901 года, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 691, l. 3, 16–17.

nemažai socialinių, politinių ir ekonominių permainų reikalaujančių organizacijų buvo tarpusavyje susiskaldžiusios, todėl ir rengiant darbininkų šventę pasitaikydavo nesusipratimų, veikla nebuvo koordinuojama. Žvelgiant į 1901 metų pavasarį Vilniuje išplatintus socialdemokratinių organizacijų, pirmiausia Bundo, Lietuvos socialdemokratų partijos, Lenkijos Karalystės ir Lietuvos socialdemokratų partijos Vilniaus komiteto atsišaukimus (policijai pavyko konfiskuoti 716 egz.) bendras jų bruožas yra tik politinių permainų siekis⁵⁶⁶. Bundas atsišaukimuose nemini ir vėliau tradiciniais tapsiančių 8 val. darbo dienos reikalavimų. Be to, jie į demonstraciją kvietė keliomis dienomis anksčiau, balandžio 14 dieną. Apie 19 val. vakare darbininkų iniciatyvas palaikantieji pradėjo būriuotis Puškino skvere, Miesto sode ir Neries pakrantėje. Nors susirinkusių buvo nuo 500 iki 1000, ir dauguma dėvėjo raudonus marškinius, kaklaraiščius ar palaidines, miesto tvarkdarius tai įtarimų nesukėlė, nes vakarais šioje miesto vietoje būdavo gausu žmonių, laikraščio *Искра* korespondento žodžiais, „buržuazijos ir plebėjų“⁵⁶⁷. Pagal sutartą signalą prieš 20 val. į eiseną stėjo 200–300 žmonių ir šaukdami „valio!“ bei garsiai švilpdami, pradėjo žygiuoti centrine sodo alėja, vėliau – dabartine Pilies gatve. Čia po maždaug ketvirčio valandos policija pradėjo minią vaikyti (sužeistas vienas pareigūnas, 13 žmonių areštuoti), ir dauguma eisenos dalyvių įsimaišė į stebėtojų gretas bei išsiskirstė aplinkinėmis senamiesčio gatvelėmis ir kiemais⁵⁶⁸.

Ši demonstracija vyko neįprastą dieną, tad policija ir miestiečiai laikė ją tikrosios šventės, dėl galiojusio kalendoriaus vykstančios balandžio 19 dieną, repeticija. Artimiausiomis dienomis Vilniaus žydų kvartale suimta daug „įtartiniai“ atrodančių žmonių, neva ketinančių prisidėti prie būsimos šventės. Visgi balandžio 18 d. dauguma darbininkų neklausė aktyvistų raginimų nedirbti ir mitinguoti. Tik vakare, apie 21 val., pradėta rinktis dab. Vokiečių gatvėje ir jos prieigose. Minią sudarė apie 3 tūkst. žmonių, jai išsklaidyti pasitelkti 35 raiti kazokai, vėliau pastiprinimui mesti dar 30 pėsčiųjų kazokų. Nuo raitelių botagų

⁵⁶⁶ V. Merkys, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, Vilnius, 1957, p. 24.

⁵⁶⁷ *Искра*, 1901, № 4, c. 6.

⁵⁶⁸ Ten pat, c. 6.

laikinai slėptasi senamiesčio kiemuose, jie buvo apmėtomi akmenimis, ir tik uždarius visus aplinkinius kiemus susirinkusieji po truputį pradėjo skirstytis⁵⁶⁹. Tokios architektūrinės senamiesčio galimybės (siauros gatvės ir painūs ir susisiekiantys indai kiemai, patogūs greitai užsibarikaduoti, apsiginkluoti grindinio akmenimis, užkirsti kelią greitam tvarkdaryų atvykimui) bus išnaudojamos ir po kelių metų per 1905 metų revoliuciją – susirėmimuose su imperijos valdžia, steigiant savisaugos punktus bei policijai ir kariuomenei pasitraukus iš miesto, kai buvo baimintasi pogromų⁵⁷⁰.

1901 m. Gegužės pirmosios šventė vyko ir Kaune. Čia minėjimas praėjo taikiai, prie tuometinės vyrų gimnazijos susirinko apie 600 žydų ir lenkų darbininkų, kurie mitingavo net kelias valandas. Pasigirdus šūkiams „Tegyvuoja konstitucija!“, nepasiruošusi masiniams areštams ir demonstracijos išvaikymui policija su minia pradėjo tartis gražiuoju. Demonstracija tęsėsi dar valandą, vėliau jos dalyviai taikiai išsiskirstė⁵⁷¹.

1902 m. Vilniaus miesto valdžia negailėjo pastangų, kad Gegužės 1-osios šventė nepavyktų. Demonstracijoms vaikyti pasitelkti kazokų būriai, policininkai ir lazdomis apginkluoti miesto kiemsargiai, nemažai kurių nuo 1901 metų buvo buvę kareiviai. Kaip ir prieš metus, įvairių partijų atsišaukimai mieste išmėtyti šventės išvakarėse. Gegužės pirmoji buvo darbo diena, tad demonstracija prasidėjo 20 val. vakaro. Su šūkiams „8 valandų darbo diena!“, „Šalin patdvaldystę!“ žygiuota dabartinėmis Žydų, Vokiečių gatvėmis, o ties Trakų g. sankryža demonstraciją pradėjo vaikyti raiti kazokai. Kairiųjų spaudoje teigta, kad demonstracijoje buvo susirinkę apie tūkstantis žmonių. Policija prieš šventę konfiskavo ir dvi raudonos spalvos vėliavas su išsiuvinėtais šūkiams „Tegyvuoja gegužės 1-oji! Tegyvuoja 8 valandų darbo diena!“, ant kitos – „Tegyvuoja politinė laisvė!“⁵⁷². Kitaip nei ankstesniais metais, per šią šventę suimti 72 žmonės, kurių 27 buvo nubausti administracine tvarka kalėjimu bei

⁵⁶⁹ V. Merkys, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, p. 27.

⁵⁷⁰ Plg. J. Paškauskas, [Recenzija]: D. Staliūnas, Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 20, 2016, p. 268–274.

⁵⁷¹ *Искра*, 1901, № 5, с. 4.

⁵⁷² Дело об обнаруженных в гор. Россиены 15 апреля 1902 г. воззваниях „РСДРП“ и „1 мая“, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 746, l. 52.

ištremti, o 26 – išplakti rykštėmis⁵⁷³. Atskiras su Gegužės 1-ąją susijęs incidentas įvyko miesto teatre – iš balkono publikai buvo išmėtytos kortelės su sveikinimais, raginimais nusimesti patvaldystę ir politinės laisvės reikalavimais⁵⁷⁴.

1902 metais Tarptautinė darbo diena gausiai minėta ir Kaune, kur per demonstraciją Nikolajaus prospekte sulaukyta 17 žmonių⁵⁷⁵. Policija ir prokurorai kaltinimuose aktuose pabrėžė, kad demonstraciją inicijavo skurdžiai gyvenančių žydų nelegalių knygų skaitytojų rateliai, kurių nariai 1902 metais kaltinti ir dalyvavę balandžio mėnesio 15 d. mitinguose Kaune⁵⁷⁶. Pati šventė Kaune vyko pagal koordinuotą planą: dalyviai susibūrė nepastebimai, iš neišsiskiriančių grupelių po 5 darbininkus ir apie 21 val. šitaip susirinko apie 70–100 žmonių⁵⁷⁷. Nuėjus link Karinio kalėjimo, pradėti skanduoti įvairūs šūkiai: „Šalin policiją!“, „Šalin vyriausybę!“, „Valio!“, „Šalin carą!“, „Respublika!“, „Tegyvuoja Rusijos revoliucija!“, „Laisvė!“, „Tegyvuoja liaudies dauguma!“. Proklamacijas šiame renginyje dalijo žydų, lietuvių ir lenkų politiniai aktyvistai⁵⁷⁸.

Kadangi Vilniuje įvyko pirmasis didelis Gegužės pirmąją švęsti susirinkusios minios išvaikymas, tai rašantiems apie darbininkų problemas suteikė proga grįžti prie darbininko kaip žmogaus vertės klausimo. Jonas Biliūnas darbininkų kaip visuomenės narių lygiateisiškumą tiesiogiai susieja su būtinybe turėti savą šventę:

„Ar girdėjai, kad už šventimą 1-mos gegužės Vilniaus gubernatorius plakė darbininkus rykštėmis?“ klausė nevienas, susitikęs savo pažįstamą draugą ir trokšdamas kuo greičiausiai pasidalyti su juo teik akyva žinia. „Negalimas daiktas?!“ prieštaravo ir stebėjosi draugas, nenorėdamas iš pradžių tam tikėti. Bet jo pertikrinimui buvo skaitomi darbininkų laišškai – tikriausios žinios apie nuožmų valdžios pasielgimą. Baisiai užgauti savo jausmuose darbininkai rašė į visas šalis apie tai, kaip bjauriai pasielgė valdžia su jų draugais laike visuotinės

⁵⁷³ V. Merkys, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, p. 37.

⁵⁷⁴ *Искра*, 1902, № 21.

⁵⁷⁵ Дело по обвинению Антона Стейгвилло, Франца Голombeцкого, Антона Квашиса и других в организации демонстрации рабочих в гор. Ковно 15 апреля 1902 года и распространении прокламаций Центрального Комитета Литовской социал-демократической партии на 1 мая, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 740, l. 21.

⁵⁷⁶ Ten pat, l. 107.

⁵⁷⁷ Ten pat, l. 165.

⁵⁷⁸ Ten pat, l. 165–200.

darbininkų šventės; kaip gubernatorius Valius gaudė ant Vilniaus gatvių ramiai vaikštinėjančius darbininkus ir, suvaręs juos į kuopą, nurėdė ir nuožmiausiu budu viešai nuplakė, – ir ne už vagystę ar žmogžudystę, bet už tai tiktai, kad anie darbininkai išdrįso apvaikštinėti savo šventę ir tuomi priminti valdžiai esą žmonėmis, turį savo tiesas žmoniškai gyventi [...] Darbininkai pamatė, kad tiktai privilegijuoti didžponiai gali atvirai ir viešai apvaikštinėti savo šventes ir jubiliejus, – darbininkai-gi už tai šaudo, kapoja nagaikomis ir plaka rykštėmis [...] darbininkams užginta net norėti but sotais, svajoti apie geresnę ateitį ir turėti tokius savo reikalus, kurie neatneša valdžiai naudos [...] mesim ir mes savo darbus: visi ant gatvių kad išeisim, sykiu su visos pasaulės draugias užtrauksime savo pavasario daina, – daina laisvės, vienybės ir meilės. Jeigu-gi ant mūsų vėl užpultų nuožmi budelių gauja ir su šaudyklėmis, nagaikomis ar rykštėmis gintų mums ramiai apvaikštinėti savo šventę, atjausti savo reikalus ir sykiu su gamta linksmai dainuoti apie užtekančią jau laisvę ir laimę ateities, – nepasiduokime!”⁵⁷⁹.

Šiems raginimams „nepasiduoti“ ir reikalauti 8 valandų darbo dienos bei kitų socialdemokratinių darbo apsaugos priemonių spaudoje dažnai negaliojo ir tautinės skirtys, pavyzdžiui, lietuviškuose socialistiniuose laikraščiuose palaikymas reiškiamas žydų darbininkams, prieš juos nukreiptos policinės priemonės priimamos kaip savo skriaudos. 1903 metais *Darbininkų balsas* rašė apie pasigailėtinas žydų darbininkų darbo sąlygas bei konfliktus su valdžios atstovais ir poilsio metu: „pradžioj lapkričio mėn. vieną puikų vakarą žydai darbininkai vaikščiojo po gatvę kvėpuodami grynu oru po sunkių dienos darbų. Iš kur ten išlindo urėdninkas, užpuolė ant darbininkų už tą, kad kuopomis vaikščioja. Urėdninkas ėmė su kančiuku švaistyti. Darbininkai pradėjo skirstytis“⁵⁸⁰.

Tarptautinės darbo dienos minėjimas pamažu tapo kriterijumi, pagal kurį galima buvo vertinti socialdemokratinių ir socialistinių idėjų paplitimą: „pernai didelį ruožą padarė šventė 1. gegužės, kuri pasibaigė nuožmiausiu valdžios darbais. Rykštės, kalėjimai nesumažino darbininkų drąsos, neišrovė iš jų širdžių norą įgyti geresnį gyvenimą, sulaukti geresnės ateities. Tikimės, kad šįmet

⁵⁷⁹ Jonas Gražys [Jonas Biliūnas], Valdžia pamokė, *Darbininkų balsas*, 1903, sausis-vasaris, Nr. 1, p. 13–16.

⁵⁸⁰ M.G. [Jonas Biliūnas], Anykščiai, *Darbininkų balsas*, 1903, sausis-vasaris, Nr. 1, p. 43.

demonstracijų bus daugiausia, kad skaitlius draugų bus dar didesnis⁵⁸¹.

Nors padidinta kariuomenės ir policijos priežiūra, masinėmis kratomis bei sulaikymais bandyta slopinti ir užkirsti kelią susirinkimams, tačiau 1904 m. Gegužės pirmosios minėjimas Vilniaus įvyko. Priešingai nei ankstesniais metais, šįkart atsirado ir streikuojančių: nedirbo 352 darbininkai, daugiausiai žydai, kuriems sekmadienis buvo darbo diena. Masinis proletariato ir aktyvistų būrimasis planuotas Katedros aikštėje, tačiau ją apsupus policijos ir kariuomenės būriams, žmonės pradėjo telktis Didžiojoje ir Vokiečių gatvėse. Minia buvo tokia didelė, kad tik didelėmis pastangomis pavyko į kiemus uždaryti ir sulaikyti 600 žmonių, iš jų bent pusė vėliau paleisti⁵⁸². 1904 metų Tarptautinės darbo dienos minėjimas išsiskiria ir konfliktu vietinėje socialdemokratų organizacijoje, nes Lietuvos socialdemokratų partijos kuopa Liepojuje atsisakė perspausdinti ir platinti motininės partijos Gegužės 1-osios atsišaukimą, motyvuodama tuo, jog originale nepakankamai aiškiai apibrėžta šios šventės prasmė ir 8 val. darbo dienos bei politinių laisvių reikalavimai⁵⁸³.

Nors plintant socialistinėms idėjoms daugėjo vidinių kairiųjų nesutarimų, Gegužės 1-osios šventė simboliškai vienijo skirtingų grupių narius. 1904 metais miškingose Jonavos miestelio apylinkėse sulaikytas būrelis jaunų žydų, taip pat skaičiusių jidiš (dokumente „žydų“) kalba Visų žydų darbininkų Lietuvoje, Lenkijoje ir Rusijoje sąjungos išleista brošiūrą *Gegužės 1-oji*⁵⁸⁴. Brošiūra apie Tarptautinę darbo dieną buvo vienas populiariausių socialistinių tekstų, kurio variacijos buvo dažnai konfiskuojamos. Šis tekstas rusų, lenkų, jidiš kalbomis, kartu su antikariniu leidiniu *Karas ir autokratija*, atsišaukimu apie pogromus *Į rusų bičiulius!*, taip pat *Visų kraštų proletarai vienykitės!*, *Draugai ir Draugės!* ir 1904 m. *Skrajojančio lapelio* antru numeriu naktį prieš šventines Gegužės demonstracijas buvo slapta išmėtytas ir Kauno kiemuose bei gatvėse⁵⁸⁵. Tų pačių

⁵⁸¹ Red., Nauji metai, *Darbininkų balsas*, 1903, sausis-vasaris, Nr. 1, p. 1.

⁵⁸² V. Merkys, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, p. 59.

⁵⁸³ Kuopelė Liet. Soc. Demokratų Liepojuje. – Atsisako persispausdinti 1-osios Gegužės atsišaukimą, LMAVB RS, f. 49–14, l. 1. [1904].

⁵⁸⁴ Дело о сходке (евреев), имевшей место близ м. Янова и обнаружении воззвания „1 мая“ на еврейском языке, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 895, l. 9.

⁵⁸⁵ Дело о распространении воззваний „Бунда“ в г. Шавли в ночь на 16 апреля 1904 года, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 932, l. 1–13, 52.

pavadinimų leidiniai rusų, lenkų ir jidiš kalbomis (suskaiciuota apie 500 egz.) tąnakt buvo aklai išplatinti ir netoli Kauno buvusiuose Šančiuose. Čia per kratas taip pat rastos ir dvi raudonos vėliavos, su lenkiškai išsiuvinėtu šūkiu „Tegyvuoja socialistinis darbas!“⁵⁸⁶.

1905 metų vasario 18 d. manifeste, kuriuo siekta nuraminti kylančią revoliuciją, pripažįstama, kad šalyje vyksta neramumai, kurių tikslas – suardyti tradicinę Rusijos imperijos valdžios struktūrą ir nutraukti Rusijos imperijos ryšį su praeitimi⁵⁸⁷. Kartu išleidžiant manifestą leista ir viena legali protesto forma – peticijos. Tokia dviprasmiška imperatoriaus pozicija Rusijoje ir imperijos pakraščiuose, t.y., Lenkijos karalystėje, Pietų Kaukaze, Suomijoje, Baltijos provincijose, tarp jų ir Lietuvos teritorijoje iš karto pasinaudojo Rusijos imperijos žydai. Jų religinė 32 miestų bendrijas vienijanti kongregacija jau vasarį kreipėsi į vyriausybę su „laisvės ir lygybės“ prašymu⁵⁸⁸. Ši iniciatyva paskatino žydus Vilniuje 1905 metų kovą įkurti antisisionistinę politinę organizaciją „Folksgrupe“^{589*}, kurios tikslas buvo kovoti už pilietines, politines ir tautines Rusijos žydų teises. Panašių veiksmų ėmėsi ir musulmonai Pietų Kaukaze, reikalavę lygių teisių valstybės valdyme bei sustabdyti rusų naujakurių atvykimą į šias teritorijas⁵⁹⁰. Šalia tautiniu ir religiniu pagrindu besikuriančių organizacijų, po manifesto paskelbimo ėmė sparčiai steigtis politinių ir ekonominių tikslų turėjusios profsąjungos, kurių dauguma planavo įkurti ir vienijančią „sąjungų sąjungą“. Iki Gegužės mėnesio buvo pradėjusios veiklą daugiau ar mažiau stabilios Tarnautojų, Knygynų savininkų, Geležinkelio darbuotojų profsąjungos, atsirado ir Lygių teisių moterims sąjungą, kuri drauge su minėta žydų „Folksgrupe“ tapo bendros reformų reikalaujančios

⁵⁸⁶ Дело о распространении воззваний „Бунда“ в г. Ковне в ночь на 16 апреля 1904 года, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 931, l. 89.

⁵⁸⁷ Высочайший манифест от 18 февраля 1905 года, *Законодательные акты переходного времени. 1904–1906 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России*, С.-Петербург, 1907, с. 24–26.

⁵⁸⁸ S. Harcave, *The Russian Revolution of 1905*, p. 135.

^{589*} Pažodžiu jidiš kalba grupės pavadinimas reiškė „liaudies grupė“. Pilnas organizacijos pavadinimas „Sąjungą siekti pilnų visų teisių žydams Rusijoje“.

⁵⁹⁰ Ten pat, p. 135.

organizacijos – Sąjungų sąjungos pagrindu⁵⁹¹.

Politinio pakilimo atmosferą užfiksavo ir 1905 metų pavasarį, prieš pat Gegužės 1-ąją į Vilnių atvykęs Kipras Bielinis. Anot jo atsiminimų, ši šventė „praeina su ypatinga nuotaika, visuotiniu įmonių streiku ir atviromis demonstracijomis prieš caro valdžią, prieš karą“⁵⁹².

1905 m. išsiskyrė tuo, kad darbininkų šventadienis sutapo su sekmadieniu bei visoje imperijoje planuotais streikais. Nors Peterburge ir Maskvos gatvėse nebuvo daug mitinguojančių: Peterburge susirinko ir greitai išsiskirstė apie porą šimtų žmonių, keli tūkstančiai žmonių susirinko tuomet Maskvos priemiestyje buvusiam populiariam Sokolnikų parke, minią iš ten išvaikė kariuomenė. Didžiausi ir svarbiausi streikai įvyko Sankt Peterburo laivų gamykloje, Jaketerinburge, Saratove, Samaroje, o Charkove demonstracijos virto susirėmimais su kareiviais. Mitingai, streikai ir demonstracijos nebuvo visuotinės, tačiau škart tai buvo gana koordinuoti politiniai veiksmai, už kuriuos kiekviename mieste buvo atsakingi vietos socialistų lyderiai⁵⁹³.

Gegužės 1-osios minėjimai Lietuvoje 1905 m. taip pat buvo pažymėti atvirai metamais iššūkiais imperijos valdžiai. Balandžio 23 d. apie 20 val. vakaro Nikolajaus pr. Kaune susirinkę apie 50 žmonių iškėlė raudoną vėliavą ir šūkaudami įvairius socialistinius šūkius apie 20–30 kartų šovė revolveriais į dangų. Pasirodžius policijai, dalyviai išsilakstė, palikę išmėtytus Bundo Kauno skyriaus lapelius su deklaracijomis, kad Kauno darbininkai žydai Gegužės 1-ąją švenčia drauge su viso pasaulio proletarais, taip pat šūkiiais: „Šalin karą!“, „Tegyvuoja demokratinė respublika!“, „Tegyvuoja 8 valandų darbo diena!“, „Tegyvuoja socializmas!“⁵⁹⁴. Vilniuje Gegužės pirmoji 1905 m. buvo švenčiama kukliau, nes visuotiniai streikai mieste vyko nuo vasario pabaigos ir jau kovą buvo pasiekta 1–2 valandomis trumpesnė darbo diena bei 5–15 proc. pakeltas darbo užmokestis – būtent iš Vilniaus streikų judėjimas persikėlė į kitus Lietuvos

⁵⁹¹ Ten pat, p. 145.

⁵⁹² K. Bielinis, *1905 metai. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas, 1931, p. 21.

⁵⁹³ S. Narcave, *The Russian Revolution of 1905*, p. 150.

⁵⁹⁴ Дело об обвинении Шимеля Гельман, Лейзера Ларье и др. за участие в демонстрации 23 апреля 1905 года в г. Ковне, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 987, l. 1.

miestus⁵⁹⁵.

Revoliucijos metais *Lietuvos ūkininkas* šios šventės įsitvirtinimą apibendrina taip: „balandžio 18 (gegužės 1) d. yra darbininkų šventė. Tą dieną miestuose ir visur, kur yra daugiau darbininkų sustoja dirbusios fabrikos, spaustuvės, dirbtuvės ir t.t. Taip bent, būdavo ligi šiol daugelyje tokių vietų, kur yra nemaža darbininkų ir šiaip jau rankpelnių. Valdžia tokias šventes drauzdavo, darbininkus, atsisakiusius tą dieną dirbti, baudavo, rinkties jiems ir iškilmingai tą dieną švęsti neleisdavo. Gegužės pirmoji diena dažniausiai būdavo ir didžiausios triukšmo, nerimo diena policijai būdavo begalo daug darbo, po tos dienos Rusijos kalėjimuose pilna būdavo darbininkų ir visokių „kurstytojų“. / Kaip parėjo šiais metais gegužės diena visame pasaulyje dar nėra žinios, Vilniuje fabrikuos spaustuvės ir didžiosios dirbtuvės tą dieną buvo uždarytos – darbininkai nedirbo; bet sankrovose, aludėse ir visokiose užeinamose ir sustajamose vietose buvo kaip iš šiokiomis dienomis, pardavinėjama ir šiaip jau dirbama. Laikraščiai tuoj po tos dienos neišėjo“⁵⁹⁶.

Švenčiančių darbininkų baimė

Vienas esminių bruožų, darančiu Gegužės 1-ąją modernybės reiškiniu yra darbininkų ir jų atstovų reikalavimas skaičiuoti laiką, sąžiningai ir tiksliai vertinti jų darbo dieną. Nuo XIX a. pab. laiko apskaitą tiksliau pradeda vesti ne tik darbininkai, bet apskritai visi visuomenės sluoksniai. Kipras Bielinis vaikystės atsiminimuose apie pirmąją kelionę į Rygą XIX a. pab. pažymi, kokį didelį įspūdį jam paliko Baltijos vagonų fabrikas, kuriame besikeičiančios pamainos atskirtos skardžiais skambučiais tiksliai 6 valandą ryte ir 18 valandą vakare („pavargusieji eidavo poilsio, kai jų vietas užimdavo kiti“)⁵⁹⁷. Medicinos studentas iš Žemaitijos Kazimieras Jokantas XIX a. pab. dienoraštyje padaro išvadą, jog nežinoti ar nemokėti panaudoti savo laiko ir švaistyti savo laisvalaikį yra: „tūščiu vadinu žmogų, kurs arba neturi arba nežino savo gyvenimo credo.

⁵⁹⁵ P. Girdzijauskienė, *1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje*, Vilnius, 1955, p. 6–7.

⁵⁹⁶ Darbininkų šventė Vilniuje, *Lietuvos ūkininkas*, 1906, balandžio 20 (gegužės 3), Nr. 18, p. 231.

⁵⁹⁷ K. Bielinis, *Dienojant. Spaudos draudimo laikų atsiminimai*, New Yorkas, 1958, p. 146.

Kame jo credo, jei atlikęs kanceliariškus savo darbus nežino kur dėti laiką! Laikas, laikas! Kas už jį brangiau? Kas jį grąžins?“⁵⁹⁸.

Kultūrinis, ekonominis ir socialinis klimatas XIX a. pab. buvo palankus kalbėti apie individualizmą, kelti ekonominės lygybės, laisvės, autonomijos ir galiausiai demokratijos klausimus. Vienas pirmųjų Lietuvos socialdemokratų istorikų Alfonsas Moravskis pastebi, kad šiuo laikotarpiu skleidžiant naujas idėjas svarbus vaidmuo teko naujiems visuomenės sluoksniams. Tarp „mokslo žinių, nauju visuomeninių srovių“ skleidėjų jis išskiria inteligentiją (pirmiausia turėdamas galvoje studentus), jos atstovų steigiamus susivienijimus, partijas: „naujų mokslo sričių kūrėjai, jų populiarizatoriai, skleidžią jas gyventojų masėse visuomenės gyvenimo vadovai, pažangios partijos, grupės, žymūs jų vadai“⁵⁹⁹. Buržuazijos atstovai taip pat prisidėjo prie modernių laikų gyvenimo būdo, normų ir idėjų populiarinimo – šio sluoksnio įtaką, vadindamas juos „aukso vidurio žmonėmis“, įvardija ir Kipras Bielinis apie 1905 metais rašytuose atsiminimuose. Anot Bielinio, pokyčių reikalavusią visuomenės dalį sudarė „pramonininkai, pažangioji laisvųjų profesijų inteligentija ir visi tie pasiturintieji elementai, kurių likimas ir gerovė buvo susiję su augančiu Rusijos kapitalizmu ir pramoningąja buržuazija“⁶⁰⁰. Šį teiginį paremia ir Moravskio argumentas, jog kuriant naują visuomenę atsisakyta senųjų autoritetų (pirmiausia dvasinkijos ir imperinės biurokratijos), taip pat ir bajorijos autoritetų. Moravskio teigimu: „viena tebuvo tik aišku, kad sena sukilėlių, lenkų bajorų ideologija atgyveno savo amžių; kad lenkų opozicinis ir net revoliucinis patriotizmas nei etnografinėj Lietuvoj, nei daugiakalbiame, įvairialypiam Vilniuje jau nebegali sėkmingai atremti rusų grobikų, atėjūnų, rusifikatorių tiranijos. Abu tie kraštutiniai nacionalizmai, t.y., rusifikacija ir polonizacija, lygiai buvo nepriimtini tiek plačioms lietuvių valstiečių masėms, tiek daugiakalbiame miestų proletarui, be kurio pritarimo ir dalyvavimo negalima buvo pasiekti bet kokių vietos gyvenimo

⁵⁹⁸ K. Jokantas, Užrašai iš mano gyvenimo, Dorpatas, 1905, LMAVB RS, f. 12–1665, l. 130.

⁵⁹⁹ A. Lietuvis [Alfonsas Moravskis], *Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšį su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892–1902 m. Įvadas*, Kaunas, 1931, p. 17.

⁶⁰⁰ K. Bielinis, *1905 metai. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas, 1931, p. 12.

sąlygų pagerinimo“⁶⁰¹.

Nuo XIX a. vidurio socialistinės idėjos paplito ir žydų amatininkų ir darbininkų ekonominėje, socialinėje ir kultūrinėje aplinkoje. Anot kultūros istorikų Marko Zborowskio ir Elizabeth Herzog, jomis buvo grindžiama ne tik tradicinių darbo santykių, bet ir žydų bendruomenės ortodoksų kritika⁶⁰². Vienas Bundo pradininkų Arkadijus Kremeris 1922 metų atsiminimuose teigė, kad prieš atsirandant Bundui Vilnius buvęs kultūriniu kairiųjų iniciatyvų centru: čia telkėsi kairieji aktyvistai, buvo nelegaliai spausdinama, taip pat platindama iš užsienio gauta nelegali spauda. Pasak jo, „Vilniuj buvo daug žydų darbininkų, Vilnius sudarė stambų kultūros centrą su gausinga inteligentija, kuri nors ir pusiau asimiliuota, bet visgi stovėjo arčiau masių, negu tai buvo Varšuvoje. Vilniuje buvo žydų mokytojų institutas, kuris duodavo nemažai socialistinių agitatorių; buvo „ešibai“, mokiniai kurie buvo labiau palinkę naujoms idėjoms, negu Varšuvos „štiblių“ chasidiniai jaunikaičiai“⁶⁰³. Tokiame inteligentijos ir darbininkų sąveikos kontekste darbininkų laisvalaikio ir darbo santykių sureguliuavimo klausimai laikyti ne utopiniais tikslais, o galima iškovoti būtinybe.

Viešosios tvarkos sergėtojams ir su keliamais reikalavimais tiesiogiai nesusijusioms visuomenės grupėms politinė retorika bei radikaliai atrodančios socialistinės idėjos kėlė nerimą. Šių idėjų pavojingumą didino ir tai, kad jos plito tarp „paprastų žmonių“, laikomų prietaringais, lengvai manipuliuojamais ir linkusiais į spontanišką prievartą. Kita neįauki aplinkybė – viešą balsą įgavę darbininkai XIX a. pabaigoje simbolizavo daugiau nei vien kovą už savo teises. Devynioliktojo, o juolab ankstesnių feodalinių amžių visuomenės buvo grįstos aiškiais slenkščiais, atskyrusiais aristokratiją, dvasininkiją, miestiečius ir valstiečius. Tuo tarpu mūsų aptariamas sąlygiškai trumpas laikotarpis iki Pirmojo pasaulinio karo pasižymėjo tuo, kad šios ribos ėmė nykti, socialinės skirtys tapo labiau takios, tad ir stiprėjantys socialiniai sluoksniai, ir išstumiami

⁶⁰¹ A. Lietuvis [Alfonsas Moravskis], *Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšį su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892–1902 m. Įvadas*, Kaunas, 1931, p. 24–25.

⁶⁰² M. Zborowski, E. Herzog, *Life Is With People. The Culture of the Shtetl*, New York, 1962, p. 159.

⁶⁰³ A. Kremer, Bundo įkūrimas, LNMMB RKRS, f. 25–197, l. 1.

kilmingieji jautė poreikį išlaikyti hierarchinį išskirtinumą⁶⁰⁴. Tai atitiko ir imperijos politiką: prieš darbininkus kasmet buvo nukreipiamos policijos ir kariuomenės pajėgos. Situaciją iliustruoja žinutė apie 1904 metų Gegužės pirmosios šventę Rygoje, kurioje akcentuojama valdžios ir fabričių savininkų baimė. Į akis krenta ir lietuvių kaip streiklaužių vaizdinys:

„Prieš 1-mą gegužės tapo išmėtyta atsišaukimai kalbose: latviškoj, rusiškoj ir lietuviškoj, kad švęstų darbininkų šventę darbininkai. Dar pirmiau buvo išmėtyta ranka rašyti atsišaukimai, kuriuose buvo kurstoma išvyti iš fabričių lietuvius, dėlto, kad jų negalima sąsą pritraukti prie kokių draugysčių ir visur pasirodą neištikimais. Tačiau visokių atsišaukimų išplatino ir tarp lietuvių, prikaišiojo jiems į kišenes, po stalais ir tt. Sulaukus tos dienos visur buvo galima girdėti žodžius: „Proletarij vsiech stran, soediniatės!“ (vargdieniai visų šalių, vienykitės!). Tarpe pabirkantų iškilo baisus sumišimas. Policija visa atsistojo ant kojų. Pabrikuose visiems ištikimiams valdžiai ir pabirkantams darbininkams išdalino revolverius ir kardus⁶⁰⁵“.

Nors darbininkų laisvalaikis labai mažai amžininkų dokumentuotas, dėl valstiečių ir darbininkų priklausymo žemesniems visuomenėms sluoksniams, jų atžvilgiu galiojo viduriniojo sluoksnio intelektualų, buržuazijos įsitikinimas, kad šių grupių gyvenimas iš esmės vienodai tamsus ir taisytinus. Tad darbininkų laisvalaikis likusios visuomenės akyse tampa ginčo objektu ar problema, kurią raginama spręsti. Viešai besireiškiančių intelektualų akyse darbininkų ir valstiečių buityje nemažai ydų buvo bendros: viena vertus, sunki kasdienybė ir darbo bei gyvenimo sąlygos, tačiau ir „susitaikymas“ su tokiu likimu, nenoras keistis sekant intelektualų pasiūlymais: investuojant į ūkį ir švietimą, atsisakant per didelio alkoholio vartojimo. Nors spaudoje bei knygoje netrūko dėmesio praktiniams ūkio dalykams, dominavo kultūrinė paradigma, kurios svarbiausias principas tas, kad gyvenimo pilnatvė ir praktinė nauda pasiekiami per skaitymą ir savišvietą. Kadangi miesto darbininkų Lietuvoje būta nedaug, spaudoje

⁶⁰⁴ Plg. T. Bairašauskaitė, Kintantis bajorų pasaulis Kazimieros Bialozoraitės-Tanskienės dienoraštyje ir laiškuose Sofijai Römerienei. XIX a. 8-9 dešimtmečiai, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2013, 2012/1, p. 25–26, 36–47; T. Bairašauskaitė, Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiąvą (XIX a. 7–8 deš.), *Lituanistica*, 2014, t. 60, Nr. 3 (98), p. 145–167; T. Bairašauskaitė, Kova dėl žemės: dvaro ir laisvųjų žmonių santykiai sprendžiant žemės nuosavybės klausimą XIX a. II pusėje, *Lituanistica*, 2015, t. 61, Nr. 1 (99), p. 1–21.

⁶⁰⁵ Ex-populi [Antanas Bernotas], Iš Rygos, *Vienybe lietuvininkų*, 1904, rugpjūčio 10, Nr. 32, p. 378.

dominavo valstietiškos kultūros kritika ir siūlymai, kaip ją derėtų reformuoti. Apie valstiečius gerokai daugiau kalbėta ir todėl, kad ši socialinė grupė sudarė etnografinės Lietuvos gyventojų pamatą ir su ja buvo siejami tautinės politinės bendrijos lūkesčiai⁶⁰⁶.

Valstiečių ir darbininkų politinės aspiracijos, gyvenimo būdas bei laisvalaikis XIX ir XX amžių sandūroje atrodė pavojingi, nes tapo pastebimesni ir kitiems visuomenės nariams. Be to, darbininkų tamsumą, grubumą, polinkį į smurtą, piktnaudžiavimą alkoholiu ir intelektualinę abejingumą dažnai užsipuldavo ir socialistai, kurių idėjų sėkmė didžia dalimi priklausė nuo darbininkijos solidarumo, savišvietos ir saviorganizacijos. Šios grupės atsilikimas buvo aiškinamas kultūrine ir ekonomine imperijos priespaulda⁶⁰⁷. Tokios kritikos vertos savybės kaip girtavimas, kita vertus, kartais tapdavo ir lengvinančia aplinkybe susidūrus su teisėsauga⁶⁰⁸. Pavyzdžiui, Kauno gubernijos valstietis Henrikas Frišas-Freras, kuris viešai pramaišiu rusų ir vokiečių kalbomis dainavo revoliucinę „Naują dainą“ teoriškai galėjo būti apkaltintas pasikėsiniu į politinės sistemos pagrindus. Tačiau dėl girtumo sugebėjęs išdainuoti tik dainos pradžią (eilutes „Keltis, kilki – майся“ darbininkų tauta), kurią „nebuvo lengva suprasti“⁶⁰⁹, jis nubaustas sąlygiškai lengva savaitės kalėjime bausme.

Spaudoje raginta kuo greičiau pertvarkyti žemųjų visuomenės sluoksnių (pirmiausia valstiečių) ekonominį ir dvasinį gyvenimą, nes šių sluoksnių padėtis laikyta reprezentuojančia visuotinę dorovės ir kultūros nuosmukį, tradicinių vertybių irimą ir socialinių autoritetų atsisakymą. Gėdingiausia laisvalaikio praktika tarp darbininkų ir valstiečių vyrų buvo girtavimas ir muštynės: „girti blevizguoja, susitepia, susimušę pareina ir taip tėvams visokių nemalonių

⁶⁰⁶ Apie tai, kaip kuriant modernią lietuvių tautą siekta, nesėkmingai, įtraukti bajoriją, žr. O. Mastianica, *Bajorija lietuvių tautiniame projekte (XIX a. pab.–XX a. pr.)*, Vilnius, 2016, p. 48–50.

⁶⁰⁷ Plg. A. Lietuvis [Alfonsas Moravskis], *Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšį su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892–1902 m. Įvadas*, Kaunas, 1931, p. 76.

⁶⁰⁸ Plg. V. Sirutavičius, Bausmės samprata XIX amžiaus Lietuvos visuomenėje, *Baltos lankos*, 1995, Nr. 5, p. 107–159.

⁶⁰⁹ Представление прокурора Ковенского окружного суда о крестьяне Генрихе Фришермересе, обв. в пении революционных песен, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 1543, l. 1–2. Prokurorai teigė, kad dainuota „Nauja daina“, tačiau, panašu, kad buvo bandyta išdainuoti viena populiariausių ano meto revoliucionierių dainų, Internacionalas, kurio pradžia skambėjo panašiausiai (Pakilk, varguos sužavėtoji, / Pasaulė alkanų vergų!), plg. *Revoliucijos dainos. Surankiotos iš visur ir perspausdintos*, Chicago, 1908, p. 3.

pridaro. O kas iš to? Jie vyrai! Nei tėvas, nei motina jų nebars perdaug!⁶¹⁰. Kad gėrimas, ypač darbo savaitei baigiantis šeštadieniais, buvo socialinė norma, patvirtintų ir vilnietės Marijos Šlapelienės atsiminimai apie savo tėvą, meistrą architekto Dubovickio biure:

darbas vyko nuo 5 val. ryto iki 7 vakaro su vienos valandos pietų pertrauka [...] Rytais darbininkai stoviniuodavo su darbo įrankiais laukdami, gal kas nors pasamdys. Tėvelis, kaip po meistras, darbininkus samdėsi pats, jį darbininkai mylėjo ir šeštadieniais, kai už darbą pinigai sumokėti, jie būtinai tėvelį pakviesdavo į užkandinę, anais laikais vadinamą karčemą, arba „šinkoma“; jas laikydavo beveik vien žydai. Na, ten išgerdavo degtinės, alaus, užsikąsdami silke. / Šeštadieniais tėvelis grįždavo vėliau, mama nervindavosi ir kartais bėgdavo ieškoti. Jam grįžus bardavosi, tėvelis aiškino, kad reikia pabūti su darbininkais, bet su mama niekuomet nesibardavo [...] Atsimenu, kaimynė, iš tolo pamačiusi grįžtantį mano tėvelį, sakydavo: „Piasecki wraca išgėręs“. Mes jau žinojom, kad „išgėręs“ reiškia „wypiwszy“⁶¹¹.

Dažnai tokiuose skunduose netinkamas laisvalaikis, kurio priežastimi įvardijamas ekonominis režimas, paremia šeimos santykių kritiką. Vincas Kapsukas netinkamą darbo ir laisvalaikio santykį laiko kliūtimi artimesniam šeimos narių bendravimui:

Ilgai dirbęs, pareina nuvargęs darbininkas namon; kad ir kažin-kaip jis tuomet norėtų, negali nei vaikų prižiūrėti, kaip jie auga, negali nei su pačia, kaip reikiant, pasikalbėti, negali dargi gerai pavalgyt – nuovargis tuoj parmuša jį į lovą, ir jis kaip užmuštas guli, iki vėl nereikia į darbą eiti. Da blogiau išeina, jeigu kur ir pati turi vaikščioti į pabirką, arba eiti į dvarą dienas – tuomet tankiai vaikai visai be jokios priežiūros lieka ir auga kaip tas girios medelis. Ką gali duoti tuomet vaikams tėvai, kad jie temato juos tiktai anksti išryto ir vėlai vakare, kuomet pailsę, susierzinę, sugrįžta nuo darbo? Ir taip, išeina, kad darbininkų vaikai ant gatvės auga; didžiuma gi iš tų vaikų jau nuo mažų dienų patįs turi sau duoną pelnyties: eiti į pabirką, taip kokio pastumdėlio vietoje būt, arba eit ganyt⁶¹².

Gegužės pirmosios vaizdai ir garsai

Įprastos etnografijos ir antropologijos kategorijos „švara“, „šviesa“,

⁶¹⁰ Marytė [aut. nenustatytas], Merginų padėjimas, *Žibutė*, 1911, sausio 20 (vasario 2), Nr. 1, p. 3.

⁶¹¹ *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*, p. 12–13.

⁶¹² V. Kapsukas, *Sutrupinkim darbo dieną. Ateities išleidimas*, Vilnius, 1906, p. 9–10.

„tamsa“ ar „purvas“, socialinėse sistemose vartojamos pabrėžiant hierarchijos skirtumus, XIX a. pabaigos Lietuvos visuomenės viešajame diskurse įgavo antrą kvėpavimą. „Tamsa“, „purvas“, „nešvara“ pasitelkti apibūdinant valstiečių ir darbininkų elgesį, prieštaraujantį tam, ką dauguma mano esant tinkama ir derama. Svarbu prisiminti, kad tokie epitetai paprastai nevertinami neigiamai prasme, kai šios savybės aptinkamos reikšmingoje aplinkoje: purvas gerai sode, o ne ant kilimo, apatiniai rūbai – stalčiuose, o ne ant (ar po) svetainės sofa, neplauti indai – virtuvėje, o ne miegamajame. Tokie pavyzdžiai atskleidžia, kad kol kiekvienas daiktas ar žmogus yra savo vietoje, tikimybė patekti į „purvino“ kategoriją itin maža⁶¹³. Kitais atvejais tai galėjo tapti problema, kuriai spręsti aukštesni visuomenės sluoksniai retorika ir įvairiais kitais būdais siekė išlaikyti ar įvesti naujas socialinius skirtumus pabrėžiančias ribas. Pavyzdžiui, XX a. pr. Vilniuje reikalauta, kad miesto tramvajus turėtų kelias kasas: „darbininkams ir „činovnikams“ ir miesto aristokratams, kad nereikėtų alkūnėmis trintis“⁶¹⁴. Situacijų, kuriose atsiskleisdavo darbininkų (arba apskritai žemesniojo sluoksnio) prašalaitiškumas ir kitų grupių vengimas su jais (anot Kapsuko, gyvuliais) broliautis, pasitaikydavo ir religinėje sferoje. Streikas Žagarėje, kurios žydai siuvėjai ir siuvėjos reikalavo didesnio atlyginimo ir trumpesnės darbo dienos, pasibaigė nesėkme, nes meistrų pusėn stoji miestelio rabinai, streikuojančius išvadinę „bedieviais ir išzgamomis“⁶¹⁵, t.y. socialiai ir kultūriškai pavojingais ir svetimais. XIX a. pab. viešojoje erdvėje esama daug tekstų tyrumo ir suterštumo priešpriešą perrašančių socialinėmis kategorijomis. Ši tradicinė perskyra, savotiškas vidinių bendrijos ribų nustatymas (šalia kitų skirtumus pabrėžiančių draudimų verstis vienu ar kitu verslu ir amatu, valgymo ir dauginimosi suvaržymų ir, žinoma, kalbos) yra laikoma vienu iš tradicinių visuomenės moralinės tvarkos užtikrinimo būdų⁶¹⁶.

XIX a. pab. ir XX a. pr. visuomenėje miestų darbininkai buvo laikomi

⁶¹³ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, p. 165–166.

⁶¹⁴ Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1903, kovo 27, Nr. 13, p. 1.

⁶¹⁵ Žagarė, *Darbininkas*, 1902, Nr. 1, p. 32.

⁶¹⁶ Y. Slezkine, *Žydų šimtmetis*, p. 25–28.

„žemuoju visuomenės sluoksniu“ – šiam dažnai buvo priskiriami ir valstiečiai (jie pačių kairiųjų ideologiškai ir praktiškai matyti kaip galimi proletariato sąjungininkai⁶¹⁷). Viešumoje besireiškiančių intelektualų požiūriu darbininkams ir valstiečiams bendra buvo „tamsus“ gyvenimo būdas. Su šia samprata, kaip dominuojančia, kartais buvo ginčijamasi. Anot Juozo Tumo-Vaižganto:

demokratams, arba žmonėms, trokštantiems žemojo, apleistojo luomo gyventojus iškelti į valdančiuosius, labai skaudu girdėti prikašiojimus „tamsuolių nedorybės“. Anote priešininkų prastų žmonių, jie neverti dar tos garbės, atidavimo jūjų pačių gyvenimo vadžių į jų pačių rankas: juos girdi, dar reikia „vesti“ ant virvutės, nes palaidi ir patį sprandą nutrūks, ir kitus pražudys. Pražudys ne tik dėl savo nesumaningumo, ne tiek dėl neprisityrimo, kiek dėl savo – nedorybės⁶¹⁸.

Vaižgantas pats nesutikdamas su šiuo požiūriu tęsia pateikdamas ir populiarių priežodį „rustica gens – mala gens, mala flens, sed pessima ridens“, t. y. „sodiečių gyventojai – blogi žmonės, blogi, kada verkia, bet visų blogiausi, kada juokiasi“⁶¹⁹. Istoriografijoje panašią socialinių ribų situaciją yra analizavęs Norbertas Elias klasika tapusioje studijoje *The Civilizing Process* (1939). Aptardamas stalo manieras ir kalbėjimo tradiciją, jis aptinka XIV–XVIII amžių istorijos slenksčius, kurie atspindi visuomenės pokyčius ir atskleidžia, kaip aukštesnio sluoksnio atstovai, ypač moterys, pajunta, kad jų statusas tarsi reikalauja susilaikyti ir nereaguoti į vulgarius juokus, ypač kai juos gali išgirsti ar pamatyti kitų luomų atstovai. Anot Eliaso, Viktorijos epochos vyrai cigarų kambaryje ir toliau juokavo tokiomis „žemomis“ temomis, tad galima numanyti, kad tą patį darė ir moterys savoje kompanijoje⁶²⁰.

Ribas peržengiančią juoko galią, juoką, turintį galią atšaukti socialinę kontrolę ir iš esmės anti-autoritarinę juoko prigimtį pastebėti ne vienas tyrinėtojas⁶²¹. „Juokas iš tiesų yra galingas ginklas, – yra pastebėjęs Markas Twainas, – galingesnis už pinigų, įtikinėjimą, maldavimą, persekiojimą, tik

⁶¹⁷ Plg. K. Bielinis, *1905 metai*, p. 36.

⁶¹⁸ Kun. J. Tumas, Ar-gi jau taip Lietuviai ištvirkę, *Vilniaus žinios*, 1907, sausio 12 (25), Nr. 9, p. 1.

⁶¹⁹ Ten pat, p. 1.

⁶²⁰ N. Elias, *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization*, Oxford & Cambridge, 1997, p. 13–18, 56–67, 93–95 et al.

⁶²¹ Plg. I. Vidugirytė, *Juoko kultūra*, Vilnius, 2012, p. 19–73.

juokas gali nužiti visas bėdas“⁶²². Griaunantį darbininkų ir valstiečių juoko pobūdį, išvaduojantį iš pralaimėjimų nestokojančios kasdienybės yra aprašęs ir Kipras Bielinis. Apžvelgdamas po imperatoriaus manifesto Rusijoje paplitusią politinės satyros ir humoro spaudą, jis pažymi, kad naujasis spaudos žanras, kuriame suprantamai ir vaizdžiai paliestos aktualios temos, itin didelį įspūdį paliko būtent „atsilikusiems, konservatyviems ir visuomeniškai surambėjusiems miestų ir kaimų gyventojų sluoksniams“⁶²³. Bielinio teigimu, Rusijoje leisti satyros leidiniai *Kulkosvaidis*, *Strėlės* ir kiti turėjo milžinišką pasisekimą.

Sarkazmo, paniekos ir atviro juoko – pašaipos pilni piešiniai lengvu ir aštriu smūgiu sugriaudavo buvusio režimo ir jo atskirų atstovų didybę ir neliečiamybę. Jei satyros tulžis išjudindavo iš lygsvaros daugiau prityrusius miestų gyventojus, tai ką bekalbėti apie kaimiečius, kurie nuo amžių buvo pratę dievinti valdžią ir tikėti jos ir jos atstovų neklaidingumu. Kaimui daugeliu atveju šitokia satyra buvo tolygi žemės drebėjimui ar perkūnui iš giedro dangaus, bet jį daug pasakydavo ir paaiškindavo⁶²⁴.

Panašų efektą žemesniems visuomenės sluoksniams sukeldavo ne tik karikatūros, bet kitos jiems skirtos kultūros formos, pavyzdžiui, nelegalūs vaidinimai. Kai 1904 m. Šiauliuose valdžia leido lietuvių spektaklį liaudžiai, *Darbininkų balse* pastebima, kad nors „žmonių buvo begalo, bet vis bajorai“. Be to, prieš spektaklį aktoriams išspravnikas liepęs sudainuoti „Viešpatie, saugok Carą“. Tuo tarpu minimas neseniai už Šiaulių įvykęs nelegalus spektaklis „Kovoje už laisvę“, kuris padaręs „neišpasakytą įspūdį ant visų, labjau ant darbininkų“⁶²⁵.

Darbo sąlygų ir darbo santykių klausimai vyravo socialistų ir pačių darbininkų viešame kalbėjime, laisvalaikio tema iškyla kalbai pasisukus prie to, kas žmogui apskritai teikia žmogiškumą. Čia laisvalaikis suprastas kaip darbininkų kasdienybės vertę suteikiančio religinio, kultūrinio bei politinio gyvenimo elementas. Antai socialistinių iniciatyvų anaipol nepalaikęs krikščioniškas savaitinis leidinys *Nedėldienio skaitymas* 1907 metais

⁶²² M. Twain, *The Mysterious Stranger and Other Stories*, internete: <http://www.gutenberg.org/files/3186/3186-h/3186-h.htm> [žiūrėta 2017 05 08].

⁶²³ K. Bielinis, *1905 metai. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas, 1931, p. 101.

⁶²⁴ Ten pat, p. 102.

⁶²⁵ Koresp. iš Šiaulių apie slaptą spektaklį „Kovoje už laisvę“, iš Panevėžio apie revoliucinį sąjudį, atsargos karius. – „Rūtelės“ ataskaita, LMAVB RS, F49–7, l. 2.

išspausdino laisvalaikiui skirtą vedamąjį, kuriame, tiesa, pirmenybė teigiama religiniam poilsio dienos aspektui:

Šventa diena visiems reikalinga, kad žmogus, sunkiai prisidirbęs per nedelia, galėtų atsilsėti, bažnyčion nueiti, aplankyti gimines ir pažįstamus, pasilinksminti. Musų laikais darbininkas dažnai esti paverčiamas į mašiną ir beveik visiškai neturi atilsio. Ypatingai Rusijos įstatai ligšiol labai maža tesirupino, kad visi darbininkai turėtų atsilsį šventą dieną. Kituose kraštuose šventa diena daug geriaus esti užlaikoma. Anglijoje šventą dieną esti uždaryti visi kromai, kantoros, traktieriai, teatrai, sustoja važinėję miesto vagonėliai, tavoriniai traukiniai. / Paskutiniu laiku ir Rusijoje pradėta bent kiek labiau rupintis šventos dienos užlaikymu⁶²⁶.

Nors po revoliucijos Gegužės 1-osios šventės neatgavo turėtos reikšmės, simbolinė šios dienos galią atskleidžia ir išlikę susibūrimuose dainuotų dainų tekstai. Apie jas traukusių minių nuotaiką galima numanyti iš kelių XX a. pr. darbininkų judėjimo nuotraukų: įspūdingas susirinkusių skaičius, plevėsuojančios vėliavos ir atsukti į priekį veidai, liudija pasididžiavimą ir bendrumo jausmą. Apie minioje stovintį žmogų, laikydamas jį politinių, socialinių ir kultūrinių permainų emblema, Elias Canetti yra rašęs, kad toks žmogus „didžiuojasi tuo, kad yra laisvas ir į nieką nesiremia [...] Tas, kuris jau seniai stovi, išreiškia tam tikrą pasipriešinimą: gal kad stovi tvirtas kaip medis ir neketina leistis pajudinamas iš vietos, gal kad nieko nebijodamas ir neturėdamas ko slėpti, gali būti matomas visų“⁶²⁷. Latvijoje, kurioje dirbo daugybė emigrantų iš Lietuvos, Lenkijos pramoniniuose miestuose ar Vilniuje darytose protestuojančių nuotraukose užfiksuota tiršta minia, kurios nepralaidumą galima aiškinti ir kaip apsaugantį nuo grėsmės – kazokų ir policijos. Kaip minėjome, Vilniuje protestuotojai sudarydavo tokią didelę ir tarp dab. Vokiečių gatvės ir kitų senamiesčio gatvelių bei aplinkinių kiemų susispaudusią masę, jog kazokai turėdavo išlaukti, kol mitinguotojai išsiskirstys⁶²⁸.

XX a. pr. revoliucinės dainos iš tiesų buvo vienas iš būdų įtraukti kuo daugiau žmonių į socialistinį sąjūdį ar bent demonstraciją. Vienas iš *Искра*

⁶²⁶ A. Kurietis [Antanas Alekna], Šventų dienų šventimas, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, vasario 20 (5), Nr. 8, p. 1.

⁶²⁷ E. Canetti, *Masė ir valdžia*, Vilnius, 2003, p. 432.

⁶²⁸ V. Merkys, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, p. 27.

korespondentų, vertinęs Vilniuje vykusią Gegužės pirmąsias, švenčių sėkmę ar nesėkmę grindė jų trukme ir išdainuotų dainų kiekiu. Gausiai susirinkusios minios dainavimas aplinkiniams turėjo sustiprinti Canetti aprašytą stovinčių žmonių įspūdį, jų ryžtą pasipriešinti, nebijoti būti matomiems ir girdimiems. Vieno iš revoliucinių dainų rinkinių pirmoji daina skiriama raginimui dainuoti: „Dainuokie, geguže, dainuokie karštai, / Teskamba linksmieji aidai [...] Dainuokit, Lietuvaitės, su kilta dvasia / Dainuokit, Mėmelės, jog kiti laikai / Ir kilkit in dausas su giesme garsia; / Dainuokit, Jovarai – artoju vaikai“⁶²⁹. Gegužės 1-osios šventei skirtoje dainoje kviečiama uždainuoti balsu, nes tai atskleidžia darbininkų sąjūdžio galią ir mąstą: „marš darbininkų minia galinga / Užtraukim daina graudžia griausmingą, / Lai dreba sostai carų ir ponų“⁶³⁰.

Iki 1908 metų pasirodė bent 5 skirtingi vien lietuviškų socialistinių dainų rinkiniai. Juose galima rasti tiek visų kraštų darbininkams skirtą „Internacionalą“ ar „Marselietę“, tiek ir vietinių, specialiai lietuvių ar lenkų darbininkams skirtų dainų. Tai – „Lietuvių marselietė“, „Lietuvoje kraujas“, „Atmintis 22 Sausio, 1905“, Vinco Kudirkos sukurta „Ne tas yra didis“, taip pat „Varšuvietė“ ar pagal Adomą Mickevičių sukurta „Kalinio daina“. Daugelyje kitų populiarių dainų buvo akcentuojama darbininkijos vienybė, taip pat šią mintį iliustruoja lietuviško „Internacionalo“ žodžiai: „Nė Dievs, nė cėsoriai, nė ponai / Mus iš tos peklos n'išvaduos! / Per mus pražus tik mūsų tyronai, / Vienybę 'mūsų' mums laisvę duos“⁶³¹. Toks kvietimas aktyviai kovai ryškus ir variacijose, pavyzdžiui, dainoje „Darbininkų marselietė“ („Atsisakom nuo senojo svieto / Apsivalom nuo jojo purvų; / Despotizmo nekenčiame kieto / Ir kraujuotų jo sostų senų“⁶³², tiek „Lietuvių marselietėje“ („Atsimeskim nuo senojo svieto / Ir sugriaukim tvirtybę mūsų; / Mums nereikia auksinio dievaičio / Nereik caro ir rūmų mums jos/ Susipraskim, sukilkim ir ženkim pirmyn, /

⁶²⁹ Dainuokit, *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės. Iš visur surinktos ir perspausdintos turtu prenumeratoriui*, Brocklin, Mass, p. 1.

⁶³⁰ Lăkunas [Aleksandras Burba?], Daina ant pirmosios gegužės, *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės*, p. 63.

⁶³¹ Internacionalas, *Revoliucijos dainos*, Londonas, 1905, p. 1.

⁶³² Darbininkų Marselietė, *Revoliucijos dainos*, p. 7.

Susiruoškim ant priešo, vargdieniai!“⁶³³.

Senoji tvarka socialistinėse dainose laikoma darbininkų ir valstiečių vargų priežastimi, prisimenant ir feodalinę santvarką ar sukilimus: „Kad drąsiai liaudis su ginklu ėmė veikti, / tad ponai dėl čyžų rokavos, / Liaudis kad sušuko: numirt ar nuveik! / Tad ponai sau rūmuos’ puotavo [...] Ties Šiauliais, ties Vilniumi narsingi mužikai / Gaujas užpuolikų kapojo, / O Varšuvoj tykiai, ramiai sau didikai / Dėl užnemuniečių galvojo [...] Vienok kad išmuš valanda sukilimo, / Magnatams liaudis pakels balių; / Pašauks peklos mūziką dėl pašokimo / Bajorams, lai šoks tad iki valių“⁶³⁴. Kai kurios dainos, kaip pagal Adomo Mickevičiaus *Vėlinių* fragmento pagrindu sukurta „Kalinio daina“ subtiliai ironizuoja santykį su imperijos valdžia. Pirmose eilutėse išsakytas paklusnumas („Man nerūpi apie baudą: / Pančiai, Sibyras, ar prie karo – / Visur būsiu tarnu caro / Ir visad jam nešiu naudą“⁶³⁵), vėliau apverčiamas ir įgyja priešingą prasmę. Pasižadėjimai dirbti „caro naudai“ palydimi viltimi, kad kiekvienas darbas prisidės prie šios valdžios žlugimo. Pavyzdžiui, galima kasti rūdą, nes iš jos padarytais kirviais bus verčiama imperijos galva, arba auginti kanapes, nes iš jų nupinta virve valdovas bus kariamas. Kitais atvejais konfrontacija visiškai tiesioginė. Dainoje apie 1905 metų Kruvinąjį sekmadienį – ši data laikoma simboliškai revoliucijos pradžia – imperatorius atvirai vadinamas „vampyrų“, mintančiu savo pavaldinių krauju: „męs kritom kraujuose ir prakeikēm tave, / Tavę – kurs; lyg vampyrs mūsų krauja gėrei, / O susikvietęs žmogžudas pas savę, / Priplėštos palociuos, mus šermens išskėlei!“⁶³⁶.

Laisvalaikui ir žmogiškumo apraiškomis šiose dainose senajame režime vietos nėra, nes poilsis įmanomas tik mirus: „pasilsys tik grabe tave laukia / Kasdien mokesčius stengkis moket / Cars-vyžuns tavo gyslas vis traukia / Siurbia kraują ir smagenis ed“!⁶³⁷. Nesustojantis darbas fabrikuose laikomas pagrindine darbininkų sveikatos ir gyvybės netekimo priežastimi: „vakar tētušis

⁶³³ Lietuvių Marsėlietė, *Revoliucijos dainos*, p. 9.

⁶³⁴ Po Krakosmečių (1831 m.), *Revoliucijos dainos*, p. 13–14.

⁶³⁵ Kalinio daina (Iš A. Mickevičiaus), *Revoliucijos dainos*, p. 22.

⁶³⁶ Atmintis 22 Sausio, 1905 (Raudona Nedėlė), *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės*, p. 9.

⁶³⁷ Marseljeza, *Revoliucijos dainos*, Ryga, [1904], pirmas nenumeruotas puslapis.

iš pabrinko grįžo, / Kraujuose papludęs, juodam vežime, / Šendien jis guli, ant audeklo dryžo, / Rytoj tetušis jau eis po žeme!...⁶³⁸. Tuo tarpu kontrastą tokiam gyvenimui sudaro pasiturinčiųjų laisvalaikis, į kurį XX a. pr. revoliucionierių dainose žvelgiama iš šalies, tarsi pro langą ar plyšį tvoroje: „vargšas ant slengščio meldžia trupiniu, / Ponai užsiudo jin gauja šunūn. / Jie puotauja, geria, šoka, / Kad už tą viską užmoka? / Mes savo krauju...“⁶³⁹.

Kadangi susipratusio darbininko idealas kairiųjų tekstuose buvo besidomintis socialistine mintimi, drausmingas ir vengiantis alkoholio asmuo, dainose girtuoklystė paprastai būdavo siejama su buržuazija, bajorija ir inteligentais. Pavyzdžiui, dainoje apie Amerikos inteligentus, šių abejingumas aiškinamas įpročiu svaigintis: „tai niekai ši žemė, tai kas ta pasaulė, / Dektinė mielesnė už dangų ir saulę; / Mus brolis, sesutė – alus ir dektinė, / Vienybė, brolystė pirma, paskutinė“⁶⁴⁰. Žinoma, tokia pašaipa bendraminčiais nelaikytų grupių atžvilgiu įtarpina ir kritiką neatsakingai alkoholį vartojantiems darbininkams.

Nemažai tekstų diskutuoja su įsitikinimais, kad permainos žemųjų visuomenės sluoksnių gyvenime yra sunkiai įsivaizduojamos. Anot Vinco Kapsuko knygoje apie darbo dienos trumpinimą išsakytų argumentų, visuomenėje netikėta, kad darbininkų lavinimas gali duoti teigiamų rezultatų. Jo žodžiais tariant, „atsiranda vienas, kitas gudragalvis, kuris sako, kad darbininkus mokysi, nemokysi, – vis-tiek nieko iš tų „gyvulių“ neišeis. O kas tuos žmones „gyvuliais“ padarė, jei ne tie patįs ponai ir poneliai, užkraudami ant jų pečių nepakeliamą darbą ir verzdami nuo ankstybo ryto iki vėlam vakarui dirbti?!“⁶⁴¹. Socialistinėse dainose permainos suprantamos ne kaip neįgyvendinamas, o kaip socialinės sprespaudos beveik uždraustas dalykas. Antai dainoje „Nevalia tau“ darbininkai pasmerkiami gyvenimo būdui, kuriame užgintos savišvietos, lavinimosi pastangos: „nevalia tau iš purvo pasistoti / Su širdžia mylinčia,

⁶³⁸ Audrunpats [Juožas Otas Širvydas], Vargdienio Suptine, *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės. Iš visur surinktos ir perspausdintos turtu prenumeratoriui*, Brocklin, Mass, 1908, p. 2.

⁶³⁹ Audrunpats [Juožas Otas Širvydas], Kalenda, *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės*, p. 5.

⁶⁴⁰ J. [nenustatytas autorius], Amerikos inteligentų giesmė, *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės*, p. 42.

⁶⁴¹ V. Kapsukas, *Sutrumpinkim darbo dieną. Ateities išleidimas*, Vilnius, 1906, p. 10.

jauslinga ir karšta! / Nevalia tau pirmyn žengt, nè kovoti – / Tu melskis, dirbk,
stipk po savo našta! [...] Užtenka tau, kad duonos turi pluta, / Jei kieta –
ašaruos⁶⁴² gali ją pamirkyt / Linksmybes vyk laukan iš savo buto / Ir melskis,
dirbk, kad dušią išganyt / Pavelyta purvuose tau voliotis; / Pastipsi kur ant kelio
– ne bėda⁶⁴².

Tokių „purvuose besivoliojančių“ darbininkų vaizdinio alternatyva –
susipratusių portretai. Jie pateikiami visą savo laisvą laiką ir jėgas skiriantis
socialistinių idėjų sklaidai:

„Ilgai aš dūmojau, ilgai abejojau, / Lig socializmą tikrai sužinojau. / Nežinojau nieko,
nesupratau nieko, / Didei tamsus būdams, aš bijojau grieko. / Kol susipratau aš, misliu daug
pridėjau, / Laikraščių ir knygų daug skaityti turėjau. / Tik dabar tai akis mano atsidaro / Ir
matau, kas blogą, o kas gera daro. / Jau dabar jaučiuosi savyje linksmybę, / Kad pažįstu viso
svieto neteisybę, / Dabar nenustosiu vargdieniu mokinęs, / Buržuazijos gi neliausiu niekinęs. /
Laikraščius, knygas geras kasdien skaitysiu, / Kiek galėdamas straipsnius ir eiles rašysiu; / Jau
socializmą aš tikrai nujaučiu, / Visus darbininkus in vienybę šauksiu⁶⁴³.

Naktimis ir slapta po darbo skaitantis, o ne girtuokliaujantis ar kortomis
pliekiantis darbininkas buvo teigiamo darbininko pavyzdys, kurį siekė sukurti
XIX a. pab. socialistai. Viena pirmųjų Lietuvos socialdemokratų leidinių
darbininkų judėjimo gimimas taip pat aiškinamas pirmiausia per darbininkų
susivokimą ir norą atgauti savigarbą jau minėtomis robinzoniškomis
priemonėmis: „ir darbininkas, vargo ir tamsybės prislėgtas, staiga ir umai atgyja,
pasijunta esąs žmogumi, griebiasi už knygos ir, nežiūrint į kasdienį nuovargį,
naktis nemiega, kad tiktai nors kiek apsišviesti, pažinti savo reikalus ir tiesas,
kad geriau permąstyti tas prakeiktas gyvenimo sąlygas, kurios ant kiekvieno
žingsnio, tartum sunkus akmuo, slėgia jo dvasią ir kūną⁶⁴⁴. Nemažai socialistų
būtent per skaitymo, rašymo ir aritmetikos būrelius pradėjo platinti
socialdemokratinės idėjas, nes daugumą Vilniaus darbininkų sudarę žydai siekė
išmokti nuo modernaus pasaulio neatskiriamą rusų kalbą. Anot Akimovo,
besimokantiesiems skaityti buvo dalinami daugiausiai rusų, kartais jidiš

⁶⁴² Nevalia tau, *Revoliucijos dainos*, nenumeruotas aštuntas puslapis.

⁶⁴³ Daugmatys [Juožas Otas Širvydas?], Susipratus darbininkas, *Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės*, p. 21.

⁶⁴⁴ Jonas Gražys [Jonas Biliūnas], *Iš mūsų praeities (1892–1896) Darbininko-vilniečio atsiminimai*, p. 1.

kalbomis Nikolajaus Zabovo *Pasakojimai apie gamtą*, Konstantino Mihailovičiaus Staniukovičiaus *Du broliai* ir *Be išėitios* (serializuoti 1878 ir 1880 metais literatūros žurnale *Дело*), Pavelo Zasodimskio-Vologdino *Smurino kaimo kronika* (pirma publikacija 1874 m. žurnale *Otechestvennye zapiski*), Friedricho Spielhageno romano *In Reih und Glied* (1866) vertimą *Vienas lauke ne karys*, Jeano Baptiste Schweitzerio veikalo *Lucinda, arba Kapitalas ir darbas* (1864) rusiška variacija *Emma* bei Černyševskio *Ką daryti* (1863). Įveikus šiuos veikalus būdavo pasiūloma lenko Szymono Diksteino, rašiusio po pseudonimu Jan Młot, tuo metu bene pati populiariausia socialistų brošiūra *Kas iš ko gyvena?* (1881), dar vėliau Karlo Marxo *Samdomasis darbas ir kapitalas* bei Ferdinando Lassale'o *Darbininkų programa*⁶⁴⁵. Iš panašių socialistinių ir socialdemokratinų ratelių išaugo ir 1897 metų rudenį oficialiai įkurta Visuotinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga (Bundas), platinusi socialdemokratinę ideologiją bei jidišizmą, siekusi žydų autonomijos.

Socialinei santvarkai metamas iššūkis matyti ir Panevėžio darbininkams skirtuose raginiuose nebijoti kovoti dėl savo teisių: „reikalaukime, draugai, kas iš mūsų darbo naudotys ne vien ponai, bet kad mes patys gautumem kas mums priguli: užmokestis už darbą turi būti pakeltas. Reikalaukime sutrumpinimo darbo dienos: juog nesame mašinos ponų turtams dirbti – mums reikalingas poilsis doram pasilinksminimui, pasiskaitymui ir pasikalbėjimui tarp savųjų. Mes esame žmonės, o ne ponų pastumdėliai – tai tegul jie su mumis žmoniškai apsieina, skriausti savę neleisime“⁶⁴⁶.

XIX a. pab. užgimusios Gegužės 1-osios šventės ir jas lydintys darbininkų bei inteligentų išėjimas į gatves, garsūs savo pozicijas ginančių šūkliai – net jei aplinkiniams atrodė įžūlūs, vulgarūs – tapo sunkiai atremiami. Šie įvykiai atskleidė, kad moderniais laikais naujų socialinių grupių reikalaujamos permamos yra potencialiai pavojingos politinei, religinei, kultūrinei ortodoksijai. Šį naują „skriausti savęs nebeleidžiantį“ XIX a. pab.–

⁶⁴⁵ Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism, p. 207.

⁶⁴⁶ Korespondencijos apie žandarų viršininką Vonjeckį ir Panevėžio darbininkų sąjudį, LMAVB RS, f. 49–6, l. 1.

XX a. pr. socialinio audinio veikėją galima apibrėžti kaip šiuolaikinį žmogų: jis po truputį sekuliarėja, tampa mobilus, dėl yrančios socialinės kontrolės gali užmegzti ryšius su kitais panašiais ir būti paveiktas naujų idėjų. Anot filosofės Hannah Arendt, dėl sekuliarizacijos procesų tikėjimą nemirtingumu praradusiam šiuolaikiniam *animal laborans* būtent darbas tampa aukščiausia žmogaus išraiška⁶⁴⁷. Tačiau kiek, kaip ir kada turi būti dirbama ir ilsimasi XIX a. pab.–XX a. pr. tebebuvo derybų objektas.

⁶⁴⁷ Plg. H. Arendt, *Žmogaus būklė*, Vilnius, 2005, p. 301.

FOTOGRAFIJA – ŽVILGSNIS Į PRIVATŲ LAISVALAIKĮ

Kaip pastebėjo vaizduojamosios kultūros tyrinėtojas Peteris Burke'as, istorikai neturi vieno sistemingo ir universalaus metodo, padedančio „perskaityti“ ir tyrime pritaikyti fotografijas. Istoriniuose tyrimuose įprasta atvaizdus naudoti kitiems šaltiniams iliustruoti, interpretuojami jie taip pat dažniausiai kitų, rašytinių tekstų kontekste. Todėl mėginant fotografiją perskaityti kaip savarankišką šaltinį parankiausia naudotis vizualumo studijų prieiga. Šių studijų „tėvais“ vadinami XIX ir XX a. sandūros istorikas Johanas Huizinga ir dailės tyrinėtojas Aby Warburgas vieni pirmųjų pasiūlė interpretuoti dailės kūrinius ir įvairios kokybės nemeninius vaizdus. Ilgainiui, kaip apibendrina vizualumo studijų teoretikė Erika Grigoravičienė, įsigalėjo vaizdo (ir fotografijos) kaip tikrovės konstrukto samprata, pagal kurią fotografinis vaizdas esąs visad kultūriškai koduotas, o jo tikroviškumas – dirbtinai sukonstruotas efektas⁶⁴⁸. Naudodamasis vizualumo studijų siūloma perspektyva istorikas perkelia savo dėmesį nuo atvaizdo turinio prie jo kūrimo būdų, konvencijų ir kultūrinių kodų, šitaip tikėdamasis papildyti supratimą apie visuomenę, kuri juos vartoja. Šiuo atveju, tampa svarbu ir fotografuojamųjų pozos, žvilgsniai, maneros, apranga, fotografijos fonas, kiti akcentai bei kadro atmosfera, atskleidžianti vyro ir moters santykius, vaikų vietą šeimoje, šeimos santykius su aplinkiniais, šeimos specifika, savireprezentacijos technikas, elgesio modelius bei idealus⁶⁴⁹.

XIX amžiui būdingas materialinis progresas daugelyje gyvenimo sričių sukūrė naujus vartojimo įpročius bei laisvalaikio praktikas. Tai akivaizdu ir nagrinėjant Kretingos ir Palangos Tiškevičiams priklausiusias senąsias fotografijas, žyminčias slinktį nuo gana ribotą finansinį ir socialinį statusą žyminčio reprezentacinio portreto prie suvokimo, kad šeimai ar asmeniui

⁶⁴⁸ E. Grigoravičienė, *Vaizdinis posūkis: vaizdai – žodžiai – kūnai – žvilgsniai*, Vilnius, 2011, p. 195.

⁶⁴⁹ В. П. Чистякова, *Семейная фотография второй половины XIX–начала XX в. в России: опыт этнологического и источниковедческого анализа*, Москва, 2012, с. 4.

svarbūs ne tik viešo gyvenimo epizodai, tačiau ir privatus gyvenimas yra matomas ir fotografuotinas, o laisvalaikio įamžintomis akimirkomis galima dalintis. Tad bandymas nustatyti fotografijų vietą XIX ir XX amžių sandūroje kasdienybėje neatsiejamas nuo jų funkcionavimo namų erdvėje. Komunikacijos forma tampa tiek pavienės nuotraukos, tiek, kitokiu aspektu, ir fotografijų albumai.

Pasak vieno iš vizualumo studijų klasikų Johno Bergerio, „mes niekada nematome tik vieno vaizdo, mes žiūrime į daiktų ir mūsų pačių santykį“⁶⁵⁰. Tyrime pasinaudosime siūlymu kreipti dėmesį ir į atvaizdo turinį, ir į jo siūlomą matymo būdą, vaizdo ir žiūrovo santykį. Viena vertus, senosios fotografijos yra konkretaus gyvenamojo pasaulio ženklai, kartu jos priklauso ir bendresniam sociokultūriniam kontekstui. Tad savo tyrime laviruosime tarp autoriaus, fiksavusio akimirkas fotojuostoje, numanomų intencijų, ir, pasiremdami aptariamojo laikotarpio kontekstu, sieksime rekonstruoti nuotraukų reikšmes, kurios buvo aktualios gyvensiems XIX–XX amžių sandūroje.

Šiame skyriuje nagrinėsime Kretingos muziejuje saugomas Palangos ir Kretingos grafų Tiškevičių šeimoms ir Kretingos dvaro tarnautojai priklausiusias nuotraukas ir jų rinkinius. Analizuodami senąsias Kretingos ir Palangos Tiškevičių dvarų fotografijas, aptarsime Lietuvos istoriografijoje nefigūravusį savotišką fotografijos „demokratėjimo ir individualėjimo“ procesą: perėjimą nuo fotografijos, kaip pinigų, laiko ir specialių žinių reikalavusio užsiėmimo, link mėgėjiškosios fotografijos, kurios autoriais XIX a. pab. jau galėjo tapti net ir vaikai.

Šis motyvas bus vystomas ir apžvelgiant Tiškevičių kolekcijoje esančius fotoalbumų tipus. Skirtumai tarp albumų gali būti susiję ir su pačia fotografijos istorijos raida, o sykiu paaiškinami dėmesį sutelkiant ties jų savininkų interesais, kultūriniais ir socialiniais skirtumais. Tiriant ne pavienes fotografijas, o jų rinkinius, kreipiant dėmesį į atvaizdų atranką, jų saugojimą ar išdėliojimą, atsiranda galimybė jų savininkų siekius ir atminties praktikas interpretuoti kaip

⁶⁵⁰ J. Berger, *Ways of Seeing*, London, 1972, p. 9.

vientisą naratyvą. Nagrinėjamos Tiškevičių fotokolekcijos leidžia tirti, kaip ši XIX a. II pusėje atsiradusi kultūrinė praktika išstumia senąsias memorijų formas; taip pat leidžia fiksuoti masinės kultūros užuomazgas, žavėjimąsi stebinančiais fotografiniais atvaizdais.

Pirmieji XIX a. viduryje atsiradę albumai buvo orientuoti į naują hobi, mėgstamų atvaizdų kaupimą. Tokiuose fotoalbumuose atpažįstami kičo ir masinės kultūros elementai leidžia kalbėti ne tik apie modernaus individo emocijas, tačiau ir įžvelgti masinės kultūros užuomazgas. Daugėjant atvaizdų ir plėtojantis fotografijai atsirado galimybė rinkti autobiografinį albumą, kuriame įamžinti jo savininko atvaizdai bei jam svarbūs žmonės ir įvykiai. Su antrąja technine revoliucija supaprastėjęs fotografavimo procesas rodo kur link, lyginant su fotoateljė portretais, krypta fotoaparata į rankas paėmusio mėgėjo žvilgsnis, ką jam svarbiausia užfiksuoti ir atsiminti. Trečiasis albumų tipas – šeimos albumas – XIX a. pabaigoje išstūmė senąsias giminės memorijų formas. Iš jame kauptų nuotraukų buvo dėstoma fotografinė šeimos kronika, liudijanti šeimyninių santykių glaudumą. Šiuo požiūriu tarp nagrinėjamų fotografijų išsiskiria pluoštas mėgėjiškų nuotraukų, kuriose įamžintos Felikso ir Antaninos Tiškevičių šeimos akimirkos. Dėmesys vaikams ir namams liudija šeimos erdvės emocinę transformaciją į emocinę erdvę, su kuria individas pradeda sieti asmenines saviraiškos galimybes.

Kretingos muziejuje aptinkami visi trys šių albumų tipai, priklausę ir skirtingiems socialiniams sluoksniams: pirmasis, albumas-kolekcija, priklausė dvaro tarnautojai Stefanijai Šostak. Antrojo, mūsų manymu, autobiografinio albumo savininkas buvo Kretingos Tiškevičių šeimos galva Aleksandras Tiškevičius. Trečiasis šeimos albumas priklausė jo brolio Palangos dvaro valdytojo Felikso Tiškevičiaus šeimai.

Grafų Tiškevičių dvarų fotografija

Kretingos muziejaus ikonografijos rinkinyje saugoma 1300 eksponatų iš grafų Tiškevičių Kretingos ir Palangos dvarų. Didžiausią rinkinio dalį (636 vnt.) sudaro Tiškevičių šeimos nuotraukos ir albumai. Muziejuje saugomos 184

pavienės fotografijos, 7 albumai su 411 nuotraukų ir 17 fotografijų, įrėmintų į nedidelius, gobelenu aptrauktus, ant sienų pakabinamus rėmelius⁶⁵¹.

Iš 314 pavienių ir albumuose esančių senųjų fotografijų absoliuti dauguma yra portretai: iš 113 *carte de visite* tokių yra net 109 nuotraukos, iš 86 *cabinet card* – portreto žanrui priskirtinos 84, iš 115 didelio formato nuotraukų – 103 (iš jų 38 fotografijos yra grupiniai portretai). Toks portreto žanro populiarumas vargu ar stebina, mat nuo pirmųjų fotografijos dienų išryškėjo bene svarbiausia jos paskirtis – asmens identifikacija ir poreikis įsiamžinti.

Daugeliu atvejų XIX amžiaus fotoportretas yra suplanuotas: dėl jo buvo susitariama, pasipuošiama geriausiais rūbais ir atkeliaujama į studiją, sukertama rankomis, pozuojama pagal fotografo nurodymus ir, jei pasiseka, po keturių-dvylikos valandų jau galima sulaukti atvaizdo. Kaip pastebi tyrinėtojai, ne veltui iš šimto ankstyvųjų dagerotipų devyniasdešimt devyni buvo portretai⁶⁵². Vėliau ištisa industrija tapo prekyba *carte de visite* formato garsenybių fotoportretais, „paprastų žmonių“ portretai taip pat virto masine preke ir socialine valiuta. Jie pradėti kaupti, jais keistasi, toks portretas laikytas būtina savireprezentacijos priemone ir, lyg parašas, tapatumo ženklu. Todėl nenuostabu, kad ir XIX a. pabaigoje ir provincijos, ir Vilniaus fotografai dažniausiai pragyveno iš portreto žanro⁶⁵³. Šie komercinėse ateljė daryti portretai atitiko griežtas pozavimo konvencijas – ilgainiui dėl jų fotografijos ne tik nepabrėždavo kliento išskirtinumo, bet apskritai supanašėjo. Šie nuotraukų, senųjų fotografų triukai plačiai aptariamai XIX a. vizualumo kultūros tyrinėtojos Jolitos Mulevičiūtės monografijoje *Besotis žvilgsnis*⁶⁵⁴.

Mėgėjiška Tiškevičių fotografija

Paskutiniame XIX a. ketvirtyje fotografijos industrija patyrė antrąją techninę revoliuciją. Kartu su technologijos pažanga buvo išstobulintas negatyvų

⁶⁵¹ J. Kanarskas, Ikonografijos rinkiniai, *Kretingos muziejus grafų Tiškevičių dvare*, Kretinga, 2010, p. 49.

⁶⁵² *Dagerotipai, ambrotipai, ferotipai Lietuvos muziejuose*, Vilnius, 2000, p. 10.

⁶⁵³ *Ukmergės krašto architektūra fotografijose 1900–1940*, Ukmergė, 2012, p. 6; J. Mulevičiūtė, *Besotis žvilgsnis: Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*, Vilnius, 2012, p. 63.

⁶⁵⁴ Ten pat, p. 27–138.

jautrumas šviesai, sukurtos greitai džiūstančios fotografinės plokštelės bei lanksčios fotojuostos, vėliau pradėtos gaminti masiškai ir pigiai. XIX a. pab. sukurti anastigmatiniai objektyvai leido sumažinti fotoaparato dydžius. Anksčiau techninių įgūdžių ir brangios įrangos reikalavusi fotografija peržengė džentelmenų ir aukštesnio socialinio sluoksnio atstovų hobiaus ir laisvalaikio ribas. Ne veltui XX a. pr. mėgėjiškų fotoaparato reklamų taikiniais tapo ir anksčiau šio pomėgio neapraktikavę vaikai ir pirmiausia moterys⁶⁵⁵.

Amžių sandūroje vartotojai jau galėjo rinktis iš 500 rūšių rankinių fotoaparato. Kaip teigia fotografijos istorikas Beaumontas Newhallas, iš šių kamerų didžiausią įtaką padarė George'o Eastmano 1888 m. pristatytas „Kodak“ fotoaparatas. Pirmosios šios firmos kameros buvo 16,5×8,3×9,6 cm dydžio, o nuo konkurentų skyrėsi tuo, kad jose tilpo fotojuostelė, iš kurios galima buvo padaryti 100 nuotraukų⁶⁵⁶. Firma sėkmingai gyvavo su šūkiu „You press the button, we do the rest!“⁶⁵⁷, o 1900-aisiais „kodakersai“^{657*} tokią kamerą galėjo įsigyti už 2 dolerius, o papildomą fotojuostelę už 1 dolerį. Tokių fotoaparato nuotraukas imta vadinti medžiokline terminu „šūviu neprisitaikius“ (angl. *snapshot*), mat absoliuti dauguma tokių kamerų buvo be ieškiklio (angl. *finder*), o patį aparatą reikėjo laikyti priešais norimą fotografuoti objektą. Iš esmės neribota fotomechaninė reprodukcija pakeitė vaizdų gamybą bei jų statusą taip pat radikaliai kaip ir Foxo Talboto prieš pusę šimtmečio išrastas popierinis negatyvas⁶⁵⁸.

Mažiausiai 53 mėgėjiškos fotografijos Tiškevičių fotoarchyve išsiskiria nesuvaržyta fotoateljė reikalavimų kompozicija, nebūtinai pavykusi

⁶⁵⁵ M. Olivier, *George Eastman's Modern Stone Age Family: Snapshot Photography and the Brownie, Technology and culture*, 2007, no. 48.1, p. 1.

⁶⁵⁶ B. Newhall, *The History of Photography from 1839 to Present*, New York, 1982, p. 128–129.

^{657*} „Kodak“ fotoaparatus tapus mėgėjiškos fotografijos standartu, šiuo pavadinimu („kodakers“) anglų kalboje imta vadinti ir visi mėgėjai fotografai, R. E. Mensel, „Kodakers Lying in Wait“: *Amateur Photography and the Right of Privacy in New York, 1885–1915, American Quarterly*, 1991, vol. 43, no. 1, p. 28.

⁶⁵⁸ J. Tagg, *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, Minneapolis, 1993, p. 60. XX a. I pusės fotografas Janas Bulhakas, rašydamas fotografijos istorijos eskizus, tarp pirmųjų tokių mažų fotoaparato mini ir „Kodak“, visgi „epochos rodiklį ir šiuolaikinio progreso įsikūnijimą“ apibendrina žodžiais „Leica“ ir „leikomanija“, nes „pirmasis, bemaž labiausiai išstobulintas mažo formato fotoaparatas buvo „Leica“, plg. J. Bulhak, *Šviesos estetika. Fotografijos pagrindai*, Vilnius, 2008, p. 114.

fokusavimu, apšvietimu, kontrasto užfiksavimu, šviesių ir tamsių tonų darna, paviršių faktūros išryškinimu – to, kas profesionalioje fotoateljė būtų laikoma klaidomis. Šias nuotraukas vadinti „mėgėjiškomis“ galime ir dėl to, jog jose fotografo žvilgsnis kartais labai nekonvencinis, pavyzdžiui, pro praviras duris, dvasininkui iš už nugaros užfiksuojančias mišias šeimos koplyčioje. Kitose grafų Tiškevičių Kretingos valdose darytose fotografijose matome pastangas „užimti“ profesionalaus fotografo vietą, bandant „tinkamai“ formuoti kadrą, fotografuojamus vaikus atitinkamai sustatyti, reikalauti žiūrėjimo į objektyvą ir akimirksniui sustingti. Minėti „šūviai neprisitaikius“ fotografijos mėgėjams leido pyškinti gana spontaniškai ir fotografuojamieji buvo mažiau kontroliuojami, o panoros įamžinti kokį veiksmą ar judesį sukomponuoti kadrą pagal galiojančias žanro konvencijas darėsi vis kebliau. Be to, pats fotografas įsiterpia į mėginamą užfiksuoti situaciją ir labai retai fotografai-mėgėjai padaro tokią nuotrauką, taisyklingą atvaizdą, kurio galbūt tikisi paspausdami fotoaparato mygtuką.

2) Palangos grafitė Tiškevičiūtė su ėriuku rūmų terasoje; 3) Palangos grafų Tiškevičių rūmų koplyčios interjeras

Tiškevičių pomėgis fotografuoti kartais aiškinamas gana garsaus to meto fotografo Benedikto Henriko Tiškevičiaus ar jo pusseserių, Viktorijos ir

Jadvygos Tiškevičiūčių, taip pat turėjusių profesionalių aspiracijų⁶⁵⁹, įtaka. Tačiau beveik visuotinai paplitusi fotografija bei šeimos fotoarchyvui būdingi mėgėjų techniniai brokai leidžia atpažinti ir naują fotografijos istorijos etapą – perėjimą prie techninio išbaigtumo ar meninės kokybės nesiekiančios fotografijos, kurios pagrindinė vertė yra turinys, išsaugantis ir dokumentuojantis asmeninės istorijos fragmentą⁶⁶⁰.

Mėgėjiškas Tiškevičių nuotraukas galima skirstyti į dvi grupes: vaikų (32 nuotraukos, iš kurių dalis fiksuoja pirmosios Komunijos akimirkas) ir kelionių (14 nuotraukų, daugumos kurių centre taip pat vaikai). Dėmesys vaikams šiose nuotraukose išskirtinis, ypač turint galvoje, kad studijiniuose portretuose vaikai jamžinti rečiausiai.

Atsigręžimą į vaikus pakomentuoti galima Lenkijos tyrinėtojos Annos Pachockos mintimi apie XIX ir XX amžių sandūroje pasiturinčių bajorų ir miestiečių šeimose atsiradusį vaikų kultą, kurio ženklai pastebimi daugybėje šeimos fotografijų, tapytuose ir pieštuose portretuose ir grožinėje literatūroje. Pasak mokslininkės, pirmoje XIX a. pusėje romantizmo ir vakarietiškos pedagoginės idėjos sustiprino motinos įtaką šeimoje, o amžiaus antroje pusėje į vaikų auklėjimą įsitraukė ir tėvas. Iki tol baime ir nuolankumu grįstame auklėjime vis reikšmingesnę vietą užėmė meilė ir rūpestis vaiku⁶⁶¹. Vaikystė ir vaikas pradėti suvokti kaip savaime vertingi gyvenimo tarpiniai ir – kaip pastebi Jolita Mulevičiūtė – tai keitė ne tik sutuoktinių, tėvų ir vaikų santykius, bet ir šeimos pojūtį. Pratęsiant šią mintį sakytume, kad fotografija tampa tokios emocinės erdvės, steigiamos šalia ūkinio ir socialinio šeimos dėmens, įpavidalinimu.

Šios interpretacijos rėmuose bei apskritai šeimos fotografijos kontekste gali būti skaitomos ir Tiškevičių mėgėjiškos nuotraukos ar atvirukai iš svetimų kraštų. Grafų rinkinyje aptinkame dvi grupes kelioninių vaizdų. Vienoje jamžinti vaizdingi kraštovaizdžiai ar įspūdingi statiniai, kitoje – gyvenimo

⁶⁵⁹ A. Snitkuvienė, *Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Kaunas, 2008, p. 39–40.

⁶⁶⁰ A. L. Walker, Rosalind Kimball Moulton, *Photo Albums: Images of Time and Reflections of Self*, *Qualitative Sociology*, 1989, no. 12 (2), p. 157.

⁶⁶¹ A. Pachocka, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków, 2009, s. 62–88.

kelionėje epizodai, keliaujančiųjų nuotaikos ir malonumai, nusifotografuota prie mažo banko filialo, drabužių parduotuvės vitrinos ar kurhauzo. Pirmąją atvaizdų grupę papildytų ir vietoje pirktos profesionalios nuotraukos ar atvirukai^{662*}, o antrąją sudaro daugiausiai pačių keliautojų darytos mėgėjiškos fotografijos.

Ši vaizdų grupė pasižymi improvizacija ir joje paprastai užfiksuoti vaikai. Iš 13 Tiškevičių atostogų Biarico (Prancūzija) kurorte nuotraukų tik dviejose įamžinta viena grafienė su savo vaikais, dar dvi nuotraukos yra grupinės, jose matome kelis suaugusiuosius ir būrį vaikų. Tai, kad nė vienoje pačių darytoje nuotraukoje (ne tik iš Biarico) nėra užfiksuoti abu sutuoktiniai, galbūt galima paaiškinti tuo, kad išvyka datuojama 1905 m. – neramiu revoliucijos laikotarpiu. Galima spėti, kad išsiuntęs šeimą į užsienį vyras liko rūpintis ūkiu.

Paaiškinimą galima mėginti rasti ir remiantis šiuolaikinių antropologų pastebėjimais apie mėgėjišką kelioninę fotografiją. Anot jų, atostogaujantys sutuoktiniai daug rečiau fotografuoja savo antrąją pusę nei vaikus, be kurių atvaizdų tiesiog neįmanoma „įrodyti“ vykusių šeimos atostogų ir atskleisti šeimos vientisumo⁶⁶³. Laisvalaikio istorikas Orvaras Löfgrenas teigia, kad vienas pagrindinių šeimos kelionių tikslų – kurti šeimos vienovės įspūdį bei demonstruoti šeimiskumą⁶⁶⁴. Dėl fotoaparato žvilgsnio ribotumo kelionių atvaizdai yra specifiški dar vienu požiūriu: grupinės fotografijos kuria artimos ir glaudžiai sugyvenančios šeimos vaizdą, o egzotiška *mise en scène* lieka veikiau antrame plane.

Šiuo požiūriu kelionių fotografijos reprezentuoja „idealią“ šeimą. Dalis šiuolaikinių etnografų, antropologų ir fotografijos tyrinėtojų⁶⁶⁵ naudojami

^{662*} Tiškevičių fonde saugomus atvirukus, kaip ir nuotraukas, galima pabandyti grupuoti pagal temą, atitinkančią savininko interesus. Pavyzdžiui, Aleksandras Tiškevičius, karo inžinerijos mokyklos absolventas ir Kretingos dvaro modernizatorius, saugojo porą atvirukų iš Čenstakavoje (Lenkija) 1909 m. surengtos pramonės ir žemės ūkio pasiekimų parodos ar modernaus tilto per Elbę nuotrauką. Kaip matome iš nuotraukų, Kretingos Tiškevičių šeima buvo tikinti, jie, kaip ir jų giminaičiai, rūpinosi vietos bažnyčia, tad visai suprantama, kad kuris nors šeimos narys saugojo Vilniaus šv. Teresės bažnyčios Aušros Vartų koplyčios fone, Hanoverio Švč. Mergelės Marijos bažnyčios, Petrikovo Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios nuotraukas.

⁶⁶³ J. Larsen, Families Seen Sightseeing Performativity of Tourist Photography, *Space and Culture*, 2005, no. 8.4, p. 429.

⁶⁶⁴ O. Löfgren, *On Holiday: A History of Vacationing*, Berkeley, 1999, p. 15.

⁶⁶⁵ T. Pabedinskas, *Žmogus Lietuvos fotografijoje. Požiūrių kaita XX ir XXI a. sandūroje*, Vilnius, 2010; N. Thrift, *Spatial Formations*, London, 1996; В. П. Чистякова, *Семейная фотография второй половины XIX–начала XX в. в России: опыт этнологического и источниковедческого анализа*, Москва, 2012.

sociologo Ervingo Goffmano teorija apie performatyvius socialinį žmogaus statusą apibrėžiančio elgesio aspektus. Goffmanas kasdieniame gyvenime atliekamiems veiksams apibūdinti pasitelkia teatrinės metaforas (asmuo yra kaukė, apskaičiuojantysis aktorius).⁶⁶⁶ Rutuliojant kelionės kaip socialinio teatro bei keliautojo kaip aktoriaus priešais objektyvą mintį, numanomos mažiausiai dvi potencialios auditorijos: fotografavimo metu supantys bendrakeleiviai ir namuose likęs draugų ir pažįstamų ratas, kuriems padarytos nuotraukos ir jose užfiksuoti veiksmai veikiausiai bus komentuojami.

Nuotraukų sklaida

Orientacija į viešumą yra vienas iš charakteringų senosios fotografijos bruožų. Vakaruose augančios buržuazijos ir vidurinėsios klasės butuose eksponuojamos nuotraukos iš dalies atliko tapyto portreto funkciją pademonstruoti socialinį statusą⁶⁶⁷, tuo tarpu pigių įžymybių atvaizdų matomumas ir cirkuliacija kūrė ir palaikė ryšį tarp politinės ar kultūrinės „žvaigždės“ ir jos auditorijos. Pirmojoje *cartes de visite* nuotraukoje įamžintas Prancūzijos imperatoriaus Napoleonas III, vėliau kartomanijos objektais tapo garsių aktorių ir kitokių įžymybių kortelės, o Tiškevičių archyve šiai kategorijai priklauso nuotraukos su Rusijos imperatoriaus Aleksandro II ar Austrijos-Vengrijos imperijos karvedžio Liudviko Augusto fon Benedeko atvaizdu. Anot fotografijos tyrinėtojo Johno Taggo, būdama reikšmių gamyba fotografija sykiu yra ir gamyba daiktų, kuriems egzistuoja socialinė paklausa⁶⁶⁸.

XIX a. pab.–XX a. pr. vyravo mada savo portretą su trumpa dedikacija dovanoti giminėms, draugams, pažįstamiems. „Ypač jaunos klientės bajoraitės, pagal to meto madą besiruošdamos į Varšuvą Užgavėnių karnavalams, kur per naujas pažintis tikėdavosi susimedžioti vyrą, iš anksto užsisakydavo tuziną ar du savo nuotraukų“, – yra rašęs Jonas Strazdas⁶⁶⁹. Rusijos tyrinėtoja Elena

⁶⁶⁶ E. Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, iš anglų kalbos vertė M. Keršienė-Dyke, Vilnius, 2000.

⁶⁶⁷ R. Sarvas, D. M. Frohlich, *The Portrait Path (ca. 1830s–1890s), From Snapshots to Social Media-The Changing Picture of Domestic Photography*, London, 2011, p. 23–45.

⁶⁶⁸ J. Tagg, *The Burden of Representation*, p. 37.

⁶⁶⁹ Cituota iš *Stanislaw Filibert Fleury, 1858–1915: fotografijos*, Vilnius, 2007, p. 14.

Lavrentjeva priduria, kad tarp gimnazisčių ir gimnazistų buvo paplitęs paprotys „eilės atminčiai“ – portreto *recto* pusėje užrašyti eilėraščių⁶⁷⁰. Nors Kretingos Tiškevičių fotoarchyve nėra eiliuotų palinkėjimų, yra išlikę portretų su dedikacijomis ar paprastesniais užrašais. Pavyzdžiui, Aleksandro Tiškevičiaus 1883 metų dedikacija Karo inžinerijos mokyklos bendramokslui: „brangiam draugui Bronislovui Kovalevskiui, prisimenant drauge praleistus tris metus Inžinerijos mokykloje, tvirtai tikint, kad mus erdvė, turinti mus skirti, nepakeis abipusio prisirišimo ir liksime amžinai nuoširdžiais ir tikrais draugais: nuoširdus ir tikras bičiulis Aleksandras Tiškevičius“. Nuotraukų su dedikacijomis Tiškevičiai parsiveždavo ir iš kelionių po Vakarų Europos kurortus, kuriuose nuotraukomis apsikeista su naujais pažįstamais. Vienas tokių pavyzdžių, Bad Kreuznache (Vokietija) daryta prancūzo grafo Mišelio de Borė nuotrauka su 1868 m. Wiesbadene Lentvario grafams Sofijai ir Juozapui Tiškevičiams rašyta dedikacija.

Tiškevičių šeimoje prisimenama, jog nuotrauka suvedė ir būsimo Lentvario dvaro valdytojo Vladislavo Tiškevičiaus ir jo žmonos, Marijos Kristinos Liubomirskos, šeimą. Kaip prisimena jų duktė Zofija Tiškevičiūtė Potocka, jos tėvas 1886 m. baigęs Peterburgo Teisės mokyklą stažavosi Rygoje. Jis netrukus susidraugavo su Konstantinu Liubomirskiu, kunigaikščio Eugenijaus Adolfo iš Krušynos, sūnumi. „Vieną kartą mano tėvas pamatė pas savo draugą labai gražios moters nuotrauką, negalėjo atitraukti nuo jos akių ir tarė be užuolankų: „Ta ir ne jokia kita bus mano žmona“. Jis nežinojo, kad tai Konstantino sesuo – Marija Kristina. Tėvas tuoj pat užsigeidė gauti tą nuotrauką, kas tais laikais buvo visiškai nepriimtina. Konstantinas ilgai dvejojo, galiausiai tėvas visgi išgavo nuotrauką su sąlyga, kad niekam jos nerodys. Tėvas užsakė nuotraukai specialų, paties sumanytą rėmelį su balta šilkinė užuolaidėle, kuri slėpė panelę nuo nepageidaujamų žvilgsnių“⁶⁷¹.

Vartant senąsias Tiškevičių fotografijas nesunku suprasti, kodėl XIX–XX

⁶⁷⁰ E. Лаврентьева, *Семейный альбом: фотографии и письма 100 лет назад*, Москва, 2005, с. 6.

⁶⁷¹ Z. Potocka z Tyszkiewiczów, *Echa minionej epoki. Moje wspomnienia*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zakład Rękopisów (Varšuvos nacionalinė biblioteka, Rankraščių skyrius), Rps BN, akc. 11711, t. 1, k. 21.

a. sandūra laikoma fotografijos amžiaus pradžia. Būtent šiuo metu pati atmintis tapo susieta su vizualumu, pradėta įamžinti ne tik šeimai ar asmeniui svarbius gyvenimo įvykius, tačiau ir visus viešo gyvenimo epizodus. Pastarajai grupei priskirtinos Tiškevičių archyvo nuotraukos, daugiausiai fiksuojančios ūkio, politikos ar kitus viešojo gyvenimo momentus: Aleksandro Tiškevičiaus ir Kretingos, Darbėnų, Grūšlaukės dvarų ūkvedžių grupinis portretas, grafų Tiškevičių Palangoje surengto labdaros renginio dalyvių grupinis portretas, Rusijos imperatoriaus ir Valstybės tarybos narių grupinis portretas, Rusijos karininkų grupinis portretas. Klausimas, kokios nuotraukos buvo skirtos viešajam, kokios – privačiam naudojimui, gali būti plačiau išskleistas tyrinėjant šių fotografijų kompleksišumą, jų saugojimo ir eksponavimo erdves.

Albumai ir kitos fotografijos erdvės

Galima aptarti pavienes Tiškevičių archyve saugomas nuotraukas, jas analizuoti tam tikrais pluoštais, tačiau prasminga rekonstruoti ir tai, kaip jos buvo kaupiamos ir saugomos, kaip iš jų šeima dėstė ir tam tikrą kroniką. Kaip pastebi Lietuvos fotografijos tyrinėtojai Skirmantas Valiulis ir Stanislovas Žvirgždas, maždaug nuo 1890 metų suaktyvėja mėgėjiška fotografija ir pagausėja šeimyninių fotografijų albumų bei portretinei tapybai artimų tokių albumų variantų – ant sienų kabinamų pavienių ar grupinių portretų kolekcijų⁶⁷². Kaip fotografija po truputį išstūmė tapytus reprezentacinius portretus, taip šeimos albumuose kauptos asmeninės nuotraukos XIX ir XX amžių sąvartoje išstūmė senąsias giminės memorijų formas: *silva rerum*, dedikacinių įrašų, poezijos ir piešinėlių albumus⁶⁷³.

Įvardijamos kelios šių albumų, ano meto apžvalgininkų išsyk pakrikštytų „naujaisiais šeimos muziejais“⁶⁷⁴, populiarumo priežastys. Viena vertus, jie buvo paprasta ir mobili vaizdų saugykla, kurioje lengva tvarkyti ir prižiūrėti nuotraukas. Be to, prabangiai įrišti albumai lengvai pritapo dedikacinių įrašų,

⁶⁷² S. Valiulis, S. Žvirgždas, Fotografijų albumai Lietuvoje: raida, tipai, tendencijos, *Fotografijos slėpiniai II*, Vilnius, 2006, p. 41.

⁶⁷³ J. Mulevičiūtė, *Besotis žvilgsnis*, p. 64.

⁶⁷⁴ S. Valiulis, St. Žvirgždas, Fotografijų albumai Lietuvoje: raida, tipai, tendencijos, p. 41.

poezijos ir piešinėlių albumų suformuotoje namų nišoje⁶⁷⁵.

Albumai priklauso pusiau viešai terpei (net jei eksponuojami viešai, pavyzdžiui, svetainėje), jie atverčiami svečiui tik šeimininkui panorėjus dalintis vaizdais su auditorija. Galima numanyti, ši auditorija yra gana nedidelė, vienu metu albumą vartydavo maždaug keturi penki žmonės. Daugeliu atvejų fotografijų albumai yra nebylūs, kol negirdime jų šeimininkų komentarų, esame atskirti nuo vienos ar kitos išsaugotos nuotraukos istorijos. Sujungti vaizdus į pasakojimą taip pat gali tik albumo „autorius“.

Norėdamas panaudoti albumą kaip socialinės istorijos šaltinį, istorikas yra priverstas užimti numanomo pasakotojo vietą. Nuotraukų kontekstas tikslina ir palaiko mėginamą kurti pasakojimą, o patį analizuojamą albumą padeda priskirti vienam ar kitam tipui: šeimos albumui, kelionių albumui, konkrečiam įvykiui skirtam albumui, autobiografiniam albumui, kuriame kaupti ne tiek jo savininko atvaizdai, o jam svarbios įvykių, žmonių, vietų nuotraukos, ar albumui-hobiui – žmogaus pomėgį atspindinčių nuotraukų rinkiniui⁶⁷⁶. Kartais savininko pomėgis gali būti pats nuotraukų rinkimas dėl kurio albumas atrodo gana eklektiškas.

Aptarsime tris skirtingus Kretingos muziejuje saugomus albumus, du iš jų priklausė grafams Tiškevičiams, trečiasis – dvaro tarnautojai Stefanijai Šostak.

Kičas ir kiti populiariosios kultūros elementai

Pirmieji senųjų fotografijų albumai, priskiriami albumų-hobių arba albumų-kolekcijų kategorijai, buvo sudaryti iš įvairiausių XIX a. monarchų, aktorių, rašytojų atvaizdų, tarp kurių pasitaikydavo ir fotoateljė darytų albumo savininko portretų. Albumų dydžiai kito besikeičiant nuotraukų formatui, nuo

⁶⁷⁵ M. Langford, *Suspended Conversations. Afterlife of Memory in Photographic Albums*, Montreal, London, 2001, p. 23–24.

⁶⁷⁶ Mūsų žiniomis, fotoalbumų tipologija nėra nusistovėjusi. Remiamės Andrew L. Walker and Rosalind Kimball Moulton siūlymu (A. L. Walker and R. Kimball Moulton, *Photo Albums: Images of Time and Reflections of Self*, p. 172–175), panašų skirstymą siūlo ir Martha Langford, plg. M. Langford, *Suspended Conversations*, p. 40–122.

4) Dviejų mergaičių su šuniuku portretas, sudarantis kaukolės kompoziciją

mažesnių, skirtų *carte de visite*, netrukus pereita prie skirtų *cabinet card* nuotraukoms. Teminė tokių albumų įvairovė tokia didelė, kad motyvuoja perkelti dėmesį nuo pavienių vaizdų turinio prie jų kaupimo praktikos. Vienas iš albumo-kolekcijos pavyzdžių yra Kretingos grafų Tiškevičių dvaro tarnautojos Stefanijos Šostak fotoalbumas (IF-6935), kuriame įklijuotos 94 nuotraukos. Nors dauguma portretų nėra identifikuoti ir gali būti, kad įvardijus nepažintus asmenis šį albumą galėtume tipologizuoti kaip šeimos, dalis šio rinkinio bruožų leidžia jį laikyti albumu-kolekcija.

Dvaro matininko Šostako pavardė figūroja tarp Juozapo Tiškevičiaus tarnautojų – jis kartu su sodininku Haiduku tvarkė Kretingos dvaro sodą ir, Juliaus Kanarsko teigimu, mirus Juozapui Tiškevičiui, su kitais iš Austrijos-Vengrijos atvykusiais tarnautojais grįžo į gimtinę. Iš aptariamame albume esančios 1875 metų fotografijos (KM IF 7018) dedikacijos – gerai ir mylimai mano seseriai, Stefanijai Šostak – galime spręsti, kad tai minėto matininko sesuo.

Beveik absoliučią Šostak albumo nuotraukų daugumą sudaro portretai (92 iš 94). Identifikuotos 25 nuotraukos, kurių 16 – grafų Tiškevičių portretai. Kita dalis portretų yra garsių to metų žmonių atvaizdai, kurių kortelės plačiai cirkuliuo. Pavyzdžiui, Krokuvos dr. Milkovskio katalikiškame knygyne pagamintas a. a. kunigo Zigmunto Goljano portretas (KM IF 6978), kurio reverse išspausdintas atmintinės tekstas su ištraukomis iš Šventojo Rašto, Austrijos-Vengrijos generolo Liudviko Augusto von Benedeko portretas (KM IF 6967) ar Viktoro Emanuelio II, Italijos karaliaus, portretas (KM IF 6968). Tik du visos kolekcijos eksponatai nėra portretai (alegorinis dviejų mergaičių su

šuniuku atvaizdas, sudarantis kaukolės kompoziciją (KM IF 7010) ir Vilniaus Aušros Vartų Švč. M. Marijos, Gailestingumo Motinos koplyčios nuotrauka (KM IF 6979).

Kaip minėta, rinkinio eklektiškumas, įsiterpiančias viešų asmenų portretai be jokių dedikacijų, kuria entuziastingo vaizdų kaupimo įspūdį ir leidžia gretinti šį albumą su albumais-kolekcijomis. Albume išsiskiriantis alegorinis dviejų mergaičių su šuniuku portretas, sudarantis kaukolės kompoziciją (KM IF 7010), vertas išsamesnio aptarimo. Jame atpažįstami kičo elementai, susiejantys šią fotografiją su aptartais albumais-kolekcijomis ir apskritai masine kultūra. Dvigubą portretą galime vertinti kaip ankstyvąjį kičo pavyzdį – barokinės *memento mori* transformaciją į banalų vaikystės ir mirties sujungimą fotografiniu triuku. Vadovaudamiesi modernybės estetika besiremiančiais kičo teoretikų teiginiais, kičą galime trumpai apibrėžti kaip meninės vertės neturintį, bet į meną pretenduojantį fenomeną. Svarbu ir tai, kad jau patikrintais metodais kiču siekiama greito efekto. Nors tiksli šio žodžio etimologija nėra aiški, sutariama, kad terminas pradėtas vartoti XIX a. 7–8 deš. Miuncheno meno rinkoje, norint apibūdinti pigius ir gerai parduodamus atvaizdus (vokiškas veiksmazodis *verkitschen* reiškia „gaminti pigiai“)⁶⁷⁷. Neatsitiktinai tyrinėtojai kalba apie tai, kad Miunchene dirbusių menininkų pažiūras veikė biurgeriškos visuomenės mentalitetas, drobėse ieškota pamokymui ar pramogai supinto siužeto, kilnių jausmų išraiškos, o drąsiausi eksperimentai pereidavo į psichologinio realizmo žanrą. Šio miesto dailės gyvenimas garsėjo savo komercija, darbo proceso industrializacija ir šiam tikslui pajungtomis įvairiomis tapybos reprodukcijos priemonėmis⁶⁷⁸.

Žmogaus kaukolės vaizdavimas turi senas ir galias tradicijas Vakarų dailėje. Kaukolės reikšmė dažniausiai aiški – ji primena žiūrovui apie mirtį, apie tai, kad visi dalykai turi pabaigą. Klasikiniuose tapybos darbuose kaukolės neretai vaizduojamos kaip opozicija gyviesiems arba – kaip galima pamatyti

⁶⁷⁷ S. Binkley, Kitsch as a Repetitive System. A Problem for the Theory of Taste Hierarchy, *Journal of Material Culture*, 2000, vol. 5 (2), p. 137.

⁶⁷⁸ J. Mulevičiūtė, *Besotis žvilgsnis*, p. 42–44.

Hanso Holbeino Jaunesniojo „Ambasadoriuose“ (1533) – Nukryžiuotojui. Ši priešprieša nurodo į krikščionybės siūlomą amžino gyvenimo galimybę, o portrete matoma anamorfoziška kaukolė dažnai laikoma optinių kaukolės iliuzijų įkvėpimo šaltiniu⁶⁷⁹. Romantizmo epochoje mūsų nagrinėjamą temą papildė tapytojo Antoino Wiertzo drobė „Gražioji Rosina“ (1847 m.), kurioje vaizduojama nuoga gražuolė, iš arti apžiūrinti savo ūgio žmogaus griaučius.

Dailės srityje vienos populiariosios optinių iliuzijų – metamorfozinio kaukolės motyvo – ištakos yra 1860 m., kai pasirodžiusi anoniminė litografija „Žydėjimas ir irimas“. Šio atvaizdo variacijos naudotos kuriant dėliones, Čikagos fotoateljė „Golden & Sammons“ platino *carte de visite* formato nuotraukas ir atvirukus. Geriausiai žinomas šio motyvo pavyzdys priklauso JAV iliustratoriui Charlesui Allanui Gilbertui (1873–1929), 1892 m. sukūrusiam iliuziją „Viskas yra tuštybė“. Jo darbe vaizduojama į veidrodį žiūrinti moteris, kurios atspindys bei veidrodžio forma sudaro kaukolę. Šio kūrinio variacijos, pardavus autorines teises, plačiai cirkuliavo atvirukų formatu⁶⁸⁰. Pavyzdžiui, gerai žinoma pagal *commedia dell'arte* motyvą 1905 m. sukurta kaukolės iliuzija, vaizduojanti Pjero ir Kolumbinos meilę. 1894 m. JAV satyrinis žurnalas *Judge Magazine* išspausdino mokesčių sistemą kritikuojančią kaukolės iliuziją „Mirtis mūsų industrijoms“. Jos analogiją 1906 m. išspausdino Pskove leistas politinis kairiųjų laikraštis *Širšė (Ичела)*. Panaši kaukolės iliuzija, kurioje vaizduojama Rusijos imperatoriškoji šeima, 1908 m., jau nuslopinus revoliuciją Rusijoje, Prancūzijoje platinta atvirutės formatu.

Tokie atvaizdai, kaip ir Tiškevičių archyve saugomas Sankt Peterburgo Henriko Wesenbergo fotoateljė padarytas atvirukas, leidžia pastebėti, kad kaukolės iliuzija dažniausiai kurta pasirenkant dirginančius, lengvai reakciją sukeliančius motyvus. Efekto dažniausiai siekta jungiant tokias opozicijas, kaip vaikystė ir mirtis, arba kiek didaktiškai vaizduojant mirties akivaizdos nepaisančius įsimylėjusius ar malonumais piktnaudžiaujančius lošėjus bei girtuoklius. Kartu neretai apeliuojama į aktualius politikos klausimus,

⁶⁷⁹ D. Topper, On Anamorphosis: Setting Some Things Straight, *Leonardo*, 2000, vol. 33, no. 2, p. 115.

⁶⁸⁰ *Skull Optical Illusions*, ed. J. L. R. Calzado, [nenurodyta] 2010, p. 6, 10–15.

pasitelkiant pasaulio galingųjų atvaizdus.

Šios kaukolių iliuzijos XIX a. pab.–XX a. pr. cirkuliavo ne tik kaip nuotraukos ir atvirukai, tačiau ir kaip reklama. Antai Kretingos muziejuje saugoto atvaizdo variacija reklamavo „Beeman`s“ avalynės parduotuvę, „Hindoo“ cigarus, „Willoughby & Hill“ siuvėjų paslaugas. Tikėtina, kad viena pirmųjų šios kompozicijos versijų yra apie 1890 metus pasirodžiusi litografijos technika pagaminta „William Deering & Co.“ derliaus nuėmimo ir žolės pjovimo mašinų reklama⁶⁸¹. Atviruko nugarėlėje, pasitelkiant žodžių žaismą (angl. the *skulduggery* – nesąžiningas elgesys, apgavystės) rašoma, kad „smegenų plovimas“, toks populiarus tarp pigių gamintojų, šioje įmonėje nepraktikuojamas. Tai, kad ši kaukolės iliuzija naudota mažiausiai keliose skirtingose reklamos kampanijose leidžia kalbėti ir apie naujos komercinės kultūros formavimąsi: joje pritaikomos populiarios vizualinės opozicijos (pvz., vaikystė-senatvė, klestėjimas-nykimas) pačios ištuštėja, todėl jomis galima komunikuoti praktiškai viską.

Tyrinėjamas atvaizdas skatina aptarti ir populiariosios kultūros santykį su suvokėju. Tokio tipo atvaizdų populiarumas leidžia spėti ir numanomą suvokėjo lūkesčių horizontą, siekį patirti stiprų įspūdį, būti sukrėtam. Toks priešybių sukeltas jaudulys šioje kompozicijoje įgyvendinamas naikinant matomų figūrų ribas: šuniuką glostančios mergaitės ne artėja prie mirties, kaip, pvz., „Gražiojoje Rozinoje“, jos pereina į mirtį, yra nuo jos neatskiriamos. Derliaus nuėmimo mašinų reklamoje po atviruku pateikta ir instrukcija žiūrovui: norint išvysti Gyvenimą patariama laikytis vienos pėdos atstumu, o Mirtį pamatyti įmanoma pasitraukus per 20 pėdų. Tokia atvaizdo vartojimo instrukcija žymi norą kontroliuoti patiriamą nuostabą ar jaudulį.

Anot vieno modernybės teoretikų Georgo Simmelio, netikėtumo, priešybių sugretinimo sukeliama įspūdziai yra vieni ryškiausių modernybės ir jos padiktuoto gyvenimo būdo bruožų. Esė „Metropolis ir psichinis

⁶⁸¹ Internetinė: http://lcpdams.librarycompany.org:8881/R/?func=dbin-jump-full&object_id=107129&local_base=GEN01 [žiūrėta 2014 06 09],
<http://flickeflu.com/set/72157624600134739> [žiūrėta 2014 06 09].

gyvenimas“ (1903 m.) Simmelis teigė, kad modernybė transformuoja visus visuomenės sluoksnius, mat intersubjektyvūs santykiai plėtojami per tokius kultūros produktus kaip pinigai ir prekės, miestas, mada, kelionės, laisvalaikis, religija ir naujos dvisingumo formos⁶⁸². Modernaus individo emocinis pagrindas, G. Simmelio manymu, yra stiprių įspūdžių troškulys, priklausomybė nuo emocinių skirtumų⁶⁸³. Šiuolaikinė kultūros studijų atstovė Rita Felski priduria, kad toks naujų emocinių virpulių siekimas yra ir moderniosios monotonijos, patiriamos prie standartizuotos gamybos linijos, ženklas⁶⁸⁴.

Masinės gamybos atvaizde atpažįstamas sentimentalus pseudofilosofiškumas ir kiti aptariamo albumo elementai gali būti priskiriami beatsirandančiai populiariajai kultūrai. XX a. pr. filosofas Ortega y Gassetas kultūros kritikai pasitelkia „masių visuomenės“ terminą. Jo manymu, tai Europos istorijos fenomenas, atsiradęs, kai socialinį ir politinį svorį įgavusios bei vis daugiau laisvo laiko turinčios masės ima mėgdžioti aukštuomenės gyvenimo standartus ir pomėgius. Neturėdamas atitinkamo išsilavinimo ir nepriklausydamas kultūrinei tradicijai masės žmogus nemoka vertinti meno, todėl jis renkasi kūrinis, sukeliančius tik pasitenkinimą ir malonumo jausmą. Dėl šios priežasties suklesti lengvai sukeliama jausmais manipuluojantis kičas. Pasak filosofo Andriaus Bielskio, kičas yra nukreiptas prieš bet kokią įtampą, skausmą ar kančią, tačiau – kaip matyti ir iš mirties motyvo nuotraukoje – tai nereiškia, kad kančios nebelieka, priešingai ji įtraukiama į naratyvą⁶⁸⁵. Galbūt fotografiniais triukais grįstas atvaizdas ir veikia hipnotizuojančiai, tačiau aišku viena: ji atskleidžia, kad fotografija negalima pasitikėti. Aptariamas atvaizdas labiau nei pagal žanro konvencijas sustyguota kompozicija ir pagal vadovėlinius reikalavimus retušuotas žmogaus portretas, atskleidžia šios technikos galią manipuluoti tikrove.

⁶⁸² A. A. Yengoyan, Simmel, Modernity, and Germanisms. A Review Essay, *Comparative Studies in Society and History*, 2002, vol. 44, no. 3, p. 621.

⁶⁸³ G. Simmel, *The Metropolis and Mental Life*, p. 11–12.

⁶⁸⁴ R. Felski, *Uses of Literature*, Malden, Oxford, 2008, p. 121.

⁶⁸⁵ A. Bielskis, Apie kičo genealogiją, *Baltos lankos*, Nr. 14, 2002, p. 82–84.

Asmeninis Aleksandro Tiškevičiaus albumas

Antras aptariamas nuotraukų rinkinys – Kretingos grafo Aleksandro Tiškevičiaus (1864–1945) šeimos albumas (KM IF 7037/7079). Tai vertikalaus formato albumas, jį sudaro viršelis ir 20 lapų. Viršelis presuoto daugiasluoksnio kartono, aptrauktas dermantinu. Dešinėje pusėje pritvirtinta užsegimo spynelė, o apatinio viršelio kampuose – metalinės galvutės albumui padėti. Užpildyta beveik pusė albumo (iš 118 vietų įklijuotos 48 nuotraukos).

Nors Kretingos muziejaus pasiūlytas pavadinimas byloja, kad albumas priklausė visai šeimai, paanalizavę jį veikiausiai priskirtume prie autobiografinio tipo albumų. Plačiausiai jame kauptos nuotraukos atspindi Aleksandro Tiškevičiaus gyvenimą ir svarbiausius jo momentus. Albume saugomas Vilniuje darytas A. Tiškevičiaus, Rusijos imperijos vidurinės karo mokyklos kadeto (KM IF 7062), portretas, taip pat ir Klaipėdoje daryta jau paauglio Aleksandro Tiškevičiaus ir dviejų draugų nuotrauka (KM IF 7039). Galbūt tapus Rusijos imperijos kariuomenės poručiku ar gavus imperatoriaus rūmų kamerjunkerio garbės vardą Sankt Peterburge nusifotografuota su tėvu (KM IF 7074). Albume saugomas ir Vilniuje darytas Aleksandro Tiškevičiaus ir jo žmonos Marijos portretas (KM IF 7049). 1887–1888 m. datuojama fotografija yra dar sužadėtinių arba jau sutuoktinių pirmasis portretas, mat pora susituokė Vilniuje 1887 m.. Albume esama ir kelių Aleksandro Tiškevičiaus brolių ar seserų portretų, tačiau šios fotografijos detaliau nefiksuoja jų gyvenimo, veikiausiai laikomos artimų žmonių prisiminimui.

5 ir 6) Jaunos moters, pusiau gulomis sėdinčios šezlonge, portretas; Rusijos imperijos kareiviai ant liepto pelkėje.

Šį albumą vadinti visos šeimos albumu vargu ar galima, mat keletas jame įklijuotų nuotraukų yra perdėm anomališkos, gana asmeniškios, iškrentančios iš minėto šeimos albumų konteksto. Albume saugoma apskritai ir viena keisčiausių Kretingos muziejaus nuotraukų, kurioje nežinomas fotografas įamžino, kaip Rusijos imperijos kareiviai sutūpę ant liepto pelkėje atlieka gamtinius reikalus (KM IF 7063). XIX a. pab. nuotraukų, kuriose įamžinti kareivių ir karininkų portretai, yra nemažai. Jaunuolių portretai iš kariuomenės laikų buvo šeimos pasididžiavimo objektas, ypač jei karinė prievolė ar tarnyba atlikta nacionalinėje kariuomenėje. Tačiau daugelyje tokių portretų fotografuojamieji įamžinti labai standartiškai: pasitempę arba, priešingai, lyg išgirdę komandą „ramiai“, nuleidę ranką ant kardo rankenos ar kokio kito fotoateljė objekto. Tokiomis pozomis įamžinti tiek individai, tiek karininkų grupės, kurso ar būrio draugai. Kartais karininkų grupės buvo fotografuojamos vykdančios kokią nors jiems paskirtą užduotį⁶⁸⁶.

⁶⁸⁶ W. C. Darrah, *Cartes de Visite in Nineteenth Century Photography*, Gettysburg, 1981, p. 140.

Galime spėti, kad ši nuotrauka iš Aleksandro Tiškevičiaus laikų Rusijos imperijos kariuomenėje yra prisiminimas apie „pulko šeimyną“ ir jos kasdienybę. Grafo išsaugota fotografija yra įdomus liudijimas apie XIX a. antros pusės kariuomenės padėtį, tarnybos joje sąlygas, greičiausiai nieko nestebinančias savo „nepažangumu“. Mums nežinomi Aleksandro Tiškevičiaus ir jo kolegų rašytiniai atsiminimai apie tarnybą XIX a. antros pusės Rusijos imperijos kariuomenėje. Daug ryškesnis yra laikotarpio rašytojų, pavyzdžiui, Antono Čechovo *Trijose seseryse*, Aleksandro Kuprino *Dvikovoje* ar Michailo Arcybaševio *Sanine* sukurtas karininko kaip dykūno portretas. Kaip antrina iki 1918 m. karininkų politinę mintį tyrinėjęs Peteris Kenezas, Rusijos karininkai neturėjo tinkamo išsilavinimo, o tarnybos aplinka ir nereikalavo šioje srityje pasitempti. To meto Šiaurės Vakarų krašto generalgubernatoriaus Aleksandro Potapovo štabo darbuotojo Nikolajaus Vrangelio memuarai, šiuo atveju, tai tik patvirtina: jo tarnautame prestižiniame kavalerijos pulke karininkų biblioteką sudarė du laikraščiai, kurių niekas neskaitė. Jis pateikia tokią pulko dienotvarkę: 6 val. ar anksčiau visas pulkas sėda ant žirgų, dalyvauja mokymuose arba vykdo manevrus, 13 val. grįžtama į Krasnoje Selo, pietaujama, pavargę gula pogulio, 18 val. patiekama vakarienė. Po jos visi, kas gali, važiuoja į Sankt Peterburgą, iš kurio dažniausiai buvo grįžtama įkaušus tik kitą rytą, prieš pat užlipant ant žirgų⁶⁸⁷. Net pats įtakingiausias to meto Rusijos karinis mąstytojas, karo su Turkija herojus generolas M. I. Dragomirovas karių drąsą ir moralę laikė svarbesniais už technologinius laimėjimus, buvo nusiteikęs prieš atitinkamas inovacijas (ir automatinį ginklą) ir nematė jokios naudos iš karių raštingumo. Visapusišką išsilavinimą grėsme kariuomenės lojalumui laikė ir imperijos valdžia, ėmusis įvairiausių prevencinių priemonių, pavyzdžiui, kadetų mokyklose studentams buvo draudžiami bet kokie laikraščiai ar šiuolaikinė literatūra, leista skaityti tik antikinius kūrinius⁶⁸⁸.

Ant liepto pelkėje gamtinius reikalus tvarkančių kareivių atvaizdą galima

⁶⁸⁷ Н. Врангель, *Воспоминания. От крепостного права до большевиков*, Москва, 2003, с. 149.

⁶⁸⁸ P. Kenez, Russian Officer Corps before the Revolution: The Military Mind, *Russian Review*, 1972, vol. 31, no. 3, p. 226, 229, 233.

palyginti su kita Tiškevičių kolekcijoje (tačiau ne Aleksandro Tiškevičiaus albume) saugoma nuotrauka, kurioje mokymuose įamžintas karinis dalinys (KM IF 7117). Šis bemaž dvigubai didesnio formato atvaizdas yra reprezentacinis: matyti tvarkingai surikiuotas kariuomenės dalinys ir amunicija. Tarp šių nuotraukų esantis kontrastas, įsivaizduojamo jų sugretinimo priešprieša veikia ir kaip imperinės institucijos funkcionavimo, ir kaip šių nuotraukų savininko požiūrio į gyvenimą (reprezentacinė nuotrauka neįtraukta į asmeninį albumą) komentaras. Panašu, kad Tiškevičiai imperatoriaus kariuomenės ir tarnybos joje nesuvokė naiviai ir gebėjo išryškinti bent vieną – komiškąjį – šios patirties aspektą. Tai šiek tiek išskiria Aleksandrą Tiškevičių (ypač jei abi nuotraukos priklausė jam) iš jau aptartos konservatyvios ir politiškai nenuovokios Rusijos karininkų antiintelektualinės aplinkos.

Kita gana neįprasta albumo fotografija – jaunos moters, pusiau gulomis sėdinčios šezlonge, portretas (KM IF 7067). Kaip matyti iš parašo, šios nuotraukos autorius – garsiausias giminės fotografas Benediktas Henrikas Tiškevičius. Savo svajingumu ir šio albumo kontekste, ir iš paties fotografo korpuso išsiskiriantis portretas fiksuoja žvilgsnio asmeniškumą ir emociją, numanu, tokių individualių patirčių išsaugojimo ir siekiama kaupiant autobiografinio albumo kolekciją. Panašaus albumo vartymas yra privatus ritualas ir malonumas, kurio reikšmė sluoksniuojantis atminčiai veikiausiai didėja.

Palangos grafų Felikso ir Antaninos Tiškevičių šeimos albumas

Trečiasis aptariamasis albumas priklausė Palangos grafų Felikso ir Antaninos Tiškevičių šeimai (KM IF 7033/1–50). Albumas komplektuotas 1905–1916 m., jame įklijuotos 49 mėgėjiškos nuotraukos.

Laikinis aspektas Felikso ir Antaninos Tiškevičių albume yra gerokai ryškesnis nei brolio Aleksandro Tiškevičiaus nuotraukose. Verčiant lapus matyti, kaip šeima dėstė vizualinę savo kroniką, Sontag žodžiais tariant, „atvaizdų

komplektą, liudijantį šeimyninių santykių glaudumą⁶⁸⁹. Suprantama, albumas nepretenduoja aprėpti visos šeimos, o juolab giminės istorijos, jis skirtas Palangos grafų Tiškevičių vaikų vaikystės bei šeimos buvimo kartu įspūdžiams kaupti ir saugoti. Albumas komplektuotas devynerius metus, tad jis pateikia tik nedidelę Tiškevičių gyvenimo atkarpą, apytikriai nuo vaikų gimimo iki jų pirmosios Komunijos.

Pasak Christopherio Musello, šeimyninę fotografiją galima apibūdinti trejopai: kaip idealizuojančią, neutralią ir demistifikuojančią. Pastarajai kategorijai priklausytų keistai apsirengusių, pusiau nuogų, miegančių ar vemiančių šeimynykščių nuotraukos, vienaip ar kitaip užfiksuojančios nepatogius, erzinančius ar absurdiškus gyvenimo epizodus. Antrajai kategorijai priskiriami šūviais neprisitaikius padarytos „tikrovės nepagražinančios“ nuotraukos – tokių ne tik aptariamame, bet apskritai daugumoje šeimos albumų yra daugiausiai⁶⁹⁰.

Kitaip nei jau aptartuose albumuose, šiame nėra fotografijų, kurios galėtų būti padovanotos ar įsigytos. Čia saugomos tik glaudaus artimųjų rato nuotraukos, fiksuojančios negausią šeimos užsiėmimų įvairovę: kūdikių auginimą, vaikų išvykas į dvaro sodą, žaidimus sode, atostogas Prancūzijos pajūrio kurorte ir pirmos Komunijos akimirkas. Šį glaustumą kai kurie šeimos fotografijų tyrinėtojai aiškina, kaip selektyvią veiklą, vertų nufotografuoti, laikomų „priimtiniomis“ atranką. Pasak jų, specifinės progos ir neatsitiktiniai kadre atsidūrę asmenys būtent žiūrovų akyse tampa „Felikso ir Antaninos Tiškevičių šeima“⁶⁹¹. Be to, reprezentatyvumo siekį liudija ir anksčiau pastebėtas šių mėgėjiškų fotografijų autoriaus noras „užimti“ profesionalaus fotografo vietą, bandant „tinkamai“ sukomponuoti kadra.

Albumo siūlomą laimingos, be jokių įtampų šeimos portretą kiek drumsčia aplinkybė, kad nė vienoje iš nuotraukų nėra įamžintas Feliksas

⁶⁸⁹ S. Sontag, *Apie fotografiją*, Vilnius, 2000, p. 18.

⁶⁹⁰ C. Musello, *Family Photography, Images of Information: Still Photography in the Social Sciences*, ed. J. Wagner, Beverly Hills, 1979, cit. iš M. Langford, *Suspended Conversations*, p. 144.

⁶⁹¹ J. Montague, *Family Photographs as a Topic for Conversation, Narrative and Memory*, Huddersfield, 2007, p. 65.

Tiškevičius. Laikmečio šeimos albumų kontekste tai gana neįprasta. Galima būtų svarstyti, kad jis yra visų fotografijų autorius, arba šį albumą priskirti vaikų albumų pogrupiui, tačiau simbolinė vieno pagrindinių šeimos narių stoka verčia klausti, kokių šeimos narių dalyvavimas reprezentuojant šeimos idėją buvo svarbiausias.

Kultūros tyrinėtoja Annette Kuhn pabrėžia šeimos fotografijų ryšį su atmintimi ir prisiminimais. Dalijimasis istorijomis apie praeitį taip pat yra šeimos kūrimo procesas, ir per atminties praktikas, tokias kaip fotografija, šeimos brėžia savo pačių ir savo atminties ribas⁶⁹². Augančius vaikus fiksuojantys nuotraukų albumai yra bene aiškiausias ir paveikiausias tokio šeimos kūrimo proceso pavyzdys, beveik pažodžiui iliustruojantis žodžio „albumas“ etimologiją, lotyniškai jis reiškia „švarią pradžią“, „paruoštas rašymui lenteles“.

Albumo funkcijas iš dalies atlieka ir išplečia nuotraukų kolekcijos ant sienų. Kaip matyti iš Palangos fotografės Paulinos Mangirdaitės daryto Sofijos Tiškevičienės, sėdinčios kambaryje priešais langą, portreto, įrėmintomis nuotraukomis buvo mėgstama apstatyti savo gyvenamąją erdvę. Tai įspūdingai atskleidžia ir Rožės Sobianskos portretas, nepriklausantis Kretingos muziejaus rinkiniams, tačiau papildantis aptariamojo laikotarpio nuotraukų eksponavimo temą (jame nuotraukų kolekcija užima sekretę ir nemažą dalį kambario sienos).

Priešingai nei albumai, kurie ištraukiami ir verčiami jų savininko siūlymu ar svečių prašymu, ant sienų, darbo stalų ar kitur sukabintos ir išdėliotos pavienės nuotraukos turi aiškia viešumo aspiraciją. Pasak Kretingos muziejaus informacijos, būta mažiausiai 17 fotografijų, įrėmintų į nedidelius, gobelenu aptrauktus, ant sienų pakabinamus rėmelius. Tik viename Sofijos Tiškevičienės portrete plačiau matyti grafų gyvenamoji aplinka, tad gana sunku tiksliau nuspėti, kurios iš senųjų Kretingos muziejaus fotografijų galėjo būti eksponuojamos viešai kaip interjero detalės. Visgi minėtoje fotografijoje galima įžiūrėti grafienės dukters Marijos Tiškevičiūtės *cabinet* formato portretą profiliu (KM

⁶⁹² Cit. pagal J. Tebbe, *Landscapes of Remembrance: Home and Memory in the Nineteenth Century Bürgertum*, *Journal of Family History*, 2008, no. 33/2, p. 201.

IF 6906) kartu su dar keliomis fotografijomis priklijuotą prie kartono lapo. Tikėtina, kad greta eksponuoti ir kitų vaikų, anūkų ar velionio vyro portretai.

Mažas nuotraukų formatas, jų grupinis eksponavimas primena miniatiūrų eksponavimo ir saugojimo tradiciją. Dėl dydžio pastarosios užima neaiškią vietą meno istorijos studijose, jų vertinimas svyruoja nuo žanro marginalijos iki turinčių svarbią vietą Europos kultūros istorijoje⁶⁹³. Dėl savo specifinio dydžio miniatiūriniai portretai, kaip ir interjere eksponuojamos nuotraukos, šeiminkų atidžiai saugojami, jie eksponuojami matomoje vietoje, norint atidžiau įsižiūrėti, juos galima paleisti per rankas. Dėl saugumo ir estetinių priežasčių įremtos fotografijos, jų buvimas šeiminkui matomoje vietoje, jų priežiūra kaip miniatiūrų saugojimas po stiklu ar specialioje dėžutėje sufleruoja branginimą bei asmeninę reikšmę.

7) Sofijos Tiškevičienės (1839–1919) portretas

Grafiėnės Tiškevičienės arba Sobianskos nuotraukos kitų joms priklausantių fotografijų fone leidžia kalbėti apie dar XVII amžiuje prasidėjusią miniatiūros, mūsų atveju, nuotraukos interjere transformaciją nuo grynai privataus ir asmeninio dalyko link pusiau viešo eksponavimo, supinančio viešą

⁶⁹³ M. Pointon, „Surrounded with Brilliants“: Miniature Portraits in Eighteenth Century England, *The Art Bulletin*, 2001, vol. 83, no. 1, p. 48; S. Petrobruno, The stereoscope and the miniature, *Early Popular Visual Culture*, 2011, vol. 9, no. 3, p. 175.

ir privačias erdves. Tai erdvė, kurią nuotraukoje matomas individas sukomponeavo pagal savo poreikius ir savo jaukumo sampratą. Ši asmeninė ir saugi erdvė, kuriai suformuoti, Jurgitos Ludavičienės žodžiais, labai svarbu, „kad visi jos komponentai būtų įprastose vietose, kad žvilgsnis mestas į lentynas ar apimantis ant kambario sienų kabančius paveikslus, neužkliūtų už jokio svetimo, nepažįstamo, neįprasto objekto. Saugioje erdvėje klesti tai, kas įprasta“⁶⁹⁴.

8) Rožės Sobianskos portretas (1799–1880)

Sofijos Tiškevičienės portrete pavaizduota prie stalo sėdinti, pro langą krentančios šviesos apšviesta sena moteris su rožiniu rankose. Ją supa artimųjų portretai, stalas nukrautas įrėmintomis nuotraukomis, priešais stovi nukryžiuotasis, šventųjų atvaizdai, toliau laikrodžiai ir barometras. Grafiškos ramybės įkūnijanti fotografija ir patį atvaizdą parodo esantį laiko tėkmės ir jo refleksijos įrankiu. Tarp tradicinių religinių simbolių atsidūrusios nuotraukos tampa viena iš ryšio tarp anapusių ir šiapusių palaikymo priemonių, jos dalyvauja atmintyje ir virsta atminties praktikos dalimi. Neatsitiktinai dar XIX a.

⁶⁹⁴ J. Ludavičienė, Kičas kaip kasdienybės „išgyvenimo“ forma, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2006, t. 43, p. 239.

fotografija tapo mirusiųjų atminimo kulto ir gedėjimo atributu⁶⁹⁵. Kaip matyti iš to meto gyvenamosios aplinkos nuotraukų, fotografijos interjere užėmė vis svarbesnį vaidmenį. Kaip prisimena grafo ir aistringo fotografo Stanislovo Kazimiero Kossakovskio sūnus Jonas Eustachijus, gana neįprastoje namų erdvėje, Vaitkuškio rūmų koplyčioje, iš fotografijų buvo sudaryta dvaro memorialinė ekspozicija. „Ant sienų dešimtys pomirtinių fotografijų, padarytų įvairiais laikotarpiais ir vaizduojančių daugiausiai šeimos narius, kartais – Vaitkuškio gyventojus. Taigi greta mano močiucių, senelio, įvairių dėdžių ir tetų, retkarčiais mažų vaikų pomirtinių nuotraukų ten buvo mano tėvo, [pašarvoto] ant katafalko, fotografija šalimais pono Adomo Koščiukevičiaus, daugelį metų tarnavusio Vaitkuškyje kamerdineriu, [atvaizdo], o greta vėl – mirusio buhalterio ir bibliotekininko nuotrauka ir t.t.“⁶⁹⁶. Kretingos muziejuje tokios tradicijos pavyzdžiai yra dvaro rūmuose pašarvotos Marijos Tiškevičiūtės (1891–1896) portretai (KM IF6870, KM IF 6871), bei viena karste gulinė Tiškevičių giminaičio nuotrauka (KM IF 7110) ar grupinis Andrejaus Vizenbergo šeimos portretas prie velionio kapo (KM IF 7111).

Dėl XIX a. II pusės fotografijos inovacijų šia kultūrine praktika galėjo pradėti mėgautis ne tik iki tol tam turėję pakankamai daug žinių, finansų ir laiko, tačiau ir sąlyginai plačioji publika. Prieinama fotografija tapo masiniu hobiu, priemone įamžinti brangius žmones ir akimirkas. Fotoaparatas, kaip šiame skyriuje parodėme, grafų Tiškevičių dažnai imtas į užsienio keliones, kur įamžintomis akimirkomis dalintasi sugrįžus. Sykiu fotografija atspindėjo kasdienybės fotografinius vaizdus dariusių ir saugojusių praktikas, gyvenamąsias erdves, estetinį savęs artikuliuavimą. Skyriuje aptartos grafienės įamžintos tykiuose, lango šviesos užlietose patalpose, kuriose gausu šeimos narių fotografijų, religinių atributų, šių moterų kambariai sykiu yra ir vidinės namų ir šeimos gyvenimo erdvės. Tai erdvės, kurios nuo romantizmo epochos, o ypač XIX a. pab. įsigalint buržuazinei intymiajai kultūrai daugiausiai buvo

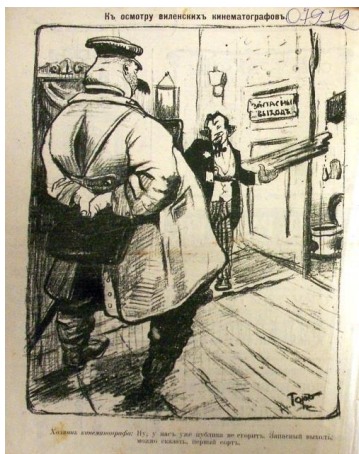
⁶⁹⁵ E. Grigoravičienė, *Vaidinis posūkis*, p. 204.

⁶⁹⁶ Notatki z lat dziecięcych 1903–1910 Jana Eustachego Kossakowskiego, Z. Kossakowska-Szanajca, *Zapiski dla wnuków*, Warszawa, 2009, s. 84.

puoselėjamos moterų⁶⁹⁷. Jog tai moterų erdvės fotografijose byloja emocijų kupini daiktai – papuošalai, paveikslėliai ir vėlgi artimųjų fotografijos. Analizuodami šias fotografijas matome, kad ši fotografijose atsiskleidžianti moteriška erdvė atliko svarbią socialinę funkciją, t.y., sudarė sąlygas plėtotis šeimos gyvenimui ir bendravimui. Fotografija šiuo atveju, kaip ir privati erdvė ankstesniame skyriuje, yra ir šaltinis, ir metodas atskleisti laisvalaikio kultūrą net ir neanalizuojant grynai laisvalaikio akimirkas fiksavusių fotografijų. Be to, kalbant apie Šostak albumą, fotografija atskleidžia apskritai besikeičiančią kultūrą, parodo, kaip masinės kultūros kūriniai įsismelkia į laisvalaikio ir kasdienybės sferas.

⁶⁹⁷ E. Spickernagel, Istorija ir lytis: feministinis požiūris, *Meno istorijos įvadas*, Vilnius, 2002, 349–350.

KINAS IR KINO TEATRAI

9) Vilniaus kino teatrų inspekcijos karikatūra

Ilustracijoje matome 1912 metų satyrinio laikraščio *Виленское зеркало* karikatūrą, kurioje pašiepiamas Vilniaus kino teatras: kinematografo savininkas rodo praviras išvietės duris ir sako, turintis pirmos klasės atsarginį išėjimą. Karikatūra visais laikais buvo veiksminga informacijos perteikimo priemonė. Ji sunkiai nuneigiama, labai dažnai „užkabinanti“ realybę, fizinių asmens ar situacijos (kaip šiuo atveju) panašumą į tikrovę. Karikatūra norom nenorom užduoda klausimą: kas gi traukė XX amžiaus pradžios žmones į kino teatrus, jei šie iš pirmo žvilgsnio buvo ne pачios maloniausios ir jaukiausios vietos laisvalaikiui ir pramogai?

Atsakyti galima taikliais to meto publicistės Gabrielės Petkevičaitės-Bitės žodžiais: „Ar ne romantizmo spiriami skaitome karščiudamiesi laikraščius? Ar ne romantizmas veda mus į kinematografus? Ar ne romantizmas verčia mus romanuose, feljetonuose, kronikose ieškoti ypatingų naujienų? Užtenka išgirsti revolverio šūvį arba kitokį triukšmą, kad pašoktumėm... ir kažį koks įspūdių besotumas laiko mus pavergęs, nes tarsi išalkę ieškome ir čiulpiame visa, kas veikia mūsų vaizduotę. [...] mes esame šiandien visi romantikai, patys to nesuprasdami. Tik mūsų romantizmas [...] negali būti [sentimentalus] aistros romantizmas, tik įspūdių“⁶⁹⁸.

Terminą „romantizmas“ Bitė šiame kontekste vartoja, manytume, dėl to, jog nesurado kito tinkamesnio žodžio, išreiškiančio naujus žmonių poreikius. Visuomenei tuo metu reikėjo bet kokių įspūdių, pritrenkiančių naujienų, ko

⁶⁹⁸ G. Petkevičaitė-Bitė, Mintys apie romantizmo esmę, *Iš gyvenimo verpetų*, Vilnius, 1989, p. 113.

nors tragiško ir netikėto. Dar vienas svarbus aspektas – priešingai nei ankstesniais laikais, viskas turi vykti greitai ir būti pateikta glaustai bei efektyviai. Tokių įspūdžių reikia be paliovos, nuolat: jų ieškota ir romanuose, ir laikraščiuose, jų tikėtasi rasti ir miesto gatvėse, tad galime neabejoti – dėl jų traukta ir į kino peržiūras.

Vokiečių sociologas Georgas Simmelis panašiu metu pastebėjo iš esmės tą patį, tik jo išvados buvo platesnės: stiprių įspūdžių troškulys (labai pageidautina, kad šie įspūdžiai būtų skirtingi), priklausomybė nuo skirtingų emocinių išgyvenimų yra modernaus žmogaus nuolatinė būseną⁶⁹⁹. Simmelis ir kiti modernybės tyrinėtojai teigė, kad tokia modernaus žmogaus būklė radosi veikiant jau minėtiems milžiniškiems ekonominiams, socialiniams ir kultūriniais pokyčiams, industrializacijai, išaugusiems migracijos mastams. Šiai modernybės epochai būdingas profesinis lankstumas, intelektualinis sudėtingumas, geresnio gyvenimo siekis dėl išsimokslinimo ir atvirkščiai – išsimokslinimas dėl geresnio gyvenimo, taip pat geresnis gyvenimas bei išsimokslinimas kaip savitiksliai dalykai⁷⁰⁰. Kaip niekad anksčiau, šioje epochoje senąsias privilegijas pakeitė įgyjamas prestižas, luomai po truputį iro, vietoje jų į istorijos sceną įžengė individai, branduolinės šeimos ir knygas skaitančios tautos.

Apie XX amžiaus pradžios nacionalizmą ir tautinius atgimimus plačiau nekalbėsime, tačiau vienas aspektas yra svarbus: skaitymas, spauda ir knygos šiems sąjūdžiams buvo labai svarbūs ir dėl to, kad sudarė sąlygas atvykėliams į vis augančius, daugeliui iki tol nepažintus miestus jaustis saviems, kaip namie. Iš tikro daugelis naujųjų atvykėlių buvo ekonominiai migrantai, kaip žinoma, tai paprastai būna jauni, rizikuoti linkę žmonės. Jie paprastai keliauja vieni, be šeimų (jos galbūt atvyksta vėliau, jau susiradus šiokį tokį darbą ir būstą). Be to, moderniam XIX pabaigos–XX amžiaus pradžios mieste naujieji atvykėliai paprastai dirbdavo monotonišką darbą kokioje nors pramonės įmonėje. Tokiems darbininkams minėtas naujų emocinių virpulių siekimas buvo vienas iš būdų

⁶⁹⁹ G. Simmel, *The Metropolis and Mental Life*, p. 11–12.

⁷⁰⁰ Y. Slezkine, *Žydų šimtmetis*, p. 11.

įveikti monotoniją, patiriamą prie standartizuotos gamybos linijos⁷⁰¹. Tad skyrelio pradžioje užduotą klausimą, kodėl žmonės veržėsi į kino teatrus, galime išplėsti: kuo gi šie vieniši, įspūdžių trokštantys vilniečiai užsiimdavo tuometiniuose kino teatruose?

Judantys vaizdai žiūrovams sėkmingai perteikė būtiną tikroviškumo elementą ir iki kino pradžios: dažniausiai tokį efektą pasiekti padėdavo vadinamieji „stebuklingieji žibintai“. Šie žibintai iš tiesų buvo šių dienų vaizdo ir kino projekcijų pirmtakai, publikos pramogai naudoti nuo XVIII amžiaus. Paprastai šie instrumentai buvo naudojami kaip pagalbinė kokios nors paskaitos priemonė, kartais projektuojamas vaizdas būdavo pajvairinamas muzikos ar garsų efektais. Iki XIX amžiaus vidurio visos tokių žibintų projekcijos buvo pieštos ranka, tačiau išplitus fotografijai, ranka pieštus vaizdus pakeitė fotografuoti. Žibintininkai naudojo ir mechaninius prietaisus, todėl galėjo sukurti judančių ir vientisų vaizdų įspūdį. Dažniausiai pasitelkus tokius stebuklingus žibintus buvo rodomi tolimi egzotiški kraštai ir įvykiai (tokie dalykai patenkindavo smalsius žmones). XIX amžiaus viduryje tipiškos žibintininkų programos pavadinimas buvo „Aplink pasaulį per aštuonias minutes“ (specialiai su aiškia užuomina į tuomet labai populiarių Žiulio Verno romaną)⁷⁰².

Būtent tokiems žibintams ir žibintininkų pasirodymams nusilenkia ir vienas pirmųjų profesionalių kino režisierių Georges'as Milies filme „Stebuklingasis šviestuvas“ (1903). Filme rodoma, kaip keliolika sekundžių trukusią judančių vaizdų peržiūrą keičia kitos atrakcijos, šokiai ir iš stebuklingos dėžės išspjaunami „tikri“ žmonės. Taip komiškai, tačiau teisingai pristatoma kino pradžia. Iš tiesų pirmieji filmai truko tik truputį ilgiau nei judantys vaizdai Milies filme (pirmaisiais kino metais filmai trukdavo nuo 20 sekundžių iki minutės, dar po poros metų vidurkis buvo 3–5 minutės).

Svarbu ir tai, kad pirmieji filmai buvo beveik be naratyvo, tiksliau,

⁷⁰¹ R. Felski, *Uses of Literature*, p. 121.

⁷⁰² T. Barber, The Roots of Travel Cinema: John L. Stodard, E. Burton Holmes and the Nineteenth-Century Illustrated Travel Lecture, *Film History*, vol. 5, no. 1 (Mar., 1993), p. 69.

naratyvas tik jungdavo įvairiausių vizualių įvykių: metamorfozes, sproginimus, šokių ir kitokių su judesiu susijusių triukų⁷⁰³. Kinas, jo vizualūs efektai, buvo naujovė ir šią naują pramogą pirmiausia stengtasi demonstruoti ten, kur tikėtasi iš jos daugiausiai uždirbti: vodeviliuose ir mugėse, turguose. Tokiose aplinkose trumpi, tačiau vizualiai labai efektingi filmai buvo įtraukiami į platesnes pramogines programas, t.y., šalia kino projekcijų žiūrovų malonumui dainuodavo ir grodavo įvairūs atlikėjai, šokdavo šokėjos ir pan. Todėl dalis ankstyvojo kino tyrinėtojų šiuos filmus, dėl fotografijos ir vodevilio triukų derinimo, vadina „kino atrakcionais“.

Tokiame kontekste (Žemojo Naugardo Prekybos ir menų mugėje) pirmą kartą Rusijos imperijoje demonstruota ir prieš metus Paryžiaus kavinėje pristatyta brolių Lumierų kino programa (1896 m.).

Vilniuje specialiuose kino teatruose paūzių metu, kuomet būdavo keičiamos filmų juostos, taip pat dažnai vykdavo estradiniai pasirodymai. Pavyzdžiui, 1912 metais kino teatre „Svaja“ garsi atlikėja Raicova dainavo labai populiarius to metu Rusijoje čigoniškus romansus, „Bronslavos“ kino salėje grodavo balalaikos virtuožas Vengerovas, „Repos“ kvietė mėgautis Bočkovos atliekamais populiariais šlageriais, o „Šeimyninis Štremerio“ teatras, matyt, neturėdamas garsios atlikėjos, visgi reklamavosi, jog ten per pertraukas vyksta „Žydaitės“ pasirodymai⁷⁰⁴. Jau po poros savaičių šiuos atlikėjus keisdavo kiti, pavyzdžiui, įžymūs įvairių garsų ir mimikų imitatoriai⁷⁰⁵. Dar po kiek laiko į jų vietas stodavo įvairūs komikai ir juokino publiką to meto aktualijomis, pavyzdžiui, rinkimais⁷⁰⁶. Atvykdavo ir garsūs kino deklamatoriai Aleksenkos: jų duetas deklamuodavo, šokdavo, dainuodavo pagal pačius populiariausius ir publikai žinomus filmus⁷⁰⁷. Nenuostabu, kad net ir po gero dešimtmečio, kai kinas pradėtas rodyti daugiau mažiau tam specialiai skirtose erdvėse, Rusijos imperijos kultūrinio gyvenimo apžvalgininkams kinematografija ir toliau

⁷⁰³ Y. Tsivian, “What Is Cinema?” An Agnostic Answer, *Critical Inquiry*, Vol. 34, no. 4 (Summer 2008), p. 763.

⁷⁰⁴ *Вечерняя газета-копейка*, 1912, № 2, c. 1.

⁷⁰⁵ *Вечерняя газета-копейка*, 1912, № 29, c. 1.

⁷⁰⁶ *Вечерняя газета-копейка*, 1912, № 63, c. 1.

⁷⁰⁷ *Виленский курьер „Наша копейка“*, 1912, № 1001, c. 1.

asocijavosi su *cafés-chantants* ir striptizo seansais⁷⁰⁸. Grįžkime prie kino pradžios Vilniuje. Nenuostabu, kad pirmieji judantys vaizdai 1902 metais taip pat demonstruoti žemės ūkio ir pramonės mugėje. Jie buvo rodomi per Varšuvos inžinieriaus Kazimiero Proszynskio sukonstruotą aparatą, pavadintą „biopleografu“, o filmus platino Varšuvos draugija „Pleografas“.

Didžioji dalis tokių filmų buvo „vaizdeliai iš natūros“: „Lenkynės“, „Gatvės eismas Krokuvos priemiestyje“, „Čiuożykla Lazienkų parke“. Tačiau buvo rodytos ir pirmosios „aktorinės“ scenos su kylančiomis lenkų ekrano žvaigždėmis Wladislawu Neubeltu ir Kazimierz Stempowskiu: „Lėbautojo sugrįžimas“ ir „Atsitikimas su vežiku“.

Šis lenkiškas kinematografo prototipas buvo įrengtas Bernardinų sode, visiškai šalia Šumano restorano, šalia orkestro estrados ir narvo su paukščiais. Tiesą sakant, visai įmanoma prielaida, kad kinas buvo demonstruojamas ir Šumano restorane, kuris tuo metu buvo žymiausia pramoginio pobūdžio įstaiga Vilniuje, o garsas apie čia vykusius balius, pragertus turtus sklido ir Varšuvoje. Viso to pakako, kad būtų demonstruojamos ir trumpos grynai dėl vizualaus efektyvumo parinktos kino programos.

Kaip rašė Varšuvos laikraščiai, pirmoji kino demonstracija Vilniuje sukėlė „ilgus minios plojimus“. Vėliau ši pati kompanija tikriausiai tokią pačią programą nuvežė ir į Kauną. Beje, panašu, kad per vizitą Vilniuje priešais Aušros vartus galėjo būti nufilmuotas ir „Vilniaus vaizdelis“, kurio premjera įvyko Varšuvoje tų pačių metų pabaigoje⁷⁰⁹.

Galima pridurti, kad kino istorijos pradžioje labai dažnai, siekiant repertuaro patrauklumo, kino peržiūrose buvo naudojamos įvairios technologijos naujovės: filmai buvo spalvinami ir įgarsinami, didinamas jų metražas. Spalvinta rankiniu būdu, nudažant paskiras vaizdo dalis⁷¹⁰, arba (gerokai dažniau) pasitelkiant chemines priemones, taip pat ištisų scenų

⁷⁰⁸ Л. Андреев, Письма о театре [1911], Л. Андреев, *Полное собрание сочинений*, т. 8, Санкт-Петербург, 1913, с. 305–316.

⁷⁰⁹ W. Z. [aut. nenustatytas], *Wystawa Wileńska II*, *Kurier Warszawski*, 1902, nr 252, s. 3–4.

⁷¹⁰ Nežinomas režisierius, *Les Parisiennes*, 1897, internete: <https://www.youtube.com/watch?v=kk-pTXzOp4c> [žiūrėta 2017 05 13].

nespalvoti vaizdai pozityvo juostoje būdavo nuspalvinami viena spalva (gaisras – raudona, audra – violetinė, kaimiškos scenos – žalia).

Yra žinoma, kad 1911 metais Lietuvos vaizdus filmavęs Antanas Račiūnas tokiu būdu juos nuspalvino ir po metų rodė Amerikos lietuviams. Tačiau šių seansų apžvalgininkai kažkodėl teigė, kad spalvinimas buvo klaida. Jie stebėjosi, kad Lietuva žėri žalia, mėlyna, ir geltona spalva. Kita vertus, pripažino, kad kinematografo paveikslai labai žmonėms patinka ir naudingi tuo, kad primena tėvynę⁷¹¹.

Deja, minėtų ilgų minios plojimų nepakako, kad iškart Vilniuje atsidarytų nuolatinis kino teatras. Tai įvyko tik po penkerių metų: 1907 metais Didžiojoje gatvėje atsidarė „Iliuzija“. Rusijos imperijos kontekste pirmo nuolatinio kino teatro atsidarymas iš tiesų vėlavo, tačiau, pavyzdžiui, Rusijai priklausiusiose Lenkijos ir Lietuvos žemėse kinas veikė tik gerokai didesniuose Varšuvos ir Lodzės miestuose.

Kita vertus, tai, kad Vilniuje nebuvo nuolatinio kino teatro pastato, irgi galima interpretuoti kaip tipinį anų laikų kultūros reiškinių, mat kinas kurį laiką buvo kartu su įvairiausiomis mugėmis keliaujantis atrakcionas. Žinoma, kad 1908 metų vasarą būtent toks keliaujantis kinas atvyko į Vilnių. Jo pavadinimas buvo „The Phenomenon“ ir jį atgabeno Aleksandro Nevskio pseudonimu pasivadinęs antreprenieris. Šis kino pastatas buvo pagamintas Amerikoje (čia irgi buvo gyva keliaujančio, labai dažnai geležinkeliais, kino tradicija), vėliau jis stovėjo Varšuvoje – ten jis buvo pramintas „phenomen“ (lietuviškai – „blusnomenu“)⁷¹².

Lietuvoje, kaip ir tokiose kino valstybėse kaip Jungtinės Amerikos Valstijos arba Jungtinė Karalystė, kinas pradėjo keliauti ir po provinciją. Pavyzdžiui, 1908 metais Marijampolės fotografas Kniska įsigijo projektorių ir kelis komplektus kino programų, kurias pirma demonstravo Marijampolės mieste, o vėliau su šiuo repertuaru pradėjo keliauti ir po visą Suvalkų guberniją.

⁷¹¹ Račiūno paveikslai Amerikoje, *Lietuvos žinios*, 1914, sausio 31 (vasario 13), Nr. 25, p. 3.

⁷¹² A. Romanowski, R. Włodek, Kino pradžia Vilniuje (iki 1915 m.), *Naujoji Romuva*, 1998, Nr. 2 (522), p. 62.

Viena jo demonstruota religinio kino programa sulaukė milžiniškos sėkmės, mat į filmo „Kristaus gyvenimas ir kančia“ peržiūras per mišias kviesdavo ateiti net kunigai, kurie seanso metu neretai aiškino, kas yra rodoma. Paprastai į tokių filmų peržiūras susirinkdavo daugybė žiūrovų, o kulminacinėse filmo vietose, pavyzdžiui, kai rodydavo prie kryžiaus kalamą Kristų, moterys net apsiašarodavo, „vaikučiai sujusdavo, net vyrai susigraudindavo“⁷¹³.

Savotiška alternatyva filmų peržiūroms nuo XIX a. vidurio buvo stereoskopinės nuotraukos. Vilniuje tokio tipo fotografijos pirmą kartą padarytos 1862 metais, tačiau vienos garsiausių yra padarytos vilniečio fotografo Stanisławo Fleury XX a. pradžioje. Stereoskopinės fotografijos, kaip ir gyvieji paveikslai, „judėjo“: žiūrint per specialius akinius ar stereoskopo aparatą, žiūrovui susidarydavo erdvės įspūdis. Šie XIX amžiaus aparatai vadinami 3D akinių pirmtakais. Iš esmės jų veikimo principas yra toks pat: dešinė ir kairė akis gauna šiek tiek skirtingus vaizdo signalus, kurie dengia vienas kitą, o mūsų smegenys leidžiasi „apgaunamos“ ir suformuoja erdvinį vaizdą. Ši vaizdinė pramoga Lietuvoje buvo populiari, daug skirtingų stereoskopinių nuotraukų buvo galima įsigyti knygynuose arba iš fotografų.

Kaip minėjome, pirmas nuolatinis kino teatras Vilniuje buvo „Iliuzija“, veikęs dabartinėje Didžiojoje gatvėje. Jame kino programa rodyta kasdien trijose sekcijose be pertraukos nuo keturių iki pusės dvylikos vakaro, o savaitgaliais ir per šventes – nuo pirmos iki pusės dvylikos. Programos buvo keičiamos kartą per savaitę.

„Iliuzijos“ repertuare (kaip vėliau ir kitų Vilniaus kino teatrų) vyravo tuo metu žymiausių kino platintojų – Prancūzijos ir Danijos – produkcija. Taip pat buvo rodomi itališki, rusiški, austriški, kartais vokiški, amerikietiški bei lenkiški (tiksliau varšuvietiški) kino filmai. Paprastai galiojo praktika šiuos filmus nuomotis Maskvos, Berlyno ar Paryžiaus kino punktuose. Sonatos Žalneravičiūtės knygoje *Vilniaus iliuzionai* teigiama, kad ir patys kino

⁷¹³ Naudorius [Adomas Grinevičius], Kalvarija. Suv. gub., *Viltis*, 1908, kovo 30 (balandžio 12), Nr. 39, p. 3.

platintojai stengėsi plėtoti savo interesus: antai į Vilnių buvo atvykę vienos žymiausių tuo metu kino kompanijos „Pathé brolių“ atstovai⁷¹⁴.

Be minėtų estradinių pramogų, kino seansai paprastai buvo sudaromi iš kelių skirtingų žanrų neilgos trukmės filmų. Įprastai būdavo įtraukiamos „Pathé brolių“ ar „Gaumont“ kino kronikos, kurios kartais vadintos kino žurnalais. Kaip ir stebuklingo žibinto atveju, šios kronikos rodydavo filmuotus tolimus nepažintus kraštus, vietas ir įvykius. Pavyzdžiui, „Olimpinės žaidynės Londone“ (1908), „Titaniko nelaimė“ (1911–1912), „Potvyniai Suomijoje“, garsaus Lenkijos talmudisto rabio Elijo Chaimo Meizelio laidotuvės Lodzėje, kuriose dalyvavo (anot skelbimo) 100 tūkst. žmonių. Kronikos labai dažnai rodydavo ir kelionių vaizdus, pavyzdžiui, Neapolio ir Vezuvijaus apylinkes, „Gamta ir gyvenimas Floridoje“, „Kioto šventyklos“ ir pan. Kaip laikraščių telegramos ir korespondencijos, šios kronikos vilniečiams buvo viena iš priemonių mėgautis ne tik sensacijomis, bet ir tikro gyvenimo įspūdžiais.

Šalia kronikų buvo demonstruojami įvairiausi meniniai filmai. Labai dažnai rodytos dramos: pavyzdžiui, „Alkoholizmo aukos“, „Neronas“, „Paskutinės Pompėjos dienos“, „Mozės gimimas, gyvenimas ir mirtis“ (ši pristatyta kaip grandiozinis iki šiol nematytas 5 dalių filmas, kurio trukmė net 2500 metrų)⁷¹⁵, „Princesė Tarakanova“. Taip pat melodramos ir komedijos: „Boba vegetarė“, „Žurnalisto garbė“.

„Iliuzija“ pradėjo kino teatrų Vilniuje istoriją. Rodos, kad nuo jos atidarymo miestas nuolatos turėjo veikiančią kiną. Čia nesiekama išryškinti kiekvieno kino teatro specifikos ir istorijos vingių, tačiau galima bendrais bruožais pasakyti, kad teatrai stengėsi privilioti kuo daugiau žiūrovų, tad programos buvo keičiamos dažnai. 1908 metais „Iliuzijoje“ programa keitėsi kartą per savaitę, o štai visi 1912 metais veikę kino teatrai programą keitė jau du arba tris kartus per savaitę. Kaip minėta, šios programos buvo labai įvairaus pobūdžio, dauguma filmų buvo nuomojami iš pasaulinių kino platintojų kompanijų, tad galime teigti, kad vilniečiai mėgavosi tais pačiais vaizdais, kaip

⁷¹⁴ S. Žalneravičiūtė, *Vilniaus iliuzionai: miesto kino teatrų istorijos*, Vilnius, 2015, p. 17.

⁷¹⁵ *Виленский курьер „Наша копейка“*, 1912, № 1015, с. 1.

ir žiūrovai kituose Europos ar Rusijos didmiesčiuose.

Galbūt labiausiai skyrėsi stambiausių Vilniaus kinematografų – „Bronislavos“, turėjusios Vilniaus lenkų elito užnugarį, ir Ričardo Štremerio – repertuaras. Pirmasis buvo vadinamas „lenkišku“, nes savo repertuare turėjo daugiau lenkiškų filmų, sukurtų Varšuvos kino kūrėjų pagal lenkų rašytojų kūrinis. Antrasis buvo vadinamas „rusišku“ (tikriausiai dėl to, jog filmus rinkosi iš Maskvos nuomos punktu). Bet iš tikro tokia skirtis yra labiau teorinė, nes sudarant repertuarą buvo svarbiau pelnas, nei kokia nors ideologija. Todėl lenkiška „Bronislava“, kai buvo minimas rusų pergalės prieš Napoleoną Bonapartą šimtmečio jubiliejus, šiai „prorusiškai“ progai vienintelė sudarė specialią grandiozinę programą. Tiek „Bronislavoje“, tiek R. Štremeriui priklausiusiuose kino teatruose svarbiausias repertuaro vietas užimdavo to meto vietinės kino žvaigždės: žymiausi Rusijos kino industrijos atlikėjai Ivanas Možiukinas ir Vera Cholodnaja.

Bet visgi didžiausios žvaigždės buvo iš užsienio: tai komikas Maksas Linderis (jo filmų ciklas apie turtingą Paryžiaus dendį Maksą buvo rodomas beveik visuose Vilniaus kinuose), žymiausios to meto tragikės danė Asta Nielsen ir jos konkurentė prancūzė Sara Bernhardt. Jų filmų reklamose didesnę plotą užimdavo žvaigždės vardas ir pavardė nei filmo pavadinimas. Taip daryta ir todėl, kad neretai filmai dubliuodavosi, todėl tikėtasi pritraukti auditoriją tiksliai nenurodant pavadinimo arba afišose paskelbus kitokį nei konkurentų pavadinimą. Taip Vilniuje buvo demonstruojami daugelis filmų. Verta išskirti nebent 1911 metų danų filmą, kuriame ne tik išplėtotą cirko tematika, tačiau parodytas ir nuogos poros bučinys. „Bronislava“ šį filmą vadino „Keturi velniai“, o R. Štremerio kino teatras – „Velniška ketveriukė“. Neaišku, ar Vilniaus publika matė bučinio sceną, nes pagal 1908 metų Rusijoje išleistą įsaką vadinamasis „Paris žanras“ turėjo būti griežtai kontroliuojamas.

Kino istorijos pradžia dažnai lyginama su teatru (filmavimas, demonstravimas ir pan.), tačiau jau 1910 metais tampa aišku, kad kinas yra visiškai savarankiškas kultūrinis reiškinys, stipriai konkuruojantis su teatru. Kaip tuo metu rašė lenkiški Vilniaus laikraščiai, „kinematografai labai klesti, iki

vėlyvo vakaro perpildyti įvairiausių žiūrovų, lenktyniaudami su lenkų teatru, išgyvenančiu sunkia krize, atneša puikų pelną, turtina savininkus ir dažnai skurdina tuos, iš kurių atima brangiausius širdies turtus, dvasios ramybę ir jausmų grynumą⁷¹⁶.

Dar po poros metų bus fiksuota, kad parduota beveik 750 tūkst. kino bilietų – dvigubai daugiau nei sudėjus visus parduotus bilietus į teatro, cirko, operos ir muzikinių koncertų pasirodymus. O štai 1916 metais visoje Rusijos imperijoje kino bilietų parduota 12 kartų daugiau nei teatro. Tai, žinoma, sąlyginė statistika, nes kino seansų buvo daug daugiau nei teatro, tačiau ir patys teatro žmonės kalbėjo apie krizę, kad kinas sutraukia daugumą žiūrovų.

To laiko spauda leidžia bent iš dalies susidaryti įspūdį apie viena svarbiausių kino teatro komponentų – žiūrovus. Ankstyvojo kino tyrinėtojai pastebi, kad memuaruose, kuriuose detalai aprašoma kino salės interjeras, auditorija, jos reakcija į programą ir panašūs dalykai, labai dažnai neminima, kokie buvo rodomi filmai. Teigiama, kad taip yra todėl, kad kino programos buvo nuolat keičiamos, be to, žmonės į kiną ėjo ne tik dėl paties filmo, bet dėl kino ir publikos santykio su rodomais vaizdais, dėl bendro įspūdžio, vadinamo „kinu“⁷¹⁷.

Pirmoji moksliskai kino auditoriją tyrinėjusi vokiečių sociologė Emilie Altenloh 1914 metais rašė, kad ši auditorija itin plati: tokios iki tol nebuvo subūrusi nei spaudos, nei knygų, nei teatro, nei muzikos industrija. Ji taip pat pastebėjo, kad skirtingi socialiniai sluoksniai turėjo skirtingus kino repertuaro poreikius: labiau išsilavinusiems patiko filmai apie mokslo ir technikos naujienas ar teatro pastatymų ekranizacijas; žemiausio sluoksnio jauni darbininkai mėgavosi vesternais ir viskuo, kas „erotiška ir kūniška“. Tačiau apskritai, pasak sociologės, kinas traukė „visus, kurie buvo nors kiek paveikti modernių laikų nuotaikos“.

Tai, kad kinas traukė visus, atspindi ir rusų poeto Fiodoro Sologubo

⁷¹⁶ Czarny Jegomość [autorius nenustatytas], *Kinematografy*, *Goniec Wileński*, 1910, 30 stycznia, nr 13, priedas, s. 5.

⁷¹⁷ Y. Tsivian, *Early cinema*, p. 13.

1915 metų eilėraštyje „Kinematografas“, kuriame rašoma: „Trečioji eilė garsiai rodo pirštais bei šaukia. / Antroji eilė tik juokias iš šio sambrūzdžio. / O pirmoji eilė tiktai sėdi ir tyliai laukia“. Šis eilėraštis kalba ir apie kino lankytojų auditoriją: seansai sutraukdavo „išsilavinusius“, „išauklėtus“ ar „civilizuotus“ lankytojus, kaip įprasta to laiko elitui, gebančius kontroliuoti savo emocijas ir elgesį. Tačiau realybėje kino seansai sutraukdavo ir visiškai priešingą auditoriją – „žemiausiems“ ir „tamsiausiems“ miesto sluoksniams priklausančius žiūrovus. Juokinga tai, kad iš šios eilutės parodo dar iki galo nenutrauktą kino ir teatro ryšį, mat elitas rinkosi mokėti brangiau už pirmos eilės vietas, kurios yra geresnės tik teatre, tačiau ne kinematografe.

Kitas pirmųjų kino teatrų auditorijos išskirtinumas yra moterys lankytojos. Priešingai nei į teatro seansus ir, tiesą sakant, į daugelį kitų viešų pramogų, moterims į kino peržiūras buvo „galima“ eiti vienioms. Paprastai amžininkai neslėpė, kad moterys į kino teatrus buvo įleidžiamos dėl pelno. Žiūrint iš masinės kultūros perspektyvos, toks moterų vartotojų atsiradimas buvo vienas iš kertinių vaidybinių filmų komercializacijos aspektų⁷¹⁸.

Kaip ir bet koks naujas didelio masto kultūrinis reiškinys, XX amžiaus pradžios kinas neišvengė kritikos ir baisių kaltinimų. Antai 1910 metais Rusijos akių gydytojai pradėjo kampaniją, perspėjančią dėl visos kartos, kuri lanko kino teatrus, apakimo. Lietuvoje, savo ruožtu, ne tiek bijota dėl žmonių akių, kiek dėl žiūrovų sielų. Kinas, ypač dešimtosios pakraipos spaudoje, buvo siejamas su pornografija, įvairiausiai geiduliais ir nuodais dorumui. Štai kas, pavyzdžiui, apie kiną rašyta 1914 metais: „Pavojingesnis kinematografas. Kadangi jis galima daug pigiau, daug lengviau įsteigti ir užlaikyti, negu teatras, užtat jau ir dabar pradeda atsirasti po Lietuvą, net ir mažesniuose miestuose, taip vadinamųjų teatrų-kinematografų. Jie mūsų žmonėms – naujina ir tai dar toki navatni; o neperbrangus įėjimas; kaip gi čia iškęsi nepažiūrėjęs tų judančių stebuklų. Ir lanko kinematografus miestelėnai ir kaimiečiai, aplankantieji mūsų „miestus“; gi kinematografe neretai randa pakankamai nuodų savo drovumo dorybei; juk

⁷¹⁸ M. Hansen, Early cinema, late cinema: permutations of the public sphere, *Screen*, 34:3, 1993, p. 196.

kinematografų laikytojai žino, kas ypač gali patikti palinkusiai į kūniškuosius geidulius miniai; ir jie išnaudoja tą palinkimą; ypatingai jaunuomenė puola į tokiuos nešvarius vaidinimus; į jų jautrią ir lakią vandentuvę, lygiai ir į palankią, nesusistovėjusią valią padaro tie nešvarumai didiausią įspudį; užteršia veidentuvę, nuima pančius nuo laukinių, nesuvaldomųjų geidulių, susilpnina – sugadina valią⁷¹⁹.

Tokio pobūdžio publicistikoje dažnai pasirodo pageidavimų, kad kinas būtų kontroliuojamas, ypač provincijoje rodomos programos, kurios „neskleistų sodiečių tarpe nesveikų, jiems nesuprantamo didžiamiesčių gyvenimo sensacijų“⁷²⁰. Lietuvos blaivybės draugijos suvažiavimuose taip pat keltas kinematografo klausimas, siūlyta įsigyti mobilų kinematografą arba bent „paveikslus rodančią lempą“. Papilės atstovo kun. Lesauskio siūlymas sulaukė daug svarstymų; buvo abejojama, ar draugija ar jos skyrius galėtų fiziškai apkelti („kaip žydėlis visą amžių“) 212 draugijos skyrių ir juose demonstruoti kiną. Argumentai, kad reikia įsigyti kino demonstravimo įrangą, rėmėsi būtent jo masiniu pobūdžiu. Kinas sutraukdavo didžiules minias: „Kaune per 2 savaites [„Saulės“ kinematografas] pelnęs 2000 rub., o per Šidlavos atlaidus žmonės daržinę sulaužę, bepuldami paveikslų žiūrėti, todėl pataria Blaivybei būtinai įsigyti kinematografą“⁷²¹. Tokie argumentai įtikino ir visuotiniame Blaivybės narių suvažiavime už šį siūlymą balsuota teigiamai.

Provincijoje tikėtasi, kad kino programą kontroliuos „rimtesni“ miestelėnai, parapijos kunigai ir mokytojai, kurie gali paveikti kaimiečius. Šie paprastai buvo aprašomi kaip labai naivūs ir neišsilavinę žmonės, kuriuos būtų galima labai lengvai suvilioti kinematografo iliuzijomis. Gana tipiškas būtų toks kaimiečių apibūdinimas: „Kaimiečio protiškos jėgos labiau apybotos, jo estetiškas jausmas dar nėra taip išlavintas, kad matyti grožę ir rasti pasidžiaugimo, pasigėrėjimo šaltinį ten, kur jį randa inteligentas“⁷²². Stengiantis

⁷¹⁹ V. [aut. nenustatytas], Vienas iš didžiausių pavojų krikščioniškajai dorai, *Bažnytinė apžvalga*, 1914, Nr. 3, p. 33–37.

⁷²⁰ Utena (Ukmerg. apskr.), *Lietuvos žinios*, 1914, sausio 3, Nr. 2, p. 3.

⁷²¹ M. Unt. [Matas Untulis], Blaivininkų suvažiavimas, *Lietuvos ūkininkas*, 1915, vasario 26, Nr. 8, p. 79.

⁷²² Pr. Dailytė [Dominykas Tumėnas?], Mūsų scena ir liaudies apšvietimas, *Vilniaus žinios*, 1908, balandžio 1 (14), Nr. 74, p. 1.

gelbėti provincijos žiūrovą, buvo linkstama pripažinti, kad didmiesčiuose, pirmiausia Vilniuje, žiūrovų sielos jau yra pražuvusios.

Tačiau taip teigę autoriai, manau, nepastebėjo vieno dalyko: kinas į Lietuvą atvyko kartu su modernybės epocha. Joje, kaip minėjome pradžioje, iš kaimų į miestus masiškai keliavo darbininkai, paprastai jie čia gyvendavo ir dirbdavo vieniši, labai prastomis sąlygomis. Šiems naujiesiems atvykėliams kinas buvo viena iš prieinamiausių pramogų, naujų emocinių virpulių šaltinis, padedantis įveikti monotoniją.

Ironiška ir tai, kad šias „pražuvusias sielas“, masiškai plūdusias į kino teatrus, dabar galime vadinti moderniaja auditorija, kurios skonis ir preferencija kinui tuometiniam elitui atrodė juokingi ir populistiški. Ankstesnėse epochose tokių „beskonių žmonių“ buvo galima išvengti užkeliant koncertų kainas ir panašiai, tačiau modernybės epochoje per masinę kultūrą jie rado būdų mėgautis kultūra. Juokinga, tačiau šie „protiškai apriboti“, „be estetinio jausmo“ žiūrovai ir yra pirmieji tikrieji modernistai.

SPORTIŠKUMAS – MODERNAUS LAISVALAIKIO DALIS

Sporto istorikas Melvinas Adelmanas savo paradigminiame veikle *A Sporting Time* išryškino ir apgynė tezę, jog organizuota atletika laikytina konvencionalių ženklu, žyminčiu visuomenės slinktį iš agrarinės link miestietiškosios ir industrinės. Pasak jo, galima remtis bent šešiais rodikliais, atskleidžiančiais tradicinio ir modernaus sporto skirtumus (šie, beje, yra iš esmės paralelūs kapitalistinės industrijos vystymuisi): organizacija, taisyklės, diferencijavimas, viešoji informacija, varžymasis, statistika ir faktų apskaita⁷²³. Adelmano teiginius nesunku pritaikyti XIX a. pab. Rusijos imperijos kasdienybei bei modernizacijos apraiškoms: žirgų lenktynės, anksčiau laikytos „karališkuoju sportu“, atsiradus totalizatoriams prarado savo statusą ir sudarė sąlygas didelėms žiūrovų minioms lažintis už savo favoritą. Lygiai taip pat savo aristokratišką aurą šiuo laikotarpiu praranda medžioklė: išaugus nebrangių ginklų gamybai ir pardavimams, anksčiau aristokratiškas užsiėmimas tampo prieinamas platesniam mėgėjų ratui, be to, medžioklės plotus ir taisykles pradėjo reguliuoti ir riboti valstybė. Ankstesniais laikais po miestus ir kaimus klajoję stipruoliai, cirko artistai, meškų dresuotojai modernybės laikotarpiu savo pasirodymus daugiausiai atliko miesto auditorijai, pasirodymai ir gastrolės tapo žymiai organizuotesnės, visuomenė apie jas informuojama išsamiau, o anksčiau santykinai nedaugelį žavėję stipruoliai ir imtynininkai pradėjo kovoti vieni prieš kitus pagal visiems žinomas taisykles, kartais jie buvo apdovanojami net tarptautiniais titulais ir, žinoma, šlove bei turtais.

XIX a. pab. Palangos apylinkėse augęs ir Liepojoje gimnaziją baigęs Pelikšas Bugailiškis savo atsiminimuose tradicinių žaidimų ir sporto skirtį gana tiksliai (gal net netyčia) apibrėžia būtent per miestų ir kaimų, valstietiškos ir buržuazinės kultūros skirtį. Kalbėdamas apie savo vaikystę ir paauglystę jis

⁷²³ M. Adelman, *A Sporting Time: New York City and the Rise of Modern Athletics*, Urbana and Chicago, 1986, p. 6.

akcentuoja, kad jų bendruomenėje buvo žaidžiami įvairūs, neretai pramuštgalviški atletiški žaidimai, bet tai buvęs ne sportas: „Sporto tuomet dar nebuvo, jį atstodavo įvairūs žaidimai, kurie kartais virsdavo aistra, pvz.: žaidimas sviediniu („lapta“), čiužinėjimas po ežerą ledžingomis (pačiūžomis), „jūrų kautynės“ ant pavasarij, atlydžio metu, atskilusių jūros ledo lyčių. Tose žaidynėse buvome vikrūs, sumanūs pramuštgalviai. Užtat gerokai buvome atsilikę buities etiketo srityje, neturėdami progos bendrauti su miestiečių ar inteligentų šeimomis“⁷²⁴.

Šiame skyriuje sportą stengsimės pristatyti per kelis pagrindinius modernėjančios visuomenės pjūvius ir aspektus, kurie amžininkams atrodė neatskiriami nuo sporto: per sveikatą, t.y., supratimą, kad sportas yra sveiko gyvenimo būdo ir sveikos visuomenės dalis; per švietimą, kuris bandė sportą įskiepyti į jaunuolių laisvalaikį bei gyvenimo būdą, taip pat turėta galvoje ir strateginė sporto nauda, jei ateityje kiltų karinių konfliktų. Sportą kaip laisvalaikio galimybę bandyta įdiegti ne tik moksleiviams ir paaugliams, tačiau ir Rusijos imperijos darbininkams: pramonės savininkams po darbo dienos, ypač po 1905 metų revoliucijos, sportas, o ne politika atrodė skatintinas užsiėmimas⁷²⁵. Taip pat sportą pristatysime per masinės ir regimosios kultūros prizmę: atletika išaugino naujas populiariosios kultūros žvaigždes ir masinius, savo naujovėmis žiūrovus masinančius renginius.

Sportas, sveikata ir pedagogika

1847 m. Sankt Peterburge išleistos ir Vilniaus viešojoje bibliotekoje saugomos knygos *Pedagoginė gimnastika* įvade teigiama, kad gimnastika „nuo seno medikų ir auklėtojų“ laikoma puikia auklėjimo forma. Kunigaikščiui Piotrui Georgovičiui Oldenburskui dedikuotoje knygoje gausu iliustracijų, šalia daugybės gimnastikos pratimų knygoje pateikiama ir to meto sporto naujovė – plaukimo instrukcijos. Šalia plaukimo instrukcijos autorius pristato ir kitą su

⁷²⁴ P. Bugailiškis, *Gyvenimo vieškeliais*, p. 89.

⁷²⁵ Plg. P. A. Frykholm, Soccer and Social Identity in Pre-Revolutionary Moscow, *Journal of Sport History*, vol. 24, no. 2 (Summer 1997), p. 143; L. McReynolds, *Russia at Play/Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 104–105.

vandeniui susijusį, skyriuje apie kurortus aprašytą sveikatingumo būdą – maudynes šaltame vandenyje. Jos esą vaikus apsaugo nuo skrofuliozės ir kelių kitų ligų, anuomet apibendrintai vadintų „angliškąją ligą“⁷²⁶.

Gimnastika laikyta pedagogine priemone, kurios ištakos buvo siejamos su antikinė Graikija, ypač Sparta. Moderniais laikais, XIX a. II ir III dešimtmečiais, vienas iš šios tradicijos gaivintojų buvo Švedijos poetas ir gimnastas Pehras Henrikas Lingas – jo gimnastikos metodika vėliau ir buvo perimta Rusijos imperijoje⁷²⁷. Rusijoje gimnastika sistemingai pradėta diegti karininkams ruošiančiose įstaigose nuo 1874 m. karinės reformos. Jos šalininkai nusprendė vystyti fizinį jaunuolių pasirengimą pirmiausia turėdami galvoje jų būsimą karinę tarnybą⁷²⁸. Tais pačiais metais Rusijos gimnastikos tėvas – Petras Lesgaftas – įsteigė ir pirmąjį gimnastikos klubą. Šios iniciatyvos ištakos buvo šalies pralaimėtas Krymo karas; idėjos šalininkai bandė perimti pulkininko Roberto Baden-Powello įsteigtą (taip pat po pralaimėto Būrų karo) skautų organizacijos idėją. Remiantis ja, iš esmės buvo ugdomi fiziškai stiprūs, paramilitaristinius mokymus baigę jaunuoliai⁷²⁹.

XIX a. pab. Rusijos imperijos mokyklose ir gimnazijose sportas ir atletika taip pat tapo priemonėmis moksleiviams skiepyti vienybę (arba juos unifikuoti). Neretai iš kariuomenės perimti gimnastikos pratimai pirmiausia išsiskyrė disciplinos ir atkaklumo būtinybe, o priklausomai nuo pedagogų parinktos sporto šakos, ir komandine dvasia. Šiauliuose gimnaziją baigęs Mykolas Biržiška prisiminimuose apie savo gimnastikos pamokas (jas vedė ten dislokuoti karininkai) išryškina būtent tokį utilitarinį sporto aspektą. Pasako jo, mokytojai daugiausia tenkinosi kariniu muštru („šagistika“), kai taisyklingai žygiuodami

⁷²⁶ Tuo laikotarpiu „angliška liga“ vadintas ir rachitas, ir homoseksualizmas, žr. *Педагогическая гимнастика со включением плавательного искусства. Руководство к физическому воспитанию детей с 33 изображениями систематически составленное Ф. З. Германом, учителем при главн. немецк. училищ св. Петра*, Санктпетербург, 1847, c. 1–25, 196–199.

⁷²⁷ *Учебник врачебной гимнастики и массажа в размере программы для массажистов, утвержденной Медицинским департаментом*, сос. врач М. К. Барцов, Москва, 1888, c. 51–53.

⁷²⁸ Д. Ефимов, *Становление и развитие физической культуры и спорта в государственных учреждениях России в 1861–1917 гг., Оглавление диссертации*, Санкт-Петербург, 2000, internete: <http://www.disserscat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-fizicheskoi-kultury-i-sporta-v-gosudarstvennykh-uchrezhdeniyakh-rossi> [žiūrėta 2017 03 10].

⁷²⁹ D. L. Hoffmann, *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*, Ithaca, 2011, p. 111.

moksleiviai privalėjo dainuoti ir rusiškas karines dainas. M. Biržiškos teigimu, antrasis jo gimnastikos mokytojas irgi nebuvo labai originalus, tačiau šalia „šagistikos“ daugiau dėmesio skyrė fiziniams, taip pat iš ano meto Rusijos imperijos kariuomenės arsenalo paimtiems mankštos pratimams⁷³⁰.

Iš kariuomenės ir karininkus ruošiančių institucijų, kuriose ši pedagoginė priemonė pradėta taikyti pirmiausia, perimtas fizinis lavinimas ir sistemingas varžymasis tarpusavyje. Tai buvo viena iš berniukų ir paauglių auklėjimo priemonių, sudariusi sąlygas atskleisti vienodose rungtyse besivaržiusių dalyvių pasiekimus, lyginant jų pasiektus rezultatus įvertinti fizinį vystymąsi. Rusijos imperijoje, sekant pavyzdžiais iš Vakarų Europos, pirmiausia Švedijos, Vokietijos, Prancūzijos ir Anglijos, sportas daugiau mažiau sistemingai imtas naudoti kaip auklėjimo priemonė⁷³¹. Pasak Masažo-gimnastikos instituto Maskvoje vadovo daktaro M. K. Barsovo (jis 1888 m. parašė Medicinos departamento autorizuotą vadovėlį apie gydomąją gimnastiką ir masažą), gimnastika švietimo įstaigose turėtų būti pradėta taikyti nuo 7 metų amžiaus, nes ši disciplina padeda formuoti ir taisyklingai prižiūrėti vaiko augimą, šalia protinių galių ugdymo sudaro sąlygas stiprinti kūno raumenyną⁷³².

Artėjant XIX a. pabaigai, Rusijos imperijos auklėjimo priemonėse, pavyzdžiui, švietimo tekstų antologijose, jau kalbama, kad gimnastika švietimo įstaigose neturi priminti kareivinių; šio fizinio užsiėmimo tikslas – „lavinti žmones apskritai, o ne tik kareivius“⁷³³. Kaip ir kituose panašaus tipo tekstuose, kuriuose apžvelgiama vieno ar kito dalyko raida Vakarų Europoje ir Rusijoje, taip ir ką tik cituotame gimnastika pirmiausia pristatoma per Švedijos, vėliau – Vokietijos ir Belgijos patirtį. Tokiuose tekstuose nuoseklus enciklopedinis žvilgsnis paprastai fiksuoja skirtumus tarp Vakarų šalių, tačiau beveik niekada nelygina vakarietišku praktiku ir jų pritaikymo Rusijoje.

⁷³⁰ M. Biržiška, *Anuomet Viekiškuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, p. 209–210.

⁷³¹ Д. Ефимов, *Становление и развитие физической культуры и спорта в государственных учреждениях России в 1861–1917 гг.*, с. 8.

⁷³² *Учебник врачебной гимнастики и массажа: в размере программы для массажистов, утвержденной Медицинским департаментом*, с. 105.

⁷³³ *Учебно-воспитательная библиотека (обзор русской педагогической литературы). Литература 1875 года*, Москва, отд. XIX, с. 3.

Gimnastikos atveju, pavyzdžiui, pastebima, kad XIX a. vid. Švedijoje ja užsiima ne tik vyrai, bet ir nemažai moterų, ir išsyk priduriama, kad moterų sportas ir gimnastika visai nesulaukia reikiamo dėmesio Vokietijoje, tad, anot teksto autorių, suprantama, kad moterų fizinė kultūra apleista ir Rusijoje⁷³⁴. Cituoto leidinio autoriai taip pat pabrėžia, kad fiziniam lavinimui mokiniai turi būti rengiami individualiai, užduotis ir pratimus geras mokytojas turėtų parinkti pagal kiekvieno mokinio sveikatą ir pasiruošimą.

Sveikatos ir sporto ryšį puikiai atskleidžia ir viena pirmųjų gimnastikos bei masažų erdvių už uždaro sporto salių sienų, t.y., sveikatingumo kurortai. Antai pristatant Druskininkų mineralinio vandens gydomasias savybes ir naujausias kurorte taikomas medicinos technologijas, šalia jau aptartų gydomųjų procedūrų nepamiršta paminėti ir gydomosios gimnastikos bei masažo. XX a. pr. pasirodžiusiame leidinyje publikuotos iliustracijos, kuriose matome ne tik vandens masažo procedūras, tačiau ir lauke sveikatą stiprinančius ir kėgliais žaidžiančius vyrus, gimnastikos salę, teniso ir kriketo aikštes⁷³⁵.

Netiesiogiai XIX a. sporto populiarinimo iniciatyvos susijusios ir su anuomet populiariomis darvinistinėmis idėjomis, tiksliau, pastangomis gerinti naciją, klasę ir rasę. Kai yra tikslūs rungčių rezultatai, aiškūs nugalėtojai ir žinomi jų fizinio pasiruošimo būdai, galima bandyti nuspėti ir evoliucijos geriausius⁷³⁶. Beveik pažodžiui šios idėjos perteikiamos to meto atletikos būrelių įstatuose. Pavyzdžiui, prašant įregistruoti Kauno gubernijos Atletikos mylėtojų draugiją, teigta, kad jos tikslas būsiąs vystyti savo narių prigimtines jėgas bei saugoti sveikatą fiziniais pratimais⁷³⁷. Jau 1908 m. ši draugija savo oficialiuose įstatuose kartoja, kad pagrindinis steigėjų tikslas – kultivuoti narių gamtines jėgas bei saugoti sveikatą, atliekant taisyklingus fizinius pratimus. Tarp būrelio propaguosimų sporto rūšių minimos atletika, gimnastika, imtynės, fechtavimas, plaukimas, irklavimas, žirgų lenktynės, dviračių sportas bei įvairūs žaidimai,

⁷³⁴ Ten pat, c. 2.

⁷³⁵ *Радиоактивные Друскеникские минеральные воды*, Вильна, 19-?, c. 32–35, 40.

⁷³⁶ K. Spracken, *Leisure, Sports & Society*, New York, 2013, p. 21.

⁷³⁷ О зарегистрированных обществах и союзах в пределах Северо-Западного края на основании правил 4 марта с.г., LVIA, f. 378, Bs, 1906, b. 169, l. 687.

reikalaujantys vikrumo ir jėgos⁷³⁸.

Atletika, gimnastika XIX a. pab.–XX a. pr. Rusijos imperijoje buvo vertinama teigiamai. Kalbant apie fizinius pratimus neretai vartoti žodžiai „sveikata“ ir „higiena“, prie kurių bandyta visuomenę taip pat pratinti. Antai tik pradėjusiose eiti *Vilniaus žiniose* rašoma apie higieną remiantis beveik tokiais pačiais argumentais, kurie randami ir straipsniuose apie sporto naudą: „Higijena, besirupindama apie apsaugojimą nuo ligų ir apie jų pašalinimą, suteikia daug gero kaip atskiram žmogui, taip ir visuomenei, kurios sąnariu yra kiekvienas žmogus. Todėl įvedimas į vartojimą higienos įstatymų yra pareiga ne tik atskiro žmogaus, bet ir pačios visuomenės. / Visuomenė reikalauja savo tobulinimui sveikų darbininkų, todėl privalo rūpintis apie savo sąnarius ir sąnarius ir suteikti jiems galę tobulintis į pritinkamą būvį. Privalo būti vartojamos įvairios priemonės apsiginimui nuo ligų, naikinimui jų iš pat šaknų, arba jų sumažinimui, kiek tik galima. Tam tikslui įvestas priverstinis skiepyjimas, įkurti ligonbučiai, kame gydo dovanai, arba tokios vietos, kame ligoniai gydomi oru; laikomi skaitimai apie higiję ir platinami tam tikri raštai. Juo kame daugiau apšvietimo, juo labiau visuomenė rūpinasi apie savo sąnarių sveikatą“⁷³⁹. Kiekvienų mokslo metų pradžioje spaudoje pasirodydavo teigiamų atsiliepimų apie gimnastikos naudą moksleiviams, tačiau panašu, kad iki pat Pirmojo pasaulinio karo visuotinai tokios disciplinos nebuvo įsteigta. Antai 1912 metų rudenį gimnastiką Vilniaus gubernijos mokyklose, tiksliau, 19-oje berniukų gimnazijų, bandė sistemingai įdiegti Vilniaus karinės apygardos vadovas generolas F. V. Martsonas. Anuomet apžvalgininkai pastebėjo, kad karinį muštrą pakeitus žaidimais, sukūrus draugišką atmosferą, ši pamoka iškart sulaukė padidėjusio vaikų susidomėjimo; viltasi, kad netrukus karininkų iniciatyva apims ir likusias gubernijos švietimo įstaigas⁷⁴⁰.

Tai, kad įvairios sporto rūšys, t.y., gimnastika, bėgiojimas, fechtavimas,

⁷³⁸ Устав Ковенского любительского атлетического общества, Ковно, 1908, с. 3–4.

⁷³⁹ D-ras A. V. [aut. nenustatytas], Kas tai yra higijena?, *Vilniaus žinios*, 1905, vasario 12 (25), Nr. 40, p. 1.

⁷⁴⁰ И. С. [aut. nenustatytas], Гимнастика и военный строй в Виленских приходских училищах, *Виленский вестник*, 1912, № 2802, с. 3.

imtinės, šuoliai, plaukimas, kriketas, tenisas, medžioklė, jojimas, irklavimas, čiuožimas ir dviračių mynimas, nebuvo vien tik „fiziškas raumenų miklinimas ir liuso laiko praleidimas“, o sykiu fizinės ir psichologinės sveikatos priemonės – teigta ir lietuviškoje *Aušrinėje* 1911 metais. Teksto „Apie sportą“ autorius K. Pietaris priduria, kad šis užsiėmimas naudingas ir visuomeniškai, pirmiausia turimos galvoje įvairios sporto draugijos, kurių nariai „persitikrina bendro darbo ir tam tikros disciplinos naudingume“⁷⁴¹.

Lietuvos sporto entuziastai su pavydu žiūrėjo ne tik į Vakarų valstybes, kuriose atletika buvo praktikuojama bent gerą pusšimtį metų, tačiau ir į Lenkiją, kurios pirmoji sporto draugija „Sokół“ įkurta dar 1867 m. Lvove, o XX a. pr. „Sakalams“ pradėjus veikti ir Rusijos imperijoje (Vilniuje – 1906 m., Kaune – metais vėliau⁷⁴²), draugija vienijo bent 10 tūkst. narių⁷⁴³. Per sportą įgyjamas atletiškumas, sveikata ir fizinė ištvermė buvo verti pavydo, be to, lietuvių autoriai suvokė, kad raštingumu, intelektualiniu sudėtingumu ir profesionalumu grįstoje modernioje epochoje daugelis išties tampa fiziškai išleptę. 1910 metais (tai yra tuomet, kai jau trejus metus Kaune veikė „Sokół“ skyrius⁷⁴⁴), *Šaltinis* kviečia sportuoti ir lietuvių jaunimą, mat konstatuoti ką tik išvardyti ir, žiūrint iš darvinistinės perspektyvos, nerimą keliantys modernybės bruožai: „Juo žmonės pradeda daugiau mokyties, daugiau dirbti galva, kaip kūno jėgomis, juo labiau silpsta. Tik pažiūrėkime į mokytus žmonės: jų veidai išbalę, tartum kraujas iščiulptas, jėgų maža, jų eisena tartum vėjo papučiamą [...]. Žiūrėdamas į tai, kaip žmonės vis daugiau ir daugiau rūpinasi mokyties, dirbti galva, mašinomis, o mažiau rankomis, atsimeni tada žmonių pasaką, kad ateis toks laikas, kad devyni vyrai gaidį piaus“⁷⁴⁵. Tikriausiai šio straipsnio autoriams nerimą kėlė ne tik tai, jog lenkų sporto entuziastai jau buvo gerokai pažengę stiprindami tautos

⁷⁴¹ K. Pietaris, Apie sportą, *Aušrinė*, 1911, Nr. 4, p. 114.

⁷⁴² M. Brensztejn, Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystyczno-popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej, [1914], VUB RS, f. 3–360, l. 8, 224, 229.

⁷⁴³ Płg. J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół“ w Galicji 1867–1914*, Białystok, 1997, c. 141.

⁷⁴⁴ *Statut Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół“ w Kownie*, Kowno, 1907, s. 15.

⁷⁴⁵ Apie gimnastikos draugijas, *Šaltinis*, 1910, Nr. 29, p. 449.

dvasią (vienas iš „Sokol“ šūkių – „Sveikame kūne – sveika siela“⁷⁴⁶), bet ir tai, kad „Sokol“ ideologijoje sportas suvoktas ir kaip būdas tarnauti valstybei⁷⁴⁷. Kalbant apie modernaus laisvalaikio kontekstą svarbu ir tai, kad *Šaltinio* autorius pastebi besikeičiančią ekonominę visuomenės sandarą, akivaizdžią industrializaciją, kurios kontekste modernus sportas iš dalies kompensuoja tas kūno funkcijas, kurias perėmė mašinos.

Pirmą kartą 1911 m. išleistoje Mato Grigonio knygelėje jaunuomenei „200 žaidimų“⁷⁴⁸ teigiama, kad šiais laikais rūpestis žmogaus sveikata, išverme ir jėgos stiprinimu yra labai aktualus, dažnai tai pasiekama per žaidimus, ypač žaidimus tyrame ore: „Žaidimai žmogų linksmina, daro jį vikresniu, sutvirtina jo sveikatą ir padidina pajiegas [...], žaidimai žmogų linksmina. Kai jaunuomenė išmoks žaidimų ir mokės padoriai ir linksmi praleisti laiką, tada tarp jos geriau galės tarpti ir blaivybė“⁷⁴⁹. Šioje populiarioje knygoje pristatytas ir futbolas, „anglų sviediniu žaidimas (Association Foot-ball)“ (jam skiriama daugiausia teksto ir net kelios iliustracijos⁷⁵⁰).

Povilas Višinskis savo utopiniame (ir gerokai ironiškame) lietuviško kaime eskize sportui (tiksliau, imtynėms) skyrė ne mažiau svarbų vaidmenį nei gimtajai kalbai, tradicijai, higienai ar savišvietai. Jo aprašytame sodžiuje, Tėvynmeiliuose, visi kalba grynai lietuviška kalba be jokių svetimybų, tačiau dažnas moka rusiškai ir vokiškai. Vasarą sodžiuje paprastai dėvimi trinityčiai, žiemą – kailiniai, avimos vyžos, naginės, o esant speigui – kojėnos. „Mergaitės šoka suktinę ir dainuoja „Žirgelį juodberėlį“ arba „Rūtų darželį“. Moters tebevartoja nuometus. Berniukai nerūko iš viso. Šventvakariais muša ripką arba eina imtynių. [...] Kas dedasi pasaulėj, jis žinojo viską, nes „Tėvynės Sargą“ skaitė“⁷⁵¹.

Panašias laisvalaikio pramogas 1898 metais aprašė *Ukinįko*

⁷⁴⁶ M. Ž. [aut. nenustatytas], Sokół w Wilnie, *Tygodnik Wileński*, 1911, nr 2, c. 12.

⁷⁴⁷ Ks. P. Siwek T. J., *Sokol polski i jego ideologia*, Warszawa, 1938, s. 38.

⁷⁴⁸ *200 žaidimų kambarėje ir tyrame ore su dainomis, melodijomis, paveikslėliais ir fantų vadavimais. Jaunuomenei dovanėlė* [Šv. Kazimiero Draugijos leidinys nr. 153], sutaisė M. Grigonis, Seiniai, 1914.

⁷⁴⁹ Ten pat, p. 3.

⁷⁵⁰ Ten pat, p. 154–158.

⁷⁵¹ P. Višinskis, Jonukas Karklynas eina Lietuvos pažintų, P. Višinskis, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1964, p. 87.

korespondentas iš Gelgaudiškio (Naujamiesčio pavieto) – jos taip pat pristatytos kaip praeities reliktas, nes, anot korespondento, jas pakeitė muštynės ir alkoholizmas:

Žinoma, kunigai mus bara, rėkia per pamokslus už tas peštynes ir girtuoklystę, bet tai nieko negelbsti. Žmogus mat jau tokį prigimimą turi, juogei rupinasi visaip savo galybę rodyt, lenktyn eidamas su kitais. Kitur tokioms lenktynėms buna įtaisyta visoki pasilinksminimai, ir pas mus kitąsyk vyrai eidavo ripką mušti, ant arklių raiti lenktyn jodavo, botagais iš kapočių eidavo; o dabar senoviška mada išnyko, jos vietą užėmė gėrimas degtinės, alaus, kortos ir peštynės. / Ne gerai tai yra, vyručiai! Reikia grįžti prie senovės. Reikalinga prasimanyti sveikus, gražius pasilinksminimus. Jau jai kam užaina noras pasipešti, tai tegu tai daro nors be akmenų, peilių, be plaktukų, tik grynomis kumščiomis! Arba kodėl negali savo galybę kas nori parodyt besiimant viens su kitu. / Kitur net yra tam tikros gimnastikos draugystės. Sąnariai jų užsiima visokiais kuno lavinimais. – Kas prie vandens gyvena, gali parodyt savę mokėjimu plaukti, nardyt, irtis ant laivelų. Ir čionai gali taisyti, kiek nori, lenktynių. – Žiemą ant ledo čiužinėjimus gali įtaisyt. Ar-gi mus lietuviai negali rasti jau kitokių lenktynių, kaip tik daužytis viens kitam galvas. – Laikas jau mesti baisias bereikalingas peštynes!⁷⁵².

Višinskio vaizdelio utopiškumą ir ironiją galime pagrįsti jau cituoto Mykolo Biržiškos atsiminimais apie XIX a. pab. Vieکشnius ir Šiaulius, kuriuose jis komentuoja beveik prieš pusšimtį metų *Palangos Juzėje* aprašyto minėtų kraštų jaunimo įpročius ir teigia, kad „mūsų laikais daug kas čia nebetinka: naginės išėjo iš mados, jaunimas griebiasi dviračio ir sporto“⁷⁵³. Ne tik atsiminimuose, bet ir spaudoje gausu komentarų, korespondencijų apie besikeičiančius jaunimo papročius ir užgimstančią meilę sportui, atletikai. Anot vieno *Vilties* autoriaus, Marijampolės jaunimas yra susižavėjęs sporto žvaigždėmis ir mieste atsiradusiomis naujomis regimosiomis pramogomis: „Seniai jau atvažiavo cirkas su savo atleteis (stipruoliais). Imtynės taip užžavėjo mūsų jaunuomenę, kad ji vien tik ir bešneka apie juos. Pasergėta, kad net per pamaldas ant šventoriaus karštai ginčijamasi gimnazistų ir net studentų apie

⁷⁵² Daubaras [Juozas Bagdonas], Gelgaudiškij (Naumiesčio pav.), *Ukinikas*, 1898, Nr. 2, p. 28.

⁷⁵³ M. Biržiška, *Anuomet Vieکشniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, p. 71.

Stankevičius, Poplavskius ir k. Menkas tai, nieko gera neduodąs ir neestetiskas žaidimas – imtynės ir visoki akrobatų laužymaisi. Tai minios skonis, o ne apsišvietusių žmonių. Vieni dresuoti gyvūnėliai tedaro gerą įspūdį, bet jų kankinimo gaili“⁷⁵⁴. Jau cituotos pedagogikos antologijos autoriai tiksliai pastebėjo, kad gimnastika švietimo įstaigose nesiekia išugdyti nei kareivių, nei masinės kultūros žvaigždžių: švietimo įstaigose fiziniai pratimai turi būti parenkami taip, kad lavintų kūną ir sielą, kurtų „akrobatizmo ir cirko triukų derinį, kurio tikslas grynai žiūrovo sužavėjimas drąsa, jėga ir vikrumu“⁷⁵⁵.

Nežinomo *Vilties* autoriaus ir vieno modernios kultūros kritiko nuomonė, kad grubus ir agresyvus sportas tenkina „minios skonį“ ir skirtas neišsilavinusiems žmonėms nebuvo vienintelė ir turėjo garsių to meto kultūros teoretikų ir kritikų užnugarį. Antai vienas pirmųjų laisvalaikio kultūros tyrinėtojų Thorsteinas Veblenas bet kurią sporto rūšį, pradedant mokykline gimnastika, baigiant buriavimu, šaudymu ar korida, laikė archajiško grobikiškumo įrodymu. Veblenas sutinka, kad dėl pirmykščių motyvų modernūs atletai – taip pat medžiotojai su žvejais – daugiau ar mažiau rūpinasi ir myli gamtą, o šis dėmesys kartu su poilsio siekiu tampa ir mėgstamu laisvalaikiu, bet sykiu pabrėžia, kad pastarieji motyvai jokių būdu nėra pagrindiniai stimulai sportuoti⁷⁵⁶. Šią mintį plėtojęs kultūros kritikas Adorno stebisi toliaregiška Vebleno mintimi apie sportinės energijos pertekliaus ir manipuliuojančio elito sąsają ir priduria, kad teiginiai apie sporto archajiškumą itin modernūs, mat jau tarpukariu atletikos renginiai tapo totalitarinių masinių mitingų modeliais, kuriose derintas agresyvumas, žiaurumas, autoritarinė disciplina ir pomėgis laikytis taisyklių⁷⁵⁷. Kita vertus, nors daliai modernios visuomenės kritikų sportas atrodė žema, į pirmykščius žmonių jausmus apeliuojanti veikla, sporto entuziastai pastebėjo, kad ši sritis darosi vis populiarsnė, be to, naudinga ir tam jaunimui, kuris neturi kur nukreipti savo energijos. Jau cituotas *Šaltinio* autorius

⁷⁵⁴ P. Skruzde [Pranas Mašiotas?], Marijampolė, *Viltis*, 1910, birželio 13 (26), Nr. 67, p. 3.

⁷⁵⁵ Учебно-воспитательная библиотека (обзор русской педагогической литературы). Литература 1875 года, Москва, отд. XIX, с. 5.

⁷⁵⁶ Th. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, p. 257.

⁷⁵⁷ T. W. Adorno, *Prisms*, Cambridge, 1997, p. 79–80.

savo agitavimą už sportą baigia pastebėjimu, jog daugeliui Lietuvos jaunimo yra „nuobodu, jis neturi kur dėtis, daužosi ir trankosi po visus kampus ir be naudos aikvoja savo jaunas jėgas“⁷⁵⁸.

Medžioklė – keistis priversta tradicija?

Naujai kylantis susižavėjimas atletika, tarp įvairių visuomenės sluoksnių plintančios naujos sporto rūšys XIX a. pab. visuomenėje pradėjo keisti ar net išstumti tradicinius fizinius užsiėmimus. Tai, žinoma, neatsirado iš niekur. Nors disertacijoje daugiausia dėmesio skiriama naujiems modernaus laisvalaikio bruožams, šiuo atveju, naujoms sporto rūšims, tačiau naudinga pabandyti atskleisti jų santykį su tradicija. Modernybės laikotarpiu vienas labiausiai nustelbtų ar priverstų pasikeisti laisvalaikio užsiėmimų tapo medžioklė, kuri kaip sportas ir laisvalaikio būdas, o ne priemonė gauti maisto ar savisauga, pagrįstai laikyta organizuota socialine veikla. Nuo seniausių laikų Lietuvoje žinomas užsiėmimas amžių sandūroje pradėjo kisti: medžioklės ginklai gerokai atpigo, jie pradėti reklamuoti beveik visuose Lietuvoje leistuose dienraščiuose. Medžioklei tampant vis labiau prieinama, aristokratai medžiotojai pašiepiamai aprašyti Aleksandro Fromo-Gaižučio („per dienas po girias medžiojo, o naktimis daužėsi su savo prancūzu [asmeniniu mokytoju – J. P.] po kaimus, gaudydamas mergaites, kurios nespėjo nuo tų paleistuvių pasislėpti“⁷⁵⁹), jei nepradėjo nykti, tai tapo mažuma tarp iš miesto trumpai medžioklei atvykstančių entuziastų. Beje, Vilniaus medžiotojų draugijos metinėse ataskaitose net apgailėstaujama, kad nariai medžioklei turi maža laiko, atvykę į medžioklės plotus neturi laiko susipažinti su aplinka, ištirti gyvūnų migracijos kelius⁷⁶⁰.

Pirmi medžioklę reglamentuojantys įstatymai XIX a. Rusijos imperijoje išleisti 1871 metais. Juose nustatyta teisė medžioti nuo 16 metų ir už tam tikrą mokesį. Medžioklės įstatymas buvo suskirstytas į didžiąją ir mažąją medžiokles. Mažoji – teisė medžioti smulkius žvėris ir visus paukščius (įskaitant ir

⁷⁵⁸ Apie gimnastikos draugijas, *Šaltinis*, 1910, Nr. 29, p. 450.

⁷⁵⁹ A. Fromas-Gaižutis, *Baisioji gadynė*, Vilnius, 1955, p. 39.

⁷⁶⁰ *Отчет Виленского общества охоты за 1908–1909 год*, Вильна, 1909, с. 10.

giesmininkus) laukuose, krūmuose, pievose ir mažuose miškeliuose; didžioji – stambių žvėrių (stumbrų, briedžių, elnių, šernų, stirnų) medžioklė, taip pat teisė medžioti dideliuose valstybiniuose miškuose. Pasak medžioklės istorikų, galiojo nuostata, kad išnuomojant dvarus su miškais ir laukais kartu įgyjama ir mažosios medžioklės teisė. Didžiosios medžioklės teisė paprastai likdavo savininkui. Sykiu nuomininkai privalėjo kiaurus metus naikinti plėšrūnus. Stambieji žemvaldžiai taip pat išsaugojo teisę stambiuosius žvėris savo valdose medžioti bet kuriuo metų laiku. Minimū medžioklės įstatymu valstybės miškuose buvo uždrausta nemokama medžioklė. Už viešą vaikščiojimą su šautuvu ar medžiokliniais šunimis be leidimo grėsi bauda nuo 1 iki 50 rublių ir padarytų nuostolių atlyginimas. O už slaptą medžioklę galėjo būti skiriamos dar didesnės baudos⁷⁶¹. Po penkerių metų šis įstatymas buvo papildytas draudimais medžioti sutemus, javuose ir jaunuose miško želdiniuose. Įvestos naujos baudos už nemedžiojamų žvėrių ir paukščių nukovimą, už medžiojimą neleistiniais būdais ir be medžioklės bilieto. Stirnų, elnių ir briedžių pateles stambiesiems žemvaldžiams uždrausta medžioti 10 mėnesių per metus (leista tik spalio ir lapkričio mėnesį). Sutrumpinta dalis medžioklės terminų, konkretizuoti praskrendančių ir vietinių paukščių medžioklės terminai. Vėliau šis įstatymas buvo kiek papildytas ir Lietuvoje galiojo iki 1920 metų⁷⁶².

XIX a. antros pusės medžioklės Rusijos imperijoje tyrinėtojai teigia, kad teisiniai medžioklės reglamentavimai, licencijų įvedimai padidino aktyvių medžiotojų skaičių. Dalis medžiotojų pradeda burtis į medžiotojų būrelius ir draugijas, kurių pagrindinis tikslas buvo dalytis resursais ir organizuoti įvairias išvykas iš miesto į gamtą⁷⁶³. Tiesa, nemaža dalis šių medžioklės ratelių savo tikslais vadino ir visuomenės (kaimo gyventojų) švietimą, ypač skelbiant, ką galima ir ko negalima medžioti, prisidedant prie medžioklės įstatymų kūrimo bei veisiant medžioklinius paukščius ir šunis. Antai pastarieji punktai beveik pažodžiui įrašyti 1908 gruodžio 8 d. įsteigto Gardino gubernijos medžioklės

⁷⁶¹ Plg. A. Brukas, Nuo feodalinių medžioklių iškilmingumo iki tylaus brakonieravimo. XIII–XIX šimtmečiai, *Didžioji Lietuvos medžioklės knyga*, Kaunas, 2010, p. 17, 22.

⁷⁶² Plg. A. Brukas, Nuo feodalinių medžioklių iškilmingumo iki tylaus brakonieravimo, p. 25.

⁷⁶³ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 84.

mylėtojų būrelio įstatuose, skelbiančiuose, jog draugijos tikslas – teisingos, pagal įstatymus numatytu laiku medžioklės vykdymas; medžioklei tinkamų laukinių paukščių veisimas bei medžiojimas tinkamu laiku; taip pat medžioklės būdų gerinimas, ypač treniruojant medžioklinius šunis⁷⁶⁴.

Kaip ir likusioje Rusijos imperijoje, taip ir Lietuvoje, šiuos medžiotojų būrelius galima diferencijuoti pagal anuometinį statusą, prestižą ir išskirtinumą – paprastai šiuos draugijos bruožus atskleidžia narystės kaina bei narių socialinė sudėtis. Lietuvoje, panašu, išskirtinė buvo Vilniaus medžiotojų draugija. Kaip ir daugelis panašių imperijos draugijų, ji įsteigta 1882 metais – šiuo laikotarpiu įvairios draugijos ir įvairūs rateliai, grindžiami bendra tapatybe, tapo leidžiami sutikus su valdžios sąlyga, jog politika šiuose susirinkimuose bus paliekama už durų⁷⁶⁵. Šios draugijos 1882 m. taisyklėse aiškiai įvardijama, kaip draugijos nariai gali medžioti (tik šautuvais ir medžiokliniais šunimis), išdėstyta, kada draugijos nariai gali naudotis jėgerio paslaugomis (ir tai, kad vienas pats jėgeris negali medžioti draugijos nuomamuose plotuose), aprašomi įvairūs medžioklės scenarijai ir baudos jų nesilaikant⁷⁶⁶. 1906 m papildytuose draugijos įstatuose teigiama, kad draugija užsiima ir plėšriųjų gyvūnų bei paukščių naikinimu, naujų medžioklės metodų ieškojimais bei medžioklinių šunų veisimu, vietinių gyvūnų stebėjimu bei bemaž pirmą kartą tokių draugijų įstatuose paminimas žodis „sportas“ (turimos galvoje šaudymo treniruotės)⁷⁶⁷.

Lyginant 1908–1909 metų ir 1914–1915 metų Vilniaus medžiotojų draugijos ataskaitas, akivaizdžiai matyti socialinis medžiotojų portretas ir tai, kad bent šioje, per 70 narių vienijančioje draugijoje, jis išliko pastovus ir beveik nekintantis. 1908 metais draugijos prezidentas buvo aistringas medžiotojas, tiesa, einąs jau paskutinius gyvenimo metus, grafas Adamas Stepanovičius de-Broel-Plateris, sekretorius – kunigaikštis Aleksandras Nikolajevičius Čelodaevas, išdininkai – Julianas Osipovičius Moračevskis, Konstantinas Petrovičius

⁷⁶⁴ О зарегистрированных обществах и союзах в пределах Северо-Западного края на основании правил 4 марта с.г., LVIA, f. 378, Bs, 1906, b. 169, l. 523v.

⁷⁶⁵ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 83.

⁷⁶⁶ *Правила производства охоты Виленского общества охотников*, Вильна, 1882, с. 3–39.

⁷⁶⁷ *Устав Виленского общества охоты*, Вильна, 1906, с. 3–4.

Kelčevskis, Vaclavas Gracianovičius Orlovskis⁷⁶⁸. Draugija rinkosi 12 kartų, o dar du kartus buvo šaukiami visuotiniai susirinkimai. Draugija, kaip įprasta, medžiodavo visais metų laikais, tačiau sezoniškai skirdavosi medžiojamieji paukščiai ir žvėrys. Paprastai pavasarį draugija šaudydavo kurtinius, vasarą rengtos vilkų ir briedžių medžioklės su varovais, šaudyti tetervinai, žiemą vėl medžioti briedžiai, šernai, vilkai. 1914–1915 metais Vilniaus medžiotojų draugijos valdybai vadovavo Aleksandras Andrejevičius Višnevskis, o Bronislavas Vilgelmovičius Oginskis ėjo oficialias tvarkytojo (organizatoriaus) pareigas. Kaip ir 1908 metais, taip ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą šioje draugijoje daugumą medžiotojų sudarė bajorai, pirkliai ir turtingi miestiečiai, net, pavyzdžiui, Pimenovai, neseniai įsigiję stambų dvarą, sudarė mažumą. Kita vertus, sprendžiant iš draugijos nuomojamų medžioklės plotų (vadintų „dačiomis“), šie medžiotojai kultūriškai ir ekonomiškai priklausė miestui, iš kurio – kaip ir vasarnamių atveju – buvo galima patogiai ir greitai atvykti ir išvykti pamedžioti: beveik visos medžioklės vietos buvo pasiekiamos geležinkeliu (reikėdavo išlipti Kenos, Rūdiškių, Lentvario, Papiškių stotyse)⁷⁶⁹.

Nors medžioklei atsirado sąlygos demokratėti, tačiau viešojoje erdvėje šis užsiėmimas ir toliau laikytas „ponišku“. Pavyzdžiui, 1907 metų *Žarijos* korespondencijoje aprašoma dvarininkų Karpių medžioklė ir neteisingas elgesys su medžioklės talkininkais valstiečiais: „Sumanė sykį padaryti medžioklę; įtaisė ją gruodžio 13 d. Tariasi medžioti, tik šunų nėra, nėra kam zuikių (kiškių) iš miško varyti. Atėjo į galvą pasamdyt žmonės šunų vietoje. Buvo 21 žmogus, skalijo jie visą dieną, kėlė kiškius, po mišką bėgiodami, o tik 2 kiškių ponas tenušovė. Buvo žadėjęs mokėti po 40 kap. ant dienos, o vakarui atėjus, nei valgyti davė, nei pinigų mokėjo“⁷⁷⁰. *Vilniaus žinių* 1908 metų korespondencijoje iš Šimonių (vietinėse giriose gyvenę vilkai pridarydavo nuostolių ūkininkams) dėstoma, kokie visuomenės sluoksniai ir dėl ko medžioja: „Dėlto kasmet

⁷⁶⁸ *Отчет Виленского общества охоты за 1908–1909 год*, Вильна, 1909, с. 1–2.

⁷⁶⁹ Пг. Юбилейный отчет о деятельности Виленского общества охоты за первое десятилетие существования, Вильна, 1915, с. 10–13.

⁷⁷⁰ A. Arškėtis [Antanas Bartoševičius], Kyburių valsč. (Panevėžio pav.), Pono medžioklė, *Žarija*, 1907, gruodžio 26 (1908, sausio 6), Nr. 26, p. 397.

daromos jų [vilkų] medžioklės. Suvažiuoja visokios ponybės: dvarininkų ir įvairių valdininkų, suvaro iš apylinkės žmones ir užmuša vieną-kitą vilką. Žmonėms, žinoma, tas naudą suteiks, tik bėda – ne vieni vilkai nuo tų medžioklių nukenčia, bet kai-kada – ir žmonės. Kad ir neseniai buvusioje medžioklėj sakysime: ponams labiau rūpi pramoga, kai-kuriai vyresnybei – išskilmė, kai-kuriai – garbė, kai-kuriai – ir.... „naudos“ trupinėlis“⁷⁷¹. Ir priduriama, kad valstiečiai šioje vilkų medžioklėje dalyvavo per prievartą, atitraukti nuo vasaros darbų laukuose.

Kaip ir likusioje Rusijos imperijoje, nuo XIX a. pab. medžiotojai pradėjo ne tik organizuotis, tačiau apie savo nuotykius plačiai skelbti, pirmiausia per spaudą. Vilniaus medžiotojų draugijos atveju, gamtos aprašymai, nutikimai medžioklėje, laimikiai ir neišnaudotos progos buvo taip pat literatūriškai aprašomos metinėse ataskaitose, dalis jų iliustruotos ir nuotraukomis iš draugijos medžioklių. Literatūriniai medžioklės XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvoje vaizdiniai bemaž plačiausiai yra aprašyti lenkų rašytojo Józefo Weysenhoffo, kuris, anot Miłoszo, didesniąją gyvenimo dalį skyrė džentelmenui prитinkantiems dalykams, būtent aukštuomenės gyvenimui, medžioklei ir užsienio kelionėms į visas tais laikais madingas Vakarų Europos vietas. 1912 metais jis išleido romaną apie tai, ką puikiausiai išmanė – apie naujųjų bajorų medžioklę (ir meilės nuotykius su valstietėmis) Rokiškio apylinkėse. Jo romane *Sabalas ir panelė* dominuoja įvairiais metų laikais vykusių bajorų medžioklių ežeruose, miškuose, pelkėse aprašymai. Kūrinio protagonistas ir dauguma kitų personažų (medžiotojai bajorai) išlaiko aiškias socialines ribas su valstiečiais, be kurių pagalbos dažniausiai medžioklėse neišsiversta: jie irkluoja valtis ančių medžioklėse, vedžioja bajorus po pelkes ir giras, atskleidžia (kartu pripažindami, kad patys brakonieriauja), kur geriausia šaudyti besituokiančius kurtinius, ir, aišku, jie būna varovai ir po medžioklės surenka bei atgabena į dvarą laimikius. XIX a. pab.–XX a. pr. medžioklėje akivaizdžias socialines ribas gerai atskleidžia ne tik medžioklių nuotraukos, kuriose pagalbininkai matomi tik gerokai toliau

⁷⁷¹ Gbk. [Peliksas Bugailiškis], Šimonis (Ukm. pav.), *Vilniaus žinios*, 1908, rugpjūčio 15 (28), Nr. 182, p. 1.

fone, ar ką tik minėti Weysenhoffo pasažai, tačiau ir korespondencijos apie ponų medžiokles. Štai *Žarijos* skaitytojams 1907 metais pateiktas dvarininkų Karpių medžioklės aprašymas. Iš jo sužinome, kad varovai samdyti tik dėl to, jog nebūta medžioklinių šunų

Beje, didelę medžioklę Šimonių girioje yra aprašęs ir minėtas Weysenhoffas, kurio žodžiais, bajorų būta tiek daug, kad medžioklė priminė bajorų rinkimus (autorius priduria, jog iš aplinkinių kaimų surinkta 800 varovų), o prieš pat medžioklės pradžią girininkas perskaitė naujas medžioklės taisykles (jos romane vadinamos „bumaga“), kurių vieni medžiotojai nesuprato, kiti – nesiklausė⁷⁷².

1908 metais Šeštakove (Šeštokuose) vykusios medžioklės aprašyme (jis taip pat išspausdintas *Vilniaus žiniose*) vėl akcentuojama, kad medžioklė rengta pabaigto didelio sandorio proga, gubernatoriui P. Gauronskiui pardavus visus savo dvarus ir miškus Kalvarijos paviete. Stambioje medžioklėje dalyvavo ne tik gubernatorius ir jo pavaldiniai, bet ir Rudaminos klebonas. Medžiotojams pavyko nušauti 33 stirnas, 37 kiškius, daugybę paukščių⁷⁷³.

Vilniaus žinių minimas medžiojantis Rudaminos klebonas, beje, pažeidė Bažnyčios vidines taisykles. Pirmasis jas inicijavo vyskupas Motiejus Valančius, dar XIX a. vid. siekęs, kad klebonija būtų verta visapusiškos žmonių pagarbos. Vienas iš būdų, kaip to siekti, buvo draudimas klebonui ir kunigams lošti kortomis bei medžioti (taip pat klebonijoje nelaikyti morališkai įtartinių žmonių, visų pirma moterų, bei visada dėvėti tvarkingus luomo rūbus). Medžioklė šiuo atveju taip pat suvokta kaip dvasininkų luomui nederamas užsiėmimas, atimantis atliekamą pareigų laiką⁷⁷⁴. M. Valančiaus draudimas medžioti, nors tai ir nebuvo tokio laipsnio prasižengimas, už kurį šalintų iš luomo, aiškinamas jo pažintimi su savo pirmtaku J. K. Gintalu, kuris jau kaip kanauninkas Varniuose savo dienas leisdavo aistringai medžiodamas: „Neturėjo ko veikti. Iš nuobodžio kiauromis dienomis važinėdavo ar medžiodavo. Dažnai medžiodavo su

⁷⁷² J. Weysenhoff, *Sabalas ir panelė*, Vilnius, 2006, p. 49–63.

⁷⁷³ Dzukelis [Domininkas Volotkevičius], Šeštakovas (Suval. guber.), *Vilniaus žinios*, 1908, vasario 22 (kovo 6), Nr. 44, p. 1.

⁷⁷⁴ Ačiū dr. Vilmai Žaltauskaitei už šį pastebėjimą.

dvarininkais, dažniau pats vienas žiurkinėjo po pelkes aplink Varnius. Pats pasakojęs šaudęs varnas ant medžių, augančių aplink katedrą, kada ten suma buvo⁷⁷⁵. Tai, kad Valančiaus pastangos išguiti medžioklę tarp kunigų nebuvo itin sėkmingos, atskleidžia ne tik spaudoje paminėtas su dvarininkais medžiojęs Rudaminos klebonas. Privačioje Marijos Petkevičaitės ir jos artimųjų korespondencijoje su kunigu Kazimieru Bukantu medžioklė laisvalaikiu ir kaip priemonė išblaškyti nuobodulį minima gana dažnai. Pavyzdžiui, bajoraitis Vincentas Pečkauskas, tuomet studijavęs Čekijoje, K. Bukantui rašo, kad kas rytą mato išsiruošiančius medžiotojus ir klausia, ar pats jau daug nušovęs kiškių ir ar jam kompaniją medžioklėje palaiko Šiukšta, o gal vyksta medžioti pas p. Tšaskovskį?⁷⁷⁶ K. Bukantas, savo ruožtu, prieš penkerius metus rašytame linkėjime teiraujasi, ar jau prasidėjo ančių sezonas⁷⁷⁷, o nežinomo adresato laiškelyje kunigui taip pat primenama, kokios anksčiau buvusios puikios ančių medžioklės, ir prašoma bent kelioms dienoms atvykti pamedžioti⁷⁷⁸. Panašu, kad Marija Pečkauskaitė taip pat buvusi aistringa medžiotoja, mat jai rašytuose atvirlaiškiuose primenama neužmiršti apie medžioklę⁷⁷⁹, o jos sesuo guodžiasi, kad dėl „guzo“ žande negalinti jau dvi savaitės medžioti⁷⁸⁰. Galime teigti, kad XIX a. pab. moterys medžiotojos nebuvo stebinantis dalykas, nes ir minėtos Vilniaus medžiotojų draugijos įstatuose rašoma, jog narėmis gali tapti ir moterys⁷⁸¹.

⁷⁷⁵ V. Merkys, *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius, 1999, p. 237–238.

⁷⁷⁶ Vincento Pečkausko atvirlaiškis Kazimierui Bukantui 1909 XI 29 [XI 16], B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, Vilnius, 2002, p. 177. Bajoraitis Vincentas Pečkauskas tuo metu studijavo Taboro žemės ūkio akademijoje, o adresatas – Kauno gub. Baisogalos miestelyje.

⁷⁷⁷ Kazimiero Bukanto atvirlaiškis Vincentui Pečkauskui, 1903 VI 16, B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, p. 43.

⁷⁷⁸ Nežinomo adresanto atvirlaiškis Kazimierui Bukantui, 1906 V 12, B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, p. 83. K. Bukantas 1906 m. kovą iš Gryvos persikėlė kunigauti į Šaukotą.

⁷⁷⁹ Petro Liseckio, Kazimiero Bukanto atvirlaiškis Sofijai Pečkauskaitei, 1905 V 15, B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, p. 67.

⁷⁸⁰ Adolfinos Pečkauskaitės atvirlaiškis Sofijai Pečkauskaitei, 1909 XI 5, B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, p. 175.

⁷⁸¹ *Устав Виленского общества охоты*, Вильна, 1906, с. 7.

Besikeičiantis žirgų ir žirgininkystės vaidmuo

Didžiausiu skirtumu tarp modernaus ir senųjų laikų sporto įvardijama auditorija. Pavyzdžiui, XVIII a. sportas – ar tai būtų rungtys tarp kilmingųjų, ar tarp valstiečių – iš esmės buvo „dėl savęs“. Gero žirgo savininkas lenktyniaudavo su savo kaimynu, pavyzdžiui, greičio ir ištvermės rungtyje nuo vieno miestelio iki kito. Tokios rungtys vykdavo be didesnio organizuotumo, vietoj griežtų taisyklių dominavo nusistovėjusios konvencijos ir, svarbiausia, tokie sportiški užsiėmimai buvo beveik be žiūrovų. Porą žinučių, pavyzdžiui, apie žirgų lenktynes iš Vilniaus į Tiškevičiui priklausiusį Lentvarį, pateko ir į lietuvišką spaudą. Jos puikiai iliustruoja „senų laikų ir džentelmeniško“ sporto pusę. Kaip matysime, paprastai patikima *Lietuva* sugebėjo tik iš dalies informuoti, kas gi dalyvavo ir net kas triumfavo tokiose lenktynėse: raiteliai buvo Valdemaras Tiškevičius, Jonas Slizenas, Vladislavas Mineiko, grafai Liubeckis ir Zigmundas Zamoiskis, Baczizmonski, nežinomos pavardės raitelis ir du karininkai: Czaplín ir Jablonovski. Pirmieji atvyko: Tiškevičius, Slizien ir nežinomos pavardės raitelis⁷⁸².

Žirgų lenktynės paprastai laikomos prabangiu džentelmenišku užsiėmimu. Ne veltui Vilniaus jojimo draugija vienijo tik krašto elitą: 1859 m. įstatai skelbė, kad šios draugijos nariai gali būti tik dvarininkai, miesto garbės piliečiai ir trijų gildijų pirkliai⁷⁸³. Prie draugijos išskirtinio statuso sukūrimo prisidėjo ir tai, kad formaliu jos vadovu būdavo Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatorius, o viceprezidentais paprastai rinkti didžiausi krašto dvarininkai. Visgi sutartinai laikoma, kad žirgų sportas buvo viena anksčiausiai „sumodernintų“ ir masių pamiltų sporto šakų: per daugelį susirinkimų įvestos griežtos taisyklės tiek žokėjams, tiek apskritai visam sportui, rungtys tapo daug labiau reguliuojamos ir disciplinuotos, sykiu jos ėmė pritraukti didesnes žiūrovų mases, kurios į hipodromus vykdavo specialiai stebėti lenktynių ir lažintis dėl favorito⁷⁸⁴.

⁷⁸² Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1902, spalio 10, Nr. 41, p. 1.

⁷⁸³ *Устав высочайше утвержденного Виленского скакового общества*, Вильна, 1858, с. 8.

⁷⁸⁴ J. H. Plumb, *The Public, Literature, and Arts in the Eighteen Century, The Emergence of Leisure*, p. 34–35.

Žirgų lenktynės, kurioms Vakaruose prilygo kriketas, boksas ir futbolas, laikytinos pirmuoju moderniu žiūrovus pritraukiančiu sportu, o specialiai naujiems žiūrovams sukonstruotas hipodromas – atitinkama socialine laisvalaikio erdve. Nuo 1857 iki pat 1939 metų Vilniuje nuolat veikė hipodromas, tris kartus keitęs savo vietą – jas visas yra identifikavęs Vilniaus istorijos tyrinėtojas Darius Pocevičius. Trečiasis hipodromas įkurtas tuometiniame Pospėškos priemiestyje, Viršupio dvarininko A. Aleksandrowicziaus Vilniaus jojimo draugijai dovanotame sklype. Paties Aleksandrowicziaus suprojektuotas hipodromas turėjo ant mūrinių pamatų pastatytas tribūnas, totalizatoriaus būdelę, pavėsinę, o hipodromo teritoriją juosė aukšta tvora⁷⁸⁵. Pirmą kartą totalizatorius Vilniuje surengtas 1887 metais, hipodromui dar veikiant Šnipiškių priemiestyje: tuomet jo pajamos sudarė per 150 rublių. Visgi Pocevičius pastebi, kad vilniečiai nebuvo labai azartiški, mat didžiausios totalizatoriaus pajamos fiksuotos 1900 metais (per 1000 rublių), o didžiausias metinis prizų fondas 1893 metais – 9326 rubliai⁷⁸⁶. Šios sumos atskleidžia, kad žirgų sportas netapo masine, nauja sporto ir laisvalaikio industrija, nes tai gana kuklios sumos ir imperijos kontekste (per metus iš totalizatorių buvo surenkama per 4,5 mln. rublių pajamų). Antra vertus, akivaizdžiai matyti, kad susidomėjimas šiuo sportu bei iš žiūrovų surenkamos pajamos nuolat augo⁷⁸⁷. Taip pat reikia turėti galvoje, jog legalizavus totalizatorių Rusijos imperijoje (Carskoje Selo pirmasis pradėjo veikti dar 1876 metais), kilo aštrių diskusijų, ar lažybos nepaveiks neigiamai savo jausmų ir emocijų kontroliuoti negalinčios liaudies, ar didelių laimėjimų galimybė nesukurs turto iliuzijų, ar tai nesmukdys žmonių kultūriškai⁷⁸⁸. Įdomu, kad ir valstybiniu lygiu vykusiose diskusijose dėl totalizatoriaus tuometinis Rusijos

⁷⁸⁵ D. Pocevičius, *100 istorinių Vilniaus relikvų*, Vilnius, 2016, p. 412.

⁷⁸⁶ Ten pat, p. 413.

⁷⁸⁷ *Тотализатор в России*, С.-Петербург, 1909, с. 31. Įspūdingai mažos pajamos iš totalizatoriaus fiksuotos 1890 metais, kuomet Vilniaus jojimo draugija iš lažybų gavo 17 rublių pelną, žr. *Отчет действий Виленского скакового общества за 1890 год*, Вильна, 1891 [nenumėruota draugijos pajamų ir išlaidų įklia]. Kita vertus, jau po penkerių metų tokių pajamų draugija surinko 23 kartus daugiau – 392 rublius, žr. *Отчет действий Виленского скакового общества за 1895-й год*, Вильна, 1896 [nenumėruota draugijos pajamų ir išlaidų įklia]. 1909 metais draugija fiksavo 793 rublių pajamas iš totalizatoriaus, žr. *Отчет действий Виленского скакового общества за 1909 год*, Вильна, 1910 [nenumėruota įklia].

⁷⁸⁸ *Тотализатор в России*, С.-Петербург, 1909, с. 25.

imperijos valstybės tarybos narys ir vienas stambiausių Lietuvos žemvaldžių Ipolitas Korvinas-Milevskis pasisakė už totalizatorių pirmiausia todėl, kad 4,5 mln. rublių pajamos buvo būtina suma šalies žirgininkystei palaikyti⁷⁸⁹. Šios nuomonės laikėsi ir Rusijos imperatorius Aleksandras III, teigęs, kad totalizatorius yra „būtinasis blogis“, kurio joks šalies valdytojas nebegali leisti panaikinti⁷⁹⁰. Veislinių žirgų veisimas, žinoma, nebuvo tikslas savaime: arkliai ir žirgai net ir po paskutiniojo, dar nemechanizuoto karo, t.y., Rusijos-Turkijos konflikto 1876 metais, išliko svarbus XIX a. antros pusės kariuomenės ir policijos pajėgų elementas.

Kita vertus, skaitant Vilniaus jojimo draugijos, veikusios Vilniaus, Kauno, Minsko ir Gardino gubernijose, ataskaitas ir renginių programas aiškėja, kad sportas bent jau iš dalies buvo kuriamas atsižvelgiant į modernių žiūrovų ir industrijos reikalavimus. Tai geriausiai atskleidžia ilgų nuotolių rungčių atsakymas ir bandymai per dieną surengti kuo daugiau pasirodymų. Tradiciškai Vilniuje žirgų lenktynės vykdavo du kartus per metus: gegužės pirmomis dienomis ir rugsėjo pradžioje⁷⁹¹. 1911 metų gegužės mėnesio programa atskleidžia, kad dėl didžiausio prizo, 450 rublių, varžytasi dviejų varstų lenktynių rungtyje su ne jaunesniais nei 4 metų žirgais. Tądien vyko dar šešios rungtys, kurių prizai svyravo nuo 150 iki 400 rublių⁷⁹². Gegužės 4 d. vyko dar 11 žirgų lenktynių, kurių prizų fondas sudarė 2200 rublių⁷⁹³. Draugija vasaros sezono lenktynes dar rengė gegužės 6, 8 ir 11 dienomis ir tuomet raiteliai varžėsi 19 rungčių. Palyginkime: 1895 metais Vilniaus jojimo draugijos surengtos lenktynės truko tik dvi dienas, gegužės 7 ir 9 dienomis, per kurias varžytasi 13 rungčių⁷⁹⁴. Dar dvejis metais anksčiau žirgų sporto sezonas atidarytas gegužės 9 d. 15 valandą: tądien varžytasi dėl 6 prizų (vienas jų vadintas Damų prizų; jo vertė greičiausiai žirgui – 150 rublių). Tiek pat rungčių

⁷⁸⁹ Ten pat, c. 24.

⁷⁹⁰ L. Reynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 80.

⁷⁹¹ *Белорусская жизнь*, 1911, № 79, c. 3.

⁷⁹² *Виленское поощрительное скаковое общество. Программа скачек в г. Вильне на 1911 год / Wileńskie Towarzystwo zachęty wyścigów konnych. Program wyścigów konnych w Wilnie na rok 1911*, Вильна, 1911, c. 18–22.

⁷⁹³ Ten pat, c. 25–30.

⁷⁹⁴ *Отчет действий Виленского скакового общества за 1895 год*, Вильна, 1896, c. 16.

vyko ir antrą lenktynių dieną⁷⁹⁵. 1892 ir 1891 metais Vilniaus hipodrome atidarant žirgininkystės sezoną buvo surengta po 11 rungčių⁷⁹⁶. Įvairiais metais nuo 50 iki 100 narių vienijusios draugijos lenktynėse dalyvavo šios draugijos nariai, dalis jų į pavasarinės rungtis atsigabendavo net po tris ar daugiau lenktyninių žirgų⁷⁹⁷.

Dvarininkų ir imperijos valdininkų iniciatyvą populiarinti žirgų sportą galima sieti ir su pastangomis organizuoti Žemės ūkio parodas katedros aikštėje. Nuo 1885 m. rengtose parodose pristatomos ne tik moderniausios žemės ūkio technologijos, našiausios galvijų veislės, bet rengtos ir parodomosios žirgų lenktynės su totalizatoriumi⁷⁹⁸.

Dviračių pasirodymas

Dviratis, arba jo išradėjo Pierre'o Michaux'o žodžiais, *velosipedas* (kilęs iš lotyniško žodžio *velox*, *veloc-* „miklus“ + *pes*, *ped-* „pėda“) pasauliui pristatytas 1867 metais pavasarį Paryžiuje. Greitai po pasaulį pasklisantis išradimas išsiskyrė tuo, kad turėjo pedalus, kuriuos minant buvo įmanoma važiuoti (iki tol dviračiu buvo galima judėti kojomis atsispiriant į žemę ar rankomis judinant varančiąją svirtį)⁷⁹⁹. Išsyk šis mechaninis stebuklas buvo suvoktas ne tik kaip transporto priemonė, tačiau ir būdas leisti laisvalaikį. Pirmiausia šia mechanine judėjimo priemone (iš pradžių buvusia brangių malonumu) susižavėjo nauji prancūzų kilmieji, *velosipedais* važinėję Bolonės miške, o netrukus jų privalumus demonstravę ir tų pačių metų vasarą vykusioje pasaulinėje parodoje.

Dviratis kurį laiką buvo auksinio jaunimo pramoga ir dirbančiųjų svajone, tačiau pritraukus investuotojų ir pradėjus rengti įvairias dviračių varžybas, dviračių paklausa ir populiarumas augo ne tik Prancūzijoje, bet ir likusioje Europoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Panašu, kad dviračių banga Rusijos

⁷⁹⁵ *Отчет действий Виленского скакового общества за 1893 год*, Вильна, 1894, с.7–17.

⁷⁹⁶ *Отчет действий Виленского скакового общества за 1891 год*, Вильна, 1892, с. 11–21; *Отчет действий Виленского скакового общества за 1892 год*, Вильна, 1892, с. 13–20.

⁷⁹⁷ Plg. *Sprawozdanie z odbytych wyścigów konnych w Wilnie w 1860 roku*, Wilno, s. 1–15.

⁷⁹⁸ Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1902, spalio 10, Nr. 41, p. 1

⁷⁹⁹ D. V. Herlihy, *Bicycle. The History*, New Haven and London, 2004, p. 69–76.

imperiją užplūdo 1884 metais, kai buvo įsteigta pirmoji šalyje dviračių draugija⁸⁰⁰. Sprendžiant iš pasaulinių dviračių madų, šiuo laikotarpiu įsigalėjo vadinamasis „rover“ – „saugaus“ stiliaus dviratis, t.y. su vienodo dydžio ratais. Šio tipo dviračiai po truputį išstūmė iki tol bemaž du dešimtmečius buvusius labai populiarius dviračius dideliu priekiniu ratu dėl, atrodytų, akivaizdžios priežasties: tai buvo saugesnė, manevringesnė ir greitesnė judėjimo priemonė. Šio modelio dviračiai laikyti tokiais saugiais, jog moterų ar net pagyvenusių žmonių važinėjimasis jais pamažu (žinoma, neapsieita bet įvairių kontroversijų) tapo daugmaž įprastu dalyku (vis dėlto sportuojančios moterys XIX ir XX a. sandūroje sudarė mažumą). Šio tipo dviračiai tapo plačiau naudojami ne tik laisvalaikiu, tačiau ir kariuomenėje, policijoje ar pašte⁸⁰¹.

Bet pirmiausia dviračiai buvo asmeninė susisiekimo priemonė: jaunimas jais žavėjosi dėl greičio, XIX a. pab. moterys – dėl laisvės, o daugeliui vyrų tai buvo tiesiog patogus malonumas. Dviračių entuziastai teigė, kad tai yra puiki gimnastikos ir sveikatingumo priemonė. Net jei dviratininkas priklausydavo klubui, dviratis buvo suvokiamas kaip nepriklausomybės, galėjimo laisvai keliauti simbolis, be to, amžininkų žodžiais, joks kitas išradimas taip neprisidėjo prie meilės gamtai ir aktyvaus poilsio, kaip dviratis⁸⁰².

Neatsitiktinai visa tai Vilniaus dviratininkų draugijoje buvo apibendrinta žodžiu „ekskursijos“. Jos (šalia lenktynių organizavimo) buvo vienas iš svarbiausių susibūrimo tikslų. Ekskursijose išryškėdavo šios susisiekimo priemonės privalumai: dviračiai leido sąlygiškai laisvai ir nepriklausomai judėti, ypač į miesto priemiesčius ar tolimesnes vietas⁸⁰³. Dalis šių ekskursijų buvo sąlygiškai trumpos, pavyzdžiui, iš Vilniaus į Nemenčinę ir atgal (iš viso 45 varstai), kuriuos draugijos nariai įveikdavo per valandą su ketvirčiu⁸⁰⁴. Patys

⁸⁰⁰ J. D. Windhausen, National Identity and the Emergence of the Sports Movement in Late Imperial Russia, *History of European Ideas*, vol. 16, no. 4–6, p. 872.

⁸⁰¹ Sekant Vakarų Europos ir Jungtinių Amerikos Valstijų pavyzdžiu, dviratis buvo bandytas pristatyti ir Rusijos imperijos kariuomenėje, ypač pabrėžiant šios mechaninės priemonės greitį ir galimybę ją įveikti didelius atstumus, pavyzdžiui 250–300 varstų per parą, plg. *Велосипед и применение его в военном деле*, соc. Б. Д. Потемкин, С. - Петербург, 1887, с. 1.

⁸⁰² D. V. Herlihy, *Bicycle. The History*, p. 264.

⁸⁰³ *Отчет Виленского общества велосипедистов за 1894 год*, Вильна, 1894, с. 5.

⁸⁰⁴ Ten pat, с. 12.

dviratininkai per tokį laiką įveiktą atstumą vadino „rekordiniu“ (turėkime galvoje, jog mintą gana prastu negrįstu keliu). Pro Nemenčinę ėjo ir kitas Vilniaus dviratininkų išbandytas maršrutas: Vilnius–Nemenčinė–Mažoji Riešė–Verkiai–Vilnius, sudaręs 52 varstus. Bemaž dvigubai ilgesnis draugijos išbandytas maršrutas panašia kryptimi buvo Vilnius–Bezdonys–Pabradė–Pavovierė–Šukiškės–Pabradė. Komentuodami šią kelionę, dviratininkai teigė, kad kelias itin prastas, vietomis tiesiog susiliejantis su dirbamais laukais, tačiau gamta vilniečius stebino savo „laukiniškumu“, miškuose nė pėdsako žmogaus veiklos, nenaudojamas Švenčionių traktas (dėl nutiesto geležinkelio) visiškai apaugęs žole, o atkarpa ties Juzinos kaimu – visiškai laukinė, kelias per pelkėtus miškus ten virto visiška pelke.

Ilgiausia tais metais įveikta vilniečių kelionė buvo iš Vilniaus per Birštoną į Kauną – 116 varstų⁸⁰⁵. Dauguma Vilniaus dviratininkų paskelbtų ekskursijų maršrutų driekėsi netoli geležinkelio, tad prireikus galima buvo vieną ar dvi dienas trukusias keliones sutrumpinti sėdant į traukinius. 1893 metais įkurta Vilniaus dviratininkų draugija – kaip ir Vakaruose ar Rusijos imperijos sostinėse – pirmiausia buvo pasiturinčiųjų klubas, kurio garbės nariai – Vilniaus karinės apygardos generolas Nikolajus Stepanovičius Goneckis ir Vilniaus gubernatorius ir slaptasis tarėjas baronas Nikolajus Aleksandrovičius Grevenickis. Tai nebuvo demokratiška institucija, nes 1908 metais atnaujintuose įstatuose pažymima, kad jos nariai negali būti nepilnamečiai (išskyrus kilmingus jaunuolius), žemiausių laipsnių kareiviai ir junkeriai, taip pat moterys, teisti asmenys bei profesionalūs dviratininkai⁸⁰⁶. Aukštą visuomeninę pirmųjų dviratininkų padėtį išryškina ir dviračių kaina – užmiesčio kelionėse itin vertinti „pneumatiniai“ dviračiai Vilniuje buvo parduodami už 300 rublių.

Aukštą socialinę ir finansinę dviratininkų padėtį žymėjo ir viena iš pirmųjų jų susibūrimo vietų – Vilniaus Botanikos sodas. 1899 m. *Šiaurės vakarų žodis* (*Северо-западное слово*) išspausdino kelių skaitytojų skundus dėl nutrūktgalviško dviratininkų važinėjimo sode: „Būsimieji derbistai bandomis

⁸⁰⁵ Ten pat, c. 15–16.

⁸⁰⁶ *Устав Виленского общества велосипедистов*, Вильна, 1908, c. 3–4.

(atleiskite, jaunuoliai) beprotiškai laksto siaura centrine sodo alėja, kur vaikšto seniai ir vaikai. Todėl nelaimė visiškai galima⁸⁰⁷. Vėliau draugija sode nuomojo specialų paviljoną. Draugija taip pat planavo savo lėšomis pastatyti specialų dviračių treką ir pagalbines patalpas – joms per kelerius draugijos gyvavimo metus jau buvo sukaupta 4900 rublių (iš narystės mokesčio, pajamų iš lenktynių ir kitokios dviračių entuziastų, pirmiausia Žvėryno savininko Vasilijaus Martinsono, paramos)⁸⁰⁸. Panašu, kad naujasis Vilniaus priemiestis, jo taisyklingos per daug neišvažinėtos gatvės iš tiesų tiko dviratininkams, mat čia XX a. pr. vyko draugijos lenktynės, o vienos jų, vykusiose 1902 metų rugsėjo 18–19 dienomis, dalyvavo ir garsi dviratininkė Vindobona⁸⁰⁹. Vakaruose moterys dviratininkės (jos sudarė iki trečdaliao dviračių pirkėjų) buvo viena ryškiausių socialinių dviračių bumo pasekmių. Dviratis XIX a. pab. moterims buvo ne tik laisvalaikio praleidimo priemonė – jis padėjo gerinti moterų padėtį ir skleisti feministines idėjas. Sykiu tai buvo kvietimas moterims imtis sveikatai naudingų fizinių pratimų. Be to, buvo pamažu pradėta moterų aprangos reforma, kuri davė rezultatų – moterys ėmė dėvėti kelnės (turėkime galvoje, kaip nepatogu minti dviračių ilgą suknią)⁸¹⁰. Lietuvoje, kaip ir Vakaruose, moterys dviratininkės laužė socialinius stereotipus ir kėlė nerimą, tad nenuostabu, jog Vilniaus dviratininkų draugijos įstatai draudė priimti moteris. Kita vertus, miesto dviratininkų pamėgtomis užmiesčio kryptimis dažnai keliaudavo ir moterys dviratininkės („užmiesčio ekskursijos vyko visomis kryptimis, galime tik priminti dažniausius pasirinkimus: Žvėrynas, Verkiai, Trinopolis, Karinis lageris, Pospėška, Nemenčinė ir apylinkės pasiekiamos Peterburgo traktu, Burbiškės, Vilkpėdė, Totorinė“). Kaip teigta 1894 metų draugijos ataskaitose, Vilniuje tais metais buvo 16 moterų dviratininkių (dalis jų turėjo nuosavus dviračius). Ataskaitoje reziumuojama, kad „apskritai damos neliko abejingos

⁸⁰⁷ *Северо-западное слово*, 1899, 6 июля, с. 2, cit. iš A. Ambrulevičiūtė, *Prabilę namai: XIX a. Vokiečių gatvės eskizai / Houses that Talk. Sketches of Vokiečių Street in the Nineteenth Century*, vert. Adomas Gričius, Vilnius, 2015, p. 161.

⁸⁰⁸ *Отчет Виленского общества велосипедистов за 1895 год*, Вильна, 1896, с. 4–5.

⁸⁰⁹ Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1902, rugsėjo 19, Nr. 38, p. 1; Isz Vilniaus, *Lietuva*, 1902, spalio 10, Nr. 41, p. 1.

⁸¹⁰ D. V. Herlihy, *Bicycle. The History*, p. 266–269.

dviračių sportui, o besinaudodamos sveikais pratimais gryname ore, kasdienybei suteikė daug įvairovės“⁸¹¹. Nors draugijos įstatų nepavadintume demokratiškais, tačiau klubo ataskaitose iš tiesų žavėtasi moterimis dviratininkėms ir neakivaizdžiai pritarta tokiam užsiėmimui, teigiant, jog per porą metų dar nepastebėta jokių neigiamų sveikatos pasekmių dviračių entuziastėms. Nelaimingi atsitikimai su dviračiais, patirtos traumos važiuojant išsyk tapo ir anekdotų objektu. Pavyzdžiui, *Lietuvos ūkininkų kalendorius* 1901 metais išspausdino vieną anekdotą apie nuo dviračio nukritusį žmogų, o situaciją pakomentavo taip: esą jis nenukritęs, o tiesiog ilsisi⁸¹².

Vienas iš dviratininkų klubo tikslų – populiarinti šį užsiėmimą. Ne veltui ataskaitose žymėtasi, kaip į dviračius reagavo aplinkiniai. Antai ekskursijų metu dviratininkų sutikti kaimiečiai dviračiais labai stebėjosi, o pačius keliauninkus vertino gana nepatikliai, nes bijojo, kad, pavyzdžiui, jie už pieną nesumokės, o tiesiog nulėks tolyn ant savo „mašinų“. Neretai kaimiečiai tiesiog pavėjui šaukė: „Žiūrėk, velniai važiuoja!“⁸¹³. Dviračių populiarėjimas kėlė ir daugiau socialinių, kultūrinių ar net religinių įtampų. Antai Amerikoje leistas laikraštis *Lietuva* gana nuosekliai spausdino korespondencijas iš Lietuvos. 1898 metais šis laikraštis rašė apie žydų bendruomenėje kilusį klausimą, ar galima per šabą važinėti dviračiu: „Lietuvoje žydai ne kartą kreipėsi prie savo rabinų užklaudami juos, ar wale subotoj žydams and bicyclio važinėti? Wieni rabinai atsakė, kad tame nieko peiktino nėra, kadangi talmude nera paminėta, kad kada nors žydams but uždrausta bicycliais wazinėti; kiti wėl rabinai atsakė, kad ne wale. Kadangi Lietuvos rabinų atsakymai, priesztauraujanti wiens kitams, negalėjo užganėtinti žydų turinčius bicykčius, jie wis nežinojo, ar wale per Szabą wazinėti ant tokių „maszines“, todėl jie panasų užklausimą isziuntė Berlyno rabinui, kuris esąs mokytesnis už lietuwiszkus. Isz Berlyno žydeliai gawo szitokį atsakymą: subotoj uždrausta dirbti, uždrausta westi arklį prie darbo, bet wale wazinėti ant prietaisų,

⁸¹¹ *Отчет Виленского общества велосипедистов за 1894 год*, Вильна, 1894, с. 7.

⁸¹² *Lietuvos ūkininkų kalendorius ant 1901 metų*, Vilnius, 1900 [kontrafakcija: Tikrieji išleid. duom.: 1900 (Tilžė: J. Schoenkės sp.)]. Juokai, p. 76. Beje, XX a. pr. Liudvikas Jakavičius spausdino ir prekiaavo atvirlaiškiais „Mirtis ant dviračio“, plg. reklaminių skelbimą, žr. *Juokdarys*, 1907, gruodis, Nr. 12, p. 98.

⁸¹³ *Отчет Виленского общества велосипедистов за 1894 год*, Вильна, 1894, с. 10–11.

kurios paczios bėga, taigi ant automobilių. Bicycliai vienok pats ne bėga, bet reikia su kojomis myti. Taigi Lietuvos žydėlių ir tas atsakymas neužganėdina, jie wis nežino, ar gal subatoms wartoti bicyklį: dabar nori klausti Jerozolimos rabinų, kad jie tą abejotiną galutinai isznaikintų⁸¹⁴.

Prisiminimuose apie savo agitacinę veiklą 1905 metų revoliucijos metu kalbėjęs Kipras Bielinis pastebi, kad dviratis jam itin pagelbėjęs kelionėse po Kauno guberniją. Sykiu jis teigia, kad dauguma valstiečių prie dviračio dar nebuvo įpratę, neretai keiksnojo dviratininką, esą jo mašina baido arklius: „Lietuvoje, ypač Žemaitijoje, jis [dviratis] buvo gana retai matyti, todėl dviratininkui būdavo nelengva, iš važiuotų kaimiečių tekdavo nugirsti riestų žodžių už arklių baidymą. Miesteliuose dviračio, būdavo, nepaliksi gatvėje be priežiūros, nes smalsuliai iš smalsumo, o supykę už arklių baidymą tyčia pradurdavo gumas arba kitokią šunybę iškrėsdavo. Kartais būdavo ir atvirų pasikėsinimų ant dviratininkų ir „mašinos“, tai nedabartiniai laikai, kada kitos rūšies mašinos automobiliui kaimietis iš tolo lenkiasi, kelią duodamas, ir nedrįsta įtarti, kad tai piktos dvasios esama⁸¹⁵.

Kita vertus, jau 1910 metų *Visuomenės* apžvalgoje apgailestaujama, kad lietuviai, gyvenę Šiaulių apylinkėse, jau praranda susidomėjimą dviračiais ir, lyginant su ankstesnėmis gegužinėmis, tą vasarą nebuvo nė vieno ratuoto dalyvio. Dviratis, korespondencijos autoriaus nuomone, ne tik susisiekimo priemonė, bet ir vienas iš naujų laikų greitumo ir efektyvumo simbolių, tad skaudu, kad susidomėjimais jais blėsta: „Šių metų gegužinėje moksleivės jaunuomenės daug daugiau negu anose, bet, rodos, nei vieno dviračio. Jaunuomenė nulipo nuo dviračių. Rods mažas skirtumas, o kiek mums sakąs! Dviratis mūsų judėjimo istorijoje tai lyg greitumo ir veiklumo simbolis, – skubus, karšto darbo, bet... ant greitųjų apgalvoto. Dviračio paniekinimas tai surimtėjimas, bet kartu ir... neatsakąs jaunimui pasunkėjimas. O bene geriau būtų vėl ant dviračio užšokus, tik, žinoma, iš anksto pagalvojus, kur juo

⁸¹⁴ Zydai ir bicyklis, *Lietuva*, 1898, liepos 22, Nr. 29, p. 1.

⁸¹⁵ K. Bielinis, *1905 metai. Atsiminimai*, Kaunas, 1931, p. 50.

nuvažiauvus?⁸¹⁶.

Korespondento žodžiais, dviratis ypač praverčia, kai žinai tikslą, kur važiuoti. Todėl dviratis kėlė ne tik socialines baimes (pavyzdžiui, bijota, kad juo bus pasprukta neatsiskaičius), bet ir politines, nes tai buvo sunkiai susekama, nuo kitų nepriklausoma judėjimo priemonė. Dviratį rinkosi Dominykas Šidlauskas, 1906 metų vasarą Žemaitijoje platinęs *Vilniaus žinių* prenumeratas. Kipras Bielinis 1905 metų revoliucijos agitacijos provincijoje neįsivaizdavo be „senojo draugo“ – dviračio. Jo atsiminimuose teigiama, kad tai patogi ir pigi susisiekimo priemonė. 1905 m. Kuršo gubernija siekė riboti agitatorių veiklą, nes manyta, kad šią idėją perims ir Kauno gubernatorius, o tai sukėlė kairiųjų baimę ir Lietuvoje⁸¹⁷. Beje, revoliucijos metu Kauno miesto policija atliko kratą šio miesto dviratininkų draugijos namuose ir rado dvi bombas, viena jų buvo labai galinga⁸¹⁸.

Futbolas

Futbolas – bemaž pirmasis Rusijos imperijoje imtas žaisti modernus komandinis žaidimas. Viena svarbiausių jo charakteristikų – bendros visai komandai taisyklės. Ši sporto ir laisvalaikio rūšis į Rusiją atkeliavo iš Anglijos, kurioje inžinieriai, direktoriai ir kiti kvalifikuoti specialistai prisidėjo prie sparčios industrializacijos⁸¹⁹. Fabrikuose dirbę atvykėliai laisvalaikiu pradėjo žaisti futbolą. Netrukus į jų gretas įsiliejo žaidimu susidomėję vietiniai. Pirmas futbolo mačas Rusijoje vyko 1879 metais: tuomet tarpusavyje varžėsi britų komandos iš Nevskio ir Sampsonievskio fabrikų, o po dvidešimties metų, 1897-aisiais, įvyko ir pirmosios rusų futbolo rungtynės tarp Vasileostrovskio futbolo žaidėjų ir Peterburgo mėgėjų ratelių⁸²⁰. Peterburge nuo 1901 metų anglas Thomas Aspdenas finansavo savo vardu pavadintą futbolo turnyrą, kuriame nuo

⁸¹⁶ Šilkinis [Mykolas Biržiška], Lyg-ir apžvalga. Gegužinė. Jaunuomenė nuo dviračių nulipo. Teatras ir žmonės. Tautos namai ir betaučiai darbininkai, *Visuomenė*, 1910, Nr. 5, p. 173.

⁸¹⁷ K. Bielinis, *1905 metai. Atsiminimai*, Kaunas, 1931, p. 50–51.

⁸¹⁸ Iš Kauno, *Lietuva*, 1906, spalio 26, Nr. 43, p. 1.

⁸¹⁹ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 102.

⁸²⁰ Ten pat, p. 102.

1902 metų varžėsi ir rusų komandos⁸²¹.

Britų kultivuotas futbolas ir kriketas sporto istorikų vertinami ne tik kaip paprastos sporto ar laisvalaikio rūšys. Šie britų mėgstami žaidimai sykiu ženklino ir jų veiklos erdvę – sąlygišką kolonijinę terpę su džentelmeniško, sąžiningo sporto ir rungtyniavimo principais. Vėliau britai išpopuliarino futbolą Rusijoje, panašiu būdu kriketas įsitvirtino Indijoje, o beisbolas – Centrinėje Amerikoje (čia Monro doktrinos laikotarpiu dominavo amerikiečiai). Taigi rusai, indai ir kitos tautos įsisavino minėtus žaidimus, o sporto varžybos pradėtos vertinti ir per socialinės klasės ar nacionalizmo prizmes⁸²². Šiame kontekste futbolo išpopuliarėjimas Rusijoje aiškintinas tik atsitiktinumu: čia dirbę anglai buvo didesni futbolo entuziastai, šiuo komandiniu sportu sužavėję vietinius. Kriketas, kaip jau minėjome, buvo praktikuojamas Druskininkų kurorte (čia, šalia teniso kortų, buvo įrengta speciali žaidimui skirta aikštė), taip pat kriketu žavėjosi ir Palangos kurorto svečiai. Antai Pranciškaus Turausko ir Janinos Zdzitoveckos laiške Sofijai Pečkauskaitei su šiluma prisimenamos dainos, šokiai, žaidimai su draugija, ypač kriketo žaidimas⁸²³. Tai, kad kriketas neišpopuliarėjo plačiau, aiškintina XIX–XX a. pr. kurortų lankytojų aukšta socialine padėtimi ir tuo, jog šis žaidimas buvo žaidžiamas neatkreipiant platesnės publikos, ypač žiūrovų, dėmesio. Lygiai taip pat tenisas XX a. pr. liko už uždarytų durų, nors jis buvo žinomas ir žaidžiamas ne tik Druskininkuose, bet ir Vilniaus Bajorų klube, kuriame buvo įrengti teniso kortai. Čia žaidusi Sofija Romierienė atsimena savo partnerius (Edvardą Roppą, Juozapą Tiškevičių, Joną Pliaterį-Zyberką) ir tai, kad po sporto dažnai klube likdavo vakarienės⁸²⁴.

Į Lietuvą futbolas taip pat atkeliavo iš kultūrinių ir ekonominių centrų. Mūsų krašte ši žaidimą ypač išpopuliarino Rusijos imperijos pulkininkas

⁸²¹ В. Назаров, *Становление и развитие футбола на Ставрополье в конце XIX–начале XXI вв.: пути, опыт, проблемы*, Автореферат, Ставрополь: 2007, internete: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-futbola-na-stavropole-v-kontse-xix-nachale-xxi-vv-puti-opyt-problemy> [žiūrėta 2016 03 27].

⁸²² L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 107.

⁸²³ Pranciškaus Turausko, Janinos Zdzitoveckos atvirlaiškis Sofijai Pečkauskaitei, 1907, B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokių gražių kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, Vilnius, 2002, p. 109.

⁸²⁴ J. Širkaitė, Sofijos Romierienės vaikystės ir jaunystės Vilnius, p. 60.

leitenantas Vincas Petrauskas (1883–1934). Jis 1911 m. rugsėjo 4 d. Kaune suorganizavo pirmąsias futbolo rungtynes tarp „geltonųjų“ ir „mėlynujų“⁸²⁵. Tarpukariu V. Petrauskas neprarado susidomėjimu sportu, priklausė Lietuvos taisyklingosios medžioklės ir žūklės draugijai, ėjo Lietuvos dviratininkų sąjungos pirmininko pareigas⁸²⁶.

XX a. pr. futbolas jau buvo gerokai išpopuliarėjęs ne tik Rusijos didmiesčiuose, tačiau ir Lenkijos karalystėje ar Čekijoje, tad nenuostabu, kad 1909 metais platesnio atgarsio sulaukė futbolo rungtynės Vilniuje: čia Lenkijos atletikos entuziastai „Sokół“ rungtyniavo su Vilniaus junkerių moksleiviais⁸²⁷. Šias rungtynes plačiai aprašė baltarusiško laikraščio reporteris. Jis atkreipė dėmesį, jog į Vilnių įžengė pats populiariausias pasaulio sportas – futbolas, kuris itin populiarus ir Rusijos miestuose, pavyzdžiui, varžybas Peterburgas-Praha ir Maskva-Berlynas čia stebėjo dešimtys tūkstančių žmonių. Nors Vilniuje futbolo pradžia laikomi 1909 metai, tik apie 1911 metus Vilniaus futbolo entuziastai pradėjo šį žaidimą populiarinti tarp Vinogradovo ir I. I. Kraskovskavo gimnazijų moksleivių – čia įrengtos šiam sportui reikalingos aikštės. Iki 1911 metų Vilniaus futbolininkai treniravosi Senojoje Chersono (dab. A. Jakšto) gatvėje esančiame laisvame plote. Čia 1911 metų gegužės pradžioje vyko ir miesto komandų varžybos, skirtos šiam žaidimui populiarinti: tuomet Vinogradovo gimnazijos moksleiviai žaidė su Vilniaus realinės mokyklos mokiniais, pastarieji šventė pergalę 7:0 (revanšinės rungtynės pasibaigė 2:1). Vėliau turnyre Vinogradovo gimnazijos atstovai įveikė Pavlovo gimnaziją 6:0 (1:0) ir trijų komandų turnyre žengė į finalą su realinės gimnazijos gimnazistais. Finalas vyko gegužės 9 d., pirmadienį. Anot korespondento, čia susirinko didelė minia, be to, rungtynes stebėjo ir Vilniaus švietimo apygardos vadovas V. G. Levickas. Bemaž pirmojo futbolo mačo apžvalgininkas rašo, kad rungtynės buvusios nelygios, nes viena komanda prieš finalą turėjo 3 dienas poilsio, o kita rungtyniavo net ir finalo dieną. Visgi realistai įmušė greitą įvartį pirmomis

⁸²⁵ G. Kalinauskas, *Ažuolo šaknys. Istorinė apybraiža*, Utena, 2007, p. 7; *Lietuvos sporto enciklopedija*, Vilnius, 2010, p. 338.

⁸²⁶ *Lietuvių enciklopedija*, Boston, t. XXII, p. 399.

⁸²⁷ И. Солоневичъ, Футбол, *Белорусская жизнь*, 1911, № 96, с. 4.

minutėmis, o vėliau žaidimas vyko aikštės viduryje. Prieš pat pertrauką Vinogradovo komandos centrinis puolėjas įmušė išlyginamąjį įvartį iš aikštės vidurio. Beje, galima suprasti, kad didesnių žaidimo strategijų vargu ar buvo: tą dieną daugiausia bandyta nuginkluoti vartus tolimais šūviais⁸²⁸.

Antrame reportaže apie futbolo rungtynes Vilniuje Iv. Solonevičius rašo apie rungtynes tarp Pavlovskovo gimnazijos ir Komercijos mokyklos. Pastarajai tai buvo pirmosios rungtynės, kurias komanda pralaimėjo rezultatu 4:2. Šį kartą autorius nemaža dėmesio skyrė futbolo aikštei Chersono gatvėje. Ji buvusi labai prasta: kai sausa, aikštėje sukyla dulkių debesis; ypač aikštė dulka, kai žaidėjai būna arčiau vienas kito (o taip nutinka dažnai, nes aikštė gana maža). Dulkių tiek daug, jog žaidimo metu gali nematyti priešininkų veidų, o paskui sportininkai skundžiasi akių skausmu. Iš pradžių futbolo entuziastai siekė, jog prieš kiekvienas rungtynes aikštę palaistytų gaisrininkai, tačiau jie to nedarė. Taip nepaisyta vieno svarbiausių futbolo privalumų – jis žaidžiamas gryname ore. Be to, aikštė tokia maža, kad žaidimas joje virsta pastovia „talkovnia“ (minimalus futbolo aikštės ilgis, anot Sankt Peterburgo Futbolo lygos taisyklių, 100 jardų, o vilniečių aikštė siekia tik 60). Autorius reportažą baigia pastebėjimu, kad netinkamai buvo parinkta aikštės vieta – ko norėti iš vietos pačiame mieste centre⁸²⁹.

Vasaros viduryje spaudoje pasirodė žinutė apie futbolo rungtynes tarp „Žvėryno“ ir „Rekordo“ komandų. Pastaroji, nors ir pavyzdingai gynėsi, turėjo pripažinti „Žvėryno“ pergalę. Trumpoje žinutėje rašoma, kad futbolo mėgėjams šios rungtynės turėjo apkarsti, nes puolimas buvęs labai negražus⁸³⁰.

1912 metų vasarą, liepos 5–30 dienomis, Vilniuje įvyko ir galbūt pirmasis futbolo turnyras, kuriame varžėsi komandos, atstovaujančios skirtingiems miesto rajonams: Žvėrynui, Verkiams, Antakalniui; viena komanda buvo sudaryta iš jau minėtos „Sokol“ draugijos narių. Turnyre buvo numatyta 13 rungtynių, kuriose jėgas išbandė visos komandos, o futbolas buvo žaidžiamas

⁸²⁸ Ten pat, c. 4.

⁸²⁹ И. Солоневичъ, Футбол, *Белорусская жизнь*, 1911, № 110, c. 3.

⁸³⁰ *Белорусская жизнь*, 1911, № 154, c. 4.

Verkių miške buvusiame „Sokol“ aikštyne⁸³¹. Nors šių komandų socialinė sudėtis nėra žinoma, tačiau pats futbolo komandų būrimosi principas turėjo būti panašus į kitų Rusijos imperijos miestų: čia atskirų kvartalų, o vasarą ir miesto priemiesčių, kuriuose atostogaudavo viduriniojo ar aukštesniojo sluoksnio gyventojai, komandų kūrimasis aiškinamas tradicinių laisvalaikio formų irimu ir naujos miestietiškos tapatybės radimusi. Komandose paprastai dominuodavo jauni žaidėjai, laisvalaikiiui pasirinkę naują, netradicinį, iš užsienio atvykusį užsiėmimą, reikalaujantį tam tikros aprangos, elgesio ir savitos kalbos (angliškus žodžius „football“, „football league“, „goal“, „foul“, „match“, „corner“, „center-forward“, „goalkeeper“, „halftime“ XX a. pr. rusų kalba perėmė paraidžiui). Be abejo, savos komandos kūrė kolektyvinę tapatybę, solidarumo ir priklausymo draugijai jausmą ne tik komandų žaidėjams, tačiau ir sirgaliams⁸³².

1912 m. jau įvyko oficialios varžybos tarp Vilniaus ir Kauno komandų. Kiek daugiau žinome apie vilniečių komandą, sudarytą iš Vilniaus lygos („Vsia Vilna“) žaidėjų, kurių pagrindą sudarė „Sokol“ futbolininkai, taip pat Žvėryno ir Antakalnio komandų atstovai. Vilniečiai šventė įtikinamą pergalę 10:5. Pranešama, kad rungtynes stebėjo „didelė minia“⁸³³. Kauno komanda 1912 ir 1913 metais namie ir išvykoje varžėsi su Eitkūnų (Vokietija) futbolininkais. Kita vertus, futbolas Lietuvoje iki pat Pirmojo pasaulinio karo nepasiekė tokių populiarumo aukštumų, kaip, pavyzdžiui, Budapešte, kuriame žaidimas pradėjo populiarėti 1900-aisias, o jau po dešimtmečio futbolo mačius pradėdavo įžymus aktoriai ir politikai, o rungtynes stebėdavo minios susirinkusių⁸³⁴.

Futbolas Lietuvoje buvo žaidžiamas ir Pirmojo pasaulinio karo metais. Stasys Garbačiauskas savo atsiminimuose teigia, kad iš karto karui pasibaigus iš Maskvos, kurioje sykiu su Petru Oleku buvo sporto klubo „Sokolniki“ nariais, Kaune ieškojęs bet kokio sporto užuomazgų. Anot jo, mieste tuomet nebuvo

⁸³¹ [Be autoriaus ir pavadinimo], *Виленский вестник*, 1912, № 2715, c. 2.

⁸³² Plg. P. A. Frykholm, Soccer and Social Identity in Pre-Revolutionary Moscow, *Journal of Sport History*, vol. 24, no. 2 (Summer 1997), p. 145.

⁸³³ [Be autoriaus ir pavadinimo], *Виленский вестник*, 1912, № 2715, c. 2.

⁸³⁴ J. Lukacs, *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City & its Culture*, New York, 1988, p. 84.

jokios sporto aikštės, o juolab sportininkų. Čia sportavo tik iš Kauno dar nepasitraukę Vokietijos kareiviai – jie Donelaičio gatvės aikštėje priešais būsimos Vyriausybės rūmus žaidė futbolą. Jo pakalbinti kareiviai teigė, kad sportavę kareivinėse, tačiau karui einant į pabaigą žaidimus teko atšaukti: nebegaudavę kamuoliams odinių maukšlių ir guminių pūslių⁸³⁵.

Pirmosios atletikos žvaigždės

Aptariant modernybės laikotarpį ir industrializaciją, itin taikli Karlo Marxo mintis, jog industrializacija pakeičia socialinius santykius. Ši mintis naudinga ir kalbant apie susižavėjimą pirmosiomis sporto žvaigždėmis – jau anksčiau cituotas *Vilties* autorius sportą išpeikė kaip neestetiską, bet visgi net pamaldų metu jaunimo neapleidžiantį užsiėmimą. Nors XX a. pr. entuziastai sportą stengėsi pristatyti kaip teigiamą visuomeninį reiškinį, o ne vien tik kaip fizinį raumenų auginimą ir laisvalaikio praleidimą, tačiau amžininkų pasipiktinimas, jog masiškai žavimasi galiūnais, panašu, nebuvo itin paveikus⁸³⁶. Plačiai gerbėjų dievinti stipruoliai ir galiūnai laikyti vyriškos jėgos įsikūnijimu, ypač XIX–XX a. sandūroje Vakaruose išpopuliarėjusio sporto – bokso – atstovai. Visgi boksas, kaip ir imtynės, Rusijos imperijoje itin asocijavosi su valstietišku brutalumu, ypač su dar 1832 metais uždraustu smurtingu laisvalaikio užsiėmimu „Siena“, kurio metu kaimiečiai žiauriai kumščiuodavosi. Nors apie 1910 metus vilnietiškoje spaudoje pasirodo žinučių apie bokšą, plačiai aprašomas bokso čempionatas, tačiau daug labiau išpopuliarėjo imtynės, kurių atgimimas siejamas su mėgėjiškų atletikos draugijų atgaivintomis graikų-romėnų imtynėmis⁸³⁷. Pastaroji sporto šaka jau buvo įtraukta į neseniai Prancūzijos aristokrato Pierre'o de Coubertin'o iniciatyva atkurtas Olimpines žaidynes. Imtynės reglamentavo taisyklės, laikyta, kad jos disciplinuoja kūną ir dvasią. Kuriant stipruolių ir kultūristų tapatybę svarbų vaidmenį užėmė įvairiais būdais raumenų galią demonstravę cirko atletai. Tad pirmieji stipruoliai jungė kelias

⁸³⁵ J. Narbutas, *Sportas nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmas dalis (1919–1936)*, Chicago, 1978, p. 13.

⁸³⁶ Plg. K. Pietaris, Apie sportą, *Aušrinė*, 1911, liepos 28 (rugpjūčio 10), Nr. 4, p. 118.

⁸³⁷ Plg. *Виленский курьер „Наша конейка“*, 1910, № 426, c. 2; Ten pat, 1910, № 434, c. 3; Ten pat, 1909, № 91, c. 3 ir kiti numeriai.

tapatybes – disciplinuoto atleto ir efektingo cirko artisto.

Vienas garsiausių XX a. pr. Rusijos imperijos stipruolių ir imtynininkų – Poltavos provincijoje valstiečių šeimoje gimęs Ivanas Maksimovičius Podubnij, savo karjerą taip pat pradėjo nuo cirko. Atleto, Paryžiuje du kartus tituluoto pasaulio čempionu, biografai pažymi, kad jau vaikystėje gamtos apdovanotas vaikinai dalyvavo daugelyje kumštynių ar liaudiškų imtynių variacijose, kurių dalyviai turėdavo pagriebti vieni kitus už diržų ir parversti priešininką ant nugaros. Vėliau, įkalbėtas migruojančio darbininko, atletas gimtinę paliko. 1897 metais Odesoje Podubnij pirmą kartą susidūrė su Luriko cirko stipruoliais (atletas Odesoje dirbo laivų kroviku). Kaip įprasta, stipruoliai pasirodymo metu kvietė savanorius iš publikos galynėtis. Iššūkį priėmęs Podubnij bemaž pirmą kartą turėjo pripažinti, kad vien fizinės jėgos nepakanka – būtina ir „sportinė technika“⁸³⁸. Vėliau Podubnij persikėlė į Kijevo, įsidarbino viename garsiausių to meto Rusijos imperijos cirkų – brolių Nikitinių cirke. Čia gavo „prancūziškų“ imtynių pagrindus (šios imtynės esą siekusios klasikinės Graikijos ištakas). Dar vėliau stipruolis persikėlė į Peterburgą, treniravosi prestižinėje miesto atletikos draugijoje, kurios pastangomis Podubnij buvo išsiųstas į Paryžių ir čia laimėjo pirmą pasaulio čempiono titulą 1903 metais.

Kiek išsamesnis I. Podubnij asmenybės pristatymas naudingas, nes atskleidžia kelis dėsningumus: pirma, jis buvo žemos socialinės klasės atstovas, priverstas migruoti į didesnius imperijos industrijos centrus. Antra, jo tapatybės dalis ryškėjo jam tapus garsiam – jis buvo etninės mažumos rusas. Louise McReynolds atkreipia dėmesį, kad ne tik I. Podubnij, bet ir daugelis kitų XX a. pr. Rusijos atletikos žvaigždžių buvo kilusios iš imperijos pakraščių, kuriuos masiškai pasiekė iš Vakarų kilusios sveikatingumo ir higienos idėjos. Tad nenuostabu, kad Rusijos imperijos pirmieji pasaulio čempionai buvo varšuvietis Vladislavas Pytliasinskis, krovuvietis Stanislavas Zbyszko (tai ringo slapyvardis, pasiskolintas iš H. Sienkiewicziaus romano *Kryžiuočiai*). Taip pat išsiskiria net trys estai: Aleksandras Abergas, pirmasis pasaulio čempionas George’as

⁸³⁸ В. Меркурьев, *Иван Поддубный*, Краснодар, 1976, с. 9, 11–28.

Gakkenshmidtas (Hackenschmidt) ir George'as Lurikas, su kuriuo Odesoje susirungė ir Podubnij. Beje, Lurikas vadinamas pirmuoju Rusijos stipruoliu, sukūrusiu savo viešą įvaizdį, kurį sudarė cirko artisto artistiškas ir klasikinio sporto garbingumas. Neretai Lurikas fotosesijose pasirodydavo su fraku – taip jis pabrėždavo XX a. pr. atletikos rimtumą, džentelmenišką sporto pobūdį, bet kartais pozuodavo prisidengęs tik figos lapu. Be to, amžininkai šį atletą išskyrė dėl jo gebėjimo užvesti publiką⁸³⁹.

Lietuviai stipruoliai nepasiekė milžiniškos tarptautinės sėkmės. Panašu, kad daugelio jų keliai vedė ne į Peterburgą, tačiau į Ameriką, iš kurios ir lietuviškus laikraščius pasiekdavo žinutės apie jų sėkmingus pasirodymus. Čia aptarsime tik keliais žinutes, nes nuodugnesnio tyrimo apie šių stipruolių gimimo vietą, emigracijos priežastis ir likimą Amerikoje (beveik visada pakeičiant vardą) nėra. Štai Antanas Kondratas, kurio trumpą biografiją pateikia *Viltis*, žengė tipiškais Rusijos imperijos stipruolių keliais: gimė varganame kaime, iškeliavo ieškoti geresnio gyvenimo į industrija garsėjusią Ameriką. Čia išgarsėjo dėl savo fizinės jėgos ir paprastą darbą iškeitė į ringo stipruolio arba cirko artisto pasirodymus: „Antras Jungtinių Amerikos Valstybių stipruolis esąs Antanas Kondratas, gimęs 1881 metais Sandakorės sodžiūje, Jezno parapijos, Vilniaus gub. Būdamas neturtingų tėvų vaikas, 18 metų išvažiavęs Amerikon, kur darbavėsis kasyklose. Ant savęs palaikąs 15 vyrų, o rankom pakeliąs 60–80 pūdų angliško svaro. Ūkininko svirną pakėlė už kerčios ant viso aršino nuo pamato, storą geležinį šerdekšninką rankom sulanksto. Norį susipažinti su Rusijos sportsmenais. Amerikoje jį vadina anglu, nors jis tikras ir geras lietuvis“⁸⁴⁰. Po metų apie jo gastroles skaitytojus informavo visi pagrindiniai Amerikoje leisti laikraščiai: *Vienybe lietuvininkų*, *Lietuva*, *Žvaigždė* ir *Keleivis*. Cituojamoje žinutėje matome, kad Kondratą (kaip ir I. Podubnij ar kitus iš etninių mažumų ar žemos socialinės klasės kilusius profesionalius stipruolius ir atletus) vietinė spauda bandė paversti ne tik vyriškumo simboliais, tačiau ir

⁸³⁹ L. McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 137.

⁸⁴⁰ M. S. [Marcelinas Šikšnyš], Antras Jungtinių Amerikos Valstybių stipruolis esąs Antanas Kondratas..., *Viltis*, 1908, rugpjūčio 31 (rugsėjo 13), Nr. 101, p. 4.

pristatyti kaip nacionalinius didvyrius, garsinančius šalies vardą. *Šaltinio* straipsnyje apie žemaičių galiūną Praną Norkų iš Liepkalnio kaimo (Telšių apskr.) atkreipiamas dėmesys, jog stipruolis niekada negėręs ir nerūkęs, todėl visi jaunuoliai, norintys būti tokie stiprūs, turi sekti jo pavyzdžiu: „Pabaigęs pradėdamąją mokyklą Nevarėnuose, o toliau nebegalėdamas mokintis, dirbo visus kaimo darbus ir iš jauno pasižymėjo didžia savo jėga. Būdamas 22 metų jis išvažiavo į Rygą, kur pragarsėjo savo didžiu stiprumu. Jis pakelia 10 berkavų (Kažin? Red.), trauko retėžius, kaip siūlus, sulaiko porą arklių ir kitus stebėtinus darbus daro. / P. Norkus pasižymėjo ne tik stiprumu, bet ir didžiu blaivumu, nes beveik niekados negėrė degtinės ir nerūkė tabako. – Tik sveikai gyvenant, negeriant degtinės ir nerūkiant tabako yra galima tokia pajėga ir sveikata, – taip kalbėjo Pranas Norkus – ir tie žodžiai labai pritinka mūsų jaunimui [...]. Gaila, kad 1913 metais Pranas Norkus išvažiavo į Ameriką. Bet, tikiu, kad ir ten jis nors pragarsis Lietuvos vardą...“⁸⁴¹. JAV leista *Vienybe lietuvininkų* rašė ir dar apie vieną stipruolį iš Lietuvos – imtynininką Jakobą Meloną (Jakubą Miliūną), tačiau daugiau apie šį atletą informacijos nepavyko surinkti⁸⁴². Amerikoje lietuvių stipruoliai ne tik bandė išgarsėti, panašu, jog ten įsteigta ir pirma Bruklino lietuvių atletikos draugija⁸⁴³.

Profesionalūs stipruoliai puikiai suvokė žinios apie save galią: jų atvaizdai buvo plačiai tiražuojami, atvirukus su drąsiai apsinuoginusiais galiūnais pirkto sirgaliai (juose neretai buvo užfiksuotos imtynių ar raumenų demonstravimo pozos). Viename tokiaame XX a. pr. darytame atviruke įamžintas ir Vilniuje gimęs stipruolis Alexanderis Zassas, kartais savo tapatybę (grynai dėl komercinių priežasčių, siekdamas sensacijos ir žiūrovų pritraukimo) slėpęs po Juodosios kaukės pseudonimu. Savo biografijoje, matyt, rašytoje tarpukariu ir Anglijoje (šalyje, kurioje pasiekė didžiausią šlovę) jis Vilnių vadina Lenkijai priklausančiu miestu. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą gimęs atletas savo gyvenimo

⁸⁴¹ Liet. Aidas [aut. nenustatytas], Pranas Norkus, garsus lietuvių stipruolis, *Šaltinis*, 1914, rugpjūčio 4 (liepos 22), Nr. 31, p. 475.

⁸⁴² *Vienybe lietuvininkų*, 1902, vasario 19, Nr. 8, p. 92.

⁸⁴³ Plg. J. Šunskis [Jonas Brunza?], Iš Brooklyno, N.Y., *Lietuva*, 1903, spalio 16, Nr. 42, p. 2; *Žvaigždė*, 1903, birželio 11, Nr. 24, p. 376.

istorijoje teigia, kad gimė 1888 metais gana pasiturinčioje neįvardytų penkių dvarų administratoriaus šeimoje. Kaip gana įprasta tokio tipo biografijose, akcentuojama, jog vaikystėje jam teko daug dirbti, tėvas, brolis ir seserys buvo gamtos apdovanoti fizine jėga. Vėliau šeima išsikėlė į Turkmėnistaną, kur dvaro vardu prekiaavo gyvuliais. Būtent vienos kelionės į Saransko turgų metu vaikiną pirmą kartą pamatė cirko pasirodymą. Jį visam gyvenimui sužavėjo dresuotų gyvūnų triukai ir cirko artistų pasirodymai. Anot Zasso, jį sužavėjo cirko stipruoliai, „didūs, aukšti, galingi vyrai, su milžiniškais raumenimis, bet visgi tokie judrūs, jog kartais jų judesių akis nespėdavo susekti. Pajutau, jog užaugęs noriu būti toks kaip jie. Atrodyti tokiu dideliu! Jaustis tokiu stipriu! Uždirbti tiek daug pinigų!“⁸⁴⁴. Šio atleto biografijoje publikuojamos ir jo jėgos demonstravimo akimirkos: stipruoliui pavykdavo ranka įstumti didelį vinį į medžio tašą, paskui be jokių įrankių ir nesulankstant vinies ją ištraukti (dėl to kartais galiūnas vadintas „žmogumi-plaktuku“). Be to, stipruolis galėjo ranka lankstyti metalinius strypus, rankomis bei krūtine pertraukti grandines – dėl šių triukų austro Schmidto cirkas jį titulavo „Pasaulio stipruoliu“ ir itin dažnai vadino *Samsonu*⁸⁴⁵.

Aišku, cirko artistų pasirodymai sužavėdavo ne visus. Antai nežinomos adresatės laiške bendravardei Marijai Pečkauskaitei rašoma, kad 1911 metais cirkas Seiniuose visai nepatikęs, jai gaila „žmonių, kurie ant arenos cirke visokius lankstymus daro dėl žmonių džiaugsmo“⁸⁴⁶.

Kiti masinantys reginiai

Pirmosios sporto žvaigždės modernybės epochoje nebuvo vienišos – ne mažiau garbinami buvo kino aktoriai ar garsūs rašytojai. Jie buvo populiariosios kultūros, komercializacijos bei pramogų industrializacijos veidai. Sykiu šios žvaigždės žymėjo ir naują laisvalaikio epochą, kurioje pramoga tapo masine, žiūrovai miniomis stebėjo pagrindinius žirgų lenktynių, futbolo finalus ar

⁸⁴⁴ A. Zass, *The Amazing Samson*, London, 2011 [1926], p. 60.

⁸⁴⁵ Ten pat, p. 120.

⁸⁴⁶ Nežinomos adresatės (Marijos) atvirlaiškis Marijai Pečkauskaitei, 1911 VI 20 [VI 7], B. Speičytė, M. Kvietkauskas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei...*, p. 249.

imtynių mačius. Nors XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvoje tokių tūkstantinių sporto rungtynių nefiksuota, tačiau atrakcijų, sutraukiančių minias, visgi būta.

Šalia tokių naujų kultūros formų kaip kinas, žiūrovus viliojo ir bene labiausiai stebino tokie moderni epochą žymėję įvykiai, kaip pirmųjų automobilių, lėktuvų ir oro balionų pasirodymai. Nors vėliau iš šių aristokratų mėgėjų, karininkų užsiėmimų išsivystė ir atskiros sporto rūšys, anuomet amžininkams tai asocijavosi ne tik su sportu, bet ir su mokslo, technologijos pažanga, o vėliau – ir su karo sritimi. Štai *Ūkininko* skaitytojams 1897 metais aiškinta, kad oro balionais tiriamas oras, labai dažnai oro balionai (vadinti ir *lėkiamosiomis mašinomis*) paleidžiami bepiločiam skrydžiui, tad jie gali neplanuotai nusileisti bet kurioje Europos vietoje. Buvo informuojama, kad oro balionai gali skristi ir virš Lietuvos. Pristatant jų funkcijas ir veikimo principus siekta informuoti lietuvius, jog šie nepadarytų gėdos tokį objektą aptikę, jo nenaikintų, bet „dastatytų mokintiems vyrams, kurie išėmė instrumentus žiūrės, ką jis užrašė“⁸⁴⁷. Aišku, net ir po vienuolikos metų danguje pamatę oro balioną dalis korespondentų jį apibūdino iš kasdienio gyvenimo pasiskolintas palyginimais. Pavyzdžiui, virš Kybartų matytas skraidantis objektas buvo palygintas su silkų „bačka“⁸⁴⁸. Tai, kad oreivystė laikyta sporto rūšimi, patvirtina ir Lenkijoje leisti sportui skirti leidiniai, kuriuose skrydžiams oro balionu bei lėktuvams skirta nemaža leidinio dalis (sykiu su jau aptartomis žirgų lenktynėmis, dviračių bei automobilių sportu, taip pat imtynėmis)⁸⁴⁹.

Mokslo ir technologijų pristatymas platesnei publikai atsirado Apšvietos epochos Europoje, kai daugiausiai buvę nežinomi savo srities profesionalai (daktarai, teisininkai, inžinieriai, leidėjai) ėmė rengti enciklopedijas, kad mokslas ir žinios plačiai pasklistų. Tuo pat metu buvo leidžiami įvairūs mokslo populiarinimo pamfletai, knygos, spausdinami straipsniai įvairiuose periodiniuose leidiniuose, vykdavo ir teatralizuoti (neretai su šarlataniškumo prieskoniu) naujausių mokslo pasiekimų pristatymai. Tokie renginiai kaip oro

⁸⁴⁷ B. [Stasys Matulaitis], Keli žodžiai apie orą, *Ūkininkas*, 1897, birželis, Nr. 6, p. 84.

⁸⁴⁸ J. L. [aut. nenustatytas], Kybartai (Vilkaviškio pav.), *Vilniaus žinios*, 1908, lapkričio 11 (24), Nr. 254, p. 4.

⁸⁴⁹ Plg. *Sport: pismo ogólno-sportowe ilustrowane*, r. 2, 1911, nr 16; Ten pat, nr 3, 1912, nr 4–5.

baliono, amžininkų vadinto svarbiausiu XVIII a. išradimu, pakilimas Paryžiuje sutraukdavo 100 tūkst. žmonių. Šie pasirodymai, demonstruojantys žmogaus pergale prieš žemės trauką ir gravitaciją, laikomi pirmaisiais masinės kultūros pavyzdžiais⁸⁵⁰. Dar įstabesni (sprendžiant iš tūkstantinių minių ir entuziastingų korespondencijų) buvo pirmųjų lėktuvų skrydžiai ir aviacijos šou. Jie įgyvendino vieną seniausių žmonijos svajonių – skraidyti kaip paukščiui. Vienas pirmųjų tokių pasirodymų vyko Vilniuje, jau minėto Vilniaus hipodromo Prospieškos priemiestyje, į kurį stebėti lenkų aviatoriaus Michało Scipio del Campo ir jo kolegos pasirodymo atvyko keliolika tūkstančių žmonių: „Pirm keliolikos dienų iš užsienio atvažiavo į Vilnių du aviatoriu Gaber-Vlynskis ir M. de Campo-Scipio. Šeštadienį, rugsėjo 4 d. apie 5 val. po pietų turėjo pasirodyti savo biplanu Gaber-Vlynskis. Bet smarkus ir lietus ir vėjas jį sutrugdė. Tik apie 7 val., publikai reikalaujant, jis iškilo oran du kartu. Pirmą kartą pakilo nuo žemės 15–18 sieksnių aukštumo ir laikėsi ore 2½ min. Lėk arti 2 verstų. Antrągi kartą pakilęs, jis labai gražiai apsupo visą ipodromą ir dailiai nusileido prieš publikos tribunas [...]. Sekmadienį abu aviatoriu turėjo geresnį pasisėkimą negu šeštadienį. Neapsakomas buvo kelių tūkstančių žmonių džiaugsmas, kuomet monoplanas-plestekėlė ir biplanas panašus į ketvirtiną dėžę skrajojo virš kalnų ir miškų [...], monoplanas per 13 minučių nulėk arti 25 verstų. Gražus žmogaus-paukščio ore vinguriavimas, motoro tratėjimas sukėlė publikoje didelį entuziazmą“⁸⁵¹.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą tokie pasirodymai tapo dar įspūdingesni ir toliau į hipodromo teritoriją sutraukdavo daugybę žmonių. Štai apie lakūnų Vasilijevo ir Kuzminskio aviacijos pasirodymą, į kurį buvo įtrauktos ir moterys keleivės, o pilotai atliko įvairiausių triukus, *Aušra* rašo taip: „Ant Paspiečkos

⁸⁵⁰ R. Gillespie, *Ballooning in France and Britain, 1783–1786: Aerostation and Adventurism*, *Isis*, vol. 75, no. 2 (Jun., 1984), p. 248–268; C. Brant, *The Progress of Knowledge in the Regions of Air?: Divisions and Disciplines in Early Ballooning*, *Eighteenth Century Studies*, vol. 45, no. 1, p. 71–86; J. Tucker, *Voyages of Discovery on Oceans of Air: Scientific Observation and the Image of Science in an Age of “Balloonacy”*, *Osiris*, vol. 11, *Science in the Field* (1996), p. 144–176; P. Keen, *The “Balloomania”: Science and Spectacle in 1780’s England*, *Eighteenth-Century Studies*, vol. 39, no. 4 (Summer, 2006), p. 507–535.

⁸⁵¹ N. čius [aut. nenustatytas], *Oru lakstymas Vilniuje*, *Lietuvos žinios*, 1910, rugsėjo 11 (24), Nr. 72, p. 3.

pleciaus skraidė du vyrų: Vasilijevas ir Kuzminskis. Su savimi jie buvo paėmę dvi moteri. Skraidymas gerai pasisekė. Skraidytojai jau moka su mašina ore ratais sukeltotis, net žemyn galva apvirsdami. Žmonių susirinko pažiūrėti daugybė⁸⁵².

Ne mažiau entuziastingų aviacijos mėgėjų lakūnai sutraukdavo ir kituose Lietuvos miestuose. Pavyzdžiui, Kaune 1911 metų birželio 8 ir 9 dienomis vyko lakūno Utočniko pasirodymai: „Kaune tokie mėginimai daromi dar pirmą kartą, todėl žiūrovų susirinko didelė daugybė: netik pieva palei Nerį pilna buvo žmonių, bet ir stogai buvo aplipti. Mėginimai pavyko labai gerai. Ir iš žiūrovų keletas buvo pasikėlę oran. Orlaisvis pasižiūrėti visai nesunkus padaryti. Keletas drobe aptemptų ant dratų stogelių, viduryje sėdėjimas dviem žmonėms ir mašinėlė, sukanti sparnus. Orlaisvis pasikelia ir nusileidžia labai lengvai“⁸⁵³.

Aviacija tuo metu daugelį žavėjo. Reaguodamas į tai, populiarus Vilniaus laikraštis *Виленский курьер* pirmame savo numeryje ne tik išspausdino didelį straipsnį apie aviaciją, anuomet pažodžiui vadintą „plaukiojimu oru“, bet ir pažadėjo nepraleisti nė vienos su šia nauja sporto rūšimi susijusios naujienos (aviacija tuomet buvo ir vienas iš progreso ženklų). Pažadas buvo nuosekliai vykdomas: labai dažnai spausdintos net kuklios telegraminio pobūdžio žinutės apie lėktuvų pasirodymus visoje Rusijos imperijoje ir už jos ribų⁸⁵⁴. Tokių žinučių daugėjo. Tai, aišku, sietina ir su augančia aviacijos pramone, technine pažanga ar pramogų industrija. Visa tai sudarė sąlygas augti lėktuvų ir pilotų skaičiui, taip pat padaugėjo kelionių lėktuvais. Pavyzdžiui, *Viltis* informavo apie netyčinį orlaivio pasirodymą, kai Obelių kaime lėktuvas buvo priverstas nutūpti dėl techninių priežasčių, o pasiturintys ir nuotykių ieškantys britai kelionę tęsė traukiniu: „Šiomis dienomis netoli Obelių (Ežer. apskr.) stoties nusileidė oralaisvis. Tuo oralaiviu atskrido trys anglai: vienas aficierius, kitas laikraščio „The Daily Graphic“ redakcijos narys ir fabrikantas. Per 32 valandi jų atkirsta 2,700 varatų, tik per paskutines tris valandas jų kelionei ėmęs kliudyti smarkus

⁸⁵² *Aušra*, 1914 m., gegužės 22 d., Nr. 19, p. 246.

⁸⁵³ 8 ir 9 birželio lakūnas Utočnikas darė Kaune bandymus lakstyti oru, *Vienybė*, 1911, birželio 14 (27), Nr. 24, p. 378.

⁸⁵⁴ Воздухоплавание, *Виленский курьер* „Наша копейка“, 1909, № 5, с. 5.

vėjas. Oralaivy gaso buvę nebedaug: gal porai dienų būtų jo užtekę. / Visi trys keliauninkai susikrovę savo oralaivį, susėdo pirmąjį traukinį ir per Kaukūnus išvažiavo Londonan⁸⁵⁵.

Manome, kad Liudas Gira itin gerai pajautė besikeičiantį aviacijos vaidmenį. Iš pradžių jis pabrėžė jos galią sužavėti (nuo seno žmonės svajoto skraidyti). Sykiu parodė šio užsiėmimo pavojingumą pirmųjų pilotų gyvybėms, puikiai suvokė galimą lėktuvų panaudojimą militaristiniams tikslams, jų galią ir pavojų, tarsi nujautė artėjantį Pirmąjį pasaulinį karą. L. Girus žodžiais, „dabar žmonija pergyvena labai svarbų laiką: žmogus prisisegęs lakstytuvų sparnus, pradeda skrajoti ore kaip aras, siekia užvaldyti orą. Visos kultūrinės valstybės ir tautos smarkiai subruzdavo mokyties lakstymo oru. Žmonija begalo trokšta matyti žmogų – oro laimėtoji ir štai lakūnai-laimėtojai gauna didžiausią garbę ir didžiausius pinigus. Bet daugelis dar apmoka tai savo krauju. Štai žuvęs dabar, belėkdamas su Sliusarenko iš Peterburgo Maskvon jaunas lakūnas Simanskis bene aštuoniošdešimta jau lakstymo auka. [...] Iš oru lakstymo laukiama didelių dalykų kultūros pakilime, beto, valstybės žiūri dar į lakstytuvus kaip į naują galingą pajėgą, kurią galima būsia sunaudoti karo reikalams. Ir, be abejonės, jeigu oru lakstymas būsiaš kuomet sunaudotas karo dalykams, tai tasai būsiasai karas bus tikrai daug pragaištingesnis ir baisesnis, negu dabar; kiti spėja, jog dėl to savo pragaištingumo karas net negalėsiaš tuomet ir įvykti ir noroms-nenoroms turėsianti įvykti tuomet visuotina taika. Duotų tai Dievas! Mat, tuomet nieko nesvertų nė armotos, nė stipriausios pilšs, nė didžiausi jūros laivynai. Taigi tuo tarpu visos valstybės, ypač didžiosios, kaip antai Prancūzija, Vokiečiai, Anglija, Amerika ir kt. subruzdavo ne juokais taisyties sau oro laivynus; aficeriai mokinami oru lakstymo, tvirtovės ir pulkai įsigija sau lakstytuvus jau dargi svarstoma įstatai apie oro erdvių sienas-ribas⁸⁵⁶.

⁸⁵⁵ Orlaivis Obeliuose, *Viltis*, 1908, lapkričio 21 (gruodžio 4), Nr. 136, p. 4.

⁸⁵⁶ G. [Liudas Gira], Rusų lakūnų egzaminas, *Viltis*, 1911, liepos 20 (rugpjūčio 2), Nr. 82, p. 1.

TOLYN NUO MIESTŲ: KURORTAI IR VASARNAMIAI

XIX a. Lietuvos kurortai: modernaus poilsio receptai

Vakarų mineraliniai kurortai XIX a. pr. jau buvo tapę Europos pramogų ir sveikatingumo centrais, tačiau Rusijoje mineralinių vandenų paieška prasidėjo tik XVIII a. vid., kai Petras I apsilankė Spa kurorte Belgijoje. Proceso būta gana spartaus: iki XIX a. tokių mineralinių vandenų šaltinių imperijoje jau priskaičiuota apie 300. Keli iš jų buvo ir Lietuvoje. Šiame skyriuje aptarsime garsiausius ir didžiausius lietuviškus kurortus, t.y. Druskininkus, Birštoną ir Palangą. Žinoma, tai ne vieninteliai kurortai (galima dar paminėti Smardonę (Likėnus) ar Kretkampį), daugelio jų istorija siekia XVIII a. pab. ar senesnius laikus⁸⁵⁷.

Kaip ir Petro I laikais, taip ir vėliau Lietuvos ir kiti Rusijos imperijos kurortai, pavyzdžiui, Staraja Rusa Naugarduko gubernijoje (jame paprastai ilsėdavosi imperatoriaus šeima),⁸⁵⁸ buvo steigiami sekant Vakarų pavyzdžiais. XIX a. pab. Druskininkai, o kiek vėliau ir Birštonas, buvo minimi kaip svarbūs imperijos mineraliniai miesteliai. Pavyzdžiui, 1900 m. Peterburge išleistame leidinyje Druskininkai užima lygią vietą su minėta Staraja Rusa, Lipecku (Tambovo gubernija) ir Slaviansku.

Šiame skyriuje laikysimės XIX a. II pusės, pasibaigusios Pirmuoju pasauliniu karu, chronologinių rėmų: būtent šiuo laikotarpiu mineralinės gydyklos sutraukdavo daugiausiai lankytojų, to meto kurortai įdomūs ir socialiniu požiūriu (aristokratai gydosi šalia vargšų, pamažu, tačiau nesustabdomai vis stipresnes pozicijas užima čia pradedantys važiuoti socialiai ambicingi buržuazijos atstovai).

Medicinos mokslas ir kuristų pasirinkta kančia

Tyrinėjant laisvalaikį kurortuose į akis krinta keli dalykai: pirmiausia, leidžiant atostogas kurortuose dominavo medicina ir (medicinos) mokslo

⁸⁵⁷ R. Griškaitė, *Mineralinis miestas arba kurortinės kultūros pradžia Lietuvoje*, Vilnius, 2001.

⁸⁵⁸ Ten pat, p. 32.

autoritetas čia reguliavo kasdienybę. Būsiami kuristai savo atostogų dienotvarkę galėjo sužinoti jau prieš vykdami. Pavyzdžiui, 1865 m. Druskininkų kurorto vadove paskelbta preliminari dienotvarkė nurodo būtiną kėlimąsi 5 val. ryto, 5.30 svečiui jau reiktų gerti mineralinį vandenį, 7 val. numatytas pasivaikščiojimas, 8 val. pusryčiai ir užsiėmimai namie, 10 val. vonios, gydytojų apžiūros, 11 val. pasivaikščiavimo kartojimas, 13 val. pietūs, 14–17 val. pasivaikščiojimas, 17 val. lengvi užkandžiai, 19–20 val. šokiai, 20 val. vakarienė, vakarinės vonios, žaizdų perrišimas, 21–22 val. vakarinis poilsis⁸⁵⁹, savaitgaliais šokiai ir pobūviai nuo 21½ iki 24 val⁸⁶⁰. Kuristams vanduo buvo viena pagrindinių gydymo priemonių, tad nenuostabu, kad būta nemaža nurodymų (kartais gana stipriai varijuojančių), kaip, kiek ir kada reikia jo gerti. Antai Vilniaus medicinos draugijai priklausantis vaistininkas dr. T. Heinrichas 1847 m. mineralinio vandens gėrimo nurodymuose pažymi, kad per 15 min. reikia išgerti 2–4 puodelius ryte, nuo 2 iki 4 puodelių vakare. Po pirmo gėrimo galima pajodinėti arkliu, taip pat rekomenduojami pokalbiai gerojoje draugijoje, muzika, tapyba arba skaitymas su rašymu, svarbu, kad nebūtų per daug rimtų temų⁸⁶¹. Kiekvienam kuristui kurorto medikai paskirdavo atitinkamą gydymo programą, tad ir vandens gėrimo procedūros skirdavosi. Visgi dažniausiai medicinos autoritetas buvo gana stiprus, tad poilsiautojai klausydavo nurodymų, liečiančių dietą (kokias salotas ir kokius padažus sveika pasirinkti, kokį vyną ir alų gerti, kokią mėsą, duoną, šokoladą kavą ar arbatą rinktis⁸⁶²), draugijos ir pokalbių temas⁸⁶³, taip pat spektaklių ar lektūros žanrus (ne veltui įspūdinguose Palangos teatro rūmuose dominavo operetės ir komedijos)⁸⁶⁴.

Druskininkų mineralinis vanduo, manyta, gydydavo reumatizmą, poliartritą, nervinio pobūdžio ligas, mažakraujystę, vienpusį paralyžių, širdies

⁸⁵⁹ *Друскенікскіе мінеральніе воды, сочиненіе И. Нагумовича, перевел с польскаго М. Иванов, Гродно, 1865, с. 49.*

⁸⁶⁰ Druskieniki. Stale praktykujący w Druskienikach, opisał Dr. W. Bujakowski, Zdrojowiska, zakłady lecznicze i stacye klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach cesarstwa, red. dr. H. Dobrzycki, Warszawa, 1896, s. 75, VUB RSS, med. 6863.

⁸⁶¹ *Skazówki zachowania się przy picciu wód mineralnych*, VUB RS, f. 26–3617, l. 1v–1r.

⁸⁶² *Друскенікскіе мінеральніе воды, с. 50–52.*

⁸⁶³ *Plg. Skazówki zachowania się przy picciu wód mineralnych*, l. 1–2.

⁸⁶⁴ N. Dobilas [Julijonas Lindė-Dobilas], Palanga, Kuršo gub., *Viltis*, 1910, birželio 6 (19), Nr. 64, p. 1.

ligas, maliariją ir kitokias ligas⁸⁶⁵. Gydomosi procedūroms ryždavosi ne tik sergantieji, bet ir sveiki kurortų lankytojai. Ir tai ypač įdomu, nes daugelis to meto sveikatingumo receptų buvo gana artimi kankinimui: kartais reikalauta gerti milžiniškus kiekius mineralinio vandens, taip pat kitokiais dirbtiniais būdais siekta kuo daugiau vandens „supilti“ į kūną (net per išangę ar vaginą); atliekamos ledinio ir beveik verdančio dušo ir vonių procedūros, taikytos kitokios hidroterapijos formos, pavyzdžiui, aukšto slėgio masažai. XIX a. mėgta gydyti karšto ir šalto vandens kontrastu: kartais pacientai būdavo įvyniojami kaip mumijos į keliolika stipriai užšaldytų vilnonių paklodžių, kartais uždromi į vadinamąsias garo dėžes arba apkasami beveik degančiu gydomuoju purvu. Pacientams būdavo taip karšta (arba šalta), jog vienintelis patarimas buvo kuo mažiau judėti. Tačiau kuristai neabejojo mokslo pažanga, atvirkiščiai, XX a. pr. jie ryždavosi gydytis net ir tokia tuomet dar nepažinta priemone kaip radioaktyvumas⁸⁶⁶. Ne mažiau iškalbinga detalė apie pozityvizmo epochos žmonių tikėjimą mokslu ir sveikata susijusi su kapinėmis ir laidotuvėmis: Druskininkų kurortas apskritai ilgą laiką neturėjo mirtį simbolizuojančių kapinių (mirusieji slapčia gabenti į netolimą Ratnyčios miestelį⁸⁶⁷), o nuo XIX a. vid. žmonės čia buvo laidojami naktimis, kad nesukrėtų ir nenuliūdintų kuristų. Palangos kurorte, stengiantis palaikyti šventišką nuotaiką, buvo rengiami „šokančios visuomenės narių“ posėdžiai. Juose svarstydavo, kokiomis efektyviomis priemonėmis „įveikti nuobodulį, kuris dažnai yra kurorto žaizda“. Taip formavosi antimelancholinės kurorto svečių grupės⁸⁶⁸.

Kitos modernios technologijos ir socialiniai lankytojų pokyčiai

XIX a. II pusės kurortuose viešpatavę medicinos mokslai sunkiai atskiriami nuo kitų didžiųjų to amžiaus išradimų, ypač kapitalistinės ekonomikos, geležinkelių ir telegrafų, t.y., priemonių, padėjusių plėsti ir vystyti kurortus,

⁸⁶⁵ Plg. [Павел] Савицкий, *К вопросу о терапевтическом действии Друскенинских вод при некоторых болезнях: доклад*, 1900, VUB RS, f. 26–3594, l. 1–16.

⁸⁶⁶ *Радиоактивные Друскенинские минеральные воды*, Вильна, 19-?, с. 22–38.

⁸⁶⁷ R. Griškaitė, *Mineralinis miestelis arba kurortinės kultūros pradžia Lietuvoje*, p. 43, 70–71.

⁸⁶⁸ [Be autoriaus ir pavadinimų], *La Limande*, 1886, birželio 22, Nr. 1, p. 3. Naudotasi Palangos viešosios bibliotekos parengtu vertimu į lietuvių kalbą.

paskleisti žinią apie juos bei greitai ir patogiai pritraukti kuristus. Daugelio mineralinių ar kitokių kurortų geografinė padėtis paprastai buvo kertinis dalykas, lemiantis jų vystymąsi: net ir esant idealioms sąlygoms kelionė karieta į kurortus nelaikyta lengva, o kelionės laikas skaičiuotas ne valandomis, o paromis, tad neretai gydymosi sezono pradžia ir pabaiga būdavo nustatoma pagal patogumą atvykti ir išvykti.

Tik išvysčius geležinkelių tinklą ir upes pritaikius garlaiviams, poilsinė kelionė į kurortus ne tik sutrumpėjo, tapo patogesnė ir saugesnė, tačiau ir atpigo. Todėl nenuostabu, kad Palangos grafo Felikso Tiškevičiaus privačiomis lėšomis vystytas kurortas dažniausiai kritikuotas dėl „privažiavimo keblumo ir brangybės“⁸⁶⁹, 74 varstų kelionė karieta iš Liepojos kainuodavo nuo 25 iki 60 rublių (priklausomai nuo šeimynos ir bagažo dydžio). Ne veltui šio kurorto savininkas grafas F. Tiškevičius⁸⁷⁰, Palangos vasarnamių ir pensionatų atstovai, taip pat investuotojai iš Varšuvos⁸⁷¹ ir net paprasti poilsiautojai⁸⁷² bandė Palangos modernizavimą pradėti nuo susisiekimo gerinimo. Grafas savo lėšomis įrengė milžinišką tiltą į jūrą, kad prie jo galėtų švartuotis keleivius ir prekes kurortui atplukdantis laivas. Taip pat daug kartų prašyta leidimo nutiesti geležinkelį ar įrengti plentą, tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo susisiekimas su kurortu iš esmės nebuvo palengvintas. Keliautojai į Druskininkus šio kurorto apylinkes ne kartą yra pavadinę „Lietuvos Sachara“. Kol buvo nutiestas Peterburgo–Varšuvos geležinkelis 1862 metais, kelionė karieta iš Gardino į šį kurortą truko apie 10 valandų (50 km), o varšuviečiui XIX a. viduryje atvykti į Druskininkus reikėjo maždaug 66 valandų⁸⁷³.

Druskininkų valdytojai taip pat prašė leidimo privačiomis lėšomis nutiesti geležinkelio atkarpą nuo Pariečės geležinkelio stoties, tačiau negavo. Vėliau nuo čia pradėjo kursuoti pirmasis Lietuvoje autobuso maršrutas. 1880 metais,

⁸⁶⁹ Svečias [Jonas Karvelis], Palanga, *Viltis*, 1908, liepos 4 (17), Nr. 76, p. 2–3.

⁸⁷⁰ P. m. užv....., Palanga, *Vilniaus žinios*, 1905, balandžio 13 (26), Nr. 93, p. 2.

⁸⁷¹ Palangą nuo grafo Tiškevyčiaus nusisamdė lenkų draugiją..., *Vilniaus žinios*, 1905, kovo 20 (balandžio 2), Nr. 73, p. 2.

⁸⁷² M. Dveigys [Stasys Ličkūnas], Palanga (Kuršo gub.), *Šaltinis*, 1910, rugsėjo 6 (rugpjūčio 24), Nr. 35, p. 557.

⁸⁷³ *Daktaro Teodoro Triplino kelionė po Lietuvą 1856 metais*, Vilnius, 1988, p. 31.

Nemuną pritaikius garlaiviams, iš Kauno į kurortą tapo įmanoma atvykti per 5–6 valandas⁸⁷⁴. Daugelis apžvalgininkų, rašiusių apie Birštono kurortą, atkreipdavo dėmesį į svarbiausią jo privalumą, dėl kurio vasaromis čia privažiuoja daugybė žmonių: „Tai yra arčiausias nuo Vilniaus ir Kauno kurortas“⁸⁷⁵.

Patogus ir modernus kurorto ir miesto susisiekimas leidžia apčiuopti ir naują XIX a. II pusės visuomenės fenomeną, kai vis daugiau miestiečių vasaroja užmiestyje (ir ne savo nuosavame, o nuomojamame name). Druskininkuose tokių statybų bumus fiksuotas 1878–1879 metais, kai miestelyje iškilo 150 vasarnamių ir viešbučių. XIX a. pab. mediniai vasarnamiai nesustabdomai kilo ir Palangoje, todėl vietiniai skundėsi, kad Palangos apylinkėse iškirsti visi medžiai, net nerasi pavėsio⁸⁷⁶. Vasarnamių, vilų ar „dačių“ nuomininkai ekonomiškai, kultūriškai ir socialiai liko ištikimi miestui. Tą patvirtina statistika, rodanti, kaip sparčiai augo kuristų skaičius (nuo kelių tūkstančių XIX a. vid. iki beveik dvidešimties tūkstančių prieš Pirmąjį pasaulinį karą⁸⁷⁷). To laiko amžininkų liudijimai bei atsiminimai gana sėkmingai išryškina kurortų svečių socialinį ir kultūrinį portretą. Štai Palangoje augęs kunigas Mykolas Vaitkus savo atsiminimuose rašo, kad vasaromis ten lankydavosi „nuo vidutinių pasiturinčių klasių iki aukščiausių aristokratų imtinai. Tad būdavo ko pasižiūrėti – veidų, figūrų ir kostiumų – ne vien bažnyčioj, o ir pajūry, ne vien gatvėse, o ir šile, ir parke, rytą, dieną ir vakarą. Ilsėdavosi Palangoje ir dvasios aristokratai – mokslininkai, menininkai, muzikai, dainininkai, poetai“⁸⁷⁸. XIX a. pab. Palangos kurortas vystytas jo savininko grafo Felikso Tiškevičiaus pastangomis ir sumanymais. Nenuostabu, kad sekta Vakarų kurortų pavyzdžiu. Čia vesti ir vieši lankytojų sąrašai, kad juose poilsiautojai galėtų sužinoti vieni kitų tapatybes, taip

⁸⁷⁴ L. Laučkaitė, *Medinė Druskininkų architektūra XX a. pradžios kurorto fone*, A. Surgailis, *Mediniai Druskininkai*, Vilnius, 2011, p. 6.

⁸⁷⁵ J. Galdinas [Jonas Galdinas], Birštonas (Viln. gub. Trakų pav.), *Lietuvos žinios*, 1910, rugsėjo 4 (17), Nr. 70, p. 3.

⁸⁷⁶ Palanga, *Skardas*, 1907, gegužės 16 (29), Nr. 20, p. 310.

⁸⁷⁷ Plg. A. Renier, *O wodach mineralnych Druskienickich*, VUB RS, f. 26–3581, l. 43–63; A. Renier, *O wodach mineralnych Druskienickich wiadomości ogólne*, 1841, VUB RS, f. 26–3582, l. 74–93; Lista osób przybyłych do Druskienickich mineralnych wód, VUB RS, f. 26–3583; L. Laučkaitė, *Medinė Druskininkų architektūra XX a. pradžios kurorto fone*, p. 10.

⁸⁷⁸ M. Vaitkus, *Su Minija į Baltiją. Atsiminimai*, London, 1962, p. 104–105.

pat sezono metu leistas kurorto laikraštis *La Limande (Plekšnė)*. Leidinys prancūzų kalba rašytas šmaikščiai, iš jo turinio galima suprasti, kad jo bendraautorai galėjo būti ir kurorto lankytojai. Itin atviras redakcijos pastebėjimas apie XIX a. pab. Palangos kurorto svečius, jų skirstymas į aristokratus ir turtinguosius, bet nebūtinai kilminguosius (šias abi grupes gali vienyti tai, kad jos abi gali naudotis grafo svetingumu, būti priimti į Palangos rūmus). Be šių grupių, redakcija išskiria neturtingus ir atokiau besilaikančius kurorto svečius ir atskirą grupę sudarančius žydus: „Jeigu pažiūrėtume sąrašą poilsiaujančių, kurie apsistojo namuose, vilose ar lūšnelėse, Jūs ten rasite atvykusių ne tik iš apylinkių, bet ir iš Rusijos ir iš užsienio. Būtų galima manyti, kad kiekviena tautybė suformuos savo atskirą būrelį ir stengsis organizuoti savo gyvenimą pagal šalies papročius, bet mes matome visai kitą. Visuomenės dalis, kuri skaitoma kaip vasarotojų šulas, sudaro aukštąją visuomenę. Kad ji priimtų į savo ratelį asmenis, nekreipiant dėmesio ar tas žmogus lenkas, vokietis ar rusas, turtingas ar ne, neklausiant jo užsiėmimo, reikia, kad jis būtų priimtas į grafo rūmus – tai svarbiausia ir to jau pakanka. Ši visuomenės dalis susirenka į Palangą ne tik dėl sveikatos pataisymo, bet ir nori pasinaudoti malonumais, dalyvaudama visose išvykose ir organizuojamose šventėse. Kita dalis, mažiau matoma, bet daug gausesnė, nesudaro jokio ratelio, nenorėdama turėti jokių įpareigojimų, o savo asmeninėms priemonėms negalėdama dalyvauti kokiame malonume, gyvena atsiskyrusi, stengiasi kuo daugiau pasinaudoti oru, kuris nieko nekainuoja ir maudymusi, kuris mažai kainuoja ir yra efektyvesnis sveikatai negu kitur. Ši visuomenė pasitenkina rasdama kaimo gyvenimo būdą ir poilsį po miesto triukšmo ir rūpesčių. Trečioji mūsų svečių dalis, kuri sudaro vieningą ratelį, yra izraelitai. Aš manau, kad vienintelis dalykas, kuris gali juos čia atvesti, ir kas apskritai visus čia traukia – tai vidutinė kaina tam, kas būtina pragyvenimui. Visos šios trys grupės sudaro Palangos visuomenę“⁸⁷⁹.

Ne sezono metu aptariami Lietuvos kurortai mažai skyrėsi nuo kitų provincijos miestelių (šiuo požiūriu „išsiskyrė“ tik Palanga, kurioje 1911 m.

⁸⁷⁹ Skambalėlis [Feliksas Tiškevičius?], Feljetonas, *La Limande*, 1886, birželio 22, Nr. 1, p. 2.

buvo 20 krautuvių, 1 monopolis ir 2 *traktieriai*, berniukų 4 klasių progimnazija, 1 didesnis ir keli mažesni gintaro fabrikai bei muitinė⁸⁸⁰). Atėjus vasarai kurortai atgydavo. Antai Druskininkuose būdavo įrengiama laikinoji telegrafo stotis, dažninamas pašto susisiekimas, net pridedami papildomi traukinių maršrutai⁸⁸¹. Nyki provincija sulaukdavo ne tik vietinių lankytojų, tačiau ir tolimų svečių: Palangos minioje buvo galima išgirsti kalbančius „prancūziškai, čia tau vokiškai, latviškai, rusiškai, lenkiškai, o kartais net ir lietuviškai“⁸⁸². Šio kurorto kosmopolitiškumą sustiprina ir kurhauzuose buvę knygynai ir bibliotekos, visomis minėtomis kalbomis turėję laikraščių ir knygų.

Vasaros sezono metu kurortuose buvo galima išvysti beveik visus visuomenės sluoksnius, išskyrus, žinoma, didžiausią, gyvenusį iš žemės ūkio: „Ūkinininkai ir dvarininkai ir visi žemvaldžiai aimanuoja nesulaukdami aiškios giedros, kada galėtų javus nuo lauko valyti ir kluonuosna vežti. Valdininkai, pirkliai, ir visi liuosieji miestų-miestelių žmonės, kurie lauko darbo nedirba, susirinkę vasarnamiuose ir kurortuose (gydymosi vieta), kaip įmanydami linksminasi. Tą veikia ir į Birštoną atvažiuavę svečiai gydyties, arba atsilsėti“⁸⁸³. Galbūt aiškiausiai kurortų svečių socialinį portretą atskleidžia amžininkų pastebėjimai, kad nuo miesto sunkiai atskiriama tauta – žydai – vasarą sudarydavo didžiausią kurortų lankytojų dalį: „Šįmet Birštone žydų, sulyginant su kitomis tautomis, daugiausiai, kur tiktai eini, ar per miestelį, ar sodne, ar šile Druskių, vis žydą sutinki. Pilni jų viešbučiai, pilni vasarnamiai, pagalios ir bakužės miestelėnų jaisiais prikimštos“⁸⁸⁴.

Kelionės ir gydymasis Lietuvos kurortuose atskleidžia, kaip kito šios vietos ir kaip kartu su jomis keitėsi lankytojų socialinis portretas. Jei XIX a. pirmoje pusėje ir amžiaus viduryje kurortai pritraukdavo daugiausia aristokratus, tai išplėtojus susisiekimo tinklą (padaugėjus geležinkelių, garlaivių, automobilių), kurortų plėtrą arba administravimą atidavus privatiems

⁸⁸⁰ Mėčius Šaulys [Matas Šalčius], Palanga, *Lietuvos žinios*, 1911, liepos 26 (rugpjūčio 8), Nr. 85, p. 3.

⁸⁸¹ Druskininkai. Gydomieji vandenys, *Aušra*, 1912, gegužės 30, Nr. 11, p. 173.

⁸⁸² A. Žalvarinis [Jurgis Tilvytis], Litvomanija, *Viltis*, 1908, kovo 8 (21), Nr. 91, p. 1–2.

⁸⁸³ Svečias [Jonas Karvelis?], Birštonas, *Vilniaus žinios*, 1907, rugpjūčio 3 (16), Nr. 109, p. 2–3.

⁸⁸⁴ Svečias [Jonas Karvelis?], Birštonas (Trakų pav., Vilniaus gub.), *Vilniaus žinios*, 1907, rugpjūčio 15 (28), Nr. 119, p. 3.

investuotojams ir įmonėms, kurortai XIX a. II pusėje tampa prieinamesni daug platesniam gyventojų ratui. Tokiu būdu daugiau ar mažiau aristokratiškas laisvalaikio leidimas kurortuose (kartu ir gydantis) tampa buržuazijos ir vidurinėsios klasės užsiėmimu.

Tiesą sakant, kai kuriuose amžininkų pastebėjimuose galima įžvelgti baimę, jog į kurortų gydyklas, vilas ir parkus atvyksta darbininkija: „Negerovė juos čia atnešė – kalba motinos, – jie mūsų dukteris ištvirkina, kas tai matė, pirma to nebuvo, dabar ir merginos su darbininkais eina į karčemą alaus gertų, negalima jų ligi išvakarų susilaukti. Vaikinai taip-pat, nieko neskaitydami, didi kraitį už „rudį“ aludėje krauna. / Patėmijau, ka Birštono jaunimą tie plento darbininkai ir vasaros metu suvažiavę svetimtaučiai, ypač žydai, labai dykina ir ištvirkina.“⁸⁸⁵

Čia tik užsiminsime (šią temą galima lengvai išplėtoti): nuo modernių laikų neatskiriamas nacionalizmas arba bent jau nacionalinės įtampos aiškiai matomos ir aptariamuose kurortuose. Pirmiausia, kaip Prancūzijoje ar Vokietijoje, vietiniai kuristai buvo skatinami rinktis vietinius vandenis, o atvažiavus į Birštoną, Druskininkus ar Palangą – nepamiršti savo tautinės tapatybės.

Laisvalaikis po procedūrų

Apie Prancūzijos spa procedūras (jomis buvo sekta ir Lietuvos kurortuose), sakoma, kad po dušų, vonių, masažų ir kitokių sveikatingumo procedūrų iškankintas pacientas buvo įvyniojamas į milžinišką rankšluostį, įsodinamas į krėslą ir dviejų kurorto darbuotojų nunešamas į savo kambarį. Visgi nepaisydami medicinos mokslo autoriteto ir sveikatos labai paskiriamos griežtos dienotvarkės, kuristai rasdavo laiko bei galimybių ir maloniam laisvalaikiui.

Kaip minėta, kuristų laisvalaikis buvo įspraustas į rytines ir vakarines vandens (kartais ir pieno, rūgpienio ar kumiso) gėrimo procedūras. Dieną jie praleisdavo hidroterapeutų ir masažistų rankose, tačiau vakarais ir net tarp

⁸⁸⁵ Svečias [Jonas Karvelis], Birštonas (Trakų apskr. Vil. gub.), *Šaltinis*, 1908, vasario 19 (kovo 3), Nr. 8, p. 123–124.

procedūrų būdavo galima pasidžiaugti linksmybėmis ir pramogomis. Viena svarbiausių tokių pramogų buvo vaikštynės kurortų parkuose ir apylinkėse – užsiėmimas buvo skatinamas ir kurortų medikų, nes visi aptariami miesteliai buvo didelių sausų pušynų apsuptyje. Druskininkuose šių pasivaikščiojimų metu kasdieną du kartus – ankstyvą rytą ir vakare – grodavo dvidešimties žmonių kurorto orkestras⁸⁸⁶. Palangos ir Druskininkų kurortuose reguliariais intervalais taip pat grojo orkestrai – anot medikų, buvo sveika jų klausytis vaikščiojant. Be to, parkai, aplinkiniai miškai ir kitos pasivaikščiojimams įrengtos vietos buvo ta erdvė, kurioje priešingos lyties atstovai galėjo gana įprastomis sąlygomis pasimatyti ir mėgautis vienas kito kompanija. Druskininkų ir Birštono kuristai turėjo galimybę pasitraukti nuo aplinkinių dėmesio – jie galėjo rinktis pasiplaukiojimą šalia tekančiu Nemunu. Vakaris linksmybės persikeldavo į kurortų kurhauzus, kuriuose vyko šokiai, teatro pastatymai, koncertai, loterijos, buvo galima žaisti kėgliais ar biliardą, mėgautis kitomis pramogomis, pritraukusiomis nemažą dalį atvykėlių.

Jei gydymuisi skirta erdvė ir laikas buvo organizuojama taip, kad kiekvienas kuristas turėtų savo privačią erdvę, vonią ir procedūrą⁸⁸⁷, tai tam tikra prasme ir po procedūrų likęs laisvas laikas buvo uždaras. Štai kaip balius kurhauze prisimena vietinis palangiškis: „Tie šokiai būdavo tikrai šaunūs, nes ir ponios, ir jų paryžiniai kostiumai, ir jų šokių menas, ir Michailovo muzika buvo pirmos rūšies: mes palangiškiai proletariukai, būriais spiedavomės aplink langus pasižiopsot į tuos dyvus, kas mums kažin kodėl nebuvo draudžiama: gal ponams buvo malonu, kad prasčiokai jais gėris“⁸⁸⁸. Panašiai būta ir su pasivaikščiojimais parke, kuriame vakarais grieždavo orkestras: „Patekdavo tik įsigiję vienkartinį už 20 kap. arba sezoninį bilietą – šiaip visi plyšiai ir tvoros buvo saugomi, kad neprasisiverbtų visi norintys nemokamai pasiklausyti muzikos: tai dažniausiai buvę vietos gyventojų vaikai, kartais suaugę, kurie seka

⁸⁸⁶ Druskieniki. Stale praktykujący w Druskienikach, opisał Dr. W. Bujakowski, s. 75.

⁸⁸⁷ Tai matyti iš Druskininkų gydyklų išplanavimo ar Birštono gydyklų modernizavimo planų, privačių, visam sezonui išnuomojamų, Palangos paplūdimio trobelių ir maudynių jūroje tvarkos ar galiausiai iš individualių daktaro išrašomų receptų ir paskiriamų procedūrų.

⁸⁸⁸ M. Vaitkus, *Su Minija į Baltiją. Atsiminimai*, p. 79–81.

nustebusiomis akutėmis būrius laimingųjų, turinčių teisę naudotis visomis gėrybėmis⁸⁸⁹.

Laisvalaikis XIX a. II pusės–XX a. pr. Lietuvos kurortuose atskleidžia persipynusius laiko ir erdvės pokyčius, nulemtus XIX a. technologinių išradimų. Kurortai taip pat atskleidžia, kaip šioms vietoms tampant vis populiariesnėmis ir lengviau pasiekiamomis kito lankytojų socialinis portretas, kaip šių gydyklų duris pamažu pravėrė buržuazija. Sykiu kurortų kasdienybė ir tuometinės medicinos praktikos atskleidžia, kad čia leistą laisvalaikį galima vadinti „savanoriška hospitalizacija“ – tikėjimas (neretai per kančią) medicinos mokslu čia besilankantiems ypač svarbus. Visgi po procedūrų kuristai turėjo progų pramogai: medikai rekomendavo pasivaikščiojimus, lengvo turinio skaitalus ir pokalbius, teatro ir muzikų pasirodymus. Aptarti Lietuvos kurortai – Druskininkai, Birštonas ir Palanga – vasarą tapdavo vietomis, kuriose kuristai sėkmingai derino privatumą su draugija, gydančią gamtą su modernių laikų kultūra ir mokslu, atsiskyreliškumą su kosmopolitiškumu.

Vasarnamiai

Vilniuje už įėjimą į Botanikos sodą reikėjo mokėti po 3 kapeikas, o vakarais koncerto metu – 20 kp., ant pilies kalno patekti galėjai už 3 kp., o į Vingio giraitę – už 5 kp.⁸⁹⁰, bet tai nebuvo kliūtis sutraukti minias žmonių. Visgi mokami įėjimai bent jau pačioje XX a. pradžioje reiškė, kad parkai kurį laiką nebuvo proletariato laisvalaikio vieta. Žinoma, kad 1899 metais pirštinių mezgėjos uždirbdavo po 3–6 rublius per mėnesį. Geriausios mezgėjos, dirbusios Jarošinskio krautuvėje, uždirbdavo 12–15 rublių per mėnesį. Batsiuviai uždirbdavo 12–16 rublių, amatininkai-pameistriai – iki 4 rublių, iš kurių pusę atiduodavo meistriui už maistą. Kepėjų užmokestis siekė 9 rublius. Geriausiai apmokami pardavėjai vyrai gaudavo 250–350 rublių per metus. Tarnai – 120–300 rublių⁸⁹¹.

⁸⁸⁹ S. Vaineikienė, *Palangos atsiminimai. Pabėgėlės užrašai*, Palanga, 2014, p. 16–17.

⁸⁹⁰ *Wienybė Lietuwninku*, 1903, Rugsjūtis, Nr. 34, p. 401.

⁸⁹¹ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija. Nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, p. 307.

Mokestis už įėjimą buvo viena iš priežasčių, dėl kurių dalis miestiečių atšilus orams mieliau rinkosi ne tokioje išpuoselėtoje miesto gamtoje, o vyko užmiestin⁸⁹². Anot Kazio Binkio prisiminimų, dažnai buvo linksminamasi Panerio ir Šeškinės aukštumose ar Užvingio miškingose vietose: „Pavasariį šventadieniais Panerio kalnai (lenkiškai Ponary!), Šeškinės aukštumos (lenkiškai Szeszkinia!), Užvingio pušynas ar Antakalnio (lenkiškai Antokol!) apaugęs miškais kalnagubrys aidėte aidėdavo lietuviškomis dainomis. Niekas Vilniuje nemokėdavo taip gražiai padainuoti, kaip atėjęs iš Lietuvos sodžių jaunimas. Dainuodavo tada daugiausia ne iš natų, bet sodietiškas daineles sodietišškai ir dainuodavo: vienas veda, kiti pritaria“⁸⁹³.

Kalbant apie miesto parkus ir žaliąsias vietas vasarą, būtina paminėti, kad šiltuoju metų laiku dauguma miestiečių šeimų stengdavosi apieisti miestą ir išvykti į kaimą ar dvarą. Pasitraukti vasarai iš miestų tapo įprasta ir neatsiejama nuo tų laikų socialinių ritualų, elgesio normų, kultūrinių vertybių ir socialumo galimybių. Miesto ceremonijos buvo pratęsimos vasarnamiuose, sodybose, dvaruose, gydomuosiuose kurortuose⁸⁹⁴. Išvykas į kaimą, dvarą ar vasarnamį galime laikyti ir ekonomiškai naudingu noru pasitraukti iš viešumos (be to, tai pataisydavo sveikatą). Taip pat tai galėtume vadinti ir tam tikru gyvenimo būdu, kuris apima laisvalaikį, pramogas bei šeimą. Minėto rusiško žodžio *дacha* lietuviškas atitikmuo būtų „vasarnamis, vila, vasarvietė“. Terminas paplito jau XIX a. Rusijoje, kai reikėjo apibūdinti naują visuomenės fenomeną – miestiečių vasarojimą užmiestyje (ir ne savo nuosavame name, o nuomojamame). Taip vasarodami „dačnikai“ ekonomiškai, kultūriškai ir socialiai liko ištikimi miestui. Tokie vasarotojai nebūtinai priklausė turtingiems buržua. Veikiau tai buvo viduriniojo ar smulkiojo miestiečių sluoksnio atstovai, provincijoje neturintys

⁸⁹² Apie tokius miestiečių pomėgius Lenkijoje, žr. W. L. Karwack, *Zabawy na Bielanach*, Warszawa, 1978 ir ypač M. Olkušnik, *Wyjechać z miasta... Mieszkańcy Warszawy wobec podróży, turystyki i wypoczynku na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa, 2015.

⁸⁹³ K. Binkis, Vilniuje prieš 20 metų, *Jaunoji Lietuva*, 1934, Nr. 40, p. 644.

⁸⁹⁴ „Vichy“ mineralinių vandenų kurorto reklama skelbia apie vonių sezoną ir kviečia aplankyti šį Prancūzijos miestelį, pataisyti kūną ir sielą, skrandį, kepenis, pūslės skausmus, etc. Kiekvieną dieną nuo kovo 15 d. iki rugsėjo 30 d. kazino vyksta teatrai ir koncertai, parkuose groja muzika, yra kabinetai skaitymui, salonai žaidimams, pokaliai ir biliardai, svetainės... *Северо-западное слово*, 1905, 28 апреля, № 2280, с. 4.

savo nekilnojamojo turto. Laikraščiuose skelbimai apie nuomojamas vasarnamius pasirodydavo jau ankstyvą pavasarį, o artėjant vasarai ir net įpusėjus karštajam sezonui, tokių skelbimų tik daugėjo⁸⁹⁵.

Atvykus į kaimą pasikeičia apranga, maistas, šeimyniniai santykiai – tą matome iš to meto literatų tekstų (pavyzdžiui, A. Čechovo kūryboje). Visgi nepasikeičia svarbiausia – šie vasarotojai visada yra miestiečiai, atsinešantys iš miesto kultūrinį, ekonominį ir socialinį šleifą. Paprastai tokių namų savininkai buvo buržuazija ar komercinę sėkmę patyrę inteligentai, taip pat pamažu prarandantys savo visuomenines pozicijas dvarininkai, priimančios ir išlaikantys savo svečius, draugus ir pažįstamus. Taip prisimenamas ir Teresės Goesytės erdvių namų svetingumas: „Visais laikais čia spietėsi plačios apylinkės lietuviškas jaunimas, o vasaros atostogų metu kasmet susiburdavo iš daugelio aukštųjų mokyklų nemažas būrys lietuviškos studentijos, tarp kitų Povilas Višinskis, Adomas Varnas, Vladas Požėla, Zigmas Skirgaila, Augustinas Janulaitis ir kt., o ir a. a. prof. Jablonskiui, Žemkalniui-Liandsbergiui, A. Smetonai, Gabrielei Petkevičaitėi šie namai nebuvo svetimi“⁸⁹⁶.

Toks vilniečių paprotys sutapo ne tik su to meto Rusijos miesto kultūra, bet ir su Vakaruose vykusiu reiškiniu. Rusijoje šiuo laikotarpiu vasarvietės tapo harmoningos aukštosios klasės bei kaimo autentiškumo simboliu, o paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais tokie miestiečių nuomjami vasaros namai turėjo didelį kultūrinį prestižą⁸⁹⁷. Vieni iš tokių buvo nuomjami prabangūs vasarnamiai Verkiuose: „5 varstai nuo Vilniaus, nuo 1 iki 14 kambarių, kiekvieną dieną paštas, telefonas su Vilniumi, susisiekimas su Vilniumi diližanu ir garvežiu (gali būti ir ekipažai), maudynės upėje, vaikštynės po parką, pirtis, vonios, pagal užsakymą pristatomi provizija, įvairūs vaisiai, Verkių Stempinskio restorane galima gauti stalą šeimai“⁸⁹⁸. Žinoma, kažin ar 5,5 km už miesto esančiose prabangiose vilose, kuriose užtikrintas nuolatinis

⁸⁹⁵ Plg. *Северо-западное слово*, 1905, 10 февраля, № 2215, c. 1.

⁸⁹⁶ Už lietuviybę. Įvairių autorių straipsniai apie lietuves moteris ir jų visuomeninę veiklą, LMAVB RS, f. 12–3078, l. 33.

⁸⁹⁷ S. Lovell, *Summerfolk. A History of the Dacha, 1710–2000*, Ithaca and London, 2003, p. 91–95.

⁸⁹⁸ *Виленский вестник*, 1907, 27 апреля, № 1169, c. 1, 4. Verkių vasarvietės reklamuojamos ir lenkiškoje spaudoje: *Kurjer Litewski*, 1906, 21 kwietnia (4 maja), nr 88, s. 4.

susisiekimas su miestu, labai pasikeičia miestiečių gyvenimo būdas ir elgesys. Veikiau priešingai: pabrėžiamas komfortas ir susisiekimas su miestu (diližanai, ekipažai, paštas, telefonas ir garvežys) simbolizuoja XX a. pr. techninę pažangą ir naują gyvenimo būdą. Greitas keliavimas geležinkeliu, telefonai, telegrafas ar dviračiai leidžia technikos amžiaus žmogui geriau organizuoti savo laiką. Komfortabiliai vasaroti riedantys miestiečiai tai renkasi dėl greitumo ir efektyvumo, be to, naujomis transporto priemonėmis akimirksniu galima grįžti į miestą – jų pinigų kasyklas.

Vasarnamis, naujoji pasilinksminimų ir laisvalaikio vieta, yra tarp miesto ir kaimo, gamtos ir kultūros. Tai vieta, kurioje nerūpestingai leidžiamas laisvalaikis galėtų simbolizuoti buržuazijos poilsio gimimą, privačią laisvalaikio nepriklausomybę. Čia poilsiuojama įvairiai, tačiau, galime spėti, kad tokie užmiesčio pasilinksminimai išvengia griežtų miesto viešųjų erdvių standartų, galbūt vengiama ir daugiau pastangų reikalaujančių intelektualinių temų, renkamosi tenisas, kriketas, pasiplaukiojimai valtimis, vaikštynės parke ar miške, grybavimas, maudynės, pirtis, gėrimai, gyvas ir garsus pokalbis, popietės snūstelėjimas, apkalbos, muzikavimas, šokiai ar mėgėjiškas teatras. Svarbiausia, kad aplinka būtų paprasta ir svetinga. Ši neformali, kartu pusiau vieša aplinka, kur susirenka šeima, draugai, pažįstami, suteikia galimybę ir intymiam *tête-à-tête* – progu, kurių sunkiai rasi konvencinio elgesio normų saistomame miesto parke.

Kaip matėme iš citatos apie Verkius, vasarvietės buvo įvairių tipų: nuo kuklių butų vienam asmeniui iki erdvių vilų su 20 miegamųjų (vadinamųjų *barskaia dacha*, *dachnoe imenie*, *usad'ba-dacha*). Tipiškiausia buvo 6–8 kambarių vasarvietė vienai šeimai, tarnams ir keliems draugams. Taip pat buvo galima nuomotis butą vasarai (*kvartira-dacha*), atskirą namo dalį (*fligel'-dacha*), privatesnį namuką (*dom-dacha*) ar ganėtinai atskirą namą (*dacha osobniak*)⁸⁹⁹.

⁸⁹⁹ S. Lovell, *Between Arcadia and Suburbia: Dachas in Late Imperial Russia*, *Slavic Review*, vol. 61, no. 1 (Spring, 2002), p. 69. Skelbimų apie skirtingų dydžių vasarvietes galime aptikti ir vilnietiškoje spaudoje: „A.Špakovskio [dačia] Antakalnyje, prie ligoninės, už Petro ir Povilo bažnyčios, 3 kambariai, virtuvės, veranda, miškas. Taip pat Rudziniškėse, geroje vietoje, miškas, upė, 5 kambariai, virtuvė, ledainė-sandėliukas“, *Виленский вестник*, 1907, 27 апреля, № 1169, c. 1, 4.

Vasarvietėse, kaip minėta, nebūtinai vyrauja miesto prabanga, veikiau atvirkščiai: retai čia rasi prabangius miesto baldus (dažniausiai išsinuomojami laikini baldai), Vilniaus spaudos skelbimuose minimi net sezonui išnuomojami pianinai, kurių konkurentais pamažu tapo gramofonai⁹⁰⁰. Gyvos muzikos ar įrašyto garso klausymas buvo viena iš daugelio linksmybių, proga susirinkti ir socializuotis. Ne nuomojamame vasarnamyje, o nuosavame dvarelyje vasaras leisdavusio Ruszczyco dienoraštyje taip pat matyti, kaip pasikeičia gyvenimas vasarą: nors muzikantai grojo dviem smuikais, klarnetu, kornetu ir cimbolais, maistas, kaip ir visa aplinka, buvo „liaudiškas“, mat valgyti kopūstai su kiauliena, o kas gėrė – tai tik degtinę⁹⁰¹.

Taip pat galime pastebėti, kad vasarviečių priežiūrai ir jaukumui daugiausia dėmesio skyrė moterys. Jos ir atostogaudamos turėjo reprezentuoti namus ir būti jų šeimininkės. Kita vertus, neformalioje vasarnamių aplinkoje ir ištekėjusioms moterims atsirasdavo daugiau progų neformaliai bendrauti, užmegzti laisvus, familiarius santykius su kitais vyrais, namų svečiais.

⁹⁰⁰ *Северо-западное слово*, 1905, 18 мая, № 2297, с. 1.

⁹⁰¹ F. Ruszczyc, *Dziennik*, t. 1, s. 249.

IŠVADOS

1. Lietuvos XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūros tyrimas tęsia Vakaruose apie XX a. 7–8 dešimtmečiais įsitvirtinusių kultūros, kasdienybės ir visuomenės tyrimų paradigmą, kurioje tradiciniais šaltiniais lengvai neapibrėžiama laisvalaikio tema matoma mentaliteto pokyčių bei modernėjančios visuomenės transformacijų šviesoje. Todėl disertacijoje aptariamo laikotarpio laisvalaikio kultūra išskyla ne kaip opozicija kasdienybės rutinai ar laikinas ištrūkimas iš socialinių normų, o veikia kaip vienas iš modernios kultūros pasirodymo kasdienybėje būdų, prisidėjusių prie naujų socialinių tapatybių ir naujų socialinių ryšių atsiradimo. XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvoje modernios laisvalaikio kultūros formos išryškėjo pirmiausia miestų kultūroje, todėl darbe iš pradžių tiriama naujos kultūros raiška miestų aplinkoje, vėliau – parodoma, kaip ji pritampa ir keičiasi provincijoje.

2. Dėl urbanizacijos, industrializacijos, migracijos ir kitų XIX a. pab.–XX a. socialinių, ekonominių veiksnių laisvalaikis tapo prieinamas daug platesniems gyventojų sluoksniams, todėl diskusijos apie „taisyklingą“ laisvo laiko leidimą pynėsi su kitomis politinėmis, kultūrinėmis ir socialinėmis diskusijomis, o kartais sudarė ir įvairių socialinių ir kultūrinių programų centrinę ašį. Sykiu diskusijas apie naujas laisvalaikio praktikas žymėjo ir naujojo elito – buržuazijos – formavimosi procesą. Ne tik šiam sluoksniui laisvalaikis tapo priemone formuoti savo tapatybę, tačiau apskritai į laisvalaikį imta žvelgti kaip į atskirų visuomenės grupių, pirmiausia valstiečių ir darbininkų, reformavimo instrumentą. Nors šis naujasis miestų elitas buvo nevienalytis (viešą nuomonę formavo ir kairieji studentai, ir nuosaikūs profesionalai, ir dvasininkija), tačiau atsiskleidė bendros šios grupės nuostatos žemesniųjų sluoksnių laisvalaikio klausimu: buvo sutariama dėl to, kas jiems dera, o kokios naujos modernios kultūros formos, ypač restoranai, naktinis gyvenimas, pramoginis kinas, populiarioji literatūra bei kiti masinės kultūros reiškiniai – netinka.

3. Tyrimas pradamas nuo pokyčių privačioje miesto gyventojų erdvėje analizės. Šios erdvės organizacija atskleidžia naujus skirtingų visuomenės

sluoksnių tapatybės bruožus bei pastangą išlaikyti ribas tarp socialinių ir ekonominių klasių. Privačioje erdvėje, kaip ir viešojoje buržuazijos kultūroje, itin svarbios tapo demarkacinės linijos, atskiriančios įvairias veiklas ir teritorijas: darbą nuo poilsio, vaikus nuo tėvų, mergaites nuo berniukų, šeiminkus nuo tarnų, tai, kas vieša, nuo privataus. Opoziciją tokiai tvarkingai ir disciplinuotai erdvei bei gyvenimo būdai sudarė žemesniųjų visuomenės sluoksnių gyvenamoji bei darbo erdvė, pasižymėjusi žmonių pertekliumi, atskirų funkcijų neturėjimu. Tai buvo laikoma šių klasių „tamsumo“ priežastimi, ir leido elitui jų kultūrą vertinti kaip nemodernią, pernelyg susijusią su gamta, valdomą nežabotų instinktų, nenuosaikią ir neturinčią ilgalaikės projekcijos. Vadovaujantis šiomis prielaidomis buvo siūlomos programos, skirtos keisti kasdienybės bei laisvalaikio įpročius.

4. Disertacijoje nagrinėjamos modernaus laisvalaikio formos (skaitymas, pirmieji ankstyvojo kino seansai, fotografija) atskleidžia, kad išlikti visiškai nepalietam šių modernios kultūros apraiškų buvo sunkiai įmanoma. Besikuriančios naujos visuotinės kultūros institucijos, tokios kaip spauda ar kinas, ne tik informavo apie vietines ir nacionalines naujienas (netvarką valsčiuje, mėgėjų teatro pasirodymą, žymaus literato mirtį ar tarptautinius įvykius), tačiau formavo gero ir prasto laisvalaikio sampratą. Kadangi laisvalaikio praktikos XIX ir XX a. sandūroje atliepia bendras socialines ir kultūrinės permainas, tokie laisvalaikio užsiėmimai kaip skaitymas dažnai buvo neatsiejami nuo kultūrinių ir ekonominių programų. Kartu gausėjant masinės kultūros apraiškų, tokie laisvalaikio leidimo būdai kaip fotografinių atvaizdų rinkimas ar kino lankymas gali būti interpretuojami ir iš individualios perspektyvos bei suprantami kaip savitikslių pramogos.

5. Rekonstruojant XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūros bruožus į akiratį patenka deviacinės kultūros formos. Vieną tokių modernaus miesto reiškinių – chuliganizmą – galima priskirti prie dalies visuomenės laisvalaikio raiškos. Žinoma, ši tema priklauso ir bendresniam socialinės problematikos temų laukui: greta modernaus gyvenimo patogumų netrūko ir įvairių skurdo apraiškų, daugelis žmonių gyveno itin prastomis ir nestabiliomis sąlygomis. Be

to, žemesniųjų visuomenės sluoksnių kasdienis gyvenimas ir laisvalaikio praktikos nei jų pačių, nei amžininkų nebuvo dokumentuojamos, tad išlikę šaltiniai apie šios visuomenės grupės laisvalaikį sukuria galbūt iškreiptą vaizdą, kuriame neproporcingai daug socialinės tvarkos pažeidimų. Kita vertus, chuliganizmo reiškinys atskleidžia, su kokiomis problemomis ir pavojais galėjo susidurti mieste laisvą laiką leidžiantys žmonės, kadangi toks paprastas laisvalaikio leidimo būdas – pasivaikščiavimai po miestą ar miestelį, pasimatymai su draugais parke, užmiestyje, kavinėje ar restorane – buvo itin populiarius.

6. Lyties ir seksualumo klausimai bei normos yra vienas kertinių modernių laikų kultūros aspektų, atskleidžiančių modernėjančios visuomenės kategorijų, tokių kaip klasė ir šeima, pokyčius. Pagal hierarchinį principą veikianti konvencinė visuomenės tvarka vyrų ir moterų santykiuose bei jos ryšys su laisvalaikiu analizuojama atliekant miesto viešnamių tyrimą. Nors XIX a. pab. dažno vyro užsiėmimas – lankymasis viešnamiuose – pradėtas aktyviau kontroliuoti, tačiau šioje srityje esmės vyrams ir toliau galiojo patriarchinės privilegijos. Kita vertus, imperijos valdžios veiksmuose taip pat ryškėja siekis atskirti vieša nuo privataus, todėl reguliuojant prostitučių darbą mėginama viešnamius įkurti tam tikruose miesto rajonuose, kuriuose šios veiklos nepasiektų visuomenės dėmesys.

7. Teiginys apie laisvalaikį kaip vieną pagrindinių modernios kultūros dėmenų plėtojamas darbininkų laisvalaikiui skirtame skyriuje. Laisvalaikio klausimą šis sluoksnis aiškino ne vien per opoziciją darbui, o siejo su pastangomis užsitikrinti darbo ir gyvenimo sąlygas, taigi laisvalaikis buvo neatskiriamas nuo prasmingo gyvenimo sampratos. Šiuo atveju darbininkų laikysena patvirtina sociologų išvadas, jog daugiau laisvo laiko nenorima, kai žmonės nėra tikri dėl savo ateities ir ekonominių perspektyvų. Darbininkų laisvalaikio problema – siekis įvesti darbo ir laisvalaikio balansą – pristatoma XIX a. pab. Lietuvoje pradėtų minėti Gegužės 1-osios švenčių kontekste. Šios šventės atskleidžia ir politines laisvalaikio funkcijas, nes atvanga, atsipalaidavimas ir ilsėjimasis šia proga ne tik neturėjo sakralaus dėmens, bet

veikiau tapo labai funkcionalūs ir neatskiriami nuo politinės programos.

8. Iš XIX a. pab.–XX a. pr. fotografijų rinkinių, priklausiusių skirtingiems visuomenės sluoksniams, ryškėja šios kultūrinės praktikos įvedimas į kasdienybę, asmeninius ir šeimos naratyvus bei tapsmas modernaus laisvalaikio dalimi. Laisvalaikio sąsajas su masiniu vartojimu ir kultūros komercializacija padeda aptikti tokių kultūros institucijų kaip fotografija ar kinas analizė. Tai kultūros instrumentai, leidžiantis bendrai patirti žinias, vaizdus ir įspūdžius.

9. Pirmuosius kino seansus galima vertinti kaip pirmą iš tiesų masinę kultūros formą Lietuvoje, peržengusią klasės, skonių ir tautybės ribas. Vilnių jie pasiekė su pirmąją kino banga į Rytus, panašiu metu kaip ir Varšuvą, Peterburgą, Nižnij Novgorodą. Atsižvelgiant į gyventojų skaičių, didžiausiame Lietuvos mieste Vilniuje kinas buvo populiarus laisvalaikio forma – netrūko kino teatrų, jų lankomumas buvo didelis. Provincijoje laikini kino seansai taip pat sutraukdavo daug žiūrovų ir dažnam antreprenieriui tokios peržiūros buvo pelningos. Pirmosios kino peržiūros prigijo mugėse, vėliau kino erdvėmis tapo ir kavinės bei restoranai. Taigi, kino plėtrą galima aiškinti platesnės vizualinės programos kontekste, net ir vėlesniais metais kino populiarumas buvo didinamas įvairiomis technologinėmis inovacijomis ir kiną lydinių artistų pasirodymais. Ankstyvasis kinas nebuvo visiškai stacionarus, XX a. pr. po Lietuvos provinciją keliavo mobilūs kino rodytojai, auditoriją pritraukiantys ir pasaulietiniais, ir religiniais filmais. Pastarųjų peržiūros buvo skatinamos ir vietos dvasininkų, religinio pobūdžio filmai žiūrėti po mišių ar atlaidų metu, peržiūros organizuotos ir bažnytinių institucijų. Religinis kinas, kaip ir atitinkamos peržiūros moksleiviams, buvo suvoktas kaip puiki priemonė auklėti ir šviesti liaudį bei moksleivius.

10. Sportas modernios laisvalaikio kultūros dalimi Lietuvoje tapo nuo XIX a. pab.: atsirado sporto organizacijos, taisyklės, pradėta masiškai viešinti informaciją apie sporto renginius, imta rinkti sporto statistika ir pagal naujus principus organizuojamos sporto varžybos. Modernios sportinės praktikos liudija ir tai, kad sportas buvo viena iš priemonių pakeisti senus, kaime paliktus tarpusavio ryšius į naujus – naujieji miesto gyventojai į sportuojančių kolektyvus

būrėsi pagal gyvenamąją vietą, pavyzdžiui, į futbolo klubus susirinkdavo iš miesto rajonų ar mokyklų. Šiuo požiūriu sportas buvo socialinio įsitraukimo forma ir socialinių ryšių stiprinimo instrumentas. Kitos sportinės praktikos keitėsi ir tapo visuotinės: važiavimas dviračiu iš pradžių buvęs „prabangus“ užsiėmimas, daugiausiai siejamas su elito fizine mankšta ar tarpusavio rungtynėmis, netrukus dėl pramonės revoliucijos tapo masine susisiekimo bei laisvalaikio priemone, leidusia individualiai keliauti po miestą ar regioną.

Modernus sportas buvo ir komercinės kultūros sritis: labiausiai komercializuotas (bei, modernia prasme, pirmasis žiūroviškas) sportas Rusijos imperijoje buvo žirgų lenktynės, pelną ir pajamas visai imperijos žirgininkystei nešusios per totalizatorių. Atletai, sporto žvaigždės taip pat tapo modernios ir komercinės kultūros dalimi, ne tik sporto, sveiko gyvenimo būdo, bet ir vyriškumo simboliais. Be to imperijos valdžia sportą ėmė laikyti simboliškai valstybės sveikatos ir galios išraiška, tad (ne be militaristinių tikslų) imta rūpintis sportinės veiklos sklaida, ypač tarp jaunimo.

11. Disertacija baigiama aptariant keliones už miesto, kurios XIX a. pamažu tapo skirtingų visuomenės sluoksnių laisvalaikio praktika. Išskiriame kelis reprezentatyvius šių kelionių tipus: terapinį, trumpas išvykas į priemiesčio apylinkes bei atostogas vasarnamiuose. Šios išvykos – kaip ir dažna laisvalaikio forma – atskleidžia įvairių socialinių grupių laisvalaikio įpročius, taip pat ir tai, kaip atitinkami laisvalaikio būdai formavo atskirų (pirmiausia vidurinėsios klasės) visuomenės grupių tapatybę ir vietą socialinėje hierarchijoje.

Kelionių į užmiestį motyvai buvo skirtingi: turtingiems bajorams ir pasiturinčiai buržuazijai kelionė į kurortą buvo viena iš socialinio statuso palaikymo ar įtvirtinimo priemonių. Nenuostabu, kad XIX a. II pusės fizinės terapijos procedūromis, kartais itin nemaloniomis, ryždavosi ne tik sergantys, bet ir visiškai sveiki kurortų lankytojai. Mažiau pasiturintys užmiestyje laisvą laiką leisdavo racionaliau, čia pasilikdavo gerokai trumpiau (tik išimtiniais atvejais buržuazija kurorte likdavo visam sezonui). Dažnai į kurortus ar nuomojamas užmiėsčio vilas vykdavo tik moterys, o vyrai likdavo mieste, arba dažnai į jį

grįždavo. Galimybę užtikrinti pastovų ryšį su miestu, buržuazijos pragyvenimu šaltiniu, padėjo nauji XIX a. technikos laimėjimai: telegrafas, telefonas taip pat geležinkelių tinklas, leidęs gerokai greičiau ir pigiau pasiekti atostogų tikslą ir grįžti namo. Žemiausi visuomenės sluoksniai užmiestyje taip pat apsilankydavo, bet paprastai tokios išvykos buvo vienadienės. Tai buvo pigus būdas praleisti laiką sveikame, stipriai urbanizacijos nepaliestame kraštovaizdyje, nemokamai mėgautis žaliomis erdvėmis ir grynu oru bei atitrūkti nuo tankios ir ankštos gyvenamosios ir darbo aplinkos.

12. XIX pab.– XX a. pr. laisvalaikio kultūros tyrimas, akcentuojantis modernėjančio žmogaus laisvalaikio ir kasdienybės pasirinkimus, pasiūlo kitokią istoriografijos perspektyvą į paprastai politinėmis, ekonominėmis, nacionalinėmis ir socialinėmis įtampomis ryškų laikmetį. Ši prieiga, parodanti kaip laisvalaikis tampa gyvenimo būdu, leidžia pamatyti aptariamo laikotarpio Lietuvos visuomenės žengimą link modernybės.

Iliustracijos

1. *Ковенское зеркало*, № 1, 1910, *Виленское зеркало*, № 1, 1911 – nenumeruoti puslapiai.
2. KM IF, 7033–22.
3. KM IF, 7033–19.
4. KM IF, 7010.
5. KM IF, 7067.
6. KM IF, 7063.
7. KM IF, 6919.
8. Rožė Sobianska (1799–1880), kilusi iš grafų Lubenskių giminės, XIX a. 8 deš., albumino atspaudas, LNM, *Dagerotipai, ambrotipai, ferotipai Lietuvos muziejuose*, sud. M. Matulytė, Vilnius, 2000, p. 7.
9. Vilniaus kino teatrų inspekcijos karikatūra, *Виленское зеркало*, № 1, 1911 – nenumeruoti puslapiai.

Santrumpos

ap. – apyrašas

b. – byla

b. – puslapis, *blat* (jidiš)

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie (Varšuvos Nacionalinė biblioteka)

Bs – Bendras skyrius

f. – fondas

k. – lapas, *karta* (lenk.)

KM IF – Kretingos muziejaus Ikonografijos rinkinys

l. – lapas

LII – Lietuvos istorijos institutas

LMAVB RS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos

Rankraščių skyrius

LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus

LNM RB RKRS – Lietuvos Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų
knygų ir rankraščių skyrius

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

no. – numeris (angl.)

Nr., nr – numeris, *numer* (lenk.)

№ – numeris, номер (rus.)

Plg., plg. – palyginkite

r. *recto* – pirmoji lapo pusė (lot.)

t. – tomas, *tom* (lenk.)

v. – *verso*, verstas lapas (antroji pusė) (lot.)

VAA – Vilniaus regioninis valstybės archyvas

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

VUB RSS – Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spausdinių skyrius

Žr., žr. – žiūrėti

Šaltiniai ir literatūra

Archyviniai šaltiniai

Lietuva

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

F. 10 – Dailės muziejaus kolekcija

F. 12 – Kauno universiteto bibliotekos varia

F. 29 – Literatūrinių rankraščių kolekcija

F. 49 – „Darbininkų balso“ redakcijos fondas (1899–1906 m.)

F. 54 – „Lietuvos žinių“ redakcija (1874–1942)

F. 64 – Lietuvos socialdemokratų partijos dokumentai (1892–1938)

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

F. 1 – Vytauto Didžiojo universiteto Bibliotekos rankraščių rinkinys

F. 3 – Traktatai ir mokslo darbai

F. 26 – Vilniaus medicinos draugija

Vilniaus regioninis valstybės archyvas

F. 1019 – Paminklų restauravimo projektavimo institutas

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

F. 378 – Vilniaus, Kauno ir Gardinio generalgubernatoriaus kanceliarija
(Канцелярия Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора)

F. 383 – Vilniaus gubernijos valdybos gydymo skyrius (Врачебное отделение Виленского губернского правления)

F. 420 – Vilniaus miesto policijos valdyba (Виленское городское полицейское управление)

F. 421 – Vilniaus policmeisterio kanceliarija (Канцелярия Виленского

полицмейстера)

F. 446 – Vilniaus teismo rūmų prokuroras (Прокурор Виленской судебной палаты)

F. 567 – Vilniaus švietimo apygardos valdyba (Управление Виленского учебного округа)

F. 601 – Vilniaus spaudos reikalų laikinasis komitetas (Виленский временный комитет по делам печати)

F. 938 – Vilniaus miesto valdyba (Виленская городская управа)

Lenkija

Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zakład Rękopisów (Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius)

Z. Potocka z Tyszkiewiczów, Echa minionej epoki. Moje wspomnienia, Rps BN, akc. 11711, t. 1, k. 21.

Skelbti šaltiniai

200 žaidimų kambaryje ir tyrame ore su dainomis, melodijomis, paveikslėliais ir fantų vadavimais. Jaunomenei dovanėlė [Šv. Kazimiero Draugijos leidinys nr. 153], sutaisė Matas Grigonis, Seiniai: Laukaičio, Dvarausko, Narjausko ir Bvės spaustuvė, 1911.

1910 metų spaudos atgavimo paminėjimas, surengė „Lietuvos ūkininko“ redakcija, Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė, 1914.

Aušrininkas Jonas Šliūpas. Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai, red. J. V. Girdvainis, Kaunas: Titnagas, 1934.

Bielinis, Kipras, *1905 metai. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas: Spaudos fondas, 1931.

Bielinis, Kipras, *Dienojant. Spaudos draudimo laikų atsiminimai*, New Yorkas: išleista Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjungos literatūros fondo lėšomis, 1958.

Bielinis, Kipras, *Penktieji metai. Revoliucinio sąjudžio slinktis ir padariniai*, New Yorkas, 1959.

Biržiška, Mykolas, *Anuomet Viekšniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, Kaunas: kooper. „Raidės“ spaust., 1938.

Biržiška, Mykolas, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, II knyga*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, 1938.

Biržiška, Vaclovas, *Apie knygas ir knygynėlius*, Voronežas: Lietuvių reikalų komisariato spaustuvė, 1918.

Biržiška, Vaclovas, *Bibliotekos*, Kaunas: „Varpo“ b-vės spaustuvė, 1935.

Bugailiškis, Peliksas, *Gyvenimo vieškeliais: medžiaga istorijai*, sud. Vygintas Bronius Pšibilskis, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 1994.

Bulhak, Jan, *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, vert. Stanislovas Žvirgždas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2014.

Bulhak, Jan, *Šviesos estetika. Fotografijos pagrindai*, iš lenkų kalbos vertė S. Žvirgždas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2008.

Dagerotipai, ambrotipai, ferotipai Lietuvos muziejuose, sud. Margarita Matulytė, Vilnius, 2000.

Daktaro Teodoro Triplino kelionė po Lietuvą 1856 metais, parengė Juozas Jurginis ir Algirdas Šidlauskas, Vilnius: Mokslas, 1988.

Daukantas, Simonas, *Vertimai ir sekimai*, parengė Birutė Vanagienė, sud. V. Merkys, Vilnius: Vaga, 1984.

Dawidowcz, Lucy S., *Iš tos vietos ir laiko. Atsiminimai 1938–1947*, vert. Urtė Katinaitė, Vilnius: Garnelis, 2003.

Dogelis, Povilas, *Mano gyvenimo prisiminimai*, Kaunas: Šešupė, 1936.

Druskieniki. Stale praktykujący w Druskienikach, opisał Dr. W. Bujakowski, Zdrojowiska, zakłady lecznicze i stacye klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach cesarstwa, red. dr. H. Dobrzycki, Warszawa, 1896, s. 67–77.

Erelis, B., 1900. *Knjga paaukauta atminimui sukaktuvių devynioliktojo amžiaus*, Vilnius: [s. n.], 1900.

Fleury, Stanisław Filibert, *1858–1915: fotografijos*, sud. J. Gudaitė, Vilnius:

- Lietuvos nacionalinis muziejus, 2007.
- Fradkina, C., Komodaitė, J., Gegužės Pirmosios demonstracijos Vilniuje ir Kaune 1902 metais, *Revoliucinis judėjimas Lietuvoje*, sud. A. Koldonas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Gražys, Jonas, *Iš mūsų praeities (1892–1896). Darbininko-vilniečio atsiminimai*, Londonas: Lietuvių Social-Demokratų partija, 1903.
- Ivinskis, Laurynas, *Raštai*, sud. R. Mikšytė, Vilnius: Vaga, 1995.
- Jakštas, Adomas, *Pirmutinės (10-ties metų) spaudos atgavimo sukaktuvės, 1904–1914*, Kaunas: S. Banaičio spaustuvė, 1914.
- Jakštas, Petras, *Knygos*, parengė, įvado straipsnį ir paaiškinimus parašė Domas Kaunas, Vilnius: Petro Ofsetas, 2003.
- Juozas O. Širvydas (1875–1935). *Biografijos bruožai*, red. Vyt. Širvydas, Cleveland, Ohio: išleido Draugai-Prenumeratoriai, Spauda Dirvos, 1941.
- Kapsukas, Vincas, *Sutrumpinkim darbo dieną. Ateities išleidimas*, Vilnius: „Vilniaus žinių“ spaustuvė, 1906.
- Kossakowska-Szanajca, Zofia, *Zapiski dla wnuków*, Warszawa: Wydawnictwo WIEŻ, 2009.
- Lafargue, Paul, *The Right To Be Lazy*, transl. Charles Kerr, Charles Kerr and Co., Co-operative, 1883.
- Lavinimosi knygnėlis: pirmieviškų knygų lavinimuisi tinkamųjų sąrašas*, sutaisė S. Matulaitis, Vilnius: A. Sirkino spaustuvė, 1907.
- Lietuvis, A., N. N., *Augis darbininkų judėjimo Lietuvoje*, Plymouth: „Vienybė Lietuvninkų“, 1900.
- Lietuvystės praeite, dabartis ir ateitis / istoriskai socijologiskas pjeszinys Jono Szliupo*, Scraton: Kardas, 1897.
- Lietuvos ukininku kalendorius ... ant metų 1901*, Vilnius: 1900 [Kontrafakcija: tikrieji išleid. duom.: 1900, Tilžė : J. Schoenkės sp.].
- Litvak, A., *Vos geven: etjudn un zikhroynes*, Vilna: B. Kletskin, 1925.
- Luxemburg, Rosa, *The Idea of May Day on the March*, Rosa Luxemburg, *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg*, translator Dick Howard, New York: Monthly Review Press, 1971.

Malevich, K. S., *Essays on Art*, transl. Xenia Glowacki-Prus, Arnold McMillin, Copenhagen: Borgen, 1971.

Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas, parengė Vladas Žukas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

Mejerhold, Vsevolod, *Apie teatrą*, vert. Austėja Merkevičiūtė, Vilnius: Teatro ir kino informacijos ir edukacijos centras, 2008.

Pakalniškis, Aleksandras, *Metai praeityje. Prisiminimai*, Čikaga: išleido dr. Stasys Jonkus, 1976.

Petkevičaitė-Bitė, Garbrielė, *Iš gyvenimo verpetų*, Vilnius: Šviesa, 1989.

Revoliucijos dainos, Londonas: Lietuvos Socijaldemokratų Partija, 1905.

Revoliucijos dainos. Surankiotos iš visur ir perspausdintos, Chicago: turtu ir spauda „Lietuvos“, 1908.

Revoliucijos dainos, [Ryga]: Išdavimas Rygos organizacijos Lietuvių Socialdemokr. Partijos, [1904].

Revoliucijos ir socializmo dainos ir eilės. Iš visur surinktos ir perspausdintos turtu prenumeratoriui, Brocklin, Mass: spauda W. J. Petkon, 1908.

Rubakinas, Nikolajus Aleksandrovičius, *Kam ir kaip reikia skaityti knygos*, Šiauliai: Kultūra, 1925.

Ruszczyc, Ferdynand, *Dziennik*, Warszawa: Secesja, 1994.

Shalit, Moshe, Vilner bibliotekn, *Vilner zamlbuch*, Vilna: Buchdruckerei N. Rosenthal, 1916, b. 30–38.

Speičytė, Brigita, Kvietkauskas, Mindaugas, *Tokią gražią kartą man atsiuntei... Šatrijos Raganos šeimos atvirlaiškiai*, Vilnius: Šatrijos Raganos bendrija, 2002.

Statut Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół“ w Kownie, [Kowno]: Drukarnia Sokołowskiego i Estrina Kowno, 1907.

Šapiro, Nachmanas, *Vilnius Naujojoj žydų poezijoj*, Kaunas: Vilniui vaduoti sąjungos leidinys, 1935.

Šliūpas, Jonas, *Iš mano atsiminimų, Aušrininkas Jonas Šliūpas. Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai*, red. J. V. Girdvainis, Kaunas, 1934.

Ukmergės krašto architektūra fotografijose 1900–1940, sud. ir teksto autorė J. Petronytė, Ukmergė, 2012.

- Ustawy Wileńskiego dworzańskiego klubu. Уставъ Виленского дворянского клуба*, Вильно: В типографии А. Марциновского, 1856.
- Vaineikienė, Stasė, *Palangos atsiminimai. Pabėgėlės užrašai*, Palanga: Palangos miesto savivaldybės viešoji biblioteka, 2014.
- Vaitkus, Mykolas, *Su Minija į Baltiją. Atsiminimai*, London: Nida press, 1962.
- Vilniaus vaizdų atvirukai, 1897–1915*, parengė Dalia Keršytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005.
- Visuomeniniai-pedagoginiai straipsniai*, sud. Aitvaras, Niujorkas: „Vienybės Lietuvniukų“ spauda, 1913.
- Višinskis, Povilas, *Rinktiniai raštai*, sud. A. Sprindis, Vilnius: Vaga, 1964.
- Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism. 1895–1908. The Second Congress of the Russian Social Democratic Labour Party. A Short History of the Social Democratic Movement in Russia*, transl. Jonathan Frankel, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- W kwestyi taktyki i organizacyi*, Styczeń: Wydawnictwo Związku Zagranicznego Socyal Demokratów Litewskich, 1899.
- Велосипед и применение его в военном деле*, сост. Б. Д. Потемкин, С. - Петербург: Склад издания у В. А. Берозовского, 1887.
- Виленское поощрительное скаковое общество. Программа скачек в г. Вильне на 1911 год / Wileńskie Towarzystwo Zachęty Wyścigów Konnych. Program wyścigów konnych w Wilnie na rok 1911*, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1911.
- Врангель, Николай Егорович, *Воспоминания. От крепостного права до большевиков*, Москва: «Новое литературное обозрение», 2003.
- Высочайший Манифест от 18 февраля 1905 года, *Законодательные акты переходного времени, 1904–1906 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов, и положений комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России*, С.-Петербург: Изд-е Юрид. кн. склада „Право“, 1907.
- Города России в 1904 году*, С. Петербург: Центральный статистический комитетъ М.В.Д., 1906.

Друскеникские минеральные воды, сочинение И. Нагумовича, переводъ с польского М. Иванов, Гродно, 1865.

Жизнь и деятельность Ковенского общества любителей чтения. Отчет за 1911 г., Ковна: электро-тип. С. Неймана, 1912.

Каталог книг и периодических изданий библиотеки Виленского Городского Клуба для лиц интеллигентных профессий, Вильно: Типография И. Ционсона, 1906–1907.

Миловидов, Александр Иванович, К 50-летию русской Вильны, Вильна, 1914.

Отчет виленского общества велосипедистов за 1894 год, Вильна: типография М. Р. Ромма, 1894.

Отчет виленского общества велосипедистов за 1895 год, Вильна: типография П. Ф. Иосифа Завадского, 1896.

Отчет виленского общества оохоты за 1908–1909 год, Вильна: Электро-Типография „Русский Почин“, 1909.

Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1909 год, Вильна: Электро-Типография «Русский Почин», 1910.

Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1910 год, Вильна: Электро-Типография «Русский Почин», 1911.

Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1914 год, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1915.

Отчет действий виленского скакового общества за 1890 год, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1891.

Отчет действий виленского скакового общества за 1891 год, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1892.

Отчет действий виленского скакового общества за 1892 год, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1892.

Отчет действий виленского скакового общества за 1893 год, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1894.

Отчет действий виленского скакового общества за 1895 год, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1896.

- Отчет действий виленского скакового общества за 1909 год*, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1910.
- Педагогическая гимнастика со включением плавательного искусства. Руководство к физическому воспитанию детей с 33 изображениями, систематически составленное Ф. З. Германом, учителем при Главн. Немецк. Училище Св. Петра*, Санктпетербург: типогр. книжн. магаз. П. Крашенинникова, 1847.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку*, Т. Т.1–50, С. -Петербург: 1903–1905.
- Первое мая 1892 года. Четыре речи еврейских рабочих*, Женева: Социал-демократическая библиотека, 1893.
- Первое Мая 1902 года. Издание Союза Русских Социал-демократовъ*, Женева: Типография Союза, 1902.
- Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 3-е, т. XVII*, Санкт Петербург: Государственная типография, 1897.
- Правила для руководства читателей и посетителей Виленской публичной библиотеки и музея* [be viršelio, autorius, data, leidimo vieta nenurodyta].
- Правила производства охоты виленского общества охотников*, Вильна: типография А. Зака, 1882.
- Проект устава общества любителей чтения в м. Александровском, Россиенского уезда, Ков. губ., Тауроген*: типография Д. Индихштейна, 1913.
- Радиоактивные Друскеникские Минеральные Воды*, Вильна: типография Иосифа Завадского, 19[-?].
- Руководство для городских Минской городской полиции*, Минск : В. и И. Тасьман, 1911.
- Систематический каталог русского отделения Виленской публичной библиотеки*, Вильна: Русский Почин, 1907.
- Тотализатор в России*, С.-Петербургъ: типо-Литография К. Л. Лентковского, 1909.
- Устав Ковенского любительского атлетического общества*, Ковно:

типография С. Неймана и И. Манкеса, 1908.

Устав виленского общества охоты, Вильна: губернская Типография, 1906.

Устав виленского общества велосипедистов, Вильна: тип. „ZNICZ“, 1908.

Устав высочайше утвержденного Виленского скакового общества, Вильна: в типографии А. Дворца, 1858.

Устав литовского католического общества любителей чтения в гор. Ковне, Ковно: Типография С. С. Банайтиса, 1909.

Устав общества любителей чтения в г. Поневеже, Ков. губ., Поневеж: типография З. А. Лурье, 1909.

Учебник врачебной гимнастики и массажа в размере программы для массажистов, утвержденной Медицинским департаментом, сост. врач М. К. Барцов, Москва, 1888.

Юбилейный отчет о деятельности Виленского общества охоты за первое десятилетие существования, Вильна: типография Иосифа Завадского, 1915.

Periodinė spauda

Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo, 1899.

Aušra, 1911–1915.

Aušrinė, 1910–1914.

Bažnytinė apžvalga, 1913–1914.

Darbininkas, 1905–1906.

Darbininkų balsas, 1901–1906.

Goniec Wileński, 1908–1910.

Jaunoji Lietuva, 1923–1940.

Juokdarys, 1906–1907.

Kurier Warszawski, 1821–1939.

Kurjer Litewski, 1905–1915.

Ковенское зеркало, 1910.
La Limande, 1886.
Lietuva, 1892–1920.
Lietuvių laikraštis, 1904–1906.
Lietuvos darbininkas, 1896–1899.
Lietuvos socialdemokratų partijos žinios, 1906–1912.
Lietuvos ūkininkas, 1905–1915.
Lietuvos žinios, 1909–1915.
Lietuviška Ceitunga, 1877–1940.
Literarische bleter, 1924–1939.
Mokykla, 1909–1912.
Nauja lietuviška Ceitunga, 1890–1923.
Naujoji gadynė, 1906.
Nauju taku, 1914.
Nedėldienio skaitymas, 1905–1907.
Przegląd Wileński, 1911–1915.
Rygos garsas, 1909–1917.
Skardas, 1907.
Spindulys, 1909–1915.
Sport: pismo ogólno-sportowe ilustrowane, 1910–1914.
Šaltinis, 1906–1912.
Teisybė. Trimėnesinė Lietuvių Darbininkų Brošiurėlė, 1910–1913.
Tėvynės sargas, 1896–1904.
Tygodnik Wileński, 1910–1911.
Ukinikas, 1890–1905.
Varpas, 1889–1905.
Vienybė lietuvininku, 1886–1920.
Vienybė, 1907–1933.
Vilniaus žinios, 1904–1909.
Viltis, 1907–1915.
Visuomenė, 1910–1911.

Žarija, 1907–1908.
Žemaičių ir Lietuvos apžvalga, 1889–1896.
Žibutė, 1911–1913.
Žvaigždė, 1901–1944.
Белорусская жизнь, 1911.
Вечерняя газета-копейка, 1912–1915.
Виленский курьер „Наша копейка“, 1909–1915.
Виленская жизнь, 1908–1909.
Виленский вестник, 1901–1916.
Виленское зеркало, 1911.
Искра, 1900–1905.
Северо-западное слово, 1898–1905.

Literatūra

A History of Private Life: From Pagan Rome to Byzantium, ed. Paul Veyne, transl. Arthur Goldhammer, Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1996.

Lietuvis, A., *Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšį su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892–1–902 m. Įvadas*, Kaunas: Kooperatinės „Raidės“ spaustuvės leidinys, 1931.

A History of Private Life: From the Fires of the Revolution to the Great War, ed. Michelle Perrot, Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.

Adamczuk, Lucjan, *Budżet czasu mieszkańców Polski*, Warszawa: Zarząd Wydawnictw Statystycznych i Drukarni, 1978.

Adelman, Melvin, *A Sporting Time: New York City and the Rise of Modern Athletics*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1986.

- Adorno, Theodor W., *Prisms*, translated from the German by Shierry Weber Nicholson and Samuel Weber, Cambridge: The MIT Press, 1997.
- Aleksandravičius, Egidijus, Kulakauskas, Antanas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Altick, Richard D., *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800–1900*, Chicago: University of Chicago Press, 1957.
- Ambrulevičiūtė, Aelita, *Prabilę namai: XIX a. Vokiečių gatvės eskizai / Houses that Talk. Sketches of Vokiečių Street in the Nineteenth Century*, vert. Adomas Gričius, Vilnius: Aukso žuvis, 2015.
- Anderson, Benedict, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, iš anglų kalbos vertė Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Antin, Mary, *The Promised Land*, Boston & New York: Houghton Mifflin Company, 1912.
- Arendt, Hannah, *Žmogaus būklė*, iš anglų kalbos vertė Aldona Radžvilienė ir Arvydas Šliogeris, Vilnius: Margi raštai, 2005.
- Ascher, Abraham, *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*, Stanford: Stanford University Press, 1988.
- Auslander, Leora, *Taste and Power: Furnishing Modern France*, Berkeley: University of California Press, 1996.
- Bairašauskaitė, Tamara, Medišauskienė, Zita, Miknys, Rimantas, *Lietuvos istorija. VIII tomas I dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
- Bairašauskaitė, Tamara, Kintantis bajorų pasaulis Kazimieros Bialozoraitės-Tanskienės dienoraštyje ir laiškuose Sofijai Römerienei. XIX a. 8-9 dešimtmečiai, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2013, 2012/1, p. 84–98.
- Bairašauskaitė, Tamara, Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiavą (XIX a. 7–8 deš.), *Lituanistica*, 2014, t. 60, Nr. 3(98), p. 145–167.
- Bairašauskaitė, Tamara, Kova dėl žemės: dvaro ir laisvųjų žmonių santykiai sprendžiant žemės nuosavybės klausimą XIX a. II pusėje, *Lituanistica*, 2015,

- t. 61, Nr. 1 (99), p. 1–21.
- Bakutyte, Vida, *Vilniaus miesto teatras: egzistencinių pokyčių keliu 1785–1915*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.
- Barber, Theodore, The Roots of Travel Cinema: John L. Stodard, E. Burton Holmes and the Nineteenth-Century Illustrated Travel Lecture, *Film History*, vol. 5, no. 1 (Mar., 1993), p. 68–84.
- Barnes, David S., *The Making of the Social Disease: Tuberculosis in Nineteenth Century France*, Berkeley, London: University of California Press, 1995.
- Barth, Gunther, *City People: The Rise of Modern City Culture in Nineteenth Century America*, New York: Oxford University Press, 1980.
- Berger, John, *Ways of Seeing*, London: Penguin, 1972.
- Berlin, Isaiah, Russian Populism, *Encounter*, 1960, July, p. 13–27.
- Berstein, Laurie, *Sonia's Daughters: Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, Berkeley: University of California Press, 1995.
- Best, Shaun, *Leisure Studies. Themes & Perspectives*, Los Angeles, London: Sage, 2010.
- Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, eds. Edith Clowes, Samuel Kassow, James West, Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Bielskis, Andrius, Apie kičo genealogiją, *Baltos lankos*, Nr. 14, 2002, p. 72–93.
- Binkley, Sam, Kitsch as a Repetitive System. A Problem for the Theory of Taste Hierarchy, *Journal of Material Culture*, 2000, vol. 5 (2), p. 131–152.
- Biskupski, Łukasz, *Miasto Atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku. Kino w systemie rozrywkowym Łodzi*, Warszawa: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Narodowe Centrum Kultury, 2013.
- Bliumin, Stuart, *The Emergence of the Middle Class: Social Experience in the American City, 1760–1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Bowlt, John, *The Silver Age: Russian Art of the Early Twentieth Century and the "World of Art" Group*, Newtonville: Oriental Research Partners, 1979.
- Bradley, Joseph, *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia*, Berkeley: University of California Press, 1985.

- Brant, Clare, The Progress of Knowledge in the Regions of Air?: Divisions and Disciplines in Early Ballooning, *Eighteenth Century Studies*, vol. 45, no. 1, p. 71–86.
- Bristow, Edward, *Prostitution and Prejudice: The Jewish Fight against White Slavery, 1870–1939*, New York: Schocken Books, 1983.
- Brooks, Jeffrey, *When Russia Learn to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917*, Princeton: Princeton University Press, 1985.
- Burke, Peter, *What is Cultural History. Second Edition*, Cambridge, Malden: Polity, 2010.
- Canetti, Elias, *Masė ir valdžia*, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius, Vilnius: Alma littera, 2003.
- Certeau, Michel de, *Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1988.
- Corbin, Alain, *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination*, Cambridge: Harvard University Press, 1986.
- Cruz, Jesus, Building Liberal Identities in 19th Century Madrid: the Role of Middle Class Material Culture, *The Americas*, 60:3 January 2004, p. 391–410.
- Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia*, eds. Stephen P. Frank and Mark D. Steinberg, Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Czajka, Stanisław, *Z problemów czasu wolnego*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ [Centralnej Rady Związków Zawodowych], 1974.
- Čaplinskas, Antanas Rimvydas, *Vilniaus gatvių istorija: Šv. Jono, Domininkonų, Trakų gatvės*, Vilnius: Charibdė, 1998.
- Čaplinskas, Antanas Rimvydas, *Vilniaus gatvių istorija. Pilies gatvė*, Vilnius: Charibdė, 2005.
- Čepaitienė, Auksuolė, Valstietiškoji kultūra, visuomenė ir laikas: besikeičiantis Lietuvos kaimas XX amžiuje, *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje*, 2012, nr. 3 (1), p. 44–54.
- Danecki, Jan, *Jedność podzielonego czasu: czas wolny i czas pracy w społeczeństwach uprzemysłowionych*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1974.

- Danrendorf, Ralf, *Modernusis socialinis konfliktas. Esė apie laisvės politiką*, iš anglų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Pradai, 1996.
- Darnton, Robert, *Didžiosios kačių skerdynės. Ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, iš anglų kalbos vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
- Darrah, W. C., *Cartes de Visite in Nineteenth Century Photography*, Gettysburg: W. C. Darrah, 1981.
- Denney, Reuel, Meyersohn, Mary Lea, A Preliminary Bibliography on Leisure, *American Journal of Sociology*, vol. 62, no. 6 (May, 1957), p. 602–615.
- Didžioji Lietuvos medžioklės knyga*, sud. Selemonas Paltanavičius, Kaunas: Spindulio spaustuvė, 2010.
- Dumazedier, Joffre, *Toward a Society of Leisure*, trans. Stewart E. McClure, New York: The Free Press, 1967.
- Edmondson, Linda, *Feminism in Russia 1900–1917*, London: Heinemann Educational Books, 1984.
- Elias, Norbert, *Rūmų dvaro visuomenė. Karaliaus ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai*, iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus, Vilnius: Aidai, 2004.
- Elias, Norbert, *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization*, translated by Edmund Jephcott, Oxford & Cambridge: Blackwell, 1997.
- Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*, ed. John M. Jenkins and John J. Pigram, London and New York: Routledge, 2003.
- Engel, Barbara Alpern, *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861–1914*, New York: Cambridge University Press, 1995.
- Engelsas, Friedrichas, *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje. Remiantis savo stebėjimais ir autentiškais šaltiniais*, vertė N. Karpis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
- Engelstein, Laura, *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*, Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- Felski, Rita, *Uses of Literature*, Malden, Oxford: Blackwell, 2008.

- Fiske, John, *Populiariosios kultūros supratimas*, vert. Elena Macevičiūtė, Vilnius: Žara, 2008.
- Frank, Stephen P., *Crime, Cultural Conflict and Justice in Rural Russia, 1856–1914*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1999.
- Fritzsche, Peter, *Reading Berlin 1900*, Cambridge: Harvard University Press, 1996;
- Frykholm, Peter A., Soccer and Social Identity in Pre-Revolutionary Moscow, *Journal of Sport History*, vol. 24, no. 2 (Summer 1997), p. 143–154.
- Frykman Jonas, Löfgren, Orvar, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, trans. Alan Crozier, New Brunswick, London: Rutgers University Press, 1990.
- Gadamer, Hans-Georg, *Grožio aktualumas. Menas kaip žaidimas, simbolis ir šventė*, iš vokiečių kalbo vertė Giedrė Grinytė, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Gay, Peter, *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture, 1815–1914*, New York, London, 2002.
- Giddens, Anthony, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson: Hutchinson University Library, 1981.
- Gillespie, Richard, Ballooning in France and Britain, 1783–1786: Aerostation and Adventurism, *Isis*, Vol. 75, no. 2 (Jun., 1984), p. 249–268.
- Girdzijauskienė, Paulina, *1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
- Gyani, Gabor, *Identity and the Urban Experience: Fin-de-Siècle Budapest*, translated by Thomas J. DeKornfeld, Wayne: Center for Hungarian Studies and Publications, 2004.
- Goffman, Erving, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, iš anglų kalbos vertė M. Keršienė-Dyke, Vilnius: Vaga, 2000.
- Grazia, Sebastian de, *Of Time, Work, and Leisure*, New York: The Twentieth Century Fund, 1962.
- Grigoravičienė, Erika, *Vaizdinis posūkis: vaizdai – žodžiai – kūnai – žvilgsniai*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.
- Griškaitė, Reda, *Mineralinis miestelis arba kurortinės kultūros pradžia*

- Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.
- Griškūnaitė, Emilija, *Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 m.*, Vilnius: Mintis, 1971.
- Griškūnaitė, Emilija, Legali darbininkų spauda Lietuvoje 1906–1908 m. („Naujoji gadynė“, „Skardas“, „Žarija“), *Iš lietuvių kultūros istorijos. Spauda ir spaustuvės*, red. Juozas Jurginis, Antanas Tyla, Rita Strazdūnaitė, Vilnius: Mintis, 1972, p. 111–142.
- Gruszyn, Boris, *Czas wolny: aktualna problematyka*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Hansen, Miriam, Early cinema, late cinema: permutations of the public sphere, *Screen*, 34:3, 1993, p. 197–210.
- Harcave, Sidney, *The Russian Revolution of 1905*, London: Collier Books, 1964.
- Herlihy, David V., *Bicycle. The History*, New Haven and London: Yale University Press, 2004.
- Hoffmann, David Lloyd, *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- Huizinga, Johan, *Homo ludens: a Study of the Play Element in Culture*, London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės*, sud. Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- Yengoyan, A. Aram, Simmel, Modernity, and Germanisms. A Review Essay, *Comparative Studies in Society and History*, 2002, vol. 44, no. 3, p. 620–625.
- Jelavich, Peter, *Berlin Cabaret*, London, Cambridge: Harvard University Press, 1996.
- Jurginis, Juozas, *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
- Jurginis, Juozas, Merkys Vytautas, Tautavičius Adolfas, *Vilniaus miesto istorija. Nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis, 1968.
- Jurkštas, Jonas, *Senoji Vilniaus vandenys*, Vilnius: Mokslas, 1990.
- Kamiński, Aleksander, *Czas wolny i jego problematyka społeczno wychowawcza*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965.

- Kanarskas, Julius, Ikonografijos rinkiniai, *Kretingos muziejus grafių Tiškevičių dvare*, sud. V. Kanapkienė, Kretinga: Druka, 2010.
- Karwack, Władysław Lech, *Zabawy na Bielanach*, Warszawa: PWN, 1978;
- Kavanagh, Thomas M., *Enlightened Pleasures. Eighteen-century France and the New Epicureanism*, New Haven and London: Yale University Press, 2010.
- Kavolis, Vytautas, *Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986.
- Keen, Paul, The "Balloonomania": Science and Spectacle in 1780's England, *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 39, no. 4 (Summer, 2006), p. 507–535.
- Kenez, Peter, Russian Officer Corps before the Revolution: The Military Mind, *Russian Review*, 1972, vol. 31, no. 3, p. 128–145.
- Kostecki, Janusz, Tamaszewski, Wojciech, Książka i prasa na prowincji Królestwa w XIX wieku, *Rocznik Biblioteki Narodowej. National Library Year Book*, vol. 35, Warszawa, 2003, s. 261–282.
- Krzykała, Franciszek, Socjologiczne uwarunkowania kategorii czasu wolnego, wypoczynkui rekreacji pracowników w zakładzie pracy, *Badania socjologiczne nad czasem wolnym*, Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, 1987.
- Kvietkauskas, Mindaugas, *Vilniaus literatūrų kontrapunktai. Ankstyvasis modernizmas 1904–1915*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007.
- Laboratory of Dreams: The Russian Avant Garde and Cultural Experiment*, eds. John Bowlt and Olga Matich, Stanford: Stanford University Press, 1996.
- Langford, Martha, *Suspended Conversations. Afterlife of Memory in Photographic Albums*, Montreal, London, 2001.
- Larsen, Jonas, Families Seen Sightseeing Performativity of Tourist Photography, *Space and Culture*, 2005, nr. 8.4, p. 416–434.
- Latour, Bruno, *Mes niekada nebuvo modernūs. Simetrinės antropologijos esė*, iš prancūzų kalbos vertė Natalija Vyšniauskaitė, Vilnius: Homo Liber, 2004.
- Laučkaitė, Laima, La Belle Époque in Vilnius, *Lituanus*, vol. 52, no 4, Winter 2006, internete: http://www.lituanus.org/2006/06_4_03_Lauckaite.html [žiūrėta 2017 06 30].
- Laučkaitė, Laima, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius: Baltos lankos,

2002.

Laučkaitė, Laima, *Ekspressionizmo raitelė Mariana Veriovkina*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007.

Laučkaitė, Laima, Vilniaus šventės ir pramogos XX a. pradžioje, *Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės*, sud. Alma Lapinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 134–151.

Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Oxford: Blackwell, 1994.

Lempertienė, Larisa, Pirmoji Vilniaus žydų viešoji biblioteka ir jos įkūrėjas Matas Strašūnas, *Tarp knygų*, 2009, nr. 5, p. 20–24.

Levin, Vladimir, Socialiniai, ekonominiai, demografiniai bei geografiniai žydų bendruomenės Lietuvoje bruožai, *Lietuvos žydai*, sud. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 153–191.

Lietuvninkaitė, Nijolė, *Kauno senoji knyga: raiška ir plėtotė 1843–1918 metais*, Vilnius: Versus Aureus, 2006.

Lietuvninkaitė, Nijolė, Kauno skaitymo mėgėjų draugija – Lietuvos knygų mėgėjų organizuoto sąjūdžio pradininkė carinės Rusijos valdymo metais, *Knygotyra*, 2002, nr. 38, p. 112–132.

Lietuvos architektūros istorija. Nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m., t. 3, Vilnius: Savastis, 2000.

Lietuvos sporto enciklopedija, Vilnius: Lietuvos sporto informacijos centras, 2010.

Löfgren, Orvar, *On Holiday: A History of Vacationing*, Berkeley: University of California Press, 1999.

Lovell, Stephen, Between Arcadia and Suburbia: Dachas in Late Imperial Russia, *Slavic Review*, vol. 61, no. 1 (Spring, 2002), p. 66–87.

Lovell, Stephen, *Summerfolk. A History of the Dacha, 1710–2000*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2003.

Ludavičienė, Jurgita, Kičas kaip kasdienybės „išgyvenimo“ forma, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2006, t. 43, p. 235–242.

- Lukacs, John, *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City & its Culture*, New York: Grove Press, 1988.
- Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius: VDA leidykla, 2010.
- Lukšionytė, Nijolė, Lietuvos istorizmo ir modernio architektūros tyrimo ir vertinimo klausimu, *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, nr. VII (II), Vilnius: Mokslas, 1981, p. 62–72.
- MacCannell, Dean, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1999.
- MacDonald, Dwight, Mass Culture in America, *Mass Culture: The Popular Arts in America*, ed. Bernard Rosenberg and David White, Glencoe: Free Press, 1957, p. 59–73.
- Marx, Karl, Engels, Frydrich, *Komunistų partijos manifestas*, Vilnius: Mintis, 1988.
- Marx, Karl, *Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika*, vertė Benjaminas Fogelevičius, Vilnius: Vaga, 2009.
- Mastianica, Olga, *Bajorija lietuvių tautiniame projekte (XIX a. pab.–XX a. pr.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.
- Matich, Olga, *Erotic Utopia: the Decadent Imagination in Russia's fin de siècle*, Madison: The University of Wisconsin Press, 2005.
- Mazur, Zbigniew, *The Power of Play. Leisure, recreation & Cultural Hegemony in Colonial Virginia*, Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010.
- Meno istorijos įvadas*, sud. Hans Belting, Heinrich Dilly, Wolfgang Kemp, Willibald Sauerländer, Martin Warnke, iš vokiečių kalbos vertė dr. Loreta Anilionytė, Vilnius: Alma littera, 2002.
- Mensel, Robert E., „Kodakers Lying in Wait“: Amateur Photography and the Right of Privacy in New York, 1885–1915, *American Quarterly*, 1991, vol. 43, no. 1, p. 24–45.
- Merchant Moscow: Images of Russia Vanished Bourgeoisie*, eds. James West and Iurri Petrov, Princeton: Princeton University Press, 1998.

- Merkys, Vytautas, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Merkys, Vytautas, Lietuvių valstiečių bibliotekėlės XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*, red. V. Bulavas, A. Kancleris, V. Merkys, K. Sasnauskas, B. Staikūnienė, J. Tumelis, Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka, Valstybinė tarpžinybinė bibliotekų komisija, 1985, p. 82–98.
- Merkys, Vytautas, *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.
- Merkys, Vytautas, Proletariato formavimasis Vilniuje XIX amžiaus pabaigoje, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, t. 1 (2), p. 3–18.
- Mikšytė, Regina, Lauryno Ivinskio literatūrinis palikimas, Laurynas Ivinskis, *Raštai*, sud. R. Mikšytė, Vilnius: Vaga, 1995.
- Miłosz, Czesław, *Tėvynės ieškojimas*, vertė Algis Kalėda, Arūnas Sverdiolas, Almis Grybauskas, Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- Montague, Jane, Family Photographs as a Topic for Conversation, *Narrative and Memory*, Huddersfield: University of Huddersfield Repository, 2007, p. 63–71.
- Mulevičiūtė, Jolita, *Besotis žvilgsnis: Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Musello, Christopher, Family Photography, *Images of Information: Still Photography in the Social Sciences*, ed. J. Wagner, Beverley Hills: Sage, 1979.
- Muszalski, Wojciech, *Metody skracania czasu pracy: studium prawnó – porównawcze*, Warszawa: Instytut Pracy, 1967.
- Muszyński, Wojciech, Pułapka czy szansa antropocentryzmu kultury postmasowej, *Czas ukoi nas? Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie*, red. W. Muszyński, Torún: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
- Narbutas, Jonas, *Sportas nepriklausomoje Lietuvoje. Pirma dalis (1919–1936)*, Chicago: spaudė M. Morkūno spautuvė, 1978.

- Neuberger, Joan, *Hooliganism. Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*, Berkeley, London: University of California Press, 1993.
- Newhall, Beaumont, *The History of Photography from 1839 to Present*, New York: The Museum of Modern Art, 1982.
- Novoseltseva, Larisa A., Pages of English Literature: Still Read or Forgotten (from the history of culture and literature contacts of Russia and Britain), *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*, 2014, Вып. 1(25), с. 60–66.
- Olivier, M., George Eastman's Modern Stone Age Family: Snapshot Photography and the Brownie, *Technology and culture*, 2007, nr. 48.1, p. 1–19.
- Olkuśnik, Marek, *Wyjechać z miasta... Mieszkańcy Warszawy wobec podróży, turystyki i wypoczynku na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa: Neriton, 2015.
- Ortega y Gasset, José, *Masių sukilimas, iš ispanų kalbos vertė Elena Treinienė*, Vilnius: Pradai, 1993.
- Osterhammel, Jürgen, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, translated by Patrick Camiller, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2014.
- Owen, Thomas C., *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905*, New York: Cambridge University Press, 1981.
- Pabedinskas, Tomas, *Žmogus Lietuvos fotografijoje. Požiūrių kaita XX ir XXI a. sandūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010.
- Pachocka, Anna, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków: Avalon, 2009.
- Paškauskas, Juozapas, [Recenzija]: Darius Staliūnas, Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 20, 2016, p. 268–275.
- Pieper, Josef, *Leisure. The Basis of Culture*, trans. Gerald Malsbary, South Bend: St. Augustine's Press, 1998.
- Pietrobruno, Sheenagh, The stereoscope and the miniature, *Early Popular Visual Culture*, 2011, vol. 9, no. 3, p. 171–190.

- Pleij, Herman, *Karminas, purpuras ir mėlis*, vert. Antanas Gailius, Vilnius: Aidai, 2010.
- Pocevičius, Darius, *100 istorinių Vilniaus relikty*, Vilnius: Kitos knygos, 2016.
- Pointon, Marcia, „Surrounded with Brilliants“: Miniature Portraits in Eighteenth Century England, *The Art Bulletin*, 2001, vol. 83, no. 1, p. 48–71.
- Poser, Stefan, Leisure Time and Technology, *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2011-09-26, internete: <http://www.ieg-ego.eu/posers-2010-en> [žiūrėta 2017 04 19].
- Quint, Alyssa, “Yiddish Literature for the Masses”? A Reconsideration of Who Read What in Jewish Eastern Europe, *AJS Review*, Vol. 29, no. 1 (April, 2005), p. 61–89.
- Ranciere, Jacques, *The Nights of Labor. The Workers' Dream in Nineteenth Century France*, Philadelphia: Temple University Press, 1989.
- Reynolds, Louise M., *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2003.
- Richetti, John, *The Life of Daniel Defoe: A Critical Biography*, Malden, Oxford: Wiley-Blackwell, 2005.
- Riebel, Alfred, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Romanowski, Andrzej, *Młoda Polska wileńska*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas“, 1999.
- Romanowski, Andrzej, *Pozytywizm na Litwie*, Kraków: TAIWPN Universitas, 2003.
- Rosner, Jan, Czas pracy i czas poza pracą, *Socjologiczne problemy przedsiębiorstwa przemysłowego*, red. Adam Sarapata, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1965.
- Ruckman, Jo Ann, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905*, De Kalb: Northern Illinois University Press, 1984.
- Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*, eds. Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel and Christine Worobec, Berkeley:

- University of California Press, 1991.
- Sabaliūnas, Leonas, *Lithuanian Social Democracy in Perspective. 1893–1914*, Durham and London: Duke University Press, 1990.
- Samalavičius, Almantas, *Idėjos ir struktūros architektūros istorijoje*, Vilnius: Kultūros barai, 2004.
- Sarvas, Risto, Frohlich, David M., The Portrait Path (ca. 1830s–1890s), *From Snapshots to Social Media-The Changing Picture of Domestic Photography*, London: Springer, 2011, p. 23–45.
- Schorske, Carl E., *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York: Knopf, 1981.
- Schorske, Carl E., *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*, Princeton: Princeton University Press, 1998.
- Schwartz, Vanessa R., *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1998.
- Seselskytė, Adelė, Lietuvių mokslo draugijai – 100 metų, *Tautosakos darbai*, 2006, t. 32, p. 271–282.
- Shavit, David, The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia, *The Journal of Library History*, 1985, vol. 20, no. 3, p. 239–252.
- Shorter, Edward, Towards a History of La Vie Intime: the Evidence of Cultural Criticism in Nineteenth Century Bavaria, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16, 1973, s. 530–549.
- Sikorska-Kulesza, Jolanta, *Zło tolerowane: prostytutcja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo „MadA“, 2004.
- Silent Witness: Russian Films 1908–1919*, ed. Tsivian Yuri et al., London: British Film Institute, 1989.
- Singer, Ben, *Modernity and Melodrama. Early Sensational Cinema and Its Contexts*, New York: Columbia University Press, 2001.
- Sirutavičius, Vladas, Bausmės samprata XIX amžiaus Lietuvos visuomenėje, *Baltos lankos*, nr. 5, 1995, p. 107–158.
- Sirutavičius, Vladas, Laisvalaikis XIX a. Lietuvos kultūroje, *Praeities baruose. Skiriama akademikui V. Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, red. kolegijos

- pirmininkas Antanas Tyla, Vilnius: Žara, 1999, p. 225–234.
- Siwek T. J., Paweł, *Sokół polski i jego ideologia*, Warszawa: Wydawnictwo księży jezuitów, 1938.
- Sylvester, Roshanna P., *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2005.
- Skull Optical Illusions*, ed. J. L. R. Calzado, [nenurodyta] 2010.
- Slezkine, Yuri, *Žydy šimtmetis*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Tyto alba, 2012.
- Snape, Robert, *Leisure and the Rise of the Public Library*, London: Library Association, 1995.
- Snitkuvienė, Aldona, *Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio Dailės Muziejus, 2008.
- Snopko, Jan, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół“ w Galicji 1867–1914*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1997.
- Sontag, Susan, *Apie fotografiją*, vertė Laurynas Katkus, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
- Spracken, Karl, *Leisure, Sports & Society*, New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Staliūnas, Darius, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest, New York: Central European University Press, 2015.
- Stearns, Peter, The Middle Class: Towards a Precise Definition, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 21 July, 1979, p. 377–396.
- Stites, Richard, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Stites, Richard, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism, 1860–1930*, Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Stonienė, Vanda, *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo, 1864–1900*, Vilnius: Versus Aureus, 2006.
- Stonienė, Vanda, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*, Vilnius: V. Stonienė,

2000.

Strinati, Dominic, *An Introduction to Theories of Popular Culture*, New York: Routledge, 1995.

Surgailis, Andrius, *Mediniai Druskininkai*, sud. Laima Laučkaitė, Vilnius: Versus Aureus, 2011.

Surgailis, Andrius, *Medinis Vilnius*, sud. Laima Laučkaitė, Vilnius: Versus aureus, 2006.

Sverdiolas, Arūnas, *Aiškinimo ratas. Hermeneutinės filosofijos studijos – 2*, Vilnius: Strofa, 2003.

Sverdiolas, Arūnas, *Kultūros filosofija*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.

Širkaitė, Jolanta, Sofijos Romierienės vaiksytės ir jaunystės Vilnius, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2003, t. 29, p. 19–30.

Tagg, John, *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.

Tamošiūnaitė, Aurelija, Simono Daukanto Rubinaitis Peliūzė: vertimas ir adaptavimas, *Archivum Lithuanicum*, 2007, t. 9, p. 249–274.

Tebbe, Jason, Landscapes of Remembrance: Home and Memory in the Nineteenth Century Bürgertum, *Journal of Family History*, 2008, vol. 33, no. 2, p. 195–215.

The Blackwell City Reader, eds. G. Bridge, S. Watson, Oxford and Malden: Wiley-Blackwell, 2002.

The Emergence of Leisure, ed. Michael R. Marrus, New York, London: Harper Torchbooks, 1974.

The Professions in Russia, ed. Harley Balzar, New York: Sharpe, 1995.

The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century, ed. Andrew Lees and Lynn Lees, Lexington: D.C. Heath, 1976.

Thomas, Keith, Work and Leisure, *Past & Present*, no. 29 (Dec., 1964), p. 50–66.

Thrift, Nigel, *Spatial formations*, London: Sage, 1996.

Topper, David, On Anamorphosis: Setting Some Things Straight, *Leonardo*,

2000, vol. 33, no. 2, p. 115-124.

Trumpa, Vincas, *Apie žmonės ir laiką*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

Tsivian, Yuri, "What Is Cinema?" An Agnostic Answer, *Critical Inquiry*, vol. 34, no. 4 (Summer 2008), p. 754–776.

Tsivian, Yuri, *Early Cinema in Russia and its Cultural Reception*, translated by Alan Bodger, with a foreword by Tom Gunning, edited by Richard Taylor, London: Routledge, 1994.

Tucker, Jennifer, Voyages of Discovery on Oceans of Air: Scientific Observation and the Image of Science in an Age of "Balloonacy", *Osiris*, vol. 11, *Science in the Field* (1996), p. 144–176.

Unger, Lynette S., Kernan, Jerome B., On the Meaning of Leisure: An Investigation of Some Determinants of the Subjective Experience, *Journal of Consumer Research*, vol. 9, no. 4 (Mar., 1983), p. 381–392.

Valiulis, Skirmantas, Žvirgždas, Stasys, Fotografijų albumai Lietuvoje: raida, tipai, tendencijos, *Fotografijos slėpiniai II*, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 2006, p. 28–48.

Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class*, New York: Penguin books, 1979.

Vėbra, Rimantas, Nacionalinės buržuazijos formavimasis Lietuvoje XIX a. pab., *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. VI, Vilnius: Mintis, 1964, p. 85–110.

Vėbra, Rimantas, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1990.

Veidlinger, Jeffrey, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2009.

Vilnius, 1900–2012. Naujosios architektūros gidas, sud. Julija Rėklaitė, Rūta Leitanaitytė, Vilnius: Architektūros fondas, Baltos lankos, 2011.

Vilnonytė, Valerija, Lietuvių nacionalinės bibliotekos idėja XIX–XX a. pradžioje ir pastangos ją įgyvendinti, *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*, red. V. Bulavas, A. Kancleris, V. Merkys, K. Sasnauskas, B. Staikūnienė, J. Tumelis, Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Lietuvos

TSR valstybinė respublikinė biblioteka, Valstybinė tarpžinybinė bibliotekų komisija, 1985, p. 99–106.

Vladimirovas, Levas, Vilniaus bibliotekos-skaityklos „Znanije“ veikla pirmosios Rusijos buržuazinės-demokratinės revoliucijos laikotarpiu, *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto Mokslinės bibliotekos metraštis. 1957*, red. S. Vaidinauskaitė, I. Vaitkevičiūtė, L. Vladimirovas, Vilnius: 1958, p. 63–78.

Walker, Andrew L., Rosalind Kimball Moulton, Photo Albums: Images of Time and Reflections of Self, *Qualitative Sociology*, 1989, vol 12, no. 2, p. 155–183.

Weber, Max, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus, Vilnius: Pradai, 1997.

Windhausen, John D., National Identity and the Emergence of the Sports Movement in Late Imperial Russia, *History of European Ideas*, vol. 16, no. 4–6, p. 871–876.

Wolpe, Rebecca, Judaizing Robinson Crusoe: maskilic translations of Robinson Crusoe, *Jewish Culture and History*, 2012, Vol. 13, no. 1, p. 42–67.

Wood, Nathaniel D., *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010.

Work and Leisure: A Contemporary Social Problem, ed. Erwin Orson Smigel, New Haven: College and University Press, 1963.

Zalkin, Mordechai, *Naujos Lietuvos žydų istorijos perspektyvos*, iš anglų kalbos vertė Olga Lempertaitė, Vilnius: Žara, 2009.

Zawadska, Anna, *Czas pracy i czas wolny, Polityka społeczna: materiały do studiowania*, pod red. Antoniego Rajkiewicza, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Zakład Polityki Społecznej. Instytut Nauk Politycznych, 1973.

Zborowski, Mark, Herzog, Elizabeth, *Life Is With People. The Culture of the Shtetl*, New York: Schocken Books, 1962.

Žalneravičiūtė, Sonata, *Vilniaus iliuzionai: miesto kino teatrų istorijos*, Vilnius: Vaga, 2015.

Белинский, Виссарион, *Полное собрание сочинений*, Москва: Издательство Академии наук СССР, т. 3., 1948.

Ефимов, Дмитрий Георгиевич, *Становление и развитие физической культуры и спорта в государственных учреждениях России в 1861–1917 гг.*, Автореферат диссертации, Санкт-Петербург, 2000.

Жирков, Г. В., *История цензуры в России XIX–XX века*, Москва: Аспект Пресс, 2001.

Кузнецов, Евгений Михайлович, Алексеев-Яковлев, Алексей Яковлевич, *Русские народные гулянья по рассказам А. Я. Алексеева-Яковлева в записи и обработке Евг. Кузнецова*, Москва: Искусство, 1948.

Лаврентьева, Елена, *Семейный альбом: фотографии и письма 100 лет назад*, Москва: Белый город, 2005.

Матвеев, Михаил Юрьевич, *Земские народные библиотеки в дореволюционной России: становление и развитие, История библиотек: исследования, материалы, документы*, Санкт-Петербург: РНБ, 2000.

Меркурьев, Вениамин Иванович, *Иван Поддубный*, Краснодар: краснодарское книжное издательство, 1976.

Назаров, Владислав Олегович, *Становление и развитие футбола на Ставрополье в конце XIX – начале XXI вв.: пути, опыт, проблемы*, Автореферат диссертации, Ставрополь: 2007.

Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku, сост. Т. Байрашаускайте, Вильнюс: LII leidykla, 2015.

Чистякова, В. П. *Семейная фотография второй половины XIX–начала XX в. в России: опыт этнологического и источниковедческого анализа*, Автореферат диссертации, Москва, 2012.

Grožinė literatūra

Bahdanovičius, Maksimas, *Vainikas: eilėraščiai, iš baltarusių kalbos vertė Antanas Drilinga*, Vilnius: Vaga, 1989.

Baudelaire, Charles, *The Painter of Modern Life and Other Essays*, transl. Jonathan Mayne, London, New York: Phaidon Press, 2008.

Beleckas Juozas K., *Nuodėmių gatvė*, Kaunas: „Jaunųjų pasaulio“ leidinys,

1930–1931.

Bruštein, Aleksandra, *Pavasaris*, vert. A. Kiela, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962.

Fromas–Gaižutis, Aleksandras, *Baisioji gadynė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955.

Gogolis, Nikolajus, *Mirusios sielos*, vertė M. Miškinis, iliustracijos P. Sokolovo, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950.

I. Jurgis Stefensonas. II. Pas mus ir kitur, sudeja Petras Wilejszsis, Peterburgas: Типография Ф. Сущинскаго, 1877.

Jeleńska-Dmochowska, Emma, *Dwór w Haliniszkach*, Warszawa: Oskar, 1991.

Kalinauskas, Gediminas, *Ažuolo šaknys. Istorinė apybraiža*, Utena: Indra, 2007.

Kudirka, Vincas, Laisvės valandos, *Satyros*, internete: <http://antologija.lt/text/vincas-kudirka-laisvos-valandos-satyros/> [žiūrėta 2017 02 24].

Lazdynų Pelėda, *Rinkiniai raštai*, t. 7, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955.

Matulaitis, Stasys, *Pragaro gelmės*, Tilžė: Spausdinta pas A. Vaškutėnę, 1903. Ožeškienė, Elzė, *Paskutinė meilė*, iš lenkų kalbos vertė Sofija ir Stasys Dabušiai, Kaunas: Spindulys, 1995.

Robinson na wyspie, albo Skrócenie przypadków Robinsona, przekład z francuskiego przez M. K., Wilno: nakł. i druk. J. Zawadzkiego, 1834.

Robinsonas Kruzius, arba, Pasekmės nepaklusnumo, [Daniel Defo], 2-a pertaisyta laida, Čikaga: Lietuva, 1903.

Vaidilutė, *Gyvenimo akordai. Škicai*, Kaunas, Vilnius: „Švyturio“ bendrovės leidinys, 1921.

Valkata. Iš gyvenimo paveikslėlis, iš latviškos vertė J. Pleirys, 1908, Brooklyn, N.Y.: Vienybė Lietuvninkų.

Weysenhoff, Józef, *Sabalas ir panelė*, vert. Artūras Juozas Girevičius, Vilnius: Vaga, 2006.

Žemaitė, *Raštai*, t. II, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948.

Андреев, Леонид, *Полное собрание сочинений*, т. 8, Санкт-Петербург:

Издание А. Ф. Маркса, 1913.

Куприн, Александр, *Яма*, составление В. И. Лосева, Москва: издательство „Вече“, 1998.

Толстой, Лев, *Крейцеровая соната*, internete:
<http://ilibrary.ru/text/1009/p.4/index.html> [žiūrēta 2016 01 01].